

Julius Šalkauskas

Prasmės beieškant

Straipsnių rinkinys

Vilnius 2016

Skiriu žmonai Ritonei,
nuoširdžiai padėjusiai parengti šią knygą.

Turinys

Įvadas.....	6
Mano gyvenimo kelias.....	8
I. GAMTOS DĖSNIAI, MOKSLAS IR TIKĖJIMAS.....	29
1. Fizikinis pasaulėvaizdis ir pasaulėžiūra	30
2. Pažinimo ir tikėjimo santykis pasaulėžiūroje	87
3. Žmogiškojo pažinimo galia ir ribos	115
4. Determinizmas, priežastingumas ir valios laisvė	133
5. Liberalizmas: pasaulėžiūros krizė Lietuvoje	156
6. Tikėjimas, žinojimas moksle ir religijoje	175
7. Filosofai šiuolaikinės fizikos akivaizdoje	194
8. Mokslo paradigmos, pasaulėžiūra ir Lietuvos mokslinės raidos perspektyvos ES.....	211
II. STASIO ŠALKAUSKIO GYVENIMAS, IDĖJOS IR DARBAI	213
1. Stasio Šalkauskio gyvenimo ir veiklos bruožai	214
2. Stasys Šalkauskis ir dabartis	231
3. Stasys Šalkauskis ir jaunimas	244
4. Inteligentija: jos samprata, raida ir ugdymas Stasio Šalkauskio koncepcijoje	254
5. Filosofo Stasio Šalkauskio įžvalgos ir dabarties Lietuvos realijos, Lietuva: dabarties realijos ir ateities vizijos	275
6. Stasio Šalkauskio pilnutinio ugdymo sistema	289

III. INTERVIU.....	307
1. Esu savo Tėvo mokinys ir sekėjas. Interviu žurnalistei p. Aldonai Kačerauskienei	308
2. Inteligentijos pesimizmas ir pasyvumas man nepriimtinas. Interviu žurnalistei p. Editai Degutienei	317
3. „Julius Šalkauskas apie save, savo šeimą ir naujausius įvykius Lietuvoje“. Interviu J. Siedleckai	334
IV. ATSIMINIMAI	349
1. Stasys Šalkauskis – mano Tėvas ir pirmasis mokytojas.....	350
2. Šeimos prisiminimai apie tėvą	365
3. Mano atsiminimai apie Motiną Juliją Šalkauskienę kaip dailininkę.....	370
4. Atsiminimai apie Jadvyrą Čiurlionytę.....	375
5. Apie Beatricę Grincevičiūtę	380
6. Apie Vandą Zaborskaitę.....	384
7. Susitikimai su Imantu Silinšu	389
8. Apie Juozo Averkos veiklą lietuvybei ir etninei kultūrai puoselėti	394
9. Apie S. Šapšalą.....	398
10. Atsiminimai apie kapitoną Joną Noreiką.....	401
V. TAUTINĖ KULTŪRA, ISTORIJA IR SOCIOLOGIJA.....	405
1. 1863 m. sukilėlių daina Gervėčių apylinkėse	406
2. Apie Korevas dalyvavusius 1863 m. sukilime	409
3. Lietuvių ir lenkų santykiai vakar, šiandien, ir rytoj	413
4. Nepainiokime esminių sąvokų	417
5. Socialiniai ekologijos aspektai	419
6. Informacinė visuomenė ir mes	421
7. Kalba LLKS po apdovanojimo ordinu „Už Lietuvos laisvę“	430
8. Holokaustas Lietuvoje.....	432

VI. SKAUTYBĖ IR JOS PRINCIPAI	439
1. Stasys Šalkauskis ir skautų judėjimas Lietuvoje	440
2. Skautai reikalingi mokyklai	453
3. Skautiški ir skautų darbai	457
VII. MOKSLO NAUJIENOS	461
1. Įžanga	462
2. Mokslo apibrėžimas ir filosofiniai požiūriai į mokslą.....	463
3. Mokslų metodai ir mokslų klasifikacija	463
4. Didysis sprogimas ir medžiagos evoliucija	465
5. Visatos struktūra ir gamtos dėsniai	467
6. Kaip prasidėjo gyvybė?.....	469
7. Kas yra žmogus?	473
Nauji mokslo faktai ir jų interpretacijos	475
1. Standartinė elementarių dalelių teorija su 6 kvarkais	475
2. Higso bozonas	476
3. Visatos greitėjimas, juodoji masė ir nematomoji energija, sąlygojanti visatos greitėjimą	476
4. Juodosios skylės jų poveikis galaktikoms	477
5. Gravitacinių bangų atradimas	477
Mokslo naujienos internete.....	479
Visata plėsis amžinai, tvirtina mokslininkai	479
Plečiama DNR duomenų bazė.....	480
Victor E. Frankl. Mokslų pliuralizmas ir žmogaus vienovė	481
VIII. FIZIKOS STRAIPSNIŲ BIBLIOGRAFINIS SĄRAŠAS.....	487

Įvadas

Julius Šalkauskas 1980 m.

Nelaikau savęs reikšmingu asmeniu, nematau, kad mano straipsniai turėtų svarbią mokslinę vertę. Tačiau gimiau ir augau šeimoje, kuri daugeliu atžvilgiu buvo išskirtinė. Jau mano tėvo senelis, ūkininkavęs Joniškio apylinkėse pasižymėjo išmintimi ir visi aplinkiniai jį gerbdavo. Kaimynai, iškilus kokiai sudėtingesnei situacijai, kreipdavosi į jį patarimo. Šeimos katalikiškumą ir lietuviškumą laikė savaime suprantamais dalykais. Visus vaikus leido į mokslą. Šias tradicijas natūraliai perėmė jo vaikai ir anūkai. Jo sūnus Julijonas, mano senelis, buvo

vedęs bajoraitę Barborą Goštautaitę, kuri buvo išauklėta lenkiškoje kultūroje. Tačiau save laikė lietuve, o jų vaikai tautinio atgimimo metais XIX a. galę ir XX a. pradžioje aktyviai įsijungė į lietuvišką veiklą.

Ypač pasižymėjo mano Tėvas Stasys ir jo vyresnis brolis Kazys. Tėvas, nors ir buvo labai silpnos sveikatos, baigė du universitetus – Maskvoje ir Fribūre ir įsigijo po dvi specialybes. Fribūre baigė filosofiją ir pedagogiką, apgynė disertaciją ir, 1920 m. grįžęs į Lietuvą, aktyviai užsiėmė pedagogine ir visuomenine veikla. Dvidešimt metų dėstydamas universitete, turėjo didelę įtaką krikščioniškos-patriotinės inteligentijos formavimui.

Daug ką perėmiau iš Tėvo vaikystėje – betarpiškai, jam mirus – per jo brolių ir seserų pasakojimus bei per jo raštus. Matydamas nuo mažų dienų didelį Tėvo atsidavimą mokslui, anksti pradėjau domėtis mokslu. Pasirinkęs studijuoti fiziką, labai domėjausi jos ryšiais su kitais mokslais ir sąsajomis su pasaulėžiūra ir pasaulėvaizdžiu, bandydamas susidaryti savarankišką argumentuotą nuomonę. Tie mano diletantiški bandymai, kuriais ban-

džiau papildyti įvairių sričių literatūros studijavimu, vargu ar profesionalams galėtų būti įdomūs. Tačiau jie atspindi mano mąstysenos raidą, sekant Tėvo pavyzdžiu ir kritiškas skaitytojas galės įvertinti kiek tai man pavyko. Apie tai daugiausia rašoma pirmo skyriaus straipsniuose.

Antrame skyriuje surinkti straipsniai, kuriuose pristatau man labai reikšmingus vaikiškus atsiminimus ir Tėvo gyvenimo bei darbų įvėtinimą, nes tam turiu daugiausia duomenų.

Trečiame skyriuje pateikiu savo duotus interviu Lietuvos ir Lenkijos žurnalistams (juos išverčiau į lietuvių kalbą). Jie papildė tai, kas buvo rašyta pirmuose dviejuose skyriuose, daugiau suteikdami žinių apie mūsų šeimą.

Ketvirtame skyriuje pateikti prisiminimai apie mūsų šeimą ir mano draugus. Čia irgi yra papildomos informacijos, kuri ateityje gali būti įdomi.

Penktame skyriuje rasite straipsnių apie mano požiūrį į mūsų tautos ir valstybės būklę, taip pat pridėdu kai ką svarbaus iš mano senelės atsiminimų.

Sekančiam skyriuje skaitysite apie Tėvo ryšius su skautybe ir mano skautiškąją patirtį.

Paskutinis skyrius skirtas aktualiausioms ir labiausiai problematiškoms mokslo naujienoms. Be abejonės, požiūris į tas paliestas problemas ateityje daugiau ar mažiau keisis. Gali būti ir visiškai naujų atradimų, kurie privertų pakeisti mokslo pagrindų supratimą. Dabartiniai mokslo dėsniai lyg tai pasitvirtina, bet mes nežinome, kaip bus suprasti tokie neaiškūs dalykai – kaip nestebima masė ir tamsioji energija, sudaranti dabartinio materialaus pasaulio absoliučią daugumą. Šiame skyriuje pateikta informacija ne kartą keisis, atsirandant naujoms mokslo žinioms ir dėsniams.

Skyrių eiliškumas neatspindi jų svarbos.

Mano gyvenimo kelias

1. Mokslinė autobiografija

Gimiau 1931 05 11 Kaune, prof. Stasio Šalkauskio (1886–1941) ir Julijos Paltarokaitės-Šalkauskienės (1904–1994) šeimoje. Abu tėvai kilę iš mišrių valstietiškų ir bajoriškų šeimų. Nors jose dažnai, pagal bajoriškas tradicijas, buvo kalbama lenkiškai, savaime suprantami dalykai buvo kataikiškumas ir lietuviškumas. Buvau išdykęs, smalsus, trejų metų jau mokėjau skaityti ir rašyti. Tėvo pasakojimai ir iliustruotų enciklopedijų vartymas tėvo bibliotekoje sužadino mano norą žinoti, kuris reikėsi visą gyvenimą iki šiol.

1934 04 10 pradėjau lankyti vaikų darželį, kur apsikrėčiau skarlatina ir sirgau iki 1935 m. kovo. Liga buvo su visomis komplikacijomis. Pasėkmes jaučiu iki dabar. Pradžios mokyklose mokiausi įvairiuose miestuose: 1937–1939 metais (1–2 skyrius) Kaune, 1940–1941 metais (3 skyrius) Vilniuje, 1941–1942 metais (4–5 skyrius) Šiauliuose. Baigęs 5-tą skyrių įstojau į antrą Šiaulių berniukų gimnazijos klasę.

1940 m. birželio 15 d. prasidėjo pirmoji sovietinė okupacija. Tuomet mūsų šeimos gyvenimas buvo sunkus: tėvams neleido dirbti jokio darbo – atsidūrėme skurde. Vos vertėmės iš mamos atsitiktinių uždarbių ir Kazio Šalkauskio šeimos materialinės pagalbos.

Vilniuje 1941 m birželį patyrėme pirmą sovietų frontą, vokiečių armijai puolant Sovietų Sąjungą. Teko slėptis nuo skeveldrų, nes mūsų rajonas buvo bombarduojamas. Po nacių užgniaužto sukilimo prasidėjo vokiečių režimo okupacija. Tėvo sveikata po trijų infarktų dar pablogėjo. Silpstant sveikatai ir intuityviai jaučiant artėjančią grėsmę gyvybei, Tėvui norėjosi grįžti į Šiaulius, kur dar buvo gyva jo motina su dukromis. Mama ryžosi tai įvykdyti. Sudėtingomis aplinkybėmis rugpiūčio pabaigoje pasiekėme Šiau-

lius. Pradžioje Jis jautėsi lyg ir neblogai, šiek tiek dirbo, bet artėjant žiemai sveikata staigiai blogėjo ir 1941 metų gruodžio 4-ąją Tėvelis mirė.

Karui baigiantis, 1944–1945 metais, prasidėjus antrai sovietų okupacijai, iš Petrelių (motinos tėviškės) persikėlėme į Mažeikius, kur motina mokytojo, o aš baigiau trečią gimnazijos klasę. 1945 metų rudenį persikraustėme į Vilnių. Dėdė Kazys Šalkauskis užleido mums tuos pačius du kambarius, kuriuose dar visa šeima gyveno 1940–1941 m.

Aš įstojau į I-ąją berniukų gimnaziją, kurią baigiau 1950 metais. Iš pradžios mokiausi labai vidutiniškai, nors daug skaičiau įvairios mokinui neprištos literatūros. Palaipsniui labai susidomėjau astronomija, kosmologija ir jų fizikiniais pagrindais. Išstudijavau tada dar mieste gerai matomus žvaigždynus, pasidariau paprastus kampų matavimo prietaisus ir pradėjau elementarius astronominius stebėjimus. Atsirado motyvas gerai mokytis. Ypač sekėsi matematika, kurią įdomiai dėstė puikus pedagogas A. Miliušis. Gimnaziją baigiau su pagyrimu.

Dėl Tėvo veiklos ir įtakos jaunimui turėjau daug sunkumų studijodamas į universitetą. Beveik visa komunistuojanti mandatų komisija buvo už tai, kad manęs į universitetą priimti negalima. Padėtį ištaisė tuometinis rektorius J. Bučas, pasakęs, kad *šis jaunuolis yra gabus, jis stoja į tiksluosius, o ne į ideologinius mokslus, ir reikia jį priimti*. Jo žodis buvo lemiamas ir taip aš įstojau į VU Fizikos-matematikos fakultetą. Mokiausi lengvai, su dideliu susidomėjimu ir entuziazmu, beveik vienais penketais (penkiabalėje vertinimo sistemoje).

Trečiame kurse susidomėjau neišspręstomis kosmologijos ir fizikos problemomis, bandžiau šiais klausimais susidaryti savarankišką nuomonę. Tas uždavinys buvo ne pagal mano pasiruošimą ir galimybes. Su azartu įsitraukęs į šį darbą pervargau ir susirgau. Teko nutraukti studijas ir gydytis ligoninėje. Tai buvo pirmas, bet, deja, ne paskutinis skaudus nepasisekimas mano mokslo kelyje. Atsigavęs daug skaičiau jau kiek lengvesnės literatūros. Grojau smuiku. Mane lankė kurso draugai, su kuriais pradėjau studijuoti. Taip ir praėjo tie vieni atostogų metai.

Ketvirtame ir penktame kurse vėl studijavau lengvai ir gerai. Būdamas

ketvirtakursis atlikau praktiką Leningrado universitete, prof. V. M. Čulanovskio katedroje. 1956 metais baigiau universitetą su pagyrimu. Įsigilinęs į infraraudonųjų (vibracinių) spektrų matavimo metodus, prisijungiau prie V. M. Čulanovskio aspiranto M. Bulanino disertacinio darbo, tiriant vandens molekulių spektrų kitimus įvairiuose tirpikliuose priklausomai nuo koncentracijos. Tema man buvo įdomi, susijusi su biologijos pagrindais, todėl praktikos laiką pratęsiau dvigubai. Baigęs universitetą, susitikau su prof. V. M. Čulanovskiu Lvoje, Visasąjunginėje spektroskopijos konferencijoje, į kurią, žinodamas mano domėjimąsi spektroskopija, prof. H. Horodničius buvo įtraukęs. Pavyko susitikti su profesoriumi Čulanovskiu, kuris ir pasiūlė stoti į aspirantūrą ir patarė, kaip turiu pasiruošti. Pirmiausia išversti į rusų kalbą diplominį darbą iš tos pačios infraraudonųjų spektrų srities ir jam atsiųsti. Tą padaręs pradėjau ruošti stojamiesiems egzaminams į aspirantūrą ir spalio pradžioje išvažiavau į Leningradą jų laikyti. Išlaikiau penketais, bet pajutau, kad mano pasiruošimas Leningrado universiteto keliams reikalavimams gerokai atsilieka.

Pirmus aspirantūros metus išnaudojau neblogai. Išlaikiau filosofijos (marksistinės) ir anglų kalbos egzaminus. Pastarajam padėjo tai, kad Čulanovskis davė anglišką L. Poulingo „Kvantinę mechaniką“ ir patarė perskaityti visą, jei reikės, panaudojant žodyną, kad po to galėčiau angliškus straipsnius skaityti. Lankiau vokiečių kalbos užsiėmimus, nes buvau įspėtas, kad teks naudotis literatūra vokiečių kalba. Klausiau specialybės paskaitas studentams. Nustebau, kad prastokai jas supratau, nes dėstoma buvo kitaip negu Vilniuje. Lankiau daugelį mane dominusių mokslinių seminarų. Grojau smuiku universiteto simfoniniame orkestre.

Per pirmąsias aspirantiškas atostogas man buvo padaryta glandų operaciją, deja, labai pavėluotai. Lyg ir neblogai po jos pasitaisiau. Antrais metais nebuvo kada apie sveikatą galvoti - man iškilo sudėtingesnis uždavinys. Nors infraraudonųjų spektrų matavimo techniką jau buvau įvaldęs ir tokius epizodinius matavimus pagal vadovo užduotis vykdžiau. Tačiau man rūpėjo, kaip tokių matavimų rezultatus galėsiu savarankiškai interpretuoti ir į kokius fizikinius klausimus, sudarančius disertacijos turinį, sugebėsiu at-

sakyti. Vadovas temą formulavo taip: „Fenolų tirpalų infraraudonųjų spektrų eksperimentinis tyrimas“. Tokius spektrus aš jau matavau ir gaudavau sudėtingą jų struktūrą, bet nesugebėjau jų interpretuoti. Supratau, kad, kol neišmoksiu išnagrinėti fenolo molekulės svyravimų simetrijos pagal grupių teoriją, tol šių spektrų absorbcijos juostų struktūros fizikinės prasmės suprasti negalėsiu. Todėl bandžiau išnagrinėti fenolo molekulių svyravimų simetriją matematiškai, pagal grupių teoriją. Deja, šis uždavinys pasirodė visai man neprieinamas pagal mano pasiruošimą ir sugebėjimus. Aš užsispyręs dirbau bibliotekose su visa man prieinama literatūra. Leningrade prasidedant būdingoms rudens pabaigai darganoms, aš pradėjau blogai jaustis – skaudėjo operuotą gerkle, galvą, jausdavau, kad dirbu su temperatūra. Kurį laiką dar užsispyręs bandžiau šį darbą tęsti, bet pajutau, kad esu visai be jėgų. Tada teko apie tai atvirai pasakyti vadovui Čulanovskui. Jis mane griežtai apibarė: *Kodėl apie tai nepasakei anksčiau! Dabar tuoj pat marš į polikliniką!* Iškart taip ir padariau. Poliklinikoje mane apžiūrėję ir ištyrę, pasiuntė į I. Pavlovo kliniką. Ten gydžiausi apie porą mėnesių, fiziškai pasijutau neblogai. Iš ligoninės išleido rekomenduodami paimti metus akademinį atostogų, kurių metu būtina nedirbti jokio protinio darbo. Sužinojau ir diagnozę – neuroinfekcija. Išsiaiškinau su medikais, kad infekcija yra pramušusi encefalinį barjerą, saugantį smegenis ir nervų sistemą nuo infekcinių susirgimų.

Grįžau į Vilnių. Dykaduoniavimas namie, neužsidirbant pragyvenimui, buvo skaudus. Vasarą su draugais plaukiojau baidarėmis po Molėtų ežerą, maudžiausi ir fiziškai pasijutau visai gerai. Nemažai skaičiau grožinės bei mokslo populiarinimo literatūros ir maniau, kad apie Naujuosius metus, kai man reikės grįžti į Leningradą, viskas bus gerai. Likus mėnesiui iki atostogų pabaigos, susirinkau pagrindines monografijas, reikalingas paskutiniajam specialybės kandidatinio minimumo egzaminui, ir pradėjau jam ruošti. Deja, nežiūrint geros fizinės savijautos, rimto protinio darbo dirbti dar negalėjau. Taip kankinausi dar kurį laiką, bet be rezultatų. Po ilgų ir skaudžių svarstymų nusprendžiau aspirantūrą nutraukti ir ieškoti darbo, nes ir šeimos materialinė padėtis buvo sunki.

Pavėlavęs porą savaitių, per kurias vis bandžiau padėti taisyti, grįžau į Leningradą pranešti apie savo sprendimą Čulanovskiui ir formaliai sutvarkyti išstojimą iš aspirantūros. Čulanovskis, išgirdęs apie mano apsisprendimą, nusiminė ir tarė: *Duosim mes tau nors trejus metus akademinių atostogų, bet tik nemesk aspirantūros.* Aš jam atsakiau, kad, jei metai nepadėjo, tai gal ir treji nepadės, o esant sunkiai šeimos materialinei padėčiai, aš turiu dirbti. Taip ir išsiskyrėme. Tai buvo sunkiausios dienos mano gyvenime. Buvo aišku, kad viską teks pradėti iš naujo, tik nežinia kur, kaip ir kada?

Grįžau į Vilnių ir pradėjau ieškoti darbo. Neapsigynusio aspiranto mokslo įstaigos nepriimdavo kaip netinkamo. Tada, atsitiktinai išklauses inžinieriaus Bilvino paskaitą, sužinojau, kad pramonėje reikalingi spektriniai tyrimai. Nuvykau pas Bilviną į Kauną ir aptarėm mano padėtį ir galimybes. Jis patarė kreiptis į Šlifavimo staklių gamyklą, kur organizuojama Fizikinė-cheminė laboratorija. Grįžęs nedelsdamas kreipiausi į šios gamyklos direktorių Speičį. Jis, išklauses mano nelinksmą istoriją, greit apsisprendė ir tarė: *Tvarkoj, aš tave priimu, kursi Fizikinę-cheminę laboratoriją ir jai vadovausi.* Taip aš pradėjau dirbti pramoninėje laboratorijoje ir tapau jos viršininku.

Radau tik vieną darbuotoją, kuri standartiniu Štroleino prietaisu nustatinėjo anglies kiekį plienuose. Kitų metalinių prietaisų (legiruojančių ele-

Gamyklos laboratorijoje 1965 ar 1966 m.

mentų) nustatyti galimybių tada nebuvo. Tai privertė mane ieškoti išeities - panaudoti tam atominę spektrinę analizę. Laboratorijoje radau nenaudojamą nešiojamą spektrinę vizualinį prietaisą – stiloskopą, tinkantį vizualinei spektrinei analizei. Jį sumontavau kaip stacionarų ir

pradėjau identifikuoti pašalinių legiruojančių elementų spektrines linijas plienuose. Vėliau užsaciau ir gavau visą spektrinės aparatūros komplektą: stacionarų stiloskopą, spektrografą, mikrofotometrą, aparatūrą spektrams stebėti, vienkanalį kvantometrą ir spektrinių linijų atlasus linijoms identifikuoti. Ypač pravertė L. Taurės atlasas, leidžiantis pagal legiruojančio elemento intensyvumo lygybę su specialiai parinktomis geležies linijomis nustatyti to elemento koncentraciją. Šią aparatūrą sumontuoti, išmokti naudotis ir pradėti su ja dirbti, t. y. atliekant tikslesnes spektrines analizes, man nebuvo sunkus darbas ir mano mąstymo galimybės palaipsniui visiškai atstatė. Taip perėjau iš molekulinės spektroskopijos į atominę.

Pradėjau dalyvauti universiteto rengiamuose spektroskopijos seminaruose ir konferencijose, vadovauti studentų praktikai, o vėliau – ir diplominiams darbams. Taip įsitraukiau į palyginti nesudėtingą, lyginant su Leningrado aspirantūros tematika, mokslinį darbą. Susipažinau su studijas baigiančiu Petru Serapinu, ie abu pradėjom nagrinėti plazmos savybes, t. y. terpes, kuriose keliolikos (lanke) ar keliasdešimt (kibirkštyje) Kelvinų temperatūroje formuojasi atominiai spektrai. Pradėjau važinėti į žymesnes laboratorijas ir į visasajungines spektroskopijos konferencijas. Iš pradžių tuščiomis, vėliau – ir su trumpais pranešimais.

Netrukus įsijungiau į periodinius mėnesinius atominės spektroskopijos ir spektrinės analizės seminarus Baltarusijos TSR MA Fizikos institute, kuriuos organizavo instituto Spektrinės analizės laboratorijos vadovas A. A. Jankovskis. 1970 metais aš įstojau pas jį į neakivaizdinę aspirantūrą. Tai buvo paskutinė galimybė, nes į neakivaizdinę aspirantūrą priimama tik iki 40 metų. Netrukus P. Serapinas grįžo apsigynęs disertaciją iš aspirantūros Maskvoje ir Fizikos institute organizavo naują Plazmos spektroskopijos laboratoriją, į kurią buvau pakviestas dirbti. Taip, išėjęs iš gamyklos, tapau šios laboratorijos vyr. inžinieriumi. Vadovaudamas studentų diplominiams darbams ir kartu, atsiradus šiojai tokiai skaičiavimo technikai, skaičiuodamas analitinių linijų intensyvumų santykius priklausomai nuo plazmos temperatūros, aš susigalvojau naujos disertacijos temą.

Skaičiavimai parodė, kad tam tikrame temperatūrų intervale kai ku-

Mokslinė fizikų konferencija Šiauliuose 1970 m. Pirmoje eilėje centre prof. P. Brazdžiūnas, už jo antroje eilėje J. Šalkauskas, greta K. Užpalis.

rioms atomų ir jonų linijų poroms kiekvienai plazmai būdinga priklausomybė nuo temperatūros ir jos svyravimų, yra minimali. Taip yra net tais atvejais, kai vienas iš vadovėlinių homologiškumo kriterijų (abiem linijoms vienodas jonizacijos laipsnis) yra pažeistas. Nutariau tą dalyką visapusiškai ištirti ir nustatyti tokio netipiško homologiškumo sąlygas. Pristačiau šią temą A. Jankovskiui. Jis pareiškė, kad tema jam būtų labai įdomi, bet konkrečiai jai vadovauti jis negalėsias, nes šioje srityje neturi patyrimo, bet pridūrė, kad „jei rizikuoji, tai į aspirantūrą stok, aš tave priimu“. Nedvejodamas atsakiau - *rizikuoju*. Sėkmingai išlaikiau egzaminą, kurį asmeniškai priėmė pats instituto direktorius akademikas P. Stepanovas. Antrą kartą tapau (šį kartą neakivaizdiniu) aspirantu.

Iš pradžių 1970–1972 metais atlikau išsamius skaičiavimus, kaip įvairių analitinių porų intensyvumų santykiai priklauso nuo temperatūros.

Skaičiavimų rezultatai, priklausomai nuo linijų sužadinimo energijų ir atitinkamų elementų jonizacijos potencialų bei temperatūros, leido apytikriai formuluoti empirines homologiškumo sąlygas. Vėliau šias priklausomybes išanalizavau matematiškai ir gavau analitiškus homologiškumo kriterijus, išreikštus paprasta formule. Parodžiau, kad pagal tuos kriterijus ir pagal tų pat linijų modelinius skaičiavimus homologiškumo laipsnis sutampa. Taigi, pavyko gauti neprieštaringą homologiškumo matematinį modelį. Remdamasis šiais rezultatais, skaičiau daug pranešimų seminaruose ir konferencijose. Parodžiau gautą rezultatą Jankovskiui, jis juo pasidžiaugė, bet pasakė, kad vien remiantis šiuo rezultatu disertacijos ginti negalima, nes būtina įrodyti eksperimentais, jog šie kriterijai veikia realiose elektros iškrovose.

Siekdamas patenkinti vadovo reikalavimą, su bendradarbiais pradėjau eksperimentus, tačiau su Fizikos instituto laboratorijoje turima aparatūra gavome tikrai neigiamus rezultatus. Supratau, kad eksperimentas parodė, jog medžiagos išmetimo į išlydžio plazmą įtaka linijų intensyvumams žymiai viršija temperatūros poveikį. Ištyrus šią situaciją kiekybiškai, paaiškėjo, kad linijų intensyvumų svyravimams vyraujančią įtaką (apie 80 %) daro elementų koncentracijų svyravimai, o temperatūros svyravimams lieka tik apie 20 %.

Viename iš artimiausių Jankovskio vedamų seminarų papasakojau apie savo nesėkmę ir jos priežastis. Po seminario prie manęs priėjo vienas iš seminario dalyvių ir pasakė, kad jis mažame Baltarusijos mies-

Plaukiame garlaiviu, kuriame vyko mokslinė konferencija spektrinių linijų intensyvumo klausimais. Kirtome Poliarinį ratą. Sustojome Dudinkoje iš ten traukiniu į Norilską. Nuotraukoje J. Šalkauskas, Petras Serapinas ir J. Čiplys 1964 m.

telyje yra didelės atviros karinės gamyklos spektrinės laboratorijos vadovas ir turi kvantometrą su daugiarežimių generatoriumi. Pakvietė atvykti pas jį į laboratoriją ir pasiūlė pabandyti paieškoti režimo, kur temperatūros svyravimai turės lemiamos įtakos. Per artimiausias vasaros atostogas nuvykau į Osipovičius. Man intuityviai rūpėjo pabandyti aukšto dažnio kibirkštį. Tokį režimą su ten esančiu generatoriumi lengvai pavyko gauti, ir atlikome bandymų su įvairiomis linijų poromis, kurioms buvo galima pritaikyti homologiškumo kriterijų. Daugiau kaip 80 % tirtų atvejų homologiškumo kriterijai veikė puikiai. Nesėkmė su likusiais 20 % linijų porų manęs neišgąsdino, nes vienos iš tų porų linijų intensyvumai galėjo būti iškreipti po jomis esančių lentelėse nenurodytų linijų ar molekulinį juostų intensyvumų. Lentelėse nurodomos tik analizėje dažniausiai naudojamos kibirkšties ir lanko tradicinių režimų linijos. Aukštadažnė kibirkštis yra specifinis elektrinės iškrovos režimas ir vargu ar visos jame sužadinamos linijos yra nurodomos lentelėse. Tai gi, gauti rezultatai buvo statistiškai patikimi ir tirtą problemą visiškai išsprendė.

Supažindinau su tais rezultatais vadovą, ir jis pareiškė, kad dabar reikia skubiai parašyti paskutinį straipsnį, išdėstyti tuos rezultatus, ir po to jau rašyti disertacijos tekstą, autoreferatą – ir disertaciją bus galima ginti.

Disertaciją gyniau du kartus: preliminarus gynimas bendrame instituto susirinkime, kur jos išdėstymui buvo duota 40 minučių, ir galutinis gynimas disertacijų priėmimo komisijoje, kuriam duota tik 20 minučių. Disertacijos esminis turinys buvo išdėstytas raštu, formulėmis ir kreivėmis ant aštuonių vatmano lapų. Problema buvo suspėti išdėstyti visą medžiagą ir formuluoti išvadas per 20 minučių. Jankovskis laboratorijoje organizavo

*Disertacijos vadovas A. Jankovskij
gynimo metu*

dvi mano dėstymo repeticijas. Viena užėmė 22 min. – blogai, kita – tik 18 min., tai jau leido fiksuoti dėstymo tempą. Per galutinį gynimą užteko 19 min. Absoliučia balsų dauguma disertacija buvo įvertinta teigiamai. Porą balsų „prieš“ gavau iš tų asmenų, kuriems preliminarime gynime aštriai atsakiau į jų nekorektiškus klausimus ir jie jautėsi įžeisti. Jankovskis mane įspėjo, kad taip elgtis tokioje situacijoje neleistina ir už tai iš tų komisijos narių bus balsai „prieš“. VAK'as – Visasąjunginė Atestacinė Komisija tokiais atvejais paskiria kam nors iš tos srities specialistų parašyti papildomą recenziją. Taip ir buvo – ta papildoma recenzija buvo labai palanki ir mano disertaciją VAK'as patvirtino.

Apsigynęs disertaciją po kurio laiko gavau vyresniojo mokslinio bendradarbio vardą, tai suteikė daugiau teisių vadovauti kitiems bendradarbiams ir važinėti į tarptautines konferencijas. Į užsienį sovietinės okupacijos metais manęs neišleisdavo, tik vieną kartą, 1978 metais, buvau patekęs į tarptautinę konferenciją Bulgarijoje, kai, matyt, už mane laidavo man draugiškas spec. skyriaus viršininkas. Atgavus nepriklausomybę jokių suvaržymų nebuvo ir 1993–2002 metais aktyviai dalyvavau konferencijose Anglijoje, Slovakijoje, Rusijoje ir Lenkijoje. Taip pat pranešimus skaičiau IX (1995), XIII (2005) Pasaulio lietuvių mokslo ir kūrybos simpoziumuose ir 37-oje Lietuvos nacionalinėje fizikos konferencijoje (2007).

Išsprendus pagrindinę disertacijos problemą atsirado nemažai šalutinių su disertacijos tema susijusių klausimų. Juos pradėjau tyrinėti ir kurti

*Disertacijos gynimas Baltarusijos Mokslų Akademijos Fizikos
institute Minske 1985 m. lapkričio mėn. 12 d.*

naujas temas diplomantams, kurių turėjau beveik kasmet. Vėliau įsijungiau į spektrinės analizės metrologijos tyrimus, talkindamas prof. P. Serapino darbams šioje srityje. P. Serapinui perėjus dirbti į Puslaidininkų institutą su naujų masių spektrometru, atlikau šio prietaiso naudojamos plazmos sudėties skaičiavimus ir lyginau rezultatus su gautais eksperimentiškai. Kartu tęsiau darbus metrologijos srityje. Kai 2003 metais, pasikeitus instituto direktoriui, visi likę mūsų laboratorijos darbuotojai buvo atleisti, laboratorijoje likau vienas ir vietoje tolimesnio mokslinio darbo paskutinius (2008 m.) metus dalyvavau laboratorijos likvidavime. Tai buvo labai skaudu. Būdamas pensinio amžiaus dar dirbau 12 metų, bet paskutiniai metai dėl minėtų aplinkybių buvo ne taip malonūs ir produktyvūs.

Nuo vaikystės būdamas pažeistos sveikatos po išimtinai sunkios skarlatinos, niekuomet nesitikėjau sulaukti ir net viršyti 80 metų. Jau 8-erius metus esu pensininkas (nuo 2008 metų) ir turiu visišką laisvę užsiimti mokslo ir pasaulėžiūros sąryšio studijomis, nes tai visuomet mane domino, ir ta tema rašyti. Tam neabejotinai daro lemiamą įtaką mano Tėvas Stasys Šalkauskis – didis pedagogas, filosofas, savuoju pavyzdžiu ir idėjomis.

2. Kiti mano gyvenimo įvykiai ir interesai

Nuo ankstyvos jaunystės jčiau potraukį keliauti, bet tam trukdė silpna sveikata, dėl kurios buvau praradęs dvejus mokslo metus ir pirmąją aspirantūrą Leningrade. Iš jos grįžęs supratau, kad šturmu ir entuziazmu mokslo sunkumų neįveiksiu ir man reikia pasekti savo tėvo pavyrimu. Jis, būdamas dar silpnesnės sveikatos, sugebėjo per trumpą laiką tiek daug pasiekti. Stebėtinas jo sugebėjimas - per atostogas pastiprinti savo sveikatą, o kitu laiku sistemingai, nesikarščiuojant intensyviai dirbti. Aš kiek sustiprėjęs fiziškai per akademines atostogas, dar 1960 m. susidomėjau ir pradėjau buriuoti kartu su draugais-buriuotojais Trakų jachtklube. O 1961m. išlaikiau teorinius ir praktinius egzaminus II-ros eilės jachtos vairininko teisėms gauti. Pradėjau savaitgaliais reguliariai dalyvauti buriavimo tre-

niruotėse ir varžybose. Pradžioje gan dažnai virsdavau ir varžybose plaukdavau paskutinis. Tačiau varžybos buvo tikroji buriavimo mokykla. Po metų padariau žymią pažangą. 1955 ir 1956 metais buvau įtrauktas į Respublikinių varžybų Nidoje sąrašą. Nuvežiau sunkvežimiu jachtą į Kauną, kur prie manęs prisijungė Kauno buriuotojas mano draugas J. Okunis. Kauno jachtklubo vadovybė pradžioje nenorėjo mūsų išleisti į tolimą plaukimą Nemunu bei Kuršių mariomis. Išleido tik tada, kai pasirašėme raštą, kad už savo saugumą ir gyvybes atsakome patys. Kitą dieną išplaukėme Nemunu Nidos link. Kelionė ir varžybos vyko be ypatingų nuotykių.

Su Juozu Okuniu sustojome nakvynei Kauno marių įlankoje

Sustojome keletą kilometrų už Nidos uosto. Dieną pakilo stiprokas vėjas, bet už Didžiosios kopos, neatrodė stiprus. Norėjosi sužinoti, ar varžybos nebus atidedamos, todėl nutariau plaukti į uostą. Išplaukęs į marių vidurį patekau į kritišką situaciją. Vėjas buvo toks stiprus, kad galėjau plaukti tik plazdenant pusei burės ir tik viena kryptim – prieš vėją. Bangos keliskart viršijo jachtos borto aukštį, o pasisukus pavėjui burė kristų į bangą ir apsvertimas būtų neišvengiamas. Net ir neapvirtus bangos pylė vandenį į jachtą. Artėdamas prie uosto dukart negalėjau padaryti posūkio prieš vėją, nes bangos vis nusviesdavo jachtą į seną kursą. Trečią kartą vos vos irkluodamas perėjau vėjo liniją ir įplaukiau į uostą. Čia pasitiko nudžiugusi mama, prisiklausiusi buriuotojų komentarų, kad „Šalkauskui, matyt, gyvent nusi-bodo“, jog jis tokiu oru jachta-finu išplaukė į marias.

Vėliau savo dispozicijon gavau kitą finą Kauno jachtklube ir abu su Juo-

Julius su Vytautu Vitkausku grįžta iš plaukiojimo.

zu dažnai buriuodavome Kauno mariose tarp Kauno jachtklubo ir Birštono. Vėl nuotykis: kartą naktį, nakvojant palapinėse eglyne prieš Rumšiškės, užėjo tokia audra, kad ryte radom jachtas pilnas vandens ir smėlio. Pusę dienos vargome, kol jas sutvarkėme. Pavakare vėjas kiek aprimo. Man rytojaus dieną reikėjo būti darbe, todėl skubėjau plaukti į Kauną. Mane ryžosi lydėti Juozas Okunis, kiti buriuotojai plaukti vakare ir naktį nerizikavo. Žinoma, plaukimas patamsy, orientuojantis tik į kranto šviesas, nebuvo jaukus. Petrašiūnai ir įplauka į jachtklubą, mūsų laimei, buvo ryškiai apšviesti, todėl orientuotis čia nebuvo sunku. Ankstyvuojau traukiniu grįžau į Vilnių ir į darbą spėjau.

Apie 1983–1984 m. jau turėdamas I-os eilės vairininko teises ir pakankamai praktikos pradėjau vesti jaunimui buriavimo kursus, kuriuos lankė nemažai jūrų skautų. Juos mokydavau saugaus praktiško buriavimo. Jų vadovas Stasys Budraitis pasiūlė man stoti į jo vadovaujamą Jūrų skautų vienetą. Sutikau ir 1995 m. ankstyvą pavasarį stovyklavietėje prie Bražuolės ir Neries upių santakos, prisiekiu: *Brangindamas savo garbę, pasižadū tarnauti Dievui, Tėvynei ir Artimui....* Taip tapau vyresniuoju Jūrų skautu. 1986 m. patyręs buriuotojas jachtos kapitonas Algimantas Patašius įsteigė klubą jaunimo jūrinėms organizacijoms remti. Gavę šiek tiek pinigų pirkdavome senas jachtas, jas remontuodavome. Po keleto metų turėjome 5-ias sportines jachtas, o kariuomenė mums dovanojo dar irklines desantines valtis, kuriose tilpdavo apie 10 žmonių. Mokėme jaunus skautus būriuoti

ir net tarpusavio varžybas jiems rengdavome. Pradėjome organizuoti stovyklas Žydiškėse arti elingo, kur laikydavome jachtas, o vėliau – Skaisčio ežero saloje. Čia mus aplankė alpinistas V. Vitkauskas ir skautininkas kun. A. Saulaitis.

Nuolatinės buriavimo treniruotės ir sisteminga mankšta mane sustiprino fiziškai tiek, kad 1967 m. pirmą kartą su Juozu išvykau į kalnus. Teberdoje apsistojome. Išėję anksti rytą, vidurdienį perbridę sniegyną, jau buvome Mažosios Chatiparos viršūnėje, kuri yra iškilusi apie 2000 m virš Teberdos. Vaizdas iš ten nuostabus – aplinkui matėsi kitos snieguotos viršūnės ir ledynai. Tos pat dienos vakare sugrįžome į Teberdą. Po to perkopėm Kluchorio perėją. Šie išpūdžiai dar sustiprino mano siekimą ir ateity ne kartą keliauti į kalnus. Išpūdingiausias žygis buvo į Elbrusą. Pakeliui teko nakvoti kalnų viešbutyje „11-kos prieglobstyje“ (4200 m) ir naktį pradėti kopimą aukšty. Pasiekėme 4800 m aukštyje esančias Pastuchovo uolas. Pamatė-

Išvyka prie Krekenavos ant Nevėžio, 1970 m. gegužė. Iš kairės 1-je eilėje sėdi Norbertas Vėlius, 2-je 2-a Ramunė Vėliuvienė, 3-as Vytautas Ciplijauskas už jo stovi Julius Šalkauskas, už jo sėdi A. Stavinskas, šalia jo Edmundas Dapkevičius, stovi K. Eigminas.

Kraštotyrinė ekspedicija Dubingiuose 1970 m. Kazimieras Ambrasas (dabar kunigas), Gaudenta Juozaitytė, Stasys Skrodenis.

me neužmirštamą saulėtekį kalnuose. Iki balno galėjome laisvai užlipėti, nes buvome gerai aklimatizavęsi, aukščio ligos, prasidedančios nuo 4000 m, visai neįautėme ir oras buvo puikus. Bet viešbučio administracijai duoto žodžio - virš šios vietos aukščiau nekopti, turėjome laikytis, todėl leidomės žemyn.

Dar tris kartus vasarą keliavau į Kaukazą: Bečo, Tviberio ir Don-guzarun perėjas. Žiemą vykdavau į Karpatus slidinėti. Šias keliones reikėdavo derinti taip, kad liktų laiko buriavimui. Po intensyvaus mokslinio darbo tai užgrūndindavo fiziškai ir atgaivindavo protiškai.

Be to, nuo 1962 m. žiemą ruošdavomės su draugais į didesnes ar mažesnes turistines išvykas slidėmis. Kartą nuvažiavome apie 100 km.

1953 m. pirmos ekspedicijos metu dviese su patyrusiu kraštotyrininku, etnografu ir muziejininku Juozu Petruliu aplankėme pietų Žemaitiją nuo Būtingės iki Inpilčio piliakalnio. J. Petrulis daug fotografavo ir man aiškino, į ką ir kodėl reikia atkreipti dėmesį, kas čia yra vertingiausia. Tai buvo pirmoji mano kraštotyros mokykla. Dar tą pačią vasarą aš vaikščiojau po Palangos apylinkes ir užrašinėčiau liaudies dainų žodžius. Vieną geriausių dainininkų atvedžiau į patalpą, kurioje buvo dainininkas ir kompozitorius Indra ir dainininkė Beatričė Grincevičiūtė. Jie su įdomumu iš klausė šios liaudies dainininkės dainavimą ir kai kurias dainas sau pasižymėjo.

1968 m., įžūliai išsisukęs nuo karinių apmokymų stovyklos, dalyvavau Dubingių kompleksinėje ekspedicijoje. Ten susipažinau su ekspedicijos vadovu dr. Norbertu Vėliumi, kuris greit tapo mano artimu draugu, ir

kitais patyrusiais kraštotyrininkais. Kompleksinės kraštotyrinės ekspedicijos vykdavo kiekvienais metais ir pradedant nuo Dubingių ekspedicijos aš visose dalyvavau: Gervėčiuose 1969 m., Dubičiuose 1970 m., Kernavė 1971 m., Adutiškyje 1972 m. ir Aukštadvaryje 1973 m. Kernavės ekspedicija buvo masiškiausia ir nuotaikinga. Vakaraus dainuodavome, vykdavo diskusijos ir įdomūs pokalbiai. Matyt, visa tai atkreipė saugumo dėmesį.

N. Vėliaus vadovaujamos ekspedicijos buvo instituto partijos komitete apsvarstytos kaip „skatinančios nacionalizmą“ ir nuo artėjančios Adutiškio ekspedicijos vadovavimo N. Vėlius buvo nušalintas. Jo vietoje paskirta lojali komunistė B. Kerbelytė, vadovavusi ir paskutinei Aukštadvario ekspedicijai, bet tai nepakeitė ekspedicijos darbo turinio. Po to viešos visuomeninės kompleksinės ekspedicijos buvo iš viso uždraustos ir vėl pradėtos rengti tik jau nepriklausomoje Lietuvoje. Tačiau jokie draudimai nepanaikino tautinių judėjimų veiklos.

Spaudžiant kompleksines kraštotyros ekspedicijas ir jas uždraudus 1969 01 31 įsikūrė Kraštotyros draugijos Vilniaus kraštotyrininkų „Ramuva“, kurioje iš pat pradžios dalyvavau. Daug keliavome po Lietuvą, tyrinėjome liaudies meną, papročius, tradicijas, šventėse tradicines šventes, ypač Rasas (Joninės) Kernavėje. Mokėmės neharmonizuotų autentiškų liaudies dainų ir jas dainavome. Bet ir „Ramuva“ buvo saugumo sekama, o 1971 m. visai uždrausta. „Ramuva“ aktyviausiai veikė Kaune ir Vilniuje.

Saugumui sukurpius „kraštotyrininkų bylą“ labiausiai nukentė-

„Ramuvos“ išvyka ieškant Vinco Svirskio koplytstulpių. Iš kairės: K. Eigminas, J. Šalkauskas, V. Ciplijauskas.

jo Kauno ramuviečiai su kuriais bendravome. Net penkis žmones: Antaną Sakalauską, Šarūną Žukauską, Vidmantą Povilionį, Izidorių Rudaitį ir Aloyzą Mackevičių, nuteisė už tai, kad Kaune sukūrė antitarybinę pagrindinę organizaciją, platino atsišaukimus. Penkto kurso medikas Šarūnas Žukauskas buvo M. Čiurlionio sesers Juzės anūkas. Grįžęs iš lagerio buvo nepriimtas nei į Medicinos akademiją baigti studijų ir negalėjo surasti jokie darbo. Prie jo, matyt, saugumo buvo pristatyta neaiškaus elgesio mergina, rodos narkomanė ir greit Šarūnas neaiškiomis aplinkybėmis mirė. Jį pažinojau iš Kauno ramuviečių suorganizuotos ekspedicijos po Kėdainių kraštą, kaip energingą, karštą patriotą. Vilniety Joną Trinkūną pašalino iš aspirantūros ir darbovietės, bet neareštavo. Vėliau jis tapo gamtameldžių (pagonių) vyriausiu kriviu. Bendradarbiavome ir dažnai kartu keliavome su R. Matulio vadovaujamais žygeiviais, kurie irgi buvo persekiojami. Savarankiškai susikūrė Vilniaus universiteto „Ramuva“ vadovaujama Venanto Mačiekaus, veikusi 1970–1997 m. 1989 m. dalyvavau jo organizuotoje ekspedicijoje Gied-

Ekspedicijos metu Kernavėje su kun. Nikodemu Švokšliu (Milžinu). Iš dešinės pirma A. Dzetaveckaitė.

raičiuose. Šalia kraštotyrinės medžiagos kartu rinkau parašus dėl Lietuvos nepriklausomybės siekiamybės ir dėl sovietų kariuomenės išvedimo. Mane sujaudino viena senutė, kuri pasirašius apsisverkė ir tarė: „Dabar galiu ramiai numirti, nes pasirašiau už Lietuvą“.

1988 m. prasidėjo Sąjūdžio judėjimas. Steigiamajam Sąjūdžio susirinkime nebuvau, nes tuo metu buvau išvykęs į Lenkiją. Atvykau tik po keleto dienų. Fizikos institute nuotaikos jau buvo radikaliai pasikeitusios. Susikūrė instituto Sąjūdžio grupė, į kurią tuojau įstojau. Laboratorijos darbą perorientavome į ekologinius dirvos užterštumo sunkiaisiais metalais spektrinius tyrimus, kaip aktualius Lietuvai. Mūsų laboratorijoje susikūrė Sąjūdžio aplinkosaugos grupė. Be to, pakaitomis arba kartu su informacijos grupės vadove lankiau Sąjūdžio tarybos koordinacinius susirinkimus, vykstančius kitoje Neries pusėje esančiame Kolūkių statybos institute. Ten lankiausi turbūt iki 1991 m. pabaigos, kada prasidėjo absurdiški ginčai, įrodinėjant „kas didesnis patriotas?“. Tai jau buvo Sąjūdžio įtakos žlugimo pradžia ir aš į tuos susirinkimus nustoju lankytis.

Dar anksčiau 1988 m. liepos 7 d. Gedimino kalne buvo iškelta Trispalvė. Katedros aikšėje susirinkusiai žmonių daugybei iš džiaugsmo ašarojant, mes, Mokytojų Namų ansamblis stovėdami Gedimino kalno papėdėje ir matydami kylančią trispalvę iš visų plaučių galių dainavome: *„o kai aš užaugsiu, tai narsiai kovosiu, Gedimino kalne Trispalvę iškelsiu....“* Tų pačių metų spalio 22 d. Sąjūdžio I-me suvažiavime paskelbta, kad Vilniui grąžinama Katedra. Per Vingio parke vykusius mitingus, kur susirinkdavo iki 150-300 tūkst. žmonių, jau skambėjo Lietuvos himnas, plazdėjo Trispalvės ir nuotaika buvo tokia, kad Nepriklausomybės atgavimas buvo tik laiko klausimas. Tokio artimumo su kiekvienu mitingo dalyviu anksčiau dar niekada neteko patirti.

Vytautas Landsbergis principingai ir kartu diplomatiškai, kaip kitos valstybės vadovas, atsakinėjo į Gorbačiovo grasinimus. Ir Gorbačiovas nieko negalėjo padaryti. Bandė kurti įstatymus, pagal kuriuos sąjunginė respublika galėtų, tikriau – negalėtų, iš sovietų sąjungos išstoti. Tai paspartino įvykių eigą ir 1990 kovo 11 paskelbta Lietuvos nepriklausomybė. Tą Aukš-

Tautinė šventė Karininkų ramovėje, apie 2003 m. Vytauto Ylevičiaus nuotrauka

čiausios Tarybos posėdį sekėme per televiziją ir, kai tik V. Landsbergis perskaitė Nepriklausomybės skelbimo aktą, mes su žmona Ritone beveik bėgte nuskubėjome prie AT pastato, kad sutiktume išeinančius deputatus ir juos nuoširdžiai pasveikintume.

Pasipylė daug Gorbačiovo grasinimų ir ultimatumų, bet V. Landsbergis nuosekliai laikėsi pozicijos, kad esame atskira valstybė. Lygiai toks pat, gal dar stipresnis artimumo ir tarpusavio meilės jausmas išgyventas budint 1991 m. naktį iš sausio 12-tos į 13-tą prie Aukščiausios Tarybos. Aš su senamiesčio gyventojais budėjau iš vakaro iki 23 ar 24 val. Buvo patarta eiti pailsėti ir ateiti 5 val ryte, kada mažiausiai žmonių. Grįžęs namo iš karto užmigau ir atsibudau nuo patrankų šūvių apie 02 val. jau sausio 13. Supratau, kas darosi, greit apsi-rengiau ir einu link durų. Mama su ašaromis dar bandė mane sulaikyti, bet pasakiau, kad *tokią naktį būdamas namie aš draugams į akis negalėsiu pažiūrėti* ir išlėkiau. Išėjus į gatvę šaudymas nutilo, tik kaukdamos lėkė mūsų gatve ligoninių link greitosios pagalbos mašinos. Supratau, kad yra aukų.

Pasiekę Nepriklausomybės aikštę, išvydome daugybę žmonių, kurie vis plūdo ir plūdo į aikštę. Sovietiniai tankai, grįžtantieji nuo Televizijos bokšto po kruvinojo šturmo, šaudė ir Aukščiausios Tarybos prieigose, žmonės ne tik neišsigando ir nesišalino, bet dar labiau spietėsi, giedojo, garsiai meldėsi. Niekas nepajudėjo iš vietos, išaugusi minia dar labiau susiglaudė. Tą lemtingą valandą galvojau, jei išgyvensime ir AT nebus užimta iki aušros, tai gal viskas bus gerai – Lietuva liks Nepriklausoma, nors žinojome, kad yra aukų ir sužeistų. Nežiūrint kažkieno iš deputatų paraginimo pasišalinti iš aikš-

tės, nes *Jūsų gyvybei gresia pavojus*, niekas neišėjo. Kun. Robertas Grigas, esant tokiai mirties grėsmei, per Seimo langą suteikė visiems nuodėmių atleidimą. Parlamento gynėjai ir toliau garsiai giedojo ir meldėsi, parlamente vyko ir šv. Mišios. Draugai, grįžę nuo televizijos bokšto, dažnas su kruvinais rūbais, nes nešė sužeistuosius, liudijo apie tą klaukų vaizdą ir žmonių paaukotas gyvybes. Prieš švintant tankai nuo AT prieigų išvažiavo. Ryte miesto ir rajonų gyventojai buvo paskirstyti, kada koks rajonas turės budėti. Tai buvo tos dienos ir naktys, kai budėjimai, prasidėję nuo sausio 6 dienos, prie Parlamento, Spaudos rūmų ir Televizijos bokšto, tęsėsi ir po sausio 13-tos dar kelias savaites. Šitas budėjimų ir nerimo laikas, stovėjimas su bendraminčiais, alsuojančiais ta pačia mintimi ir, rodos, tuo pačiu širdies tvinksniu dėl Lietuvos nepriklausomybės apgynimo, turbūt buvo laimingiausias mano gyvenimo laikotarpis, nes keliasdešimt metų besitęsusios mano svajonės apie nepriklausomą Lietuvą pradėjo pildytis. O, kiek reikėjo išminties,

A. A. kun. Česlovo Kavaliausko minėjimo dalyviai prie Kaišiadorių katedros; iš dešinės J. Šalkauskas, L. Digrys, pasilenkęs A. Buračas – minėjimo organizatorius, paskutinis – V. Petkus.

sutelktumo ir savitvardos AT vadovui Vytautui Landsbergiui tuo momentu ir vėliau. Deja, ne visi dalyvavo Nepriklausomybės siekyje. Šmeižtai ir juodinimas V. Landsbergiui, lyg biblijiniam Mozei, išvedusiam Tėvynę į Nepriklausomybę, tęsiasi iki šiol (jau 25 metai!).

Būdamas pensininkas daug skaitau ir rašau, atsiminimų ir straipsnių rinkinį kartu su savo žmona Ritone ruošiame spaudai. Jau triskart persirgau plaučių uždegimu, bet, padedant medikams, pavyko pasitaisyti, atgauti darbingumą ir grįžti prie nebaigtų darbų.

Esu dėkingas Apvaizdai už pragyventus metus, skaudžias pamokas, ištaisiusias mano klaidas, ir už kiekvieną prasmingai praleistą dieną, ypač – už galimybę tęsti tolimesnes studijas mano pasirinktų problemų srityje ir apie tai rašyti. Čia daug nuoširdžia pagalba ir globa prisideda mano mylima žmona Ritonė. Pastaraisiais metais, įvertinęs fizikos, kosmologijos, psichologijos ir biologijos mokslų duomenis, įsitikinau, kad pasaulis, gyvybė ir žmogaus dvasia negalėjo spontaniškai atsirasti iš pirminio chaoso, o turėjo būti sukurta genialaus Kūrėjo. Didžiausias mano patirtas stebuklas – Nepriklausomybės atgavimas ir sovietų sąjungos subyrėjimas. Visatoje gamtos ir gyvybės bei dvasios dėsnių pavidalu glūdi tokia milžiniška informacija, kuri iš chaoso niekaip negali savaime atsirasti. Virš visko sklendžia nuostabi Kūrėjo dvasia.

I. Gamtos dėsniai, mokslas ir tikėjimas

Atspausdinta LKMA Suvažiavimo darbuose. T. XV, 1995 m., p. 391–430

Šį straipsnį skiriu šviesiam savo tėvo
prof. Stasio Šalkauskio atminimui

Fizikinis pasaulėvaizdis ir pasaulėžiūra

Materialusis pasaulis yra tai, ką mes tiesiogiai suvokiame kasdieniu patyrimu. Tačiau tai ne tik mūsų betarpiška aplinka, bet ir ta didžioji Visatos scena, su kuria mes šioje laikinoje savo būtyje esame susieti daugeliu, dažnai net nepastebimų ryšių.

Dauguma suaugusių žmonių laiko savaime suprantamu dalyku tai, kad materialusis pasaulis yra toks, kokį jį matome. Intuityviai esame linkę spėti, kad jis buvo toks pat praeityje ir toks liks ateityje. Kiek kitaip šiuo klausimu mąsto tik fizikai kosmologai, filosofai, teologai ir vaikai, keldami klausimus: kaip, kada ir kodėl atsirado šis pasaulis, kokios jo ribos erdvėje ir laike, kur jis eina, kiek jį galima pažinti ir kokių prielaidų reikia tokiam pažinimui.

Tokie klausimai yra vienu metu susiję su mokslu, filosofija ir religija. Todėl čia bandysime su šiais klausimais susijusias pasaulėvaizdžio bei pasaulėžiūros problemas aptarti maždaug penkiasdešimties pastarųjų metų fizikos ir kosmologijos atradimų perspektyvoje.

Mokslinio pasaulėvaizdžio raida Lietuvoje, tikslųjų mokslų filosofinės problemos ir lietuvių mokslininkų pažiūros pasaulėžiūros klausimais iki 1940 m. buvo nuodugniai išnagrinėtos K. Masiulio [1]. Todėl, negrįždami prie tų klausimų, čia apsistosime tik prie tolesnės šios problematikos raidos nuo pokario metų, ypač nuo 1955 m., kai prasidėjo naujų reikšmingų atradimų fizikoje ir kosmologijoje epocha.

Įvairių mokslo šakų ir filosofijos sistemų atstovai atsakymus į minėtus klausimus, liečiančius tiek pasaulėvaizdį, tiek pasaulėžiūrą, renka labai skirtingus. Šiame straipsnyje, apžvelgus gamtotyros ir filosofijos požiūrių reikšmingiausius fizikos ir kosmologijos laimėjimus bei šių mokslų

metodologinę reikšmę, mėginama atsakyti bent į kai kuriuos iš šių klausimų, nagrinėjama, kaip šie atsakymai gali derintis su tikinčiojo mokslininko pasaulėžiūra.

XX amžiaus tikslioji gamtotyra atskleidė gilumines materialaus pasaulio struktūras ir jų sandarą. Fizika, ypač kosmologija, kuri yra nepaprastai svarbi formuojant pasaulėvaizdį, pastaraisiais dešimtmečiais padarė fundamentalių atradimų, labai reikšmingų filosofinėms mokslininko nuostatoms. Šių mokslų raida atskleidė tokių faktų, sąvokų, padėjo suformuluoti tokius mokslinio pažinimo principus, kurie savo svarba mokslui, pasaulėvaizdžiui ir pasaulėžiūrai toli peržengia konkrečių mokslų ribas. Visa tai bent schematiškai ir apžvelgsime. Taip pat bandysime panagrinėti skirtingų filosofinių nuostatų mokslininkų požiūrį į mokslo ir tikėjimo bei religijos santykį, pažiūrėsime, koks jis yra ir galėtų ar turėtų būti dabarties situacijoje.

I. Trumpa XX amžiaus fizikos ir kosmologijos laimėjimų apžvalga

1. Pagrindinės dabartinės fizikos šakos ir svarbiausieji jų metodologiniai principai

XX a. pirmojoje pusėje susiformavo naujos fundamentalios dabartinės fizikos šakos – kvantinė mechanika, reliatyvumo teorija ir kvantinė elektrodinamika. Jos pirmą kartą mokslo istorijoje nutraukė tiesioginį ryšį su mūsų kasdiene empirine patirtimi. Čia jau neišsiverčiama, kaip Niutono mechanikoje, lengvai perprantamomis sąvokomis, paremtomis mums būtyje įprastiniais vaizdiniais, o kuriamos naujos, panaudojant sudėtingas matematines abstrakcijas.

Niutono mechanika atskleidė Saulės sistemos planetų judėjimo dėsnius, bet pasirodė visiškai bejėgė, nagrinėdama reiškinius atomų lygmenyje. Tai padeda suvokti tik kvantinė mechanika, aprašanti procesus, vykstančius atominių energijų ir matmenų masteliuose.

Jau 1920–1930 m., kuriant kvantinės mechanikos pagrindus, išryškėjo

jai būdinga nuostata: teorija turi operuoti tik tokiais dydžiais, kuriuos galima stebėti. Tačiau stebėjimo galimybes kvantinėje mechanikoje apriboja esmingos ir jokia technikos pažanga neįveikiamos kliūtys, nusakomos W. Heizenbergo neapibrėžtumo principu (pvz., dalelės impulso ir koordinatės neįmanoma tuo pačiu metu išmatuoti bet kuriuo norimu tikslumu). Tai yra betarpiškai susiję su neabejotinai nustatytu faktu, kad visos dalelės pasižymi banginėmis savybėmis.

Kvantinėje mechanikoje, lyginant su klasikine, iš esmės pakinta požiūris į pačių atominių objektų prigimtį. Pavyzdžiui, iškyla klausimas: kas yra elektronas – banga ar dalelė? Klasikinėje fizikoje tokie klausimai sprendžiami tik pagal griežtą alternatyvą [1] – „arba–arba“. Kvantinėje fizikoje elektronas, kaip ir kitos elementariosios dalelės, turi tiek bangos, tiek dalelės savybių, kurios išryškėja konkrečiose fizikinėse sąlygose ir viena kitą papildo (N. Boro Papildomumo principas).

Todėl elektronas atome neturi nei apibrėžtos koordinatės, nei orbitos, o yra aprašomas nurodant tikimybę rasti elektroną tam tikroje erdvės vietoje, t. y. įvedant tikimybės tankio erdvinį pasiskirstymą. Ši dydį duoda banginės funkcijos, gaunamos sprendžiant pagrindinę kvantinės mechanikos – Šredingerio (*E. Schrödinger*) lygtį (ψ funkcijos), kvadratas. Nepaisant tokio savito ir visiškai skirtingo nuo klasikinėje fizikoje vartojamo atominių sistemų aprašymo būdo, kvantinėje mechanikoje irgi galioja tie patys tvermės dėsniai, kaip ir klasikinėje fizikoje, nors jie ir reiškiami kita forma (žr. 37 p.).

A. Einšteino reliatyvumo teorija nagrinėja reiškinius, vykstančius dideliais greičiais, artimais šviesos greičiui, kuris yra ribinis, ir kosminio masto procesus, kurie vyksta stipriuose gravitaciniuose laukuose, būdinguose pastaraisiais dešimtmečiais atrastiems kosminiams objektams.

Reliatyvumo teorija remiasi dviem pagrindiniais postulatais:

1. Šviesos greitis vakuume ($c = 2,997 \cdot 10^8 \text{ m/s} = 1,07 \cdot 10^9 \text{ km/val.}$) yra pastovus visų judančių atskaitos sistemų atžvilgiu ir jokios sąveikos bei poveikiai negali sklisti greičiau.

2. Reiškiniai visose tolygiai judančiose (inercinėse) sistemose vyksta vienodai. Nėra būdų nustatyti tolygų judėjimą bet kurios išskirtinės atskaitos sistemos atžvilgiu (pvz., nejudančio hipotetinio „pasaulinio eterio“ atžvilgiu).

Tiriant šių postulatų padarinius, paaiškėjo, kad ilgis ir laiko tarpai priklauso nuo sistemų tarpusavio greičio; tai iš esmės keičia klasikinę erdvės ir laiko sampratą.

Kitos svarbios reliatyvumo teorijos išvados yra masės (M) ir energijos (E) sąryšis ($E = Mc^2$), kuriuo toliau ne kartą remsimės, ir tai, kad gravitacinis laukas „iškreivina“ erdvę ir lėtina laiko tėkmę.

Kvantinės teorijos lygtys ir dėsniniai nuosekliai pereina į atitinkamus klasikinės Niutono mechanikos sąryšius tuomet, kai Planko kvantavimo konstanta artėja į nulį arba tada, kai sistemos energija žymiai viršija atominių reiškinių energijas. Analogiškai reliatyvumo teorijos sąryšiai pereis į klasikinius, jei šviesos greitį reliatyvistinėse lygtyse neribotai didinsime. Tai vis pavyzdžiai bendrojo atotyčio principo, nusakančio pereinamumą tarp naujosios, bendresnės teorijos ir senosios, į kurią reikia žiūrėti kaip į atskirą naujosios atvejį. Šis principas taip pat išreiškia faktą, kad kiekviena fundamentali fizikinė teorija turi savo galiojimo ribas, kurios yra apibrėžiamos pačios teorijos viduje.

Pažintiniu aspektu ryšį tarp teorijų nusako principas, analogiškas K. Gödelio teoremai matematinėje logikoje: kiekvienos teorijos viduje kyla klausimų, į kuriuos yra įmanoma atsakyti tik remiantis bendresnės teorijos (metateorijos) dėsniais. Tikėtina, kad panašus principas galioja visoms pažinimo sritims ir pačiam žmogiškojo pažinimo procesui apskritai. Jis išreiškia tiek mūsų pažinimo ribotumą, tiek laipsnišką, hierarchinį jo pobūdį.

Kvantinės mechanikos ir reliatyvumo teorijos sintezė davė pradžią kvantinei elektrodinamikai, leidusiai daug geriau suprasti elementariųjų dalelių prigimtį ir sukurti nuoseklesnę jų teoriją, nors ji iki šiol dar nėra visiškai baigta (žr. I.2).

Kvantinės elektrodinamikos raida prasidėjo nuo P. Dirako kvantmecha-

ninės lygties, kurioje atsižvelgta į reliatyvumo teorijos postulatus. Iš šios lygties padaryta išvada, kad pirmąją, dar XIX a. atrastą elementariąją dalelę – elektroną atitinka antidalelė – pozitronas, turintis tokią pat masę, bet priešingą krūvį ir atvirkščią magnetinio ir mechaninio sukinio savitarpio orientaciją. Kiek vėliau tokia dalelė iš tikrųjų buvo rasta kosminiuose spinduliuose. Netrukus šis faktas buvo apibendrintas visoms elementariosioms dalelėms, o kitos antidalelės ilgainiui taip pat buvo eksperimentiškai rastos.

Kitas fizikiniam pasaulėvaizdžiui svarbus kvantinės elektrodinamikos rezultatas – tai visiškai naujas vakuumo sąvokos traktavimas. Klasikinėje fizikoje vakuumas – tai absoliuti tuštuma, kurioje nieko nėra ir nieko nevyksta. Dabar į vakuumą žiūrima kaip į fizikinę visų galimų elementariųjų dalelių ir antidalelių sistemą, kurioje visi žemiausieji lygmenys yra užimti. Tokioje sistemoje („fiziniame vakuume“) dalelės sutampa su antidalelėmis ir tartum niekuo nepasireiškia. Tačiau kvantinės elektrodinamikos raida parodė, kad šis vakuumas, toji visų galimų dalelių ir antidalelių „jūra“ nuolatos truputį „banguoja“. Tai fizikoje vadinama nulinėmis vakuumo fliktuacijomis (t. y. vykstančiomis net ir absoliutaus nulio temperatūroje). Jos konkrečiai pastebimos eksperimentuose kaip nedidelis spektrinių linijų poslinkis.

Jei fizikiniam vakuumui koku nors būdu suteiktume pakankamai didelę energiją (ne mažesnę kaip $2 Mc^2$; čia M – dalelės ar antidalelės masė, o c – šviesos greitis), tai vakuume „perskirtume“ dalelę nuo antidalelės ir susikurtų dalelės–antidalelės pora. Pastebimas taip pat ir atvirkštinis procesas; susidūrus dalelei ir antidalelei – jos išnyksta (anihiluoja) ir vietoj jų atsiranda du γ -kvantai, kurių energijų suma bus lygi $2 Mc^2$.

Tokie dalelių – antidalelių porų gimimo ir anihiliacijos procesai įmanomi stebėti ne tik tarp elektronų ir pozitronų, bet ir tarp kitų dalelių. Šie reiškiniai atskleidė antimedžiagos buvimo galimybę ir davė pradžią hipotezėms apie antipasaulių atsiradimą Visatos raidoje.

Tačiau astrofizikiniai stebėjimai šią hipotezę paneigė, nors antimedžiaga minimaliais kiekiais greitintuvuose buvo eksperimentiškai sukurta; tai ir parodė, kad ji egzistuoti gali. Tolesni astrofizikiniai tyrimai (nekreipiant dėmesio į pavienes antidaleles kosminiuose spinduliuose) parodė, kad ste-

bėjimams prieinamoje Visatos dalyje didesnių antimedžiagos telkinių nėra, nors, remiantis kvantinės elektrodinamikos principais, atrodo, kad pirminio sprogo metu būtų turėjęs atsirasti vienodas dalelių ir antidalelių kiekis. Tai viena iš didžiųjų kosmologijos mįslių.

2. Elementariųjų dalelių fizikos bruožai

Kvantinės elektrodinamikos laimėjimai, kartu su sparčia greitintuvų technikos raida, leidžiančia panaudoti eksperimentams vis didesnių energijų daleles įgalino vis giliau skverbtis į dalelių vidaus struktūrą ir davė pradžią naujai fundamentaliai fizikos sričiai – elementariųjų dalelių fizikai.

Jau nuo antikinės natūrfilosofijos laikų (Demokritas) elementariosiomis dalelėmis laikomos pirminės ir nedalomos sudedamosios medžiagos dalys, iš kurių kaip iš plytų yra sudarytas visas materialusis pasaulis. Iš pradžių tokiais dalelėmis buvo laikomi atomai, vėliau – atomų branduoliai, protonai ir kitos dalelės. Tačiau plėtojant elementariųjų dalelių tyrimus, toks redukcionistinis požiūris į medžiagos struktūrą nepasitvirtino, o pati dalelių elementarumo sąvoka iš esmės pasikeitė.

Iš pradžių elementariųjų dalelių fizika buvo plėtojama kartu su atomo branduolio tyrimais, sprendžiant milžiniškų branduolinių jėgų, jungiančių protonus ir neutronus į kompaktišką branduolį, prigimties problemą. Tačiau vėliau ji tapo visiškai savarankiška fizikos šaka.

Dabar elementariųjų dalelių fizika yra turbūt fundamentaliausia fizikos šaka, daranti didelę įtaką pagrindinių fizikos dėsnių, sąvokų ir tyrimo metodologijos raidai. Pastaruoju metu, kai tapo nustatytas esminis ryšys tarp elementariųjų dalelių fizikos ir kosmologijos, elementariųjų dalelių tyrimai pasidarė labai svarbūs fizikiniam pasaulėvaizdžiui formuoti. Trumpai aptarsime elementariųjų dalelių ir jų sąveikų klasifikaciją.

Visas gamtoje, o iš tikrųjų – tarp elementariųjų dalelių, veikiančias jėgas (kalbant apie daleles vietoj termino „jėga“ labiau tiktų vartoti terminą „sąveika“) galima suskirstyti į keturias grupes, kurios parodytos 1 lentelėje. Jos yra glaudžiai susijusios su pačių elementariųjų dalelių klasifikacija.

1. Lentelėje matome, kad sąveikų tipai nusako grupes dalelių, dalyvau-

jančių šiose sąveikose (hadronai, leptonai). Klasikinėje fizikoje žinomos sąveikos (2-a ir 4-ta) turi įtaką tiek elementariosioms dalelėms, tiek ir makroskopiniams kūnams, jei tik jie turi elektros krūvį ir rimties masę. Jos veikia bet kuriais nuotoliais ir aprašomos identiško matematinio pavidalo lygtim (tokia pat kaip lygtis išreiškianti Kulono dėsnį, nusakantį elektros-tatinės sąveikos jėgą (F) tarp dviejų elektros krūvių e_1 ir e_2 : $F = qe_1 \cdot e_2/r^2$ čia q – sąveikos konstanta, o r – nuotolis tarp sąveikaujančių krūvių). Analogiškai nusakoma ir jėga, veikianti tarp gravituojančių masių, pavyzdžiui, tarp dviejų dangaus kūnų.

1 lentelė. Pagrindiniai sąveikų tipai ir jų charakteristikos

Eil. Nr.	Sąveikos tipas	Santykinis stipris	Veikimo spindulys, cm	Tipai dalelių, dalyvaujančių sąveikoje
1.	Stiprioji	1	10^{-13}	Hadronai
2.	Elektromagnetinė	1/137	∞	Visos dalelės, turinčios elektros krūvį
3.	Silpnoji	10^{-5}	10^{-17}	Hadronai, leptonai
4.	Gravitacinė	10^{-38}	∞	Visos dalelės, turinčios rimties masę

Visai kitokio pobūdžio yra kitos dvi sąveikos, t. y. stiprioji ir silpnoji. Jos veikia tik labai mažais nuotoliais, nurodytais 1 lentelėje; jie būdingi tik elementariųjų dalelių reiškiniams. Stipriosios sąveikos pirmiausiai buvo aptiktos tiriant branduolinių jėgų prigimtį. Vėliau pastebėta, kad jos pasireiškia visuose procesuose, kuriuose dalyvauja hadronai. Tai ir buvo pagrindas išskirti hadronus į atskirą elementariųjų dalelių grupę.

Silpnosios sąveikos buvo pastebėtos tiriant branduolių radioaktyvumą; tai padėjo atrasti neutriną – dalelę, neturinčią rimties masės¹, visada judančią šviesos greičiu ir mažai sąveikaujančią su kitomis dalelėmis (Žemės rutulys jai yra labiau permatomas negu lango stiklas šviesai).

1 Neutrino rimties masė iki šiol buvo laikoma lygi nuliui. Tačiau pastaruoju metu atsirado darbų, rodančių, kad neutrinai gali turėti mažą (apie 13 eV), bet baigtinę rimties masę.

Daugumos būdingiausių dalelių bei jų grupių ir pogrupių charakteristikos pateiktos 2-oje lentelėje. Tačiau joje nenurodyta dar viena svarbi dalelių charakteristika – jų sukinys. Tiriant atominius spektrus, buvo pastebėta, kad dalelės elgiasi taip, tarsi jos sukūsi apie savo ašį, t. y. joms būdingas vidinis savasis sukimosi impulso momentas, paprastai vadinamas sukiniu (spinu). Žinoma, apie dalelės, neturinčios apibrėžtų matmenų ir paviršiaus, sukimosi mechaninę prasmę kalbėti beprasmiška. Šių dalelių savybės iš esmės skiriasi, priklausomai nuo to, ar jų sukinys yra sveikasis skaičius, ar trupmeninis ($1/2$ kartotinis). Jei sukinys trupmeninis, vienoje kvantinėje būsenoje tegali būti tik po vieną dalelę (W. Paulio principas) ir tokios dalelės vadinamos fermionais; kai sukinys yra sveikasis skaičius, tuomet dalelės tokių apribojimų neturi ir jos vadinamos bozonais. Bozonai paprastai yra įvairių laukų kvantai, kurie sąlygoja sąveikas, pasireiškiančias per šiuos laukus.

Taigi elementariosios dalelės yra aprašomos, kaip ir makroskopiniai kūnai klasikinėje Niutono mechanikoje, tais pačiais dydžiais: energija, impulsu ir sukimosi impulsu, todėl joms, kaip ir makroskopiniams objektams, galioja šių dydžių tvermės dėsniai. Tačiau tarp dėsningumų, aprašančių procesus, vykstančius makro ir mikro lygmenyse, turbūt tik tiek ir tėra bendro, o skirtumai yra kur kas didesni. Šie bendrumai darosi suprantami todėl, kad ir klasikinėje, ir kvantinėje fizikoje minėtų trijų dydžių tvermės dėsniai siejami su erdvės ir laiko simetrijos savybėmis², o jos tiek makroskopiniams kūnams, tiek ir mikrodalelėms yra vienodos.

2 Apie simetriją kalbama tada, kai, atlikus tam tikrą veiksmą (bendruoju atveju – matematinę transformaciją), geometrinė figūra arba dydis nesikeičia. Antai fizikinių bet kurios sistemos savybių nepriklausomumas nuo laiko (tiksliau – nuo laiko atskaitos pradinio taško parinkimo) siejamas su energijos tvermės dėsniu. Analogiškai visų erdvės taškų ekvivalentiškumas (tai reiškia, kad erdvėje nėra jėgų lauko) sąlygoja impulso tvermės dėsnį, o simetriją atskaitos sistemos pasisukimo fiksuotos krypties atžvilgiu (erdvės izotropiškumas) – impulso momento tvermės dėsnį. Vokiečių matematikė E. Neter dar 1918 m. suformulavo bendrą teoremą, pagal kurią lygčių invariantiškumas (matematinė simetriją) tolyginės transformacijos atžvilgiu reiškia tvermės dėsnį ir leidžia šį dėsnį matematiškai išreikšti. Įdomu, kad ši teorema galioja visose fizikos šakose ir padeda išryškinti ir suformuluoti naujus tvermės dėsnius.

Tačiau elementariosios dalelės, skirtingai nuo makroskopinių objektų, be šių trijų mechaninių dydžių ir atitinkamų tvermės dėsnių, aprašomos dar ir kitais, tik joms būdingais parametrais ir dėsningumais.

Iš 2 lentelės matome, kad dauguma dalelių yra nestabilios ir skyla į kitas daleles. Skilimo metu nekinta ne tik energija, impulsas, jo sukimosi momentas ir elektros krūvis, bet ir kiti, specifiniai tik elementariosioms dalelėms dydžiai, tokie kaip barioninis ar leptoninis krūvis, priskiriami atitinkamai barionams ir leptonams (analogiškai elektros krūviui). Šie krūviai, kaip ir reaguojančių dalelių sistemoje elektros krūviai, turi išlikti nepakitę. Tuo galime įsitikinti įdėmiai peržiūrėję 2 lentelės paskutiniame stulpelyje pateiktus elementarių dalelių reakcijų pavyzdžius.

Pažiūrėję 2 lentelės paskutiniame stulpelyje pateiktus dalelių reakcijų pavyzdžius, atome, kad sunkesnės dalelės spontaniškai gali skilti tik į lengvesnes, bet ne atvirkščiai, kas tiesiogiai išplaukia iš energijos tvermės dėsnio. Tačiau suteikus vienai dalelei, ar vakuui, turint galvoje energijos ir masės ekvivalentiškumą ($E = Mc^2$), pakankamai daug energijos šis apribojimas negalioja. Priešingai, šiuo atveju, jei tik energija yra pakankamai didelė, iš vakuumo gali atsirasti bet kuri dalelė ar ištisas jų spiečius, nes visos jos potencialiu pavidalu vakuume jau yra. Tai vadinamosios virtualiosios dalelės, kurios dėl savo ypač mažos gyvavimo trukmės ir neapibrėžtos energijos (žr. nelygybę: $E \cdot t \geq h/2\pi$) kaip atskiros dalelės negali būti tiesiogiai stebimos, nors dalyvauja visose sąveikose, kurios reiškiasi tokių virtualiųjų dalelių mainais. Pavyzdžiui, elektromagnetinės jėgos (laukai) veikia taip, kad sąveikaujantys krūviai pakaitomis spinduliuoja ir sugeria elektromagnetinių bangų kvantus, kurių energija aprašoma Planko sąryšiu: $E = h\nu$, čia ν – elektromagnetinės bangos dažnis, o h – Planko konstanta. Analogiškai ir visas kitas sąveikas perneša atitinkamų laukų nešėjai – kvantai, kurie yra parodyti 2 lentelėje paskutinėje skiltyje. Toje pat lentelėje matome, kad tie kvantai kai kada gali pereiti į kitas daleles; tai rodo glaudų jų tarpusavio ryšį. Elementariųjų dalelių procesams yra būdinga tai, kad vis didesnių energijų greitintuvais gaunamos dalelės, kurios lokalizuojasi vis

2 l e n t e l ė . Elementariųjų dalelių tipai, pogrupiai ir jų charakteristikos

Nr .	Tipai ir jų pogrupiai	Rim- ties masė	Elekt- ros krūvis	Gyvavimo trukmė, s	Dalelių ir jų reakcijų pavyzdžiai
1.	Hadronai (Fermionai) a. Barionai Protonas p Neutronas n Hiperonai b. π -mezonai π^0 $\pi^\pm$ c. K- η mezonai $K^\pm$ K^0 η^0	 1836 1839 apie 2400 264 273 966 974 1074	 1 0 $\pm 1, 0$ 0 ± 1 ± 1 0 0	 $\geq 3^{40}?$ 1^3 apie 10^{-10} 10^{-16} 10^{-8} 10^{-8} 10^{-9} 10^{-17}	 Protonas p; $p \rightarrow \pi^+ + \nu?$ Neutronas n; $n \rightarrow p + e^- + \nu_e$ $\Lambda^0 \Sigma, \Xi, \Omega^- \Sigma^+ \rightarrow p + \pi^0$ $\pi^0 \pi^0 \rightarrow \gamma + \gamma$ $\pi^+ \pi^- \pi^+ \rightarrow \mu^+ + \nu_\mu$ $K^+, K^- \rightarrow \pi^+ + \pi^0$ $K^0, \bar{K}^0 \rightarrow \pi^0 + \pi^0 + \pi^0$ $\eta^0; \eta^0 \rightarrow \gamma + \gamma; \eta^0 \rightarrow \pi^0 + \pi^0 + \pi^0$
2.	Leptonai (Fermionai) a. elektronas $e^\pm$ b. Neutrinoi ν c. μ -mezonai μ d. τ -leptonai τ	 1 0? 207 3536	 -1 0 -1 -1	 Stabil. Stabil. 10^{-6}	 $e^\pm, e^-$ $\nu_{e^+}, \nu_{e^-}, \nu_{\mu^+}, \nu_{\mu^-}, \nu_{\tau^+}, \nu_{\tau^-}$ $\mu^-, \mu^+; \mu^- \rightarrow e^- + \nu_e + \nu_\mu$ τ^+, τ^-
3.	Kvarkai (Fermionai) (Hadronų viduje) b, d, s u, c, t	 ? ? ?	 -1/3 +2/3	 stabil. (Hadronuose)	 b (ν_b), d (ν_d), s(ν_s) u(ν_u), c (ν_c), t (ν_t)
			Hadronų kvarkinė struktūra (skliausteliuose apačioje) $p(uud), n(udd), \pi^+(ud), \pi^-(d\bar{u}), \pi^0(u\bar{u})$		
4	Lauko kvantai (Bozonai), t. y. dalelės, pernešančios šis sąveikas:				
	a. Stipriąsias b. Elektromagnetines c. Silpnąsias d. Gravitacinės	 0 0 1,7 ⁶ 1,9 ⁶ 0	 0 -1 0 2	 Stabil. Stabil. Stabil. Stabil.	 Gliuonai (riša kvarkus) Šviesos kvantai (γ) $W^\pm$ (Tarpiniai bozonai) Z^0 Gravitonai*

* Gravitonai nerasti dėl gravitacinės sąveikos silpnumo (gravitacinės bangos (gravitonai) atrasti 2016 m. vasario 11 d. J. Š.)

mažesniuose nuotoliuose ir jas tenka aprašyti vis naujais parametrais, kuriems savo ruožtu galioja vis nauji tvermės dėsniai.

Šie parametrai ir dėsniai iš pradžių įvedami siekiant formaliai aprašyti eksperimento duomenis, bet vėliau, jais remiantis aptikus naujas daleles, jie įgyja fizikinę prasmę ir įteisinami. Tuo būdu fizikoje atsirado tokie elementariųjų dalelių savybes nusakantys dydžiai, kaip „lygiškumas“, „keistumas“ ar „spalva“. Šių dydžių tvermės dėsniai galioja tik tam tikriems dalelių ir sąveikų tipams, kuriuos atitinka ir specifinė simetrija. Pavyzdžiui, 1956 m. buvo parodyta (Wu eksperimentai ir Lee bei Jango teoriniai tyrimai, už kuriuos jiems 1967 m. buvo suteikta Nobelio premija), kad silpnosiose sąveikose pažeidžiamas lygiškumo tvermės dėsnis, pagal kurį klasikinėje ir kvantinėje fizikoje kairinę atskaitos sistemą pakeitus dešinine visi procesai vyksta taip pat. Pasirodė, kad silpnosios sąveikos, pažeisdamos simetriją tarp šių atskaitos sistemų, lyg ir „atskiria“ kairę nuo dešinės.

Šiuo metu elementariausios dalelės yra kvarkai, iš kurių sudaryti hadronai. Jų laisvu pavidalu stebėti neįmanoma. Kvarkai būna tik hadronų viduje, kur jie paklūsta vadinamiesiems „spalvos“³ dėsniams. Pavyzdžiui, dalelė, gali būti sudaryta tik iš kvarkų, turinčių tokias „spalvas“, kurios kartu duotų „baltą spalvą“ (čia panaudota analogija su įprastinių spalvų susidarymu). Tokie dėsningumai aprašomi naujoje, dar tik besiformuojančioje, teorinės fizikos srityje – kvantinėje chromodinamikoje.

Septintojo dešimtmečio pabaigoje ir aštuntojo dešimtmečio pradžioje pradėtos kurti teorijos, rodančios, kad didelių energijų (aukštų temperatūrų) srityje įvairūs sąveikų tipai tartum „susijungia“, – t. y. tampa neatskiriami. Pirmoji tokia sąveikų susijungimo teorija, sukurta elektromagnetinėms ir silpnosioms sąveikoms, parodė, kad pasiekus 100 GeV (10^{11} eV) eilės energijas, elektromagnetinių ir silpnųjų sąveikų konstantos (t. y. stiprumai, pateikti 1 lentelėje) susilygina. Todėl neatskiriamos tampa ir pačios sąveikos. Ši teorija prognozavo, kad silpnoji sąveika vyksta jos lauko kvantais, turinčiais skirtingai nuo visų kitų žinomų laukų kvantų baigti-

3 Sąlyginis „dydis“ galintis turėti tris „reikšmes“: „raudoną“, „žalią“ ir „mėlyną“, tačiau nieko bendro neturintis su įprastinėmis spalvomis.

nę rimties masę, lygią maždaug 90 GeV (t. y. apie $17,6 \cdot 10^4$ Me; čia Me – elektrono masė). Ši teorija sukurta 1967 m., kai dar nebuvo greitintuvų, leidžiančių pasiekti energijas, reikalingas šiai prognozei patikrinti. Tačiau paleidus Ženevoje galingiausią pasaulyje CERN-o greitintuvą tokios dalelės („tarpiniai bozonai“: W^+ ir Z^0 dalelės, žr. 2 lentelę) 1983 m. tikrai buvo rastos, o tai ir patvirtino šią teoriją. Netrukus jos kūrėjai buvo įvertinti Nobelio premija.

1974 m. sukurama gan analogiška „Didžiojo susijungimo“ teorija, sujungusi elektrosilpnąsias bei stipriąsias sąveikas ir prognozuojanti protono nestabilumą (2 lentelė). Deja, šios teorijos numatomoms dalelėms eksperimentiškai nustatyti reikia jau nepalyginamai didesnių energijų (10^{16} GeV), kurias pasiekti nerealu net ir tolimoje ateityje. Protono nestabilumą eksperimentiškai patikrinti yra galima. Tai daug kartų buvo bandyta, bet tyrimai parodė, kad arba protono gyvavimo trukmė bent 1–2 eilėm viršija teorijos numatytą dydį (10^{32} metų), arba iš viso protonas yra stabilus ir ši teorija yra klaidinga, tačiau pastaroji prielaida, atrodo, mažai tikėtina.

Dabar, remiantis supersimetrijos, sujungiančios fermionus ir bozonus, idėja, mėginama pagal vieną teoriją aprašyti visas keturias sąveikas (žr. 1 lentelę), t. y. prie elektrosilpnųjų ir stipriųjų sąveikų prijungti dar ir gravitaciją. Šiai teorijai patikrinti iš viso nėra eksperimentinių galimybių, tačiau sąlygos, kuriomis šios teorijos išvados galiotų, turėjo realizuotis mūsų Visatos raidos pradžioje (t. y. tuoj po Didžiojo sprogo), o jos aprašomi procesai turėjo turėti lemiamą reikšmę formuojantis Visatos ir materijos struktūrai. Todėl galima tikėtis, kad astrofizikiniai stebėjimai galėtų netiesiogiai šių teorijų išvadas patikrinti ir patvirtinti. Štai koks glaudus ryšys jungia elementariųjų dalelių fizikoje ir kosmologijoje tiriamus reiškinius.

3. Šiuolaikinės fizikos sistema energijų skalėje

Nors makro ir mikro pasaulis aprašomi skirtingais dėsniais, abiem atvejais galioja tas pats energijos tvermės principas, išplaukiantis iš laiko simetrijos savybių. Be to, visoms fizikinėms sistemoms (mikropasaulyje – su apribojimais, nusakomais kvantinės mechanikos) galioja energijos minimumo principas.

Pavyzdžiui, helio branduolio energija (ir masė) yra mažesnė už jį sudarančių dviejų protonų ir dviejų neutronų masių, paimtų atskirai, sumą. Šių dydžių skirtumas nusako He branduolio ryšio energiją, arba masės defektą, t. y. tą energiją, kuri išsiskiria jungiantis šioms dalelėms į He branduolį. Taigi energija materialiajame pasaulyje yra ta „universalioji valiuta“, kuria apmokami arba kurios skolon vyksta visi pasaulyje aptinkami fiziniai procesai.

Todėl, sekdami V. Weiskopfu [2], 3 lentelėje pavaizduosime energijų ir jas atitinkančių temperatūrų bei nuotolių skalėse svarbiausius fizinius objektus, procesus jų raidą ir juos tiriančias teorijas. Iš šios lentelės matome, kaip, didėjant energijai, viena kitą keičia sąveikos, fizinių objektų struktūros ir jas aprašančių teorijų galiojimo ribos.

Pažymėtina, kad 2 ir 3 lentelė, yra sudarytos taip, kad atspindėtų maždaug 1984 m. fizikos lygį. Nuo to laiko pateiktieji duomenys nedaug tepasikeitė, nors atrasta daug svarbių naujų faktų, kurių teorija dar negali paaiškinti. (2014 m. pastaba, J. Š.)

Taupant vietą, energijų skalė kai kur brėžinyje suglausta. Schemoje išskirtos dvi ribos. Pirmoji – atitinka greitintuvuose pasiektas maksimalias energijas, kurios yra 100 GeV eilės. Antroji – ties 10^{19} GeV duoda fundamentalią, vadinamąją Planko ribą, viršum kurios jau nebegalioja mums žinomi fizikos dėsniai, taip pat turbūt ir laiko bei erdvės sąvokos.

Fizika nieko negali pasakyti, kas yra viršum šios ribos. Viršum energijų, atitinkančių pirmąją ribą, eksperimentiniai tyrimai darosi visai neprieinami (1994 m.). Tačiau teoriniai tyrimai tęsiasi ir didesnių energijų srityje; tai duoda labai įdomių ir svarbių kosmologijai rezultatų. Nors šiuos rezultatus eksperimentiškai patikrinti tiesiogiai neįmanoma, bet iš dalies tai galima padaryti panaudojant astrofizikinius stebėjimus. Taip buvo įsitikinta, kad Visata prasidėjo „Didžiuoju sprogiu“ ir rutuliojosi medžiagai, sukurta tuo metu, sklindant erdvėje, vėstant ir pamažu virstant mūsų dabar įmanomo stebėti materialiojo pasaulio struktūrų įvairove. Ši materialiojo pasaulio raida (t. y. fizinė Visatos evoliucija) 3 lentelėje atitinka kryptį iš viršaus žė-

myn. Jau pradinės šios evoliucijos stadijos paliko Visatoje pėdsakų, kuriuos galime stebėti. Tai pagal pagrindinius fizikos dėsnius patvirtina tokią Visatos raidą. Fizikos požiūriu ją nagrinėsime II, o filosofines jos implikacijas V šio straipsnio skyriuje.

II. Materialiojo pasaulio raida fizikos ir kosmologijos požiūriu

1. Svarbiausieji XX a. kosmologijos atradimai

Pagrindiniai kosmologijos klausimai yra šie: kokia yra Visata, kokiems dėsniams ji paklūsta, kada ir kaip ji atsirado ir kurlink rutuliojasi. Į šiuos klausimus kosmologija mėgina atsakyti remdamasi fizikos dėsniais, astronominių bei astrofizikinių stebėjimų duomenimis, darydama prielaidą, kad šie dėsniai visoje Visatoje yra tie patys. Pirmasis mokslinės kosmologijos žingsnis buvo planetų judėjimo ir Saulės sistemos sandaros aprašymas pagal Niutono klasikinę mechaniką ir visuotinės traukos dėsni. XX a. pradžioje, plečiantis astronominių stebėjimų galimybėms, buvo nustatyta, kad visomis kryptimis, nepriklausomai nuo nuotolio, aptinkamas maždaug vienodas galaktikų spiečių skaičius. Taip buvo nustatyta, kad šie stambiausi astronominiai objektai yra tolygiai ir izotropiškai pasiskirstę Visatos erdvėje. Ryšium su tuo Einšteinas, remdamasis savo sukurtos bendrosios reliatyvumo teorijos lygtimis, mėgino pagrįsti stacionarios Visatos modelį. Tačiau stacionarumas, veikiant tik traukos jėgoms, yra neįmanomas, todėl jis į savo lygtis įvedė hipotetinę stūmos jėgą (Λ -narį), kurios buvimo stebėjimai tada nepatvirtino.

Greit po to A. Fridmanas, spręsdamas Einšteino lygtis be Λ -nario, nustatė, kad sprendinys gaunamas nestacionarus, rodantis, kad Visata ple-

3 lentelė. Pirma dalis. Fizinių sistemų ir procesų pasiskirstymas pagal energijas ir medžiagos raidą.

Vidutinis laikas (s) nuo DS arba trukmė	Apytikrės energijos (MeV) ir temperatūros (K)	Fizinės sistemos ir procesai	Teorijos tyrimo metodai ir hipotezės	Būdingi veikimo nuotoliai (cm)	Sąveikų tipai
1	2	3	4	5	6
$t_p \leq 10^{-44}$ s	$E_p = 10^{19}$ GeV $T_p = 1032$ K	Nežinomybė (apribota Planko dydžiais l_p, t_p, E_p)	Spekuliatyvios prielaidos ir modeliai (nepatvirtinti)	$l_p = 1,6 \times 10^{-37}$ cm	I+II+III+IV Superdidysis susijungimas su gravitacija
10^{-43} s	10^{28} eV (10^{32} K)	PLANKO RIBA		$1,6 \times 10^{-37}$ cm	
$t > t_p$	$E_p = 10^{16}$ GeV $T_p = 10^{29}$ K	Didysis susijungimas	Teoriniai tyrimai ir astrofizikiniai stebėjimai	$l > l_p$	II + III + IV didysis susijungimas be gravitacijos
EKSPERIMENTO RIBA (1995 m.) Maksimalios greitintuvais pasiekiamos energijos $E_{maks} \leq 10^3$ GeV					
$(10^{-10} - 10^{-7})$ s	8000–9000 MeV 4,5–4500 MeV 300 MeV $\approx 3 \times 10^{13}$ K	W_0 ir Z_0 Bozonai kvarakai, gliuonai kvark-gliuoninė plazma (gauta 2012 m. (LHC))	Kvantinė chromodinamika	10^{-17} cm	Elektro-silpnoji sąveika II + IV
$(10^{-7} - 10^{-4})$ s	1 GeV = 10^9 eV (10^{12} K)	Elementarių dalelių-hadronų gimimo pradžia	Elementariųjų dalelių teorija	10^{-16} cm	Silpnosios sąveikos

3 lentelė. Antra dalis Fizikinių sistemų ir procesų pasiskirstymas laike, pagal energijas ir medžiagos raidą

1	2	3	4	5	6
10^{-4}	10^7 eV = 10^{11} K 10^6 eV = 10^{10} K	Neutronai Protonai	Elementariųjų dalelių teorija	$(10^{-14} - 10^{-15})$ cm	Stipriosios sąveikos
$(10^{-4} - 10)$ s Leptonai (e)	10^5 eV = 10^9 K	T.B. Plazma aukštųjų jonų branduolių ir elektronų kvazineutralus mišinys	Plazmos fizika	Prie jos artėjama tokomakais ir lazeriniu kaitinimu (2010 m.)	Stipriosios ir elektrinės dalelių sąveikos
(2–5) min	$(10^2 - 10^4)$ eV $(10^6 - 10^8)$ K	Elementų branduoliai Atomai ir jonai	Stipriųjų sąveikų kvark-gliuoninė teorija ir kvantinė mechanika	10^{-13} cm	Stipriosios sąveikos
10^8 – dabartis	$(1 - 10^{01})$ eV $(10^4 - 10^5)$ K	Žemos temperatūros plazma – jonų, atomų ir elektronų kvazineutralus mišinys	Plazmos ir kvantinė fizika	Priklausomai nuo šaltinio	Elektrinės sąveikos
Dabartis	$(0,01 - 0,1)$ eV $(10^2 - 10^3)$ K	Atomai ir molekulių cheminės reakcijos	Kvantinė mechanika ir chemija	Priklausomai nuo šaltinio	Kvantinės sąveikos
Dabartis	$(0,0001 - 0,001)$ eV $(0 - 500)$ K	Kieti kūnai ir kristalai	Kvantinė mechanika, kieto kūno teorija ir chemija	Priklausomai nuo dydžio	Kvantinės elektrinės ir cheminės sąveikos

čiasi. Dar po keleto metų Metagalaktikos⁴ plėtimasis buvo nustatytas pagal E. Habblo stebėjimus, parodžiusius, jog daugumos galaktikų spektrinės linijos yra pasislinkusios į didesniųjų šviesos bangų ilgių pusę. Šis „raudonasis poslinkis“, interpretuojamas kaip Doplerio efekto padarinys, rodo, kad mūsų įmanoma stebėti Visata plečiasi. Vėliau, maždaug šeštajame dešimtmetyje, Dž. Gamovas šį plėtimąsi mėgino hipotetiškai paaiškinti tuo, kad iš pradžių mūsų Visata, užėmusi nedidelį tūrį, buvo sudaryta tik iš spinduliavimo, o vėliau kaip reakcijų $\gamma + \gamma = p^+ + p^-$ ir $\gamma + \gamma = e^+ + e^-$ padarinys atsirado ir medžiaga, kuri plėtėsi vis tolyn.

Šis „karštosios visatos“ modelis buvo patvirtintas tik daugiau kaip po dešimties metų (1965), kai A. Penzias ir K. Wilsonas atrado spinduliavimą radijo bangų srityje, tolygiai užpildantį įmanomos stebėti Visatos erdvę visomis kryptimis. Šis spinduliavimas, vadinamas „reliktiniu“, buvo interpretuojamas kaip Didžiojo sprogo, kuriuo buvo pradėta mūsų Metagalaktikos raida, pėdsakas erdvėje (plačiau žr. II.2).

Pastaraisiais dešimtmečiais gerokai išsiplėtė astrofizikinių stebėjimų galimybės. Pradėjus stebėjimus ir tyrimus iš dirbtinių žemės palydovų, pradėta tirti astronominius objektus ne tik matomoje (optinėje) šviesos bangų srityje, bet ir kitose elektromagnetinio spektro srityse. Šie tyrimai leido patikrinti daugelį dabartinės teorinės kosmologijos išvadų.

Aptikta daug egzotiškų astronominių objektų, tokių kaip neutroninės žvaigždės (pulsarai), juodosios skylės (bedugnės)⁵, kvazarai, aktyvūs galaktikų branduoliai. Šių objektų stebėjimai ir jų rezultatų fizikinė interpretacija pradėjo formuoti naują požiūrį į fizikinį Visatos funkcionavimo mechanizmą.

4 Metagalaktika, pasak I. Rozentalio (Розенталь И. Л. Вселенная и частицы // Знание, No 11. C. 8), vadinsime visą stebėti įmanomą Visatos dalį. Visata – tai viskas, kas egzistuoja materialiojoje plotmėje. Visata gali susidėti iš daugelio metagalaktikų. „Matagalaktikos“ sinonimai šiame darbe yra vartojami terminai „stebimoji Visata“ ar „mūsų Visata“. Terminas „Pasaulis“ geriau tiktų Saulės sistemai.

5 Prof. V. Straižys vietoje „juodųjų skylių“ vartoja terminą „juodosios bedugnės“; pastarasis terminas geriau atspindi šių objektų prigimtį. Jo laikomės ir mes.

Pavyzdžiui, neutroninės žvaigždės atskleidė tam tikrų klasių žvaigždžių evoliucijos paskutines fazes (žr. II.2). Juodosios bedugnės ir pats gravitacinio kolapso⁶ reiškinys leidžia suprasti daugelį mūsų Visatoje įmanomų stebėti reiškinų bei objektų, tokių kaip kvazarai ar aktyvūs galaktikų branduoliai, ir interpretuoti Metagalaktikoje vykstančius energetinius procesus.

2. Mūsų Visatos pradžia,

jų evoliucija ir fizikos dėsniai

Reliktinio spinduliavimo atradimas pagrindė Dž. Gamovo „karštosios Visatos“ hipotezę ir kartu leido nustatyti įmanomo stebėti Metagalaktikos plėtimosi priežastį – Didįjį sprogimą, kuriuo prasidėjo mūsų materialiosios Visatos evoliucija, taip pat ir jos laiko pradžia. Reliktinio spinduliavimo spektriniai tyrimai, kartu su atliktais termodinaminiais šio spinduliavimo vėsimo jam plečiantis skaičiavimais, padėjo įvertinti laikotarpį, praėjusį nuo šio sprogo. Jis, pasirodė, esąs apie 15–20 milijardų metų (dabar nustatyta, kad šis laikas lygus 13,7 milijardų metų (2014, J. Š.).

Apie tai, kaip ši evoliucija vyko, dabar fizika ir kosmologija gali pasakyti gana daug. Fizika dabar jau leidžia nors apytikriai atstatyti mūsų materialios Visatos evoliucijos eigą. Tai parodyta 4 lentelėje, kurios kairėje atidėta energija gigaelektronvoltas ($1 \text{ GeV} = 10^9 \text{ eV}$), o dešinėje – laikas sekundėmis. Abu masteliai atidėti logaritminėje skalėje. Apačioje horizontalia atkarpa pavaizduotas Didžiojo sprogo momentas, atitinkantis begalinę energiją (singuliarųjį tašką) ir laiko pradžią.

6 Gravitacinis kolapsas įvyksta tada, kai masyvi (M žvaigždės $> 3M$ saulės) žvaigždė atvėsta tiek, kad spinduliavimo slėgio jėgos žvaigždės viduje jau nebepasiekia gravitacijos jėgų ir žvaigždė pradeda nesustabdomai trauktis. Žvaigždės spinduliui pasiekus tam tikrą ribą – gravitacinį spindulį ($R = 2GM/C$; čia G – gravitacijos konstanta, M – žvaigždės masė, C – šviesos greitis), traukos jėgos tampa tokios stiprios, kad jokia dalelė ar kūnas, net ir šviesa, iš juodosios bedugnės nebepasiekia ištrūkti. Laikas jose sustoja, I, II ir III kosminiai greičiai tampa didesni už šviesos greitį. Todėl viskas, kas jos viduje, izoliuojama nuo aplinkos. Juodoji bedugnė yra apsupta stipraus elektromagnetinio spinduliavimo, kurį generuoja stipriame gravitaciniame lauke pagreitinatos elektringosios dalelės. Pagal šį spinduliavimą „juodosios bedugnės“ ir aptinkamos.

4 lentelė. Materijos fizikinės evoliucijos eiga laike

MATERIJOS EVOLIUCIJA				
ENERGIJOS TANKIS			LAIKAS	
$\log_{10}(E(\text{GeV})/\text{m}^3)$			$\log_{10} t(\text{s})$	
PASAULIO EVOLIUCIJA (metais)				
Saulė užgęsta	$t = 4 \times 10^{10}$ m. B	-28 B	40	
Gyvybės Žemėje pabaiga	$t = 5 \times 10^9$ m.			
		-22	30	
Dabartis	$t = 0$ met	-15	20	M MEDŽIAGOS ERA 8×10^3 met iki dabar; Visatos masės didžiąją dalį sudaro medžiaga iš kurios formuojasi žvaigždės ir galaktikos
Žmonijos pradžia	$t = -10^5$ m.			
		-8	10	F SPINDULIŲ ERA $t = 10 \text{ s} - 8000$ metų Fotonų masė sudarė Visatos masės didžiąją dalį. Eros pradžioje rasi-dėjo branduolinės reakcijos sukurdamos Helij
		-3	0	L LEPTONŲ ERA $t = 10^{-4} - 10 \text{ s}$. Po beveik 10 s, kai $T < 3 \times 10^9 \text{ K}$ Šios eros pabaigoje po 10 s fotonų energijos neužteko elektronų-pozitronų poroms sukurti. Dėl anihiliacijos pozitronai greit išnyko, o likę elektronai su protonais sudarė elektriškai neutralią Visatą
Žemės pradžia	$t = -10^9$ m.	B		H HADRONŲ ERA $t = 10^{-7} - 10^{-4} \text{ s}$ H Kvarkai susigrupuoja į hadronus. – 3 kvarkų sistema – barionas, dviejų – mezonas Temperatūra $T \approx 10^{12} \text{ K}$ Tankis $\rho = 5 \times 10^{16} \text{ kg/m}^3$

Saulės įsidegimas	$t = -10^{10}$ m. A	A		K KVARK-GLIUONINĖS PLAZMOS ERA $t = 10^{-10} - 10^{-7} \text{ s}$ Kvarkai ir gliuonai, pernešantys stipriąją sąveiką sudarė plazmą su temperatūra $3 \times 10^{13} \text{ K}$ turinčią tankį $5 \times 10^{22} \text{ kg/m}^3$ Kvarkgliuoninė plazma buvo gauta eksperimentiškai Didžiajame Hadronų Kolaideryje. Ji atitinka Visatos būsenai praėjus maždaug $10^{-7} - 10^{-6} \text{ s}$ nuo Didžiojo sprogo pradžios
		0	-10	
		7		
			-20	
		12		ES ELEKTROSILPNOSIOS SĄVEIKOS ERA Iš elektrosilpnosios sąveikos išsiskyrė elektromagnetinė ir silpnosios sąveikos $t = 10^{-32} - 10^{-10} \text{ s}$
			-30	
				I INFLIACIJOS ERA $t = 10^{-35} - 10^{-32} \text{ s}$ Iškart universaliai sąveikai pažeidžiamas vakuomo stabilumas, ir todėl Visata išsiplėtė 10^{30} kartų
				U UNIVERSALIOS SĄVEIKOS ERA $t = 10^{-43} - 10^{-35} \text{ s}$ Eros pradžioje galioja didysis sąveikų susivienijimas duodantis universalią sąveiką. Eros gale nuo universaliosios atsiskiria stiprioji sąveika, veikianti tarp kvarkų, t.y Didysis. sąveikų susivienijimas suskyla į elektrosilpnąją ir stipriąją
			-40	
			Planko riba $t = 10^{-43} \text{ s}$	P PLANKO ERA $t = 0 - 10^{-43} \text{ s}$ Neprašoma fizikos dėsnių
			$t = 0$	Didžiojo Sprogimo pradžia

Lentelė 1. Jos paaiškinimams naudotosi naujesniais duomenimis, pateiktais knygoje A. Ažusienis, A. Pučinskas, V. Straižys. „Astronomija“: Kultūra, Vilnius, 2003. p. 538-557.

4 lentelės paaiškinimai

Medžiaga vystėsi pagal fizikos dėsnius. Jos raida vyksta pagal dėsnius, kurie apsprendžia elementarių dalelių kitimą. Šiems procesams būdingos stadijos, kurios vadinamos eromis. Stadijų sekoje einant, šio puslapio pažymėjimais (raidėmis) žemyn, medžiaga vis tobulėja, kol paskutinėje Medžiagos eroje jau susidaro galimybė atsirasti gyvybei ir jai vystytis iki tokio lygio, kuriame jau galėjo būti suteikta sąmonė ir dvasia.

Medžiagos raidos stadijų, pažymėtų didžiosiomis raidėmis, pavadinimai, vykstančių procesų aptarimas duotas prie tų erų simbolių (raidžių) šiame puslapyje žemiau. Erų trukmė duota 1 lentelėje.

P – Planko era. Fizikos dėsniai dar negaliojo ir kas tos eros metu vyko nežinome. Manoma, kad galbūt tuo metu susiformavo pirmieji laiko kvantai. Singuliarinio taško teorija su begaliniu medžiagos tankiu šiuo metu atmetama. Planko eros pabaigoje Visatos užuomazgą aprašo Planko dydžiai: ilgis $l_p \approx 10^{-35}$ s; laikas $t_p \approx 10^{-43}$ s; masė $m_p \approx 10^{-8}$ kg; tankis $\rho_p \approx 10^{96}$ kg/m³; energija $E_p \approx 10^{28}$ eV (temperatūra 1032 K).

U – Universaliosios sąveikos era. Tai didžiojo sąveikų susivienijimo teorijos era. Pasibaigus Planko erai Visata pradeda didžiulių greičiu plėstis, o jos tankis – mažėti. Erdvė ir laikas dar nebuvo išsiskyrę. Pradžioje visos materijos formos buvo susiliejusios į vadinamą vakuuminę materiją, kuri pasibaigus Planko epochai sukūrė milžinišką stūmos jėgą, sukėlusią Didįjį sprogimą. Visos keturios fizikinės sąveikos susijungė į vieną **superuniversaliąją sąveiką**. Visatai pradėjus plėstis nuo jos atsiskyrė gravitacija ir liko trijų sąveikų **didysis susivienijimas** ir šios sąveikos nešėjai **X ir Y bozonai** ir jų antidalelės. Jie skaldėsi į visų rūšių kvarkus ir leptonus.

I- Infliacijos era. X ir Y bozonai ir jų antidalelės įgavo rimties masę. Didžiulį šios masės dydis apsprendė tai, kad jie anihiliuodami panaikino didįjį sąveikų susivienijimą, nes naujoms dalelių-antidalelių poroms neužteko fotonų energijos nuo universaliosios sąveikos atsiskyrė stiprioji sąveika. Fizinis vakuumas dar buvo didelio tankio. Apie 10^{79} kg/m³, bet nestabilus, ir todėl pradėjo milžinišku greičiu, viršijančiu šviesos greitį, plėstis. Pasekmėje Visata išsiplėtė 10^{30} kartų.

ES – Elektrosilpnosios sąveikos era. Higso laukas suteikė rimties masę kvarkams, elektronams, miuonams ir tauonams, o t.p. ir silpnosios sąveikos nešėjams **W⁺, W⁻ ir Z⁰**. Todėl tolimojo veikimo elektrosilpnoji sąveika suskilo į **artimojo veikimo silpnąją ir tolimojo veikimo elektromagnetinę**.

K – Kvarkų ir gliuonų plazmos era. Temperatūra nukrito iki 3×10^{13} K, o tankis iki 5×10^{22} kg/m³. Kvarkai ir leptonai bei jų antidalelės anihiliuodavo, o fotonams pakako energijos jiems vėl atstatyti. Bet dalelių kas tūkstantis ar milijonas atsirasdavo vienu daugiau, ir jam nebuvo porinės antidalelės. Simetrija tarp dalelių ir antidalelių buvo pažeista ir iš tos asimetrijos kilusių perteklinių dalelių susidarė mūsų Visata.

H – Hadronų era. Kvarkai šioje eroje grupuojasi į barionus. Trys kvarkai sudaro protoną ar neutroną. Kvarkas ir antikvarkas sudaro mezoną. Kvarkų ir antikvarkų simetrija t. p. yra pažeidžiama ir tūkstantasis ar miliardinis kvarkas išliko be antikvarko. Pavieniai tauonai dėl savo nestabilumo virto lengvesniais leptonais ir fotonais.

L – Leptonų era. Fotonų energijos neužteko kurti miuonų-antimiuonų poroms. Likę pertekliniai pavieniai miuonai suskilo į leptonus ir fotonus. Tai papildė fotonų skaičių. Tačiau vėliau po 10 s fotonų energijos neužteko elektronų-pozitronų poroms sukurti ir liko dėl asimetrijos pavienių elektronų likučiai.

F – Spindulių era. Taigi dėl minėtos asimetrijos fotonų susidarė daug daugiau negu liko kitų pavienių dalelių. Todėl ši era vadinama spindulių era. Jos pradžioje intensyviai vyko branduolinės reakcijos kurios sukūrė Helį. Spindulių era truko apie 8000 metų. Per tą laiką fotonų energija ir masė tiek sumažėjo, kad susilygino ir vėliau pasidarė net mažesnė už dalelių masę ir tankį. Tuo metu prasidėjo tamsos laikotarpis

M – Medžiagos era. Teigiamiems barionams pasigavus elektronus susidarė paprastos medžiagos telkiniai, iš kurios sutankėjusių sričių, susidarė žvaigždės ir galaktikos, ilgainiui susiformavusios į mūsų metagalaktikos struktūrą.

Tai ir yra mūsų Visatos gimimo ar sukūrimo momentas, nuo kurio ir prasidėjo materijos bei Visatos raida, detalai aprašoma šiuolaikinėje kosmologijoje [3].

Pagal raudonąjį poslinkį įvertintas Metagalaktikos plėtimosi laikas davė iš esmės tapatų rezultatą. Šis sutapimas, kaip ir pats reliktinio spinduliavimo atradimas, daugumą fizikų įtikino, kad Didysis sproginimas nėra fantastinė hipotezė, o realus faktas, radikalčiai keičiantis požiūrį į mūsų Visatos pradžią.

Nors Didžiojo sproginimo priežastys, reikia manyti, prašoka mokslo ribas, pastaruoju metu sukurta nemaža spekuliatyvių teorijų, siekiančių jas paaiškinti fizinio vakuumo savybėmis. Šių laikų teorinės fizikos matematinės galimybės leidžia kurti apriorinius net tokio reiškinio modelius bei scenarijus [4]. Tačiau taip gauti rezultatai patenka į sritį, kur nei eksperimentas, nei astrofizikiniai stebėjimai nebegali jų patikrinti. Nepaisant to, dauguma kosmologų yra įsitikinę, kad prieš 13,7 milijardų metų įvykęs Didysis sproginimas pradėjo laiko tėkmę, erdvės struktūros raidą ir visos mūsų materialiosios Visatos evoliuciją.

Tačiau toks aprašymas yra galimas tik po tam tikro laiko (vadinamojo Planko laiku⁷) nuo Didžiojo sproginimo pradžios. Apie tai, kas vyko iki to momento, t. y. iki vadinamos „Planko epochos“ pabaigos, kai $t \leq 10^{-43}$ s ir $E = 10^{19}$ GeV, fizika nieko negali pasakyti. Trumpai apžvelgsime, sutinkamai su 4 lentele, mūsų materialiosios Visatos evoliucijos eigą ir jos svarbiausius virsmus.

Praėjus Planko laikui, mūsų Visata turėjo būti izotropinėje ir simetriškiausioje būsenoje visų dalelių ir jų sąveikų tipų atžvilgiu, t. y. visos sąveikos tada turėjo būti susiliejusios į vieną „supersąveiką“. Tuo metu dalelės dar nebuvo įgijusios savo individualių savybių. Vėliau, šiai pradinei, superkarštai, simetriškai ir homogeninei Visatai plečiantis ir vėstant, minėtoji są-

7 „Planko laikas“, t. y. minimalus fizikinę prasmę turintis laikotarpis, kuriam dar galima taikyti laiko sąvoką. Jis gaunamas, sudarius iš universalųjų fizikos konstantų vienintelę galimą kombinaciją, turinčią laiko dimensiją, t. y. $t_{\text{plank}} = l_{\text{plank}} / c \sim 10^{-44}$ s. „Planko epocha“ apima laikotarpį nuo Didžiojo sproginimo pradžios iki t_{plank} .

veikų samplaika pradeda išsiskirti. Atsiranda atskiros sąveikos (žr. 1 lentelę) ir dalelės su individualiomis savybėmis (žr. 2 lentelę).

Pirmiausiai atsiskiria gravitacija nuo visų keturių sąveikų samplaikos, aprašomos vieningąja Superdidžiojo susijungimo teorija (žr. 4 lentelę). Vėliau likusios trys skyla į stipriąsias ir elektrosilpnąsias. Tai atitinka momentą, apytikriai lygų 10^{-35} sekundės nuo laiko pradžios. Iki tol evoliucijos eigos aprašymas nėra visiškai patikimas, nes Didžiojo, o tuo labiau – Superdidžiojo susijungimo su gravitacija (vieningojo lauko) teorijos yra tikėtinos, bet dar neįrodytos (protono skilimas nėra eksperimentiškai patvirtintas).

Tolesnės evoliucijos eigos aprašymas yra daug patikimesnis, nes ši sritis jau yra eksperimentiškai ištirta, o sukurtos teorijos – patikrintos. Būtent čia prasideda elektrosilpnųjų sąveikų skilimas į elektromagnetines ir silpnąsias. Kiek vėliau (apie 10^{-7} s) iš kvarkų susidarė barionai ir mezonai. Pirmiausiai susidarė protonai ir neutronai, kurie vėliau susijungė į He ir kitus sunkesnius branduolius. Dar po kelių sekundžių jie pradėjo jungtis su elektronais, sudarydami atomus, o vėliau, jungiantis pastariesiems – ir molekules. Taip atsirado mums įprastinė medžiaga, iš kurios sudaryta Metagalaktika, bet ne visa, o tik jos nedidelė dalis. Apie tai galime spėti, nes pradinis mūsų karštosios Visatos aušimas ir plėtimasis vyko per greit, kad joje galėtų susidaryti tie 20% helio, kurie aptinkami astronominiiais stebėjimais, taip pat ir nedideli sunkesnių elementų kiekiai. Todėl veikiausiai didžioji sunkesniųjų elementų dalis buvo susintetinta žvaigždžių viduje ir pasklido Visatos erdvėje, sprogstant žvaigždėms – supernovoms.

Toliau kaupiantis medžiagai ir koncentruojantis jai į žvaigždes bei galaktikas, pradinis tolygus medžiagos pasiskirstymas erdvėje mažesniais masteliais išnyksta, bet išlieka – dideliais, nes dabar galaktikų spiečių tankis erdvėje yra pastovus ir nepriklauso nuo nuotolio. Kitaip tariant, Visata yra homogeniška ir izotropiška. Į šį stebėjimą patvirtintą teiginį, vadinamą kosmologiniu postulatu, atsižvelgia visos šiuolaikinės kosmologinės teorijos.

Tolesnė Saulės sistemos, Žemės, o ypač gyvybės Žemėje raida fizikos požiūriu priklauso nuo daugelio sąlygų bei papildomų prielaidų, kurių čia

nenagrinėsime. Tačiau iš fizikinės žvaigždžių ir jų evoliucijos teorijos išplaukia gan konkrečios išvados apie Saulės, taip pat ir Žemės ateitį. Kiekviena žvaigždė, taigi ir mūsų Saulė, yra gravitacinių traukos jėgų stabilizuotas termobranduolinis reaktorius, kurio veikimo laikas ir spinduliavimo intensyvumas priklauso nuo branduolinio kuro kiekio ir jo balanso žvaigždės viduje.

Išdegus branduoliniam kurui, priklausomai nuo masės, žvaigždė gali sprogti kaip supernova, pavirsti arba juodąja bedugne (masyviausios žvaigždės), arba neutronine žvaigžde (vidutinės masės žvaigždžių likimas), arba baltąja nykštuke (nedidelės masės žvaigždžių, taigi ir Saulės, ateitis) ir galų gale – šaltos, tamsios medžiagos luitu.

Nenagrinėdami kitų atvejų, glaustai aptarsime mūsų Saulės raidą. Šio tipo ir dydžio žvaigždės turėtų dar šviesti arti 10 milijardų metų. Taigi Saulė šiuo metu dar yra savo pusamžyje. Kai pagrindinis branduolinis kuras – vandenilis Saulės gelmėse sudegs, ji pradės trauktis dėl to pakilus temperatūrai, pradės degti helis. Šios termobranduolinės reakcijos metu, heliui virstant deguonimi, išsiskirs žymiai daugiau energijos. Tada gravitacijos jėgos jau nebeatsvers radiacijos slėgio į išorinius Saulės sluoksnius ir ji pradės staigiai plėstis, o kartu ir vėsti, virsdama raudonąja milžine. Tuomet ji sudegins Žemę, nes jos orbita pateks į Saulės atmosferos vidų, ir tada neišvengiamai ateis mūsų pasaulio galas. Tai turėtų įvykti po kokių 5 milijardų metų, jeigu dėl kurių nors visai kitų priežasčių, globalinio atominio karo, jis neįvyks dar anksčiau.

Tačiau Saulės raida tuo nesibaigs. Kai jos viduje išseks ir helio atsargos, ji ims vėsti ir trauktis, galbūt pereis ne vieną nestabilumo fazę, kurios metu ji gali sprogti kaip nova, išmesdama dalį savo medžiagos į kosminę erdvę. Galop ji visai atšals, virsdama iš pradžių baltąja, o vėliau – juodąja nykštuke, t. y. negyva šalta mase. Šios įvairios evoliucijos fazės gerai matomos ir identifikuojamos astronominiais žvaigždžių stebėjimais.

Materialiosios mūsų Visatos raida neturėtų baigtis ir po to, kai Saulė pasieks galutinę savo evoliucijos fazę, kaip parodyta 4 lentelėje, kur schema-

tiškai pavaizduoti virsmi, kurie vyktų padarius prielaidą, kad Metagalaktikoje medžiagos tankis yra mažesnis už kritinį. Priešingai, jei jis būtų didesnis, tai Didysis sprogimas galėtų pasikartoti. Tuo atveju ji, panašiai kaip mestas į viršų akmuo, iš pradžių plėstųsi, o paskui imtų trauktis į vieną tašką. Susidarius neišmatuojamai dideliui tankiui ir temperatūrai, Didysis sprogimas prasidėtų iš naujo.

Tačiau, pagal dabartinius vertinimus, medžiagos tankis šiuo metu Metagalaktikoje yra mažesnis arba artimas kritiniam. Todėl atrodo, kad mūsų Visata turėtų plėstis neribotai. Jei Didžiojo susijungimo teorija (žr. p. 399) yra teisinga ir protonas nestabilus, praėjus kur kas ilgesniam, negu mūsų Saulės amžius, laikui, visi adronai suskils ir mūsų Visata pavirs bestruktūre „leptonine dykuma“.

Bet šioje prognozeje neįskaitoma galima „paslėptoji masė“, t. y. hipotetinė Visatos masės dalis, kurią, pavyzdžiui, galėtų sudaryti nesuskaičiuojamos daugybės neutrino masė (žr. p. 36), neprieinama astronominiams stebėjimams. Todėl yra galimi ir kiti Visatos tolimosios ateities raidos scenarijai.

Tokios yra mūsų materialiosios Visatos fizikinės raidos galimybės ir alternatyvos. Tai išplaukia iš jau žinomų fizikos dėsnių ir principų, kurių galiojimo ribos paprastai yra gan griežtai apibrėžtos. Į tai, kas yra už šių ribų, fizika negali atsakyti. Čia pakliūva Didžiojo sprogo priežastis ir jo raidos Planko epochoje ribinės problemos.

Prie tokių bendresnių ribinių problemų, turinčių didelę filosofinę reikšmę, priklauso pasaulio, gyvybės ir civilizacijos vienatinumo problema. Nors yra tikra, kad ir apie kitas žvaigždės egzistuoja planetos, ilgametės pastangos rasti kosmose gyvybės pėdsakus ar priimti kitų civilizacijų signalus liko be rezultatų. Tačiau, suvokiant, kokie milžiniški yra mūsų Visatos erdviniai masteliai (milijardai šviesmečių), tuo labai stebėtis nereikėtų.

Daug sudėtingesnis yra klausimas apie mūsų Visatos, t. y. Metagalaktikos tipo sistemos, vienatinumą. Viena vertus, dideliuose kosminiuose masteliuose įmanomas stebėti galaktikų spiečių tankio erdvėje pastovumas

(kosmologinis postulatas) ir buvimas maksimalaus atstumo, esmingai ribojančio mūsų stebėjimo galimybes („kosminis horizontas“⁸), lyg ir leistų spėti, kad erdvė ir Visata yra begalinės. Kita vertus, pripažįstant Metagalaktikos vienatinumą ir tai, kad medžiagos tankis joje yra didesnis už kritinį, būtų galima teigti, jog Visatos erdvė yra uždara⁹, t. y. baigtinė, kaip uždaras ir baigtinis yra rutulio paviršius. Toks Visatos modelis gerai derintųsi su bendrąja reliatyvumo teorija.

Pastaruoju metu atsirado naujų kosmologinių teorijų, nagrinėjančių minėtuosius klausimus. Pasikartojęs Didysis sproginimas galėtų duoti pradžią naujai Metagalaktikai, galbūt su kitokiais ją valdančiais dėsniais ir skirtingomis universaliosiomis konstantomis. Tokios mintys keliamos vadinamojoje infliacinėje kosmologijoje [5]. Joje, remiantis fizinio vakuumo savybių teoriniais tyrimais, teigiama, kad praėjus 10^{-44} sekundžių (Planko laikas) po Didžiojo sproginimo, Visata staigiai išsiplėtė iki milžiniškų, palyginti su dabartiniu Metagalaktikos spinduliu (10^{28} cm), matmenų. Po šio staigaus plėtimosi (infliacijos) pradžios, dėl vakuumo vidinio nestabilumo Visata suskilo į daug smulkių fragmentų, kurie toliau plėtojosi, pagal aprašytąją (žr. p. 52–53 ir 4 lentelę) A. Fridmano kosmologiją.

Vienas iš tokių fragmentų, pagal šią teoriją, ir davė pradžią mūsų Metagalaktikai.

Vėliau, jei medžiagos tankis yra didesnis už kritinį, Metagalaktika vėl gali grįžti į Didįjį sproginimą, kuris turėtų pagimdyti naują Visatą, galbūt pasižyminčią jau kitomis savybėmis.

Nors ši iš pažiūros fantastinė teorija paaiškina daugelį A. Fridmano kosmologijai būdingų paradoksų, ji, remiasi grynai teoriniais samprotavimais ir kelia daug naujų klausimų, kurie lieka be atsakymo. Todėl negalima teigti, kad šios teorijos išvados yra įrodytos. Tokie fizikų ir kosmologų bandymai priartėti prie savo mokslo galiojimo ribų ar net jas peržengti stebina savo užmoju, matematiniu virtuozizmu bei mokslinės fantazijos polėkiu. Ta-

8 „Kosminis horizontas“ – tai atstumas, lygus keliui, kurį šviesa nueina iki mūsų per visą Metagalaktikos amžių, t. y. per maždaug 10–20 (13,7) milijardų metų.

9 Tokia erdvė atitinka neeuclidinę B. Riemano geometriją.

čiau prielaidas, kuriomis remiasi tokios teorijos, ir jų išvadas vargu ar iš viso įmanoma patikrinti astrofizikiniais stebėjimais, tuo labiau – eksperimentais.

Jų priėmimas ar atmetimas, bent šiuo metu, yra daugiau mokslinio skonio, metodologinių ir filosofinių nuostatų bei tikėjimo dalykas.

III. Fizikų pasaulėjauta, filosofinės bei religinės pažiūros ir kūrybos motyvai

Paradoksalu, bet daugelis humanitarinės tradicijos žmonių, nesusidūrusių su tikslųjų mokslų darbuotojų pastangomis pažinti gamtos grožį iš vidaus, per gamtą valdančius dėsnius ir jų savitarpio darną, tokioje mokslinėje kūryboje mato tik technokratinis motyvus.

Antai J. Girnias straipsnyje „Gamtos praradimas“ žmogaus santykiuose su gamta išskiria „viešpatavimo gamtai valią“ ir „nuostabos meilę“, pabrėždamas, kad „vienaip gamta atsiskleidžia moksliniam jos tyrinėjimui ir antraip – filosofinei ar estetinei jos kontempliacijai“. Šioje tradicijoje griežtai skiriamas filosofo ar menininko ir mokslininko santykis su gamta. Pirmuosius „domina gamta pati dėl savęs. Neklausiamo, kuo ji gali būti mums naudinga. Teklausiamo, ką ji turi pati mums pasakyti“. Tuo tarpu „mokslininkui gamta tėra tik beveidė matematinių, santykių erdvė“ [6].

Apžvelgę didžiųjų fizikos atradimų autorių mintis nuo I. Niutono laikų iki šių dienų, susidarytume beveik diametraliai priešingą vaizdą. Turbūt visiems šiems autoriams yra būdingas gilus Paslapties, o kartu vidinės harmonijos ir gamtos grožio suvokimas.

Niutonas rašė: „Aš lyginu save su vaiku, kuris, vaikščiodamas jūros krantu, rankioja nugludintus akmenėlius ir gražias kriaukleles, tuo tarpu kai didysis vandenynas gelmėse slepia savo tiesas nuo mano akių“ [7]. Didingas vidinis gamtos tikslingumas, suvokiamas net negyvojo pasaulio struktūroje, matematikos kalba atskleidžiant šias struktūras aprašančiųjų dėsnių simetriją ir jų savitarpio harmoniją neūgdo, o priešingai – net skatina giliau, ne tik intelektualiai, bet ir kontemplyviai suvokti visą gamtos didybę bei

grožį. Pakėlę akis į žvaigždėtą dangų mes dar labiau tai pajuntame, ypač jei šį tą žinme apie Paukščių Taką, apie tai kodėl šviečia žvaigždės, kokia buvo ir bus jų raida.

Taigi mokslo atskleisti dėsnių leidžia gėrėtis gamta ne tik jos išorėje, tarpininkaujant jausmams ir estetinei pajautai, bet ir iš vidaus – protu suvokiant jos dėsnių grožį. Tas dvejopas gamtos suvokimas dažnai susilieja į vieną, padedantį mums praturtinti savo vidinį gyvenimą „gamtos atskleidžiamu grožiu, kad ji į mus prabiltų kaip Dievo kūrinys, kaip savo Kūrėjo garbės liudijimas“ [8].

Tokį gamtos paslapčių, grožio ir prasmės suvokimą Einšteinas laikė religijos forma, vadino tai „kosminiu religiniu jausmu“ ir visą gyvenimą pats jį puoselėjo. Būtent tai, o ne praktinė nauda ar sovietmečiu liūdnai pagarsėjęs „gamtos užkariavimas“ buvo Einšteino ir daugelio fizikų vienu iš svarbiausių kūrybos motyvų.

Šio „kosminio religinio jausmo“ kilmę, raidą ir pagrindinius bruožus Einšteinas nusakoma taip: „Individas, iš vienos pusės, pajunta visą žemiškųjų tikslų ir siekių menkumą, o iš kitos – stebuklingą harmoniją bei didybę, pasireiškiančią gamtoje ir idėjų pasaulyje. Jis savo egzistenciją pradeda vertinti kaip tam tikrą kalėjimą ir tik Kosmosą, kaip visumą, suvokia kaip vieningą ir prasmingą Būtį“ [9]. Reikia pasakyti, kad tokia pasaulėjauta yra labai tolima scientizmo filosofijai, kuri „buvo tapusi paprasta mokslo metodologija...“ [10].

Šį jausmą Einšteinas atpažįsta Senajame Testamente, Dovydo psalmėse, taip pat Demokrito, šv. Pranciškaus Asyžiečio, Spinozos raštuose, nors ir pažymi, kad jo religinės nuostatos maža teturi bendro su antropomorfinio Dievo samprata. Lengvai atpažįstame šią pasaulėjautą ir daugumos didžiųjų šiuolaikinio fizikinio pasaulėvaizdžio kūrėjų mintyse, nors tai anaipatol neišreiškia jų santykio su tradicine religija. Tas santykis dažnai būna labai įvairus. Tačiau jų filosofinės pažiūros, nepriklausomai nuo vienokio ar kito kio požiūrio į konfesinę religiją, turi nemažai agnosticizmo, iš dalies nuspaltvinto panteistine pasaulėjauta, bruožų. Tai ypač pasakytina apie jų požiūrį į teologinę dogmatiką ir pažodžiui interpretuojamus Apreiškimo tekstus.

Pasitaiko taip pat ir modernizuoto laplasinio determinizmo recidyvų, taip pat gamtos bei jos dėsnių sudievinimo bandymų, kuriuos čia trumpai apžvelgsime.

Stivenas Hokingas, pasaulinio masto kosmologas, dabar pelnytai užimantis Niutono vietą Liukaso katedroje Kembridžo universitete, savo knygoje „Nuo Didžiojo sprogo iki juodųjų bedugnių (laiko istorija)“ dėsto šitokius, daugeliui fizikų būdingus samprotavimus: „Dievas leidžia Visatai rutuliotis pagal gamtos dėsnių sistemą ir tiesiogiai nesikiša į šią raidą, gamtos dėsnių nepažeidžia. Tačiau šie dėsnių nieko mums nesako apie tai, kaip atrodė Visata jos atsiradimo momentu. Dievas, matyt, parinko pradinį momentą ir paleido pasaulio laikrodį. Jei mes manome, kad Visata turėjo pradžią, tai galime galvoti, kad ji turėjo ir Kūrėją. Jei Visata visiškai uždara ir neturi nei pradžios nei ribų, tai ji tiesiog egzistuoja, ir tiek. Šiuo atveju neišaišku, kur galėtų būti Kūrėjo vieta“ [11]. Pirmoji šios citatos dalis akivaizdžiai susijusi su alternatyva: ar Dievas pirma sukūrė pasaulį, o tik po to dėsnius, pagal kuriuos jis funkcionuoja; ar Dievas pirma sukūrė šiuos dėsnius ir suteikė Visatai „pirmąjį impulsą“¹⁰, o vėliau leido Visatai vystytis pagal šiuos dėsnius savarankiškai.

Kai kurie fizikai yra įsitikinę šios alternatyvos antrosios dalies teisingumu. Tačiau tolesnė šios Hokingo citatos dalis yra kritikuotina ta prasme, kad pagal ją Dievas, lyg koks fizinis objektas ar reiškinytis turėtų egzistuoti laike bei erdvėje ir paklusti savo paties sukurtiems dėsniams. Tokia prielaida prieštarauja elementariausiai Dievo sąvokai ir todėl nei filosofiniu, nei teologiniu požiūriu negali būti priimtina.

Dauguma fizikų laikosi realistinių nuostatų ir pagal Niutoną [12] „nemašo prielaidų su tikrove“¹¹. Nors kitas Niutono principas, atsisakant nuo hipotezių kūrimo¹², daugelio fizikų, susižavėjus matematinėmis teorijos galimybėmis, dažnai yra pažeidžiamas. Daugelį teorinės fizikos darbų su-

10 „Primum mobile“ – pirmasis judintojas – sąvoka, žinoma filosofinėje ir teologinėje kosmologijoje.

11 Originale: „Ego vero incerta certis miscere nolo“.

12 „Hypotezes non fingo“, t. y. „hipotezių nekuriu“. 2r. išn. 12. P. 207.

daro matematiškai išrutuliotos hipotezės, kurių tik maža dalis išlaiko eksperimentinio patikrinimo egzaminą. Tačiau realistinis požiūris į mokslą ir pasaulį bei griežti faktų atrankos kriterijai giliai glūdi jų mąstysenoje ir veikloje.

Su tuo turbūt yra susijusi skeptiška fizikų pažiūra į spekuliatyvius paramokslininkų¹³, filosofų bei teologų svarstymus, o ypač į kategoriškas tokių svarstymų išvadas, apie visa tai, kas yra viršum realybės, prieinamos stebėjimams ir eksperimentui. Iš čia išplaukia neigiamas jų požiūris į sensacinius pareiškimus apie „skraidančias lėkštes“, parapsichologiją ir panašius dalykus, priešingus dabartinio mokslo paradigmam.

Sudėtingesnis yra fizikų ir apskritai mokslininkų požiūris į konfesinę religiją, dažnai jų laikomą pirmiausia asmeninio pasirinkimo ir tikėjimo dalyku. Paraidinės Apreiškimo interpretacijos, primityvi religinė egzaltacija ir jos propaganda, formalizuota religinė praktika ir antgamtinės reikšmės jai priskyrimas mokslo žmonių, o ypač fizikų vertinama gan kritiškai. Tačiau tai visiškai nereiškia jų ateistinio nusistatymo ar neigiamo požiūrio į religiją apskritai. Tarp mokslo žmonių gan paplitęs geranoriškas požiūris į religiją, o tuo labiau – į krikščionybės principus. Dauguma mokslininkų geranoriškai nusiteikę religijos atžvilgiu, jie dažnai laikosi nekonfesinių religingumo formų bei moralinių nuostatų, artimų krikščionybei.

Tuo nereikia stebėtis, nes kiekvienas, kas patyrė gamtos, jos dėsnių bei jų pažinimo grožį ir juose glūdinčią Paslaptį, vargu ar patikės, kad ši Visata, kurios net materialioji dalis pasižymi tokia egzistencijos formų ir dėsnių įvairove, tėra tik atsitiktinė elementariųjų dalelių samplaika, o mes – gebantys tai pažinti ir pajusti, tesame tik atsitiktinai atsiradęs biocheminių ar biofizinių reiškinių rinkinys.

Tokia pažiūra būtų tik sumoderninta XVIII a. mechanistinio materializmo, teigusio, kad pasauliui galutinai suprasti pakanka Niutono mechanikos dėsnių, atmaina. Vargu ar kas iš šiuolaikių mokslininkų galėtų tokia primityvia pasaulėžiūra pasitenkinti.

13 Paramokslais laikomos visatos žinių sistemos, peržengiančios pripažinto mokslo ribas ir nepatvirtintos neabejotiniais faktais ar eksperimentais.

Gamtos dėsnių harmonijos suvokimas, matyt, yra susijęs su estetiniais išgyvenimais ir dideliu estetinio prado vaidmeniu fizikų kūryboje. Tai dažnai iliustruojama žinomu Einšteino posakiu, kad Mocartas ir Dostojevskis jam davę daugiau negu Gausas. Estetiniai kriterijai, gal kiek kita, konkretesnė prasme negu mene, dažnai yra vartojami vertinant fizikines teorijas bei jų rezultatus, o tikriausiai ir tiesiogiai veikia kuriant šias teorijas. Pavyzdžiui, dažnai kalbama apie gražius rezultatus ar net gražias lygtis, o tai nėra vien simboliniai epitetai.

Pridėkime dar, kad daugumos mokslininkų ir mokslo metodologų požiūriu mokslinių teorijų struktūra ir matematinis pavidalas yra mokslininko laisvos kūrybos vaisius, ir pamatysime, kad tarp mokslo ir meno yra daug daugiau bendrumo negu paprastai galvojama.

Taigi tikras gamtos paslapties ir jos vidinio grožio, pasireiškiančio per gamtos dėsnių darną, suvokimas, kartu su intelektiniu smalsumu sudaro pagrindinius fizikų, taip pat visų tiriančių gamtą mokslininkų kūrybos motyvus, sąlygojančius didele dalimi ir jų filosofines nuostatas.

IV. Fizika ir filosofija

1. Fizikos ir filosofijos ryšiai

Fizikos ir filosofijos raida nėra viena nuo kitos nepriklausomos; tai patvirtina šių mokslų istorija. Tačiau esminis skirtumas tarp jų yra tas, kad fizika aiškiai atsižvelgia į savo galiojimo ribas, kurios pačios išplaukia iš fizikos dėsnių, paremtų eksperimentiniais faktais. Apie filosofiją to pasakyti negalima. Jos teiginiai dažnai remiasi prielaidomis arba faktų interpretacijomis, kurios didele dalimi yra filosofų kūrybinės fantazijos vaisius, tik netiesiogiai susietas su realybe.

Neretai filosofų prielaidos ir jomis paremtos doktrinos atitinka pasaulėvaizdį, nulemtą mūsų „akivaizdžios“ kasdienės patirties arba praėjusių amžių mokslo žinių. Ta kasdienė patirtis ir jos pažinimo dėsningumai,

apibrėžiami aristotelinėje logikoje, gerai pasitvirtina iš paviršiaus joslėmis stebint mūsų artimiausią aplinką, t. y. makropasaulį. Tačiau mikropasaulyje jie dažnai negalioja. Net. mums įprasti klasikinės Aristotelio logikos dėsniai kartais čia nepritaikomi. Pavyzdžiui, kvantinėje mechanikoje dažnai negalioja „negalimo trečiojo“ („*tercium non datur*“) dėsnis.

Taigi ryšys tarp mūsų kasdienės patirties bei įprastinės mąstymo logikos ir nūdienos fizikinio pasaulėvaizdžio dažnai yra prarastas, nors praityje, kai fizikos žinios daugiausia apsiribodavo klasikine mechanika, šis atotrūkis buvo kur kas mažesnis.

Fizikos ir filosofijos sąveika išryškėjo dar XVII a. kuriant pirmą fundamentalią fizikos teoriją – Niutono mechaniką. R. Dekarto racionalizmas ir F. Bacono induktyvusis empirizmas Niutonui, matyt, turėjo įtakos ir paskatino jį sukurti nuoseklią mechanikos sistemą, suformavusią mechanistinį pasaulėvaizdį. Jo kraštutinė išraiška buvo Laplaso determinizmas, kurio visiškas nepagrįstumas atominių reiškinių lygmenyje išryškėjo tik XX a. atsiradus kvantinei mechanikai.

Dar ryškiau fizikos ir filosofijos sąveika pasireiškė XX a. dedant šių laikų fizikos rūmo pamatus. Abiejų fundamentaliųjų fizikos teorijų – kvantinės mechanikos ir reliatyvumo teorijos kūrimo metu ši sąveika vyko skirtingai.

Kvantinė mechanika buvo kuriama remiantis tais eksperimentiniais faktais, kurių klasikinės fizikos požiūriu niekaip nebuvo galima suprasti. Tik genialios Planko, Einšteino, Boro ir kitų fizikų prielaidos sudarė galimybę suformuluoti dėsnius, suderinamus su šiais faktais. Vėliau, pritaikius reikiamą matematinį aparatą, pavyko sujungti šiuos dėsnius į vientisą aksiominę kvantinės mechanikos sistemą. Visa tai privertė naujai peržiūrėti mokslo metodologijos pagrindus ir tiesiogiai paskatino kurti naują filosofijos kryptį – loginį pozityvizmą.

Loginis pozityvizmas, neigiantis bet kokią metafiziką, labiausiai buvo plėtojamas šio amžiaus 4-tajame dešimtmetyje Vienos ratelyje, kuriam priklausė filosofai, vienaip ar kitaip susiję su fizika. Svarbiausi jo atstovai –

M. Schlikas, R. Carnapas ir kt. Jie daug nusipelnė mokslų metodologijai, kartu skatino plėtoti ir scientistinę pasaulėžiūrą.

Kadangi ši kryptis susiaurino filosofijos uždavinius iki gamtos mokslų metodologijos problemų lygmens, ji neišlaikė filosofų kritikos ir dabar yra filosofijos raidos periferijoje.

Reliatyvumo teorijos kūrimas ėjo ne induktyviniu, o labiau deduktyviniu keliu. Jaunajam Einšteinui darė didelį poveikį E. Macho filosofinės nuostatos, traktavusios gamtą kaip vieningą visumą, valdomą bendrųjų ir universaliųjų principų. Tokius principus Einšteinas ir suformulavo reliatyvumo teorijoje, tik iš dalies remdamasis eksperimentų duomenimis. Tačiau čia didelę reikšmę turėjo vadinamieji „mintiniai eksperimentai“. Pavyzdžiui, žinoma, kad jau vaikystėje A. Einšteinas galvojo, kaip atrodytų pasaulis, liekiant nuo žemės tolyn kartu su šviesos spinduliu.

Reliatyvumo teorija filosofijai nepadarė tokios tiesioginės įtakos kaip kvantinė mechanika. Tuo labiau, kad neretai plisdavo klaidinančios nuomonės, jog Einšteinas įrodęs, kad „viskas reliatyvu“, ignoruojant esminį faktą, jog erdvės ir laiko reliatyvumas išplaukia iš invariantų, t. y. iš šviesos greičio ir keturmačio intervalo pastovumo.

Einšteino teorijų netiesioginė įtaka filosofijai labiau pasireiškė reliativistinės kosmologijos laimėjimais, kurie radikalčiai pakeitė materialiosios mūsų Visatos fizikinį pasaulėvaizdį.

Kvantmechaninio ir reliativistinio pasaulėvaizdžių raida ir jos ryšys su fizikų filosofinėmis pažiūromis Lietuvoje 1920–1940 m., plačiai aptartas K. Masiulio [13], irgi iliustruoja įvairialypius fizikos ir filosofijos ryšius. Tačiau reikia manyti, kad didžiausią poveikį filosofijai fizika gali turėti gnoseologijos srityje (žr. IV, 3).

2. Fizikų filosofinės pažiūros ir požiūris į filosofiją

Gausi patirtis, fizikų įgyta, įsisąmoninant XX a. pirmojoje pusėje sukurtų teorijų pagrindus, ir mėginimai išnarplioti su tuo susijusius loginius fizikos paradoksus bei išbristi iš komplikuočių euristinių situacijų, stipriai paveikė tiek pasaulėvaizdį, tiek pasaulėžiūrą.

Ši patirtis skatino kritiškai mąstyti ir sintetinti skirtingus požiūrius, bet nesusitapatinti su jokia atskira filosofine doktrina.

Tokia nedoktrininė pasaulėžiūra remiasi nuostata, kad kiekviena filosofinė sistema neabejotinai turi didesnę ar mažesnę atramą realybėje ir todėl negali būti visiškai klaidinga. Kitaip tariant, ji didele dalimi teisi tuo, ką teigia, bet dažnai klysta, jei besąlygiškai neigia kitus filosofinius požiūrius. Tačiau tokį integralinį žvilgsnį į įvairias filosofines sistemas reikėtų skirti nuo eklektikos, kuri dirbtinai ir neargumentuotai jungia skirtingas sistemas.

Fizikui toks visuminis požiūris turbūt yra natūralus, nes jis net materijoje plotmėje nuolat patiria didžiulę realybės galimybių gausą, kai kiekvienas jos struktūrinis lygmuo aprašomas vis kitokiais dėsniais. Todėl pereinant prie nepalyginamai sudėtingesnių humanitarinių ir dvasinių dalykų būtų tikrai keista, jei viena doktrina pajęgtų tą visą dvasinę realybę, turinčią tiek daug skirtingų aspektų, aprėpti.

Apibūdintąsias fizikų pasaulėžiūrinės tendencijas pailiustruosime keeliais konkrečiais pavyzdžiais. Ryškiausiai tai atspindi reliatyvumo teorijos kūrėjo pažiūros.

A. Einšteinas labai kritiškai vertino įvairias žinomas filosofines doktrinas. Gamtos pasaulis yra daug turtingesnis ir sudėtingesnis negu bet kuris iš pasaulių, kurių filosofinėse sistemose. Todėl mokslininkas, norėdamas išvengti iliuzijų ir falšo, negali glaudžiai susitapatinti su kuria nors viena filosofine doktrina, priešingai – jis turi iš kiekvienos paimti tai, kas joje vertingiausia“ [14]. Toliau cituojama būdinga A. Einšteino mintis, nusakanti nevienareikšmį fizikų santykį su įvairiomis filosofijos kryptimis. „Epistemologui, ginančiam sisteminio mąstymo¹⁴ teigiamybę, mokslininkas turėtų atrodyti kaip besąlygiškas oportunistas, kadangi jis vienu metu yra tiek realistas (nes siekia aprašyti pasaulį kaip nepriklausantį nuo percepcijos akto), tiek idealistas (nes sąvokas ir teorijas laiko laisva žmogaus dvasios kūryba, logiškai neišvedama iš empirinių faktų), tiek pozityvistas (nes laiko savo sukurtas sąvokas ir teorijas pagrįstomis tik tiek, kiek jos

14 Čia „sisteminiu mąstymu“ Einšteinas supranta laikymąsi vienos filosofinės doktrinos.

aprašo loginius ryšius tarp juslinių pojūčių). Mokslininkas yra net platonikas ar pitagorininkas (nes yra įsitikinęs, kad loginis paprastumas yra neišvengiamas ir efektyvus tyrimų įrankis“ [15]. Čia reikėtų dar pridurti, kad loginis paprastumas įeina taip pat ir į estetinius mokslinių teorijų bei teiginių vertinimo kriterijus, pagal dažnai vartojamą posakį, kad „didžiausios tiesos yra paprastos“.

Būdinga šiuo požiūriu minėtojo ir cituotojo kosmologo S. Hokingo nuomonė. Svarstydamas jam kylančias ‘pasaulėžiūrinės problemas ir šiuolaikinio mokslo santykį su filosofija, jis rašo: „A. Einšteinas ne kartą kėlė klausimą – „Kokį pasirinkimą turėjo Dievas, kurdamas pasaulį?“. Net jei egzistuoja visa apimanti vieninga teorija, tai kas įkvėpė gyvybę šioms lygtims ir taisyklėms? „Ar teorija gali būti tokia galinga, kad galėtų pati save realizuoti Visatoje, o gal jai reikalingas Kūrėjas? Jei taip, tai gal jis ir kitu, labiau tiesioginiu būdu veikia Visatą? Ir kas jį sukūrė? Kol mokslininkai nagrinėja naujas teorijas, aprašančias, kokia yra Visata, jiems nebelieka laiko paklausti, kodėl ji yra? Filosofai jau nebesugeba pavyti naujų teorijų raidos. Todėl jie yra priversti riboti savo nagrinėjamų problemų ratą. Būtent todėl K. Vitenšteinas pripažino, kad filosofijai šiuo metu nebelieka nieko kito, kaip tik kalbos analizė. Koks pažeminimas filosofijos, turinčios didingas tradicijas nuo Aristotelio iki Kanto!“ [16]

Čia jau galima tiesiogiai pastebėti autoriaus itin jaučiamą fizikinio pažinimo ribotumą ir išsamesnių filosofinių apibendrinimų, suderinamų su šiuolaikinės gamtotyros pažanga, ilgesį.

Tačiau klausimas: „Kas jį sukūrė?“ yra naivus, nes prieštarauja pačiai Dievo sąvokai, kuri jau pati savaime implikuoja Dievo amžinumą, t. y. nesukuriamumą, kaip vieną iš jo atributų. Šių ir kitų fizikų požiūris į filosofiją, kaip matome iš jų reiškiamų minčių, turi gan prieštaringą pobūdį. Visiems jiems būdingas tam tikras skepticizmas filosofijos, kaip mokslo, galimybių atžvilgiu, kita vertus – siekimas patiems daryti plačias filosofines išvadas ir apibendrinimus.

3. Fizikos įnašo į filosofijos raidą galimybės

Fundamentaliosios fizikos ir kosmologijos raida XX a. schematiškai apžvelgta šio straipsnio pirmuosiuose dviejuose skyriuose, galėtų ir turbūt turėtų tiesiogiai daryti įtaką gamtos filosofijai, kurios uždavinys – filosofiniu požiūriu apibendrinti reikšmingiausius fizikos ir kitų gamtos mokslų faktus.

Antra vertus, gausi pažintinė fizikos ir jai giminių gamtotos sričių patirtis turėtų taip pat paveikti gnoseologijos raidą, skatindama daryti platesnius jos apibendrinimus. Nors literatūroje dažnai minimos specialiosios gnoseologijos problemos, aptariant atskirų mokslų klausimus, tačiau platesnių apibendrinimų aptikti neteko.

Pamėginsime čia panagrinėti vieną iš galimų būdų. Kaip matėme pirmuosiuose skyriuose, materialaus pasaulio struktūros yra nuosekliai hierarchiškai išsidėsčiusios pagal energijas (žr. 3 lent.), ir ši tvarka yra apibrėžta fundamentaliųjų fizikos dėsnių. Šios struktūros mūsų Visatos raidoje rutuliojosi tuo pačiu nuoseklumu, bet priešinga kryptimi (žr. lent.).

Panaši darna ir vientisas būties planas, bet galbūt ne tokia konkrečia forma, yra pastebimas ir gyvybės pasaulyje, pradedant molekulinio lygmeniu. Atrodytų keista, bet aukštesnėje, žmogaus dvasinio gyvenimo ir jo kūrybos bei kultūros srityje vietoje darnos, šalia talento ar net genijaus apraiškų, matome daug chaoso, dvilypumo ir sutrikimo. Be to, čia, matyt, esama esminių apribojimų, trukdančių pažinti ir adekvačiai aprašyti šiuos reiškinius lemiančius dėsningumus.

Ontologinėje plotmėje tai turbūt siejasi su blogio ir valios laisvės problemomis. Gnoseologijos požiūriu čia, matyt, pasireiškia bendras žemiškojo mūsų pažinimo dėsni: kuo pažinimo objektas savo struktūriniu lygmeniu yra žemiau pažinimo subjekto, tuo konkretus pažinimas yra gilesnis ir išsamesnis. Pavyzdžiui, fizikos teikiama informacija yra daug fundamentalesnė ir gilesnė, leidžianti kur kas griežčiau formuluoti gamtos dėsnius, negu informacija, kurią teikia psichologija, o ypač ta jos dalis, kuri tiesiogiai tiria aukštesniąją žmogaus prigimtį.

Iš pateiktų teiginių išplaukia, kad per savo pažinimą, remdamiesi empiriniais faktais ir gamtotos metodologija, mes galime giliau įsiskverbti tik į tokią pačią ar žemesnę būtį, palyginti su ta, kurioje esame mes patys. Einant priešinga kryptimi, t. y. aukštyn, prie to, kas yra viršum mūsų, jau nebepakanka remtis vien tik empiriniais (gamtamokslinė prasme) faktais. Čia reikia naudotis iš esmės skirtingais informacijos šaltiniais, tokiais kaip dvasinio gyvenimo patirtis ar Apreiškimas, kurių dabartinė gamtotos paradigma nepripažįsta turinčiais mokslinę vertę, nes to neįmanoma patikrinti eksperimentu. Todėl filosofijai ir teologijai, einant pažinime vertikaliaja kryptimi, tenka remtis mokslinė prasme apriorinėmis prielaidomis, suderintomis tik su minėtais informacijos šaltiniais ir „grynuoju protu“ (pagal I. Kantą).

Tai turbūt ir yra takoskyra tarp galimybių pažinti tai, kas yra žemiau, ir tai, kas yra viršum mūsų. Tačiau tiltas tarp šių dviejų realybių yra pats žmogus, su Kūrėjo jam duotomis pažinimo galiomis, nes tik jis tuo pačiu metu priklauso visiems trimis pasauliams – materialiajam, biologiniam ir dvasiniam. Todėl reikėtų manyti, kad pilnutinės pasaulio realybės, jungiančios visus tris šiuos pradus, struktūros ir jų pažinimo dėsningumai turi nemažą bendrumo. Galima tikėtis, kad atskleidžiant šiuos atskirų mokslų raidos dėsningumus ir nors ribotai mėginant juos apibendrinti, galbūt pavyks bent šiek tiek išplėsti žmogaus pažinimo horizontus. Šioje vietoje turbūt galima laukti didžiausio fizikos įnašo į filosofiją, o pirmiausia į gnoseologiją.

Vientisos, Kūrėjo nulemtos būties (materialiosios, biologinės ir dvasinės) planą turėtų atspindėti visi trys pažinimo sandai: jo objektas, subjektas ir pats pažinimo procesas. Todėl tikėtina, kad fundamentalieji pažinimo principai, atspindintys realybės sąrangą, galioja plačiau, negu tos mokslo sritys, kuriose jie buvo aptikti. Mūsų nagrinėjamu atveju prie tokių principų galbūt galėtų priartėti šie teiginiai:

1. Realybės hierarchinių struktūrų ir jų tarpusavio sąryšių pažinimas yra saistomas ryšiais, analogiškais atotyko principui (žr. p. 33).

2. Santykiai tarp įvairių pažinimo lygmenų turėtų būti nusakomi dėsniais, analogiškais matematinės logikos K. Gödelio teoremai (žr. p. 33).

3. Svarbiausi pažinimo rezultatai dažnai turi antinomijų pobūdį, sutinkamai su papildomumo principo reikalavimais (žr. p. 32).

4. Išskirtinę gyvybės ir žmogaus paskirtį Kūrėjo būties planuose atspindi antropinis kosmologijos principas (žr. p. 70).

Šie teiginiai, kiek mums žinoma, nebuvo čia kalbama prasme plačiau gnoseologiškai nagrinėti, nors kvantinės mechanikos principų platesnę pažintinę reikšmę ne kartą yra nurodęs N. Boras.

Išvardytieji keturi teiginiai galėtų būti labiau išplėtoti ir pagrįsti. Tada turbūt sumažėtų fizikų ir filosofų požiūrių atotrūkis, o tai suartintų filosofijos (ypač gnoseologijos) ir šiuolaikių tikslųjų gamtos mokslų pozicijas.

V. Mokslas, filosofija ir religija

1. Priežastingumas, teleologija ir tikėjimas

Priežastingumo sąvoka, kaip bendra filosofinė kategorija, ne tik artimai siejasi su mokslo problematika, bet yra taip pat labai svarbi svarstant bendruosius filosofijos ir religijos klausimus. Negana to, galėtume tvirtinti, kad ji tam tikra prasme jungia visas šias tris sritis.

Priežastingumo samprata atsirado dar antikinėje filosofijoje. Jau Platonas teigė, kad „visa, kas būva, būva dėl priežasties“. Tačiau atsakant į klausimą apie daikto ar reiškinio priežastį, tuoj pat kyla „vaikiškas“ klausimas apie šios priežasties priežastį ir t. t.

Taigi priežastys ir padariniai išsidėsto į nuoseklią grandinę, kuri gan greit, ties klausimu, į kurią atsakyti jau nebegalime, nutrūksta. Išėjus iš šios filosofui nepatogios situacijos buvo ieškoma dvejopai. Pirma, tokia galutinė priežastis priskiriama „pirminei“ priežasčiai, kuri sutapatinama su Absoliutu, t. y. su Kūrėju. Ir antra – pasitenkinant tik artimesnėmis, mokslui įmanomomis tirti priežastimis, o klausimą apie „pirminę“ priežastį atmetant kaip „nemoksliską“.

Pirmuoju keliu eina teologija ir dauguma idealistinės filosofijos kryptų; tai leidžia formaliai paaiškinti viską, nors ir neatskleidžiant priežasties ir padarinio ryšio veikimo mechanizmo. Fizika iki Niutono dažnai irgi ėjo panašiu keliu. Faktai ir reiškiniai buvo aiškinami kuriant abstrakčias hipotezes, iškeliant prielaidą, kad egzistuoja tokie hipotetiniai objektai, kaip eteris ar flogistonas. Priskiriant jiems reikiamas savybes, buvo galima paaiškinti bet ką. Tuo būdavo pažeidžiamas „Okamo skustuvo“ principas, draudžiantis be būtino reikalo įvesti, naujas sąvokas. Antruoju keliu eina scientistinės pasaulėžiūros besilaikantys mokslininkai ir filosofai.

Niutonas savo griežtu požiūriu į hipotezių kūrimą mechanikoje pradėjo naują priežasties–padarinio ryšių atskleidimo gamtos moksluose metodologinę tradiciją. Čia „suprasti“ ar „paaiškinti“ jau reiškia ne formaliai susieti naują ar nesuprantamą faktą (reiškinį) su postuluojuama priežastimi, o nuosekliai jį išvesti (t. y. „aprašyti“) vadovaujantis fundamentaliais gamtos dėsniais.

XVIII amžiuje vieninteliai žinomi fundamentalūs gamtos dėsniai buvo Niutono klasikinės mechanikos dėsniai, kurie tada ir sudarė to meto mokslinio pasaulėvaizdžio pagrindą. Todėl viską, kas vyksta pasaulyje, buvo bandoma išvesti iš jų, ypač po to, kai mechanika iš tiesų leido suprasti dangaus kūnų judėjimą. Toks mechanikos dėsnių suabsoliutinimas vedė į mechanistinį determinizmą, davusį pradžią scientistinėms tendencijoms naujųjų amžių filosofijoje.

Mechanistinė priežastingumo samprata itin ryškiai išreikšta Laplaso determinizme. Pasaulis čia suvokiamas kaip Niutono dėsnių vienareikšmiškai nusakomas mechanizmas, panašus į milžinišką laikrodį. Ši iliuzija pirmąkart griuvo, kai buvo sukurta Maksvelo elektromagnetinio lauko teorija. Vėliau, atsiradus kvantinei mechanikai, kuri labai praplėtė priežastingumo sąvoką, mechanistinis pasaulėvaizdis buvo visai paneigtas. Tačiau ir dabar kai kada reiškiamas požiūris, kad sparti fizikos pažanga ir matematiniai metodai gali padėti spręsti problemas srityse, toli prašokančiose fizikos bei matematikos ribas, pavyzdžiui teologijoje [17]. Vargu ar tokias viltis galė-

tume laikyti pagrįstomis. Antra vertus fizika ir matematika leidžia pastebėti reikšmingų analogijų tarp fizikinių sistemų charakteristikų ir teologinių problemų. Tokios situacijos pavyzdžiu galėtų būti kun. Č. Kavaliausko netiesinės teologijos koncepcija [18], kuri galėtų patarnauti Lietuvos religiniam atgimimui.

Priežastingumas kai kada išreiškiamas tikslo kategorijomis; tai įvardijama *teleologijos* terminu. Toks priežastingumo traktavimas plačiai vartojamas teologijoje. Šiuolaikė fizika iki šiol griežtai neigė teleologines nuostatas, skelbdama jas nemoksliškoms ir eliminuodama jas iš savo problemų svarstymų.

Tačiau čia situacija irgi pradėjo keistis. Neseniai fizikoje ir kosmologijoje iškilo konkrečių klausimų, susijusių su teleologine filosofijos problematika. Kalbama apie antropinį principą ir diskusijas bandant jį filosofškai interpretuoti.

Buvo įrodyta, kad Visatos, o kartu ir mūsų egzistavimas yra labai jautrus mažiems gamtos dėsnių ar universaliųjų fizikos konstantų pakitimams. Kitaip tariant, jei jie nors maža dalimi pakistų, nebūtų nei Visatos, nei jos stebėtojų, t. y. mūsų. Pavyzdžiui, jei stipriosios ir elektromagentinės sąveikos konstantų santykis skirtųsi nuo $1/137$ (1 lentelė), tai neegzistotų nei atomai, nei pasaulis. Arba jei nebūtų silpnųjų sąveikų, nešviestų Saulė, nes joje negalėtų vykti termobranduolinės reakcijos ir gyvybei Žemėje nebūtų jokių sąlygų.

Kitaip tariant, gamtos dėsniai, medžiagos struktūra ir fizikos konstantų reikšmės yra priežastingai susietos su Žemės, gyvybės ir žmogaus egzistavimo sąlygomis.

Šis principas daugelio interpretuojamas kaip nuoroda į kryptingą ir vientisą Visatos planą ar net jo tikslą, apimančią Žemę, gyvybę ir mus. Tai pasaulėžiūros požiūriu gali būti suprantama dvejopai.

Tikintysis čia matys Kūrėjo „suprogramuotą“ vientisą Visatos planą ir išskirtinę žmogaus vietą jame. Materialistas čia įžvelgs tik daugelį atsitiktinių sutapimų ir darys metafizinę prielaidą, priskirdamas materijai sa-

vaiminės evoliucijos galią irgi atsitiktinumo dėka rutuliotis iki gyvybės ir žmogaus.

Ne vienam fizikui, įpratusiam mąstyti plačiai suprantamo priežastingumo kategorijomis, tokie akli atsitiktinimai ar minėta metafizinė prielaida vargu ar atrodys priimtini. Tačiau nė viena šių interpretacijų moksliniais argumentais negali būti nei įrodyta, nei atmesta. Tai jau filosofinių pažiūrų ir tikėjimo dalykas, nors moksle šios problemos bei alternatyvos kaskart akivaizdžiai iškyla.

Daugelio fizikų, rašančių apie materialiosios Visatos pradžią ir jos raidą, mintyse aiškiai pastebima pasaulėžiūrinė alternatyva: ar Didžiojo sprogo priežastys gali būti aprašytos fizikos dėsniais, ar jos įeina į platesnį, Kūrėjo numatytą Visatos planą? P. Davies monografijoje „Superjėga“, kur apžvelgiamos visų gamtos jėgų vientisos fizikinės teorijos paieškos ir jų ryšys su kosmologijos problemomis, rašo: „Ar iš viso to reikia padaryti išvadą, kad Visata – tai išankstinio plano rezultatas? Naujoji fizika ir naujoji kosmologija vykdo savo viliojantį pažadą – paaiškinti visų fizikinių sistemų atsiradimą Visatoje automatiškai, išimtinai kaip gamtinių procesų veikimo rezultatą. Tuo atveju „Kūrėjo įsikišimas“ nebūtų reikalingas. Tačiau nors mokslas ir sugeba paaiškinti pasaulį, reikėtų paaiškinti ir patį mokslą. Dėsniai, sąlygojantys spontaniinį Visatos atsiradimą, turbūt patys pagimdyti kažkokio tobulo plano. Bet jei fizika yra tokio plano rezultatas, tai Visata turi turėti galutinį tikslą, ir fizikos duomenų visuma rodo, kad į šį tikslą įeina ir mūsų egzistavimas“ [19].

Tai įdomus pavyzdys, kaip keliama teleologinė problematika, remiantis fizikams būdingu tvirtu įsitikinimu, kad viskas, kas pasaulyje vyksta, vyksta priežastingai.

Pastaraisiais metais gan dažni mėginimai paaiškinti Didįjį sprogimą fizinio vakuumo savybėmis atrodo gan hipotetiškai ir tėra pagrįsti laisvomis prielaidomis. Todėl net grynai fizikiniu požiūriu kyla abejonių, ar fizika gali pretenduoti adekvačiai aprašyti „pirmines“ Visatos atsiradimo priežastis.

Visais atvejais čia vienaip ar kitaip patenkama į pasaulėžiūros, filosofijos ir tikėjimo sritis, kur ne vienas mokslo žmogus savaip bando mokslinę

patirtį, filosofines nuostatas ir giluminį visumos bei vidinės harmonijos poreikį suderinti vientisoje savo pažūrų sistemoje.

2. Mokslo, filosofijos ir religijos skirtumai, bendrumai bei savitarpio ryšiai

Katalikiškojoje tomistinėje filosofijoje realieji mokslai dažnai priešpriešinami filosofijai: „realieji mokslai neperžengia patirtinio pasaulio srities ribų, jie aiškina vieną empirinį dalyką kitu“ [20]. Be to, realieji mokslai „nežino savo teiginių visumos apimties“ ir „negali patys nustatyti savo vietos visumoje“.

Tuo tarpu filosofija klausia apie „patirtinio pasaulio arba jo sričių galutines sąlygas ir pamatus“ [21] ir tiria „pažinimų visetą iš pirmutinių ir visuotinių priešasčių“ [22]. Nepaisant šių skirtumų, pažymima, kad „filosofija ir realieji mokslai suponuoja tą patį pradinį tašką: ikimokslinį, kasdienį patyrimą“ [23].

Toks realiųjų mokslų ir filosofijos skirtubių apibrėžimas yra suprantamas filosofijos požiūriu, nors neatitinka dabartinės tikslųjų gamtos mokslų situacijos. Norėdami tai panagrinėti, apžvelgsime fizikos ir kitų tikslųjų gamtos mokslų metodologijos pagrindus.

Tiriant naują reiškinį ar objektą, gautų faktų visumą pirmiausia bandoma aprašyti žinomais gamtos dėsniais, išplaukiančiais iš ankstesnių, mokslu jau patikrintų, teorijų. Toks aprašymas moksle vertinamas kaip šio naujo reiškinio (objekto) „supratimas“ ar „paaiškinimas“. Jei tai padaryti pavyksta, tai tiriamasis reiškinys užima savo vietą mokslo sistemoje, bet pati sistema nesikeičia. Jei paaiškėja, kad tiriamojo reiškinio žinomais dėsniais aprašyti neįmanoma, tai prasideda svarbiausias mokslo raidoje darbo etapas – naujų teorijų kūrimas.

Tačiau teorijos neišplaukia tiesiogiai iš empirinių faktų. Jų kūrimo esminis persilaužimo momentas yra prieštaraujanti esamoms teorijoms prielaida. Ji gimsta laužant anksčiau žinomų dėsnių logiką abstrakčiais svarstymais („mintiniais eksperimentais“) ir autoriaus kūrybine intuicija. Kelias, vedantis nuo tokios pirminės euristinės prielaidos iki naujos patvirtintos

teorijos, yra ypač sunkus bei painus. Jei teorijos kūrėjas nebus tvirtai įsitikinęs jos teisingumu, jis niekuomet to kelio neįveiks. Iš šios prielaidos, jau dedukcijos keliu, pasitelkus matematinius metodus, kuriama teorija, kuria siekiama išvadų, kurias jau būtų galima lyginti su eksperimentiniais ar stebėjimo faktais.

Jei šie faktai su teorijos prognozėmis sutampa, tai dar neįrodo teorijos teisingumo, tik daro ją labiau tikėtiną. Jei bent vienas faktas teorijos išvados prieštarauja, teorija atmetama kaip klaidinga, t. y. falsifikuojama. Teorijos likimą galutinai nusprendžia fundamentalūs eksperimentai („*experimentum crucis*“), kurie ją patvirtina arba atmeta. Antai Einšteino bendroji reliatyvumo teorija tapo visuotinai pripažinta po to, kai buvo išmatuotas žvaigždžių poslinkis danguje arti Saulės, t. y. įrodyta, kad šviesos spindulius iškreivina gravitacinis laukas.

Dabar, kai yra sukurti našūs skaičiavimo metodai ir galingi kompiuteriai, palengvinantys teoretikų techninį darbą, fizikoje ir kosmologijoje sukurta daug matematiškai pagrįstų teorijų, kurių tik nedidelė dalis sėkmingai pagrindžiama faktais.

Juolab kad teorinė fizika, naudodama matematinius metodus skverbiasi į sritis, artimas jos galiojimo riboms, kur tiesioginis palyginimas su eksperimentu darosi sunkus ar neįmanomas (žr. 2 brėž.). Pavyzdžiui, kosmologijoje dar galima šiek tiek stebėti Didžiojo sprogo padarinius, bet iš jų daryti vienareikšmiškas išvadas apie tokių teorijų teisingumą dažnai yra gana sunku.

Sukūrus naują teoriją, mėginama nustatyti jos ryšius su anksčiau sukurtais teorijomis, žiūrėti, kurie jų dėsniai čia dar galioja, o kur būtina ieškoti naujų, universalesnių dėsnių. Kitaip tariant nustatomos teorijos galiojimo ribos ir perimamumas (žr. atotyčio principą, p. 33). Sukuriama suderinta teorijų sistema, kur jos tarpusavyje neprieštaraudamos ribiniuose taškuose nuosekliai pereina viena į kitą, drauge sudarydamos harmoningą visumą (žr. 3 lentelę). Taip iš lėto, sunkiai, bet nuosekliai statomas kiek įmanoma darnus šiuolaikio mokslo rūmas. Taigi matome, kad tvirtinimas, jog „realieji mokslai nežino savo teiginių visumos apimties“, bent jau jį taikant fizikai, nėra deramai pagrįstas.

Be to, pažinimo procesas tiksluose gamtos moksluose prasideda ne nuo „ikimokslinio kasdienio patyrimo“, o nuo iki tol atrastų gamtos dėsnių ir jų padarinių palyginimo su tyrimų metu nustatytais empiriniais faktais, kurie su kasdieniu patyrimu šiais laikais beveik nieko bendra neturi. Taigi tikslųjų mokslų siekis – tai ne „vienų empirinių dalykų aiškinimas kitais“, o anksčiau apibudintų teorijų sistemų kūrimas, kurios vis adekviau aprašo materialiojo pasaulio struktūras bei dėsningumus. Savo keliamų klausimų pobūdžiu, kaip matėme, fizika ir kosmologija akivaizdžiai peržengia kasdienio patyrimo ribas ir savaip priartėja prie problematikos, būdingos gamtos filosofijai. Todėl Niutono pagrindinio veikalo pavadinimas: „*Principia mathematici philosophiae naturalis*“ dabar, praėjus 300 metų, skamba labai šiuolaikiškai.

Svarbiausi filosofijos ir mokslo skirtingumai yra ne tai, kokie klausimai čia keliami, o kokiais metodais jie sprendžiami ir kuo remiantis pagrindžiami. Filosofija mokslų metodologijos požiūriu yra daug sunkesnėje situacijoje negu specialieji mokslai. Čia, kaip ir moksluose, pradinis taškas yra prielaidos (postulatai), kurios iš pradžių priimamos be įrodymo ar pagrindimo. Moksle tai arba pirminės euristinės prielaidos, arba apibendrinantys teiginiai, iš kurių dedukcijos (dažnai matematinės) būdu išvedami visi svarbiausi konkretios mokslo šakos faktai (pvz., teiginiai, išreiškiami Maksvelo lygtimis). Kiekvienu atveju šios prielaidos išdavos gali būti patikrintos, t. y. verifikuotos ar falsifikuotos.

Deja, filosofija tokios galimybės neturi, nes, lyginant jos išvadas su realybės faktais, lemia jų interpretacija, kuri yra subjektyvus dalykas, susijęs su individo pažiūromis ir įsitikinimais.

Todėl kiekviena filosofinė sistema ar doktrina yra ribojama savo laiko bei autoriaus patirties ir pasaulėžiūrinių nuostatų. A. Paškus šią situaciją taip apibūdina: „Visos filosofinės sistemos remiasi prielaidomis. Šiuo atžvilgiu nėra objektyvios „bešališkos“ filosofijos. Nėra filosofinės sintezės, kuri būtų paremta savaime suprantamais, įrodymų ar paaiškinimų nereikalaujančiais principais. Kas savaime aišku vienai filosofijai, nėra aišku kitai“ [24]. Todėl „jokia filosofinė sistema negali būti sutapatinama su visa tik-

rove. Kiekviena sistema ar teorija yra tik dalinis tos tikrovės atskleidimas. Užtat kiekvienoje sistemoje yra tiesos.

Ji virsta klaida tik tada, kai dalis paverčiama visuma, kai vienas požiūris padaromas absoliučiai galiojančiu požiūriu tikrovei pažinti. Šia prasme netikslu kalbėti apie *philosophia perennis*, amžinąją filosofiją. Galėtume kalbėti tik apie amžinąją Tiesą arba apie nuolatinę tiesos ieškojimą“ [25]. Ši mintis atitinka cituotąją Einšteino mintį apie tai, kaip fizikai vienu metu priklauso įvairioms filosofijos pakraipoms.

Pradinės prielaidos, kuriant filosofines sistemas, ne visuomet tiesiogiai formuluojamos kaip tolesnių svarstymų išeities taškas. Tačiau jos vienaip ar kitaip glūdi sistemos pagrinde. Santykis su filosofine doktrina didele dalimi remiasi tuo, kiek tikima šiomis prielaidomis. Taigi filosofija labiau negu mokslas remiasi aprioriniu tikėjimu savo postulatais, bet kaip ir mokslas ji yra plėtojama kaip loginis šių postulatų padarinys.

Į filosofiją, sekdami tradicine jos samprata, galėtume žiūrėti kaip į metasistemą visų kitų realiųjų mokslų atžvilgiu. Tačiau ji, kaip ir kiekviena pažintinė sistema, savo ruožtu kelia tokius klausimus, į kuriuos galima atsakyti tik dar aukštesnės (filosofijos atžvilgiu) metasistemos lygmeniu. Tokia metasistema neišvengiamai patektų jau į tikėjimo ir religijos sritis, kur vieninteliai informacijos šaltiniai yra asmenybės vidiniai įsitikinimai, t. y. tikėjimas, dvasinio gyvenimo patirtis ir Apreiškimas. Čia jau nebegalioja mokslinio pažinimo metodai ir kriterijai, nes pradeda veikti pažinimo galių apribojimai, susiję su mūsų padėtimi realybės struktūrų hierarchijoje. Ryšium su tuo galimybės moksliskai pažinti tai, kas šioje hierarchijoje yra žemiau mūsų ir kas yra viršum mūsų, iš esmės skiriasi.

Ši schema gnoseologijos požiūriu gal nėra pakankamai pagrįsta jau vien dėl to, kad žinojimas ir tikėjimas yra visiškai skirtingi dalykai, nors pasaulėžiūrai ji yra svarbi. Jei kartu su ateistais darytume prielaidą, kad viršum materialiosios realybės nėra nieko, o mes patys priklausome vien tik biologiniam ir materialiajam pasauliui, tai sunku būtų suprasti – iš kur kyla „amžinieji“ filosofijos klausimai, susiję su tuo amžinu žmogaus dvasios nerimu, kuris, nors ir slopinamas dažnai nykios mūsų kasdienybės, verčia skverbtis

toliau, negu siekia žemiškos būties ribos, ir kartu bandyti tą būtį racionaliai įprasminti.

Tikrai būtų labai keista, jei nebūtų nieko, kuo remiantis į šiuos klausimus būtų galima atsakyti. Tada vietoj filosofijos visiškai pakaktų mums sovietmečiu brukto šiurkštaus ideologizuoto marksistinio sociologizavimo, o filosofija kaip mokslas atsidurtų tikrai beviltiškoje padėtyje. Jai tada tikrai nebeliktų nieko kita, kaip apibendrinti mokslų rezultatus, pavirsti paprasta mokslų metodologija ar, kaip siūlė S. Hokingas, imtis vien kalbos analizės.

Mokslas tiesiogiai apima sritį, kuri yra ne aukštesnė kaip žmogaus struktūrinis būties lygmuo. Nors iš pradžių mokslas ir pradeda nuo faktų kaupimo bei tvarkymo, bet vėliau, naudodamasis formaliųjų mokslų – matematikos, logikos ir sistemų teorijos teikiamais įrankiais, pakyla į aukštesnį dėsnių atskleidimo, jų sisteminimo ir realybės aprašymo bei prognozavimo lygmenį (žr. I ir II skyrius).

Filosofija savo loginiais metodais ne taip jau daug kuo skiriasi nuo mokslo. Pagrindiniai skirtumai yra susiję su filosofijos objektu, kurį sudaro visa Būtis, ir jos tikslu – suprasti ar interpretuoti jos pirmines priežastis panaudojant prielaidas, pagrįstas pirmiausia tikėjimu. Tuo ji peržengia mokslui prieinamas ribas ir tiesiogiai susisiečia su religijos sritimi. Filosofijos kūrinių pobūdis yra artimai susijęs su autoriaus pasaulėžiūra bei įsitikinimais. Kūrėjo individualybė filosofijoje atsispindi daug ryškiau negu moksle. Ta prasme filosofija turi daugiau bendra su religija ir menu negu su mokslu.

Dar sudėtingesni yra mokslo ir religijos santykiai ir ryšiai. Nūdien neabejotinai aišku, kad tikėjimo tiesos plaukia iš skirtingos plotmės nei gamtamokslinės tiesos. Kaip tokios religinės tiesos ir nereikalauja mokslinio įrodymo. Jos net negali būti empirinių mokslų metodu nei įrodomos, nei paneigiamos. Antra vertus, remiantis tikėjimo šaltiniais neįmanoma ir mokslo tiesas nei paneigti, nei patvirtinti“ [26].

Deja, mums nėra duoti materialiai apčiuopiami ir moksliškai verifikuojami faktai, atskleidžiantys mūsų būties Meta lygį, paprastai vadinamą Die-

vu ar Antgamtiniu pasauliu. Todėl mokslo, filosofijos ir religijos paskirtis bei vaidmuo mūsų gyvenime yra skirtingi. Tai tiesiogiai susiję su Kūrėjo mums duota valios laisve. Priešingu atveju arba tikėjimas būtų privalomas, arba žinojimas nesiskirtų nuo tikėjimo, o mokslas, filosofija ir religija susiliėtų. Nematome nei vieno, nei antro. Ta prasme „religinis tikėjimas, kaip egzistencinis saitas, jungiantis su prasmės pagrindu, suvokia save, kaip peržengiantį visas galimybes, kurias žmogus turi pats iš savęs. Tikėjimas suvokia save kaip Dievo dovaną“ [27].

A. Paškus, nagrinėdamas teologijos vaidmenį Tiesos pažinimui teigia: „Filosofija glaudžiai siejasi su teologija. Teologija yra ne kas kita, kaip Apreiškimo aiškinimas filosofinių teorijų pagalba. Keičiantis filosofijai, keičiasi ir teologija...“, o „išsileidus šv. teologijos tarnybai tik vieną filosofinę sistemą, galima neužčiuomis prieiti prie teologijos stagnacijos. Argi tas jau ir nebuvo įvykę?“ [28].

Panašiai mano, kaip matėme, ir kun. Č. Kavaliauskas.

Tikėjimas ir religija yra Kūrėjo skirti sujungti mūsų dvasinio gyvenimo patirtį su minėtuoju Metalygiu, o per jį ir su Apreiškimu. Tai įprasmina mūsų gyvenimą bei moralines nuostatas, jungdami mus su viskuo, kas yra viršum mūsų. Kaip matėme, nei mokslas, nei filosofija to padaryti negali. Tačiau, suprantama, kad tikėjimas ir religija, bei religinė praktika yra dar subjektyvesni dalykai negu filosofinė kūryba.

Religijos tiesos, o tuo labiau jų taikymas mūsų gyvenime yra suvokiamas kiekvieno asmens labai individualiai ir subjektyviai. Teologija tas tiesas mėgina išreikšti logine mokslo kalba ir interpretuoti. Tuo tikslu ji, skirtingai nuo filosofijos, remiasi ne laisvai priimamomis prielaidomis, o visų pirma Apreiškimu bei Bažnyčios dogmomis.

Mokslas, filosofija ir religija skiriasi taip pat savo vartojamos kalbos bei stiliaus ypatumais ir jų semantika. Mokslas naudojasi griežta, beasmene, logiška kalba, kuri nėra nei vaizdinga, nei turtinga epitetais. Ji turi būti neprieštaringa ir vienareikšmė, kaip ir ja reiškiamas faktų ir loginių konstruk-

cijų sistema. Tiksliuosiuose moksluose tokią kalbą neretai pakeičia matematika, kuri jau savaime atitinka minėtus reikalavimus.

Filosofija priklausomai nuo mokyklos, doktrinos autoriaus ar nagrinėjamos temos naudojasi daug turtingesne ir vaizdingesne kalba, kuri kartais priartėja prie grožinės literatūros kalbos. Tai vėl savaip išreiškia tą faktą, kad filosofija neretai nuklysta už mokslinio pažinimo ribų į sritis, kuriose analogijos, estetinė pagava, simboliai ir jų žadinama intuicija suteikia neformalios, daugiau intuityviai suvokiamos negu protu perprantamos informacijos.

Religijoje ši tendencija pasireiškia dar ryškiau, nes čia dažnai vartojama simbolių kalba. Ji padeda geriau atskleisti ar intuityviai pajusti šių simbolių prasmę, tik, žinoma, kitokia negu moksle prasme. Tačiau stereotipinis besaikis simbolių vartojimas, ypač pamoksluose, daro tokią kalbą hermetiškai uždarą ir klausytojas ima nebesuvokti, kas konkrečiai tais simboliais ar epitetais norima pasakyti, ką tai turėtų reikšti mūsų gyvenime ar veikloje.

Ryškus šios tendencijos kontrastas yra Evangelijos, kur esminiai dalykai, nepaisant dviejų tūkstantmečių nuotolio, dažniausiai paaiškinami paprasta ir net šių laikų žmogui visiškai suprantama kalba bei palyginimais.

Nepaisant aptartų mokslo, filosofijos ir religijos skirtumų, visos šios sritys turi daug bendrumų. Visos jos vienaip ar kitaip remiasi besąlygišku tiesos bei teisingumo primatu, tikėjimu aukštesnėmis, negu materialinė ar kitokia nauda, vertybėmis, racionaliais, taip pat emociniais motyvais, arti mai susijusiais su etinėmis nuostatomis. Tačiau šių faktorių santykis kiekvienai iš šių sričių ir kiekvienam asmeniui yra skirtingas. Visas šias sritis jungia tai, kad jos labai svarbios asmenybės pasaulėžiūrai ir ypač jos vertybinei orientacijai, daugiausia lemiančiai asmens veiklos etinę vertę bei kūrybos efektyvumą.

„Mokslai deda pasaulėžiūros pagrindus, t. y. sudaro jos apatinę pakopą, filosofija daro išvadas, pasiremddama bent iš dalies paskirų mokslų duomenimis, ir religija tas išvadas atbaigia“ [29].

Todėl tikintysis mokslininkas ar šiaip veiklus kryptingas inteligentas turbūt visada sąmoningai sieks vientisos pasaulėžiūros, kuri harmoningai derintų mokslą, filosofiją ir religiją. Tai padėtų jam įveikti abejingo aukš-

tesnėms vertybėms skepticizmo bei pragmatizmo pavojus, taip skaudžiai jaučiamus mūsų nūdienoje, ir sudarytų sąlygas konstruktyviai reikštis kūryboje ir visuomenės gyvenime.

Toliau mėginsime aptarti, kaip būtų galima tokią pasaulėžiūrą sukurti.

3. Visuminės pasaulėžiūros galimybės ir jos kūrimo prielaidos

Nors savo teiginių mokslinės verifikacijos galimybėmis bei skirtingais interpretacijos ir tikėjimo vaidmenimis tikslieji mokslai, filosofija ir religija iš esmės skiriasi, tikinčiojo mokslininko asmenybės raidoje visos šios trys sritys vis labiau pradeda tarpusavyje sietis ir viena kitą papildyti. Taigi į klausimus, esančius už mokslo ribų, remdamasi savo laisvai pasirinktomis prielaidomis, atsako (ne mokslo prasme!) filosofija. Į klausimus, kylančius filosofijai, – atsako religija. Kad visa tai susiliėtų į darnią mūsų pasaulėžiūros sistemą, reikia pakankamai plataus visuminio požiūrio. Tikinčiam ir tuo pačiu metu kritiškai mąstančiam mokslininkui tai įmanoma, nors čia iškyla tam tikrų keblumų.

Kaip matėme, jau gamtos mokslams, iškilus pasaulėžiūriniais klausimams, kai priartėjama prie mokslų ribų ar net jos peržengiamos, kyla alternatyva: ar tuos klausimus atmesti kaip „nemoksliškus“, nes mokslo metodais jie neišsprendžiami, ar nors šiek tiek žengti į filosofijos ir tikėjimo sritį. Pastaruoju atveju mokslininkas neišvengs tolesnių svarstymų derinimo su moksliniu pasaulėvaizdžiu.

Netikinčiamam nelieka kito būdo, kaip tik neigti viską, kas peržengia mokslo ribas, arba neigti pačias šias ribas. Tada reikėtų viltis, kad vyks beribė mokslo pažanga ateity ir sutikti su scientistinio pobūdžio aprioriniais teiginiais. Pavyzdys būtų „tvirtinimai, kad pirminė medžiaga pati viena ir atsitiktinai pagimdžiusi žmogų...“ o tai „nėra mokslinės, faktais paremtos išvados, bet tikėjimu pasisavintos metafizinės prielaidos“ [30], kurių neįmanoma nei verifikuoti, nei falsifikuoti. Taigi einant šiuo, scientistiniu keliu, t. y. pripažįstant, kad vienintelė vertybė tėra mokslas, iškyla prieštaravimas pačiam moksliniam metodui.

Tokia minčių eiga net mokslininkui materialistui vargu ar galėtų būti visiškai priimtina, nes besąlygiškai neigiant filosofiją ir religiją, bet remiantis neverifikuojamomis prielaidomis tektų nusižengti moksliniam metodui.

Apibūdintoji situacija yra akivaizdus pavyzdys, kaip ignoruojant du arba net vieną iš trijų pasaulėžiūros sandų – mokslą, filosofiją ar religiją, pasaulėžiūra neišvengiamai siaurėja ir tampa neveiksminga.

Šių samprotavimų nereikia taikyti mokslininkams pragmatikams, jei juos iš viso galima laikyti mokslininkais. Pas mus vyraujančiai pragmatinei pasaulėžiūrai nereikia nei religijos, nei filosofijos (ją ji jau turi!), o mokslas jai tereikalingas tik tiek, kiek jis padeda išsunkti iš visko kuo daugiau naudos.

Kyla klausimas, kiek tokia mokslo, filosofijos ir religijos sintezė yra galima ir kaip ji galėtų būti sukurta, kad patenkintų šių dienų tikinčiojo mokslininko dvasios poreikius?

Turbūt vienintelis išsamus tokios sintezės kūrimo kryptimi mėginimas buvo padarytas Tejero de Šardeno (*Teilhard de Chardin*). Jis, būdamas mokslininkas, filosofas ir dvasininkas teologas, o savo dvasios polėkais bei vaizduotės turtingumu – ir poetas, sukūrė savo visuotinės evoliucijos viziją, jungiančią mokslą, filosofiją ir teologiją. Tejaras nepretenduoja, kad tai būtų laikoma teorija ir savo koncepciją vadina tik hipoteze.

Glaustai šią koncepciją lietuviškai yra išdėstęs ir kartu kritiškai ją išnagrinėjęs prof. kun. A. Paškus (žr. išn. 24).

Katalikiškoji tomistinė filosofija paprastai yra grindžiama aristotelinėmis ir savo pobūdžiu statinėmis substancijos, būties, akto, nekintamai tobulos tikrovės kategorijomis, atitinkančiomis Aristotelio ar šv. Tomo Akviničio laikų mokslo žinias bei terminiją.

Netgi šiuolaikiuose filosofijos vadovėliuose [31], aptariant metafizinius filosofijos klausimus, dėstomos daugiau praėjusių amžių filosofų pažiūros, negu stengiamasi mąstyti šių dienų mokslo kategorijomis bei kalba. Todėl filosofija neretai tampa filosofijos istorija, nes nagrinėjamos tik praėjusių laikų filosofų mintys.

Šia prasme vertos dėmesio išimtys yra minėtoji evoliucinė Tejero sistema ir kai kurios su ja susijusios doktrinos.

Mąstytojai, pasirinkę tą kryptį, remiasi jau ne statiniu aristoteliniu pasaulėvaizdžiu, o dinamine jo samprata, atitinkančia šių dienų mokslo vaizdinius ir tapsmo filosofiją, kurios pagrindinė kategorija yra procesas. Keičiantis svarstymus grindžiančioms kategorijoms bei konkrečiųjų mokslų vaidmeniui filosofijoje, keičiasi ir požiūris į mokslo, filosofijos ir teologijos reikšmę pažįstant Tiesą, – atsiveria kelias naujai jų sintezei.

A. Paškus trumpai, bet preciziškai apibūdina svarbiausius skirtumus tarp abiejų požiūrių. „Statinė filosofija suponuoja; kad tikrovė yra esmiškai atbaigta. O tapsmo, arba proceso, filosofija savo išeities tašku kelia neišbaigtos realybės prielaidą. Pirmoji savo asumpcijas remia kasdiene patirimi, antroji – mokslų teorijomis. Pirmoji implikuoja Ptolemėjo, antroji – Einšteino pasaulėvaizdį. Pirmoji tiki į statines Aristotelio, antroji – į besivystančias Darvino rūšis. Pirmoji į žmogaus civilizaciją žiūri viduramžių (ne istorinėmis) akimis, antroji – modernaus istorinio vyksmo perspektyvoje. Visos čia suminėtos prielaidos nėra nei absoliučiai tikros, nei savime aiškios. Jos gali būti tik daugiau ar mažiau tikėtinos. Apskritai istorijoje nepavyko pasiekti beprielaidinės filosofijos idealo. H. A. Durfee įsitikinimu, pati tokios galimybės mintis esanti klaidinga“ [32].

Apžvelgsime pagrindines Visatos evoliucijos fazes ir etapus pagal Tejarą.

Evoliucija vyksta trimis kryptimis: *k o s m o g e n e z ė* je pasaulis rutuliojasi pačiame stambiausiame tikrovės kosminiame plane, apie tai mokslas daugiausia, nors ir ne viską gali pasakyti (žr. II skyrių). Tai vyksta didžiojoje Visatoje, kurią turbūt tikslingiausia būtų pavadinti kosmosfera.

B i o s f e r o j e vyksta *b i o g e n e z ė*, kuri yra glaudžiai susijusi ir su kosmosferoje vykstančiais procesais. Ją, nors ir neišsamiai, aprašo biologijos mokslai.

A n t r o p o g e n e z ė, nors materialiaja prasme vyksta biosferoje, yra itin glaudžiai susijusi su *n o o s f e r a*, t. y. su ta terpe, kurioje rutuliojasi protas ir visos aukštesniosios žmogiškosios galios (*n o o g e n e z ė*), artimai susijusios su Absoliutu ir apskritai su viskuo, kas yra viršum žmogaus. Čia

jau konkretieji mokslai nieko apibrėžto pasakyti negali ir neišvengiamai reikia eiti į filosofijos ir religijos sritis.

Tejaro vizija sujungia visas minėtas „-genezes“ ir „-sferas“ vienu bendru evoliucijos vyksmu, kuris prasideda kosmogenezėje ir perėjęs noogenezę baigiasi taške Omega.

Tejaro koncepcija yra fenomenologinė, įjungianti svarbiausius savo meto mokslo duomenis apie kosmoso, žemės bei žmogaus raidą ir kartu juos išplėsdama į dvasinę religinę sferą. Neatsitiktinai tad ir jo svarbiausias veikalas pavadintas „Žmogaus fenomenu“ [33]. Kartu ši koncepcija turi natūrfilosofinės bei panteistinės teorijos bruožų, nors, pripažindama asmeninį Dievą ir jo įsikūnijimą Kristuje, ji anaip tol nėra panteistinė.

Evoliucija, pasak Tejaro, baigiasi taške Omega, kuriam jo sistemoje priskiriamas išskirtinis vaidmuo. Evoliucija taip pat nesanti savaiminis procesas, paremtas atsitiktinumu. Jos varomąją jėgą Tejaras laiko Omegos poveikį, kuris reiškiasi meile. Maža to. Jis pačią meilę įterpia į fizikinių sąvokų sritį, teigdamas, jog jos užuomazgų esama net negyvojoje medžiagoje. Tai akivaizdi natūrfilosofinio pobūdžio apriorinė prielaida, kuriai ir pats autorius neieško mokslinių argumentų.

Omegos taškas „yra natūralios žmonijos, taigi ir kosmoso, atbaiga; socialinio ir dvasinio pasaulio raidos viršūnė“. Omega Tejaras supranta kaip „asmeninę dievišką Būtybę“ ir „sutapatina evoliucijos Omega su Apreiškimo Kristumi“ [34]. Tuo būdu Tejaras savo vizijoje savaip sujungia mokslą, filosofiją ir religiją.

Tai ir yra pavyzdys, kaip mokslą, filosofiją ir religiją sujungti vienu bendru požiūriu, siekiant kuo didesnės pasaulėžiūrinės sintezės, bet nepretenduojant į siaurai moksliską šios sintezės pobūdį. Žinoma, tai nėra vienintelis tokios sintezės kelias. Tai mėginimas žengti ta kryptimi.

Savo kryptingumu jis turbūt labiausiai priartėja prie S. Šalkauskio sintetinės katalikiškosios pasaulėžiūros idealo, kuriuo jis rėmėsi daugelį metų kurdamas Kultūros filosofijos [35], Visuotinio ugdymo [36], Inteligentijos [37] ir Gyvosios dvasios [38] koncepcijas, jungiančias prigimtį, kultūrą ir religiją.

Pabaiga

Šiame straipsnyje dėstoma netradicinė minčių eiga nėra būdinga šių dienų filosofams, teologams ar šiaip tikintiesiems. Ji nebūdinga ir patiems mokslininkams. Jie, kaip ir filosofai ar teologai, dirba izoliuotai vienas nuo kito, o neretai net ir hermetiškai užsidarę kiekvienas savo siauroje specialybėje, laikydamiesi tik savo ratui būdingų pažiūrų. Dar blogiau, kai pasineriama į populistinę politinę veiklą, atitrūkstant nuo vertybių, kurios vienos tegali suteikti žmogaus veiklai gilesnę prasmę.

Šis bandymas peržengti tas ribas, nepretenduojantis į filosofinį profesionalumą, tėra tik kukli išraiška siekio atsakyti į klausimą, kaip tikintis mokslininkas galėtų vientisoje pasaulėžiūroje sujungti pasaulėvaizdį, paremtą mokslo duomenimis, su vertybėmis, glūdinčiomis filosofijoje ir religijoje. Tai būtų pirmas žingsnis realizuojant S. Šalkauskio idėjas ir principus, išdėstytus minėtose koncepcijose ir veikaluose, kurių dauguma grindžiama šiais vienngos pasaulėžiūros sandais.

Turbūt tikrai pagrįstai galėtume teigti, kad šių pagrindinių S. Šalkauskio idėjų realizavimas mūsų Tėvynėje šiais krizės laikais yra dar aktualesnis, negu daugiau kaip prieš pusę šimtmečio, kada jos atsirado.

Lietuvių katalikų mokslų akademija, tenlink mėginusi eiti daugelį metų, turbūt ir dabar galėtų sėkmingai padėti spręsti šias problemas. Vienas iš pirmųjų žingsnių ta kryptimi galėtų būti plataus žvilgio, neideologizuotas tarpdisciplinarinis mokslinis seminaras. Toks seminaras, pavyzdžiui, buvo suorganizuotas [39] dar šeštajame dešimtmetyje Krokuvoje kardinolo K. Voitylos, dabartinio popiežiaus Jono Pauliaus II, iniciatyva. Jame geranoriškai diskusijai, dialogui ir bendram darbui galėtų susitikti skirtingose srityse dirbantys ir net įvairių pažiūrų mokslininkai. Tai atitiktų plačiai suprantamą ekumenizmo dvasią ir veiksmingai prisidėtų prie čia minėtų uždavinių sprendimo.

Pastaba po 20-ties metų. Šio straipsnio tekstas buvo rašytas 1994 m. Nuo to laiko mokslo metodologija, kaip ir filosofijos bei religijos principai nedaug pasikeitė. Tačiau fizika per tą laiką, ypač per paskutiniuosius du dešimtmečius, padarė didelį žingsnį į priekį. Tiesa, naujų fundamentalių teorijų, pagrįstų empyriniais faktais, nebuvo sukurta. Tačiau faktų, vedančių prie tokių teorijų sukūrimo nustatyta daug. Kvarkai jau nebe hipotezė, o šiuo metu vyraujantis Standartinės elementarių dalelių teorijos pagrindas. Elementrių dalelių stebėjimai iki šiol gerai pagrindė Standartinę teoriją. Bet Didysis hadronų kolaidis (greitintuvas) leido gauti faktus, prieštaraujančius Standartinei teorijai. Tai dar pilnai nepatvirtinta, bet tai yra užuomina, kad gali tekti kurti bendresnę teoriją. Eksperimentiškai gauta kvarkgliuoninė plazma, atitinkanti visatos raidos būsenai praėjus 10^{-6} s nuo Didžiojo sprogo pradžios. Nustatyta, kad daugumą mūsų stebimos Visatos (Metagalaktikos) masės sudaro Nematomoji energija (70%) ir tamsioji masė (20%) matomajai medžiagai, žvaigždėms, galaktikoms, jų spiečiams, ūkams lieka tik 10%. Tai didžiulios medžiagos prigimtis iki šiol mokslui lieka neaiški. Tai verčia ieškoti stebimų faktų, kurie nurodytų darbo kryptį kuriant naujas teorijas, kurios atsakytų į klausimą iš ko sudaryta Visata. Daug diskusijų kelia antropiniai sutapimai, kurie rodo, kad mūsų žemė idealiai pritaikyta gyvybei. Tai bandoma paaiškinti matematinėmis teorijomis, tokiomis kaip daugybės visatų, superstygų ir kitomis kurios eksperimentiniais ar stebimų faktais nepatvirtintos ir negali būti patvirtintos. Tai gi moksle turime kur kas daugiau klausimų negu atsakymų į juos. Žemiau duotas tekstas atitinka fizikos ir mano supratimo lygiui prieš 20 m. Daug vėliau atliktų atradimų ir teorinių bandymų juos paaiškinti čia neįtraukta. Nauji fizikos ir kosmologijos laimėjimai trumpai aprašyti 7 skyriuje.

Literatūra

1. Masiulis K. Moderniojo mokslinio pasaulėvaizdžio formavimasis Lietuvoje: Fizikos ir matematikos filosofinės problemos 1920–1940 m. Vilnius, 1992. 172 p.
2. Вейскопф В. Физика в XX столетие. Москва, 1977. С. 49
3. Вейнберг С. Первые три минуты. Москва, 1981. 208 с.
4. Киржниц Д. А., Линде А. Д. Фазовые превращения в физике элементарных частиц и космологии. // Сб. Наука и человечество. Москва, 1982. С. 165.
5. Линде А. Д. Теория элементарных частиц и инфляционная космология. // Москва, 1990.
6. Girnius J. Raštai. Vilnius, 1991. T. 1. P. 344.
7. Cituota iš straipsnio: Исаак Ньютон // Вокхаус Ф. И и Эфрон И. А. Энциклопедический словарь. С. Петербург, 1897. Т. 21. С. 445.
8. Girnius J. Raštai. T. 1. P. 351.
9. Эйнштейн А. Собрание Научных Трудов. Москва, 1967. С. 127.
10. Girnius J. Raštai. T. 1. P. 353.
11. Хокинг С. От черных дыр до большого взрыва. Москва, 1990. С. 12.
12. Вавилов С. И. Исаак Ньютон. Москва, 1961. С. 207.
13. Masiulis K. Moderniojo mokslinio pasaulėvaizdžio formavimasis Lietuvoje. P. 28–111.
14. Sokolowski L. M. Alberta Einšteina filozofia fizyki. // Filozofować w kontekście nauki / Pod. red. M. Hellera, A. Michalik i J. Zycinskiego. Polskie towarzystwo teologiczne. Krakow, 1987. S. 190.
15. Albert Einstein: Philosopher-Scientist // Ed. by P. A. Schilp. The Library of Living Philosophers. New York, 1949. P. 684.
16. Хокинг С. От черных дыр до Большого Взрыва. С. 146.
17. Kavaliauskas C. Kodėl mums reikalingas teologijos atgimimas. Daugai, 1990.
18. Ten pat. P. 20–25.
19. Девис П. Суперсила. Москва, 1989. С. 266.
20. Anzenbacher A. Filosofijos įvadas. Vilnius, 1992. P. 24.
21. Ten pat. P. 26.
22. Šalkauskis S t. Rinkiniai raštai: Filosofinės studijos. Roma, 1986. T. 1. P. 50.
23. Anzenbacher A. Filosofijos įvadas. P. 24.
24. Paškus A. Evoliucija ir krikščionybė. Chicago, 1988. P. 72.
25. Ten pat. P. 71.
26. Ten pat. P. 8.

27. Anzenbacher A. Filosofijos įvadas... P. 29.
28. Paškus A. Evoliucija ir krikščionybė... P. 72–73.
29. Ten pat. P. 148.
30. Ten pat. P. 38.
31. Nekrašas E. Filosofijos įvadas. Vilnius, 1993. P. 188.
32. Paškus A. Evoliucija ir krikščionybė... P. 72.
33. Де Шарден П. Т. Феномен человека. Москва, 1987. 240 с.
34. Paškus A. Evoliucija ir krikščionybė... P. 72.
35. Šalkauskis S. Rinktiniai raštai: Filosofinės studijos. T. 1. P. 77–191
36. Šalkauskis S. Rinktiniai raštai: Pedagoginės studijos. Vilnius, 1992. T. 1–2.
37. Šalkauskis S. Raštai IV: Inteligentijos koncepcija. Vilnius, 1995, T. 4. P. 544–556.
38. Šalkauskis S. Raštai V: Jaunuomenė ir gyvoji dvasia. Vilnius, 1996, T. 5. P. 354–371.
39. Vieno šių seminarų darbai pateikti 14 išnašoje cituotame rinkinyje lenkų kalba.

Atspausdinta Lietuvos Katalikų MA Suvažiavimo darbuose T. XVII, Vilnius, 1999, p. 707–725.

Pažinimo ir tikėjimo santykis pasaulėžiūroje

*Tikėjimas ir protas – tai lyg du sparnai, kuriais žmogaus dvasia
kyla į tiesos suvokimą
(Jonas Paulius II. Enciklika Fides et ratio)*

Įvadas

Tariama mokslo, filosofijos ir tikėjimo bei religijos priešprieša atsiranda iki galo nesuvokiant jų galių, veikimo sričių bei metodų skirtingumo. Paganrinėsime tai, atsižvelgdami į tikslųjų gamtos mokslų (toliau – „mokslių“), filosofijos ir religijos dabartinę situaciją ryšium su pastarųjų dešimtmečių mokslų atradimais bei naujesnėmis mokslininkų, filosofų ir teologų mintimis. Tai būtų bandymas pratęsti anksčiau dėstytas pažiūras [1]. Tuo labiau kad, pasibaigus primityviai sovietinei ateistinei propagandai, pažinimo ir tikėjimo, o ypač mokslo ir religijos santykis, kaip sunki tema, Lietuvoje retai tėra nagrinėjama.

Užsienio mokslinėje literatūroje ši padėtis pradėjo pastebimai keistis. Šiai problemai paskutinėje enciklikoje „Fides et ratio“ daug dėmesio skyrė ir Šventasis Tėvas. Tenai jis rašo: „esama iliuzijos galvojant, kad tikėjimas, susijęs su menku protavimu, gali būti gilesnis; atvirkščiai, tada tikėjimui atsiranda didelis pavojus virsti mitu ar prietarais. Kita vertus, jei protaujama neturint brandaus tikėjimo, nėra paskatos išvelgti Būties esmę ir naujumą [2]“. Ir toliau: „Dievas įdėjo į žmogaus širdį troškimą suprasti tiesą, išreikšiamą žodžiu pažinti. Trumpai tariant, pažinimas, atitinkantis tikėjimą, negriauna paslapties; jis tik ją išryškina, parodydamas, kokia būtina ji žmogaus gyvenime“ [3].

Tačiau filosofškai nagrinėti šiuos klausimus dabar vargu ar įmanoma, neatsižvelgiant į naujus mokslo laimėjimus, įsiveržusius į sritis, kurios dar neseniai buvo vien filosofinių svarstymų objektas. Nepretenduoju, kad profesionalumą nei filosofijos, nei tuo labiau – teologijos srityse, pravartu apsvastyti naujesnes mokslininkų, filosofų ir teologų pažiūras šiais, pas mus gan apleistais klausimais. Pateikdami skaitytojui šią problemą, pirmiausia aptarsime pagrindines temos sąvokas.

Mokslas remiasi objektyviai nustatytų faktų, kuriuos leidžia suprasti moksliniais metodais, patvirtinti dėsnių ir teorijų, pažinimu. Mokslinis metodas neleidžia abejoti pasiektais rezultatais tol, kol atsiranda jiems prieštaraujančių duomenų. Mokslinės teorijos, kaip ir jų naudojami metodai, turi apibrėžtas savo taikomumo ribas ir jei peržengiamos šios ribos, dažnai daromos nepagrįstos išvados. Todėl jei mokslo dėsnių ir faktai įrodomi neperžengiant šių ribų, galima kalbėti apie objektyvų pažinimą, priklausantį tik nuo asmens suvokimo galimybių, bet ne nuo jo interpretacijų, nuostatų ar pasaulėžiūros. Su humanitariniais mokslais yra kiek kitaip, nes jie daugiau ar mažiau yra susiję su dvasine žmogaus puse. Todėl pažintinė prasme jie kartais atsiduria tarp tikslųjų gamtos mokslų ir filosofijos.

Tikėjimas Dievu katalikų teologijos požiūriu yra Dievo dovana, teikiama žmogui, turinčiam valios ir pažiūrų laisvę. Todėl tikėjimas jokia prasme negali būti priverstinis ar privalomas. Krikščionybė, kuri praeityje buvo susijusi su pasaulietine valdžia, deja, savo veikloje neišvengė prievartos. Tai turėjo įtakos daugelio mokslininkų ateistinėms pažiūroms susidaryti. Tačiau šie istoriniai faktai svarstyti visos blogio problemos plotme, o su religinio tikėjimo esme jie nedaug ką turi bendro.

Valios bei pažiūrų laisvės ir religinio tikėjimo santykis mokslininkams dažnai atrodo problemiškas. Todėl sąmoningas mokslininko tikėjimas yra skausmingas procesas, o ne apgaulinga nirvanos ramybė, nes „...įtampa tarp proto ir Apreiškimo prigimties priklauso tikėjimo esmė“ [4]. Ryšium su tuo tenka skirti naivų, gal net beveik aklą vaiko ar tradicinį liaudišką tikėjimą ir kritišką mokslininko ar inteligento tikėjimą. Tokio tikėjimo raidai minėta Jono Pauliaus II enciklika duoda keletą naujų paskatų.

Tikėjimas bendresniu požiūriu yra psichinė žmogaus galia, būdinga žmogaus dvasinei ir apskritai visai jo kūrybinei veiklai. Toks tikėjimas nuo tikėjimo Dievu labiau skiriasi tik savo objektu. Tačiau visais atvejais tikėjimas remiasi moksliai neįrodytomis ir neakivaizdžiomis prielaidomis. Kiekvienas asmuo daugiau ar mažiau subjektyviai vertina savo įsisąmonintų prielaidų patikimumą. Tuo tikėjimas ir skiriasi nuo pažinimo.

Filosofija, visos jos koncepcijos irgi remiasi apriorinėmis prielaidomis. Jomis tikima be įrodymų, nors ir ieškoma joms pagrįsti racionalių argumentų. Todėl asmens filosofinės pažiūros, kaip ir visa jo pasaulėžiūra, pagrįstos tuo, kuo jis tiki ar netiki. Taigi ir religingas žmogus, ir ateistas savo ideologines pažiūras remia tikėjimu. Moksliniais metodais nei Dievo buvimo, nei Jo nebuvimo negalima nei įrodyti, nei paneigti.

Teologija, bandydama racionaliai interpretuoti Apreiškimą ir religijos teiginius, atsiduria tarp filosofijos ir religijos. Tačiau teologai neretai mėgina suprasti ir religijos požiūriu įvertinti naujuosius mokslų atradimus, kurie savo ruožtu duoda impulsų tolesnei teologijos bei filosofijos raidai. Dėl to kyla įdomios ir svarbios diskusijos.

Religija yra tiesiogiai susijusi su tikėjimu Dievu; Jis nėra reikalingas mokslinių įrodymų. Tokie įrodymai netgi prieštarautų esminiam krikščionybės valios laisvės principui. Teologiniai Dievo įrodymai nėra moksliniai. Jie yra reikšmingi tik tikinčiajam, nes duoda jam papildomų argumentų. Žmogaus tikėjimas remiasi jo pasaulėvaizdžiu, pasaulėžiūra ir vidine asmeninio gyvenimo patirtimi, o išpažįstantiems konfesinę religiją – Apreiškimu. Todėl suprantama, kad tikėjimas, kaip ir ryšys su religija, yra labai subjektyvus, tiesiogiai priklausantis nuo asmens pažiūrų bei nuostatų dalykas. Tai ypač pasakytina apie mokslininkų tikėjimą, dažnai susijusį su skeptiška pažiūra į dogmatiką, išorines konfesinės religijos apraiškas bei jos vaidmenį visuomenės gyvenime. Didelės dalies dvasininkijos atsietumas nuo mokslo šį skepticizmą tik sustiprina.

Religija turi savo vidinę subjektyviąją ir objektyviąją dalis, kurios ne-

būtinai sutampa. Pirmoji reiškiasi asmens religinėmis idealistinėmis pažiūromis bei jas atitinkančiu gyvenimo būdu ir veikla. Jei šis atitikimas yra ganėtinai, tai tokį religingumą reikėtų laikyti autentišku, egzistenciniu. Jis nebūtinai turi sietis su buvimu kurioje nors konfesinėje religijoje, o krikščionybės atveju – Bažnyčioje.

Čia būtina pažymėti, kad žodžiu *Bažnyčia* žymimos dvi glaudžiai susijusios, bet nesutampančios sąvokos. Kasdienėje vartosenoje *Bažnyčia* reiškia žemiškąją tikinčiųjų bendruomenę, jos institucijas, hierarchiją ar dvasininkiją. Teologine prasme *Bažnyčia* – tai antgamtinė neformali autentiškai tikinčių, išpažįstančių ir vykdančių krikščionybės principus bendruomenė. Antrojo Vatikano Susirinkimo suformuluotos ekumeninės krikščionybės nuostatos galbūt labiau išplės šių sąvokų sampratą. Tačiau šiems dalykams svarstyti reikėtų kur kas aukštesnės teologinės kompetencijos.

Jei neskiriamas autentiškas – egzistencinis ir formalus (t. y. išorinis, nesusijęs su krikščionybės principų vykdymu gyvenime) religingumas, kaip ir minėtų dviejų *Bažnyčios* sąvokų painiojimas, dažnai kyla tam tikrų abejonių ar net mūsų visuomenės tikinčiųjų religinės sąmonės krizė. Prie šios krizės irgi nemažai yra prisidėjęs sovietmečiu bandytas įteigti tariamasis mokslo ir religijos nesuderinamumas. Todėl pabandykime tai plačiau panagrinėti.

1. Mokslo ir religijos priešprieša ir jos ištakos

Mokslo visagalybės mitas

Vadinamoji „mokslinė pasaulėžiūra“ (pagal sovietinę tradiciją taip iki šiol dažnai vadinamos kraštutinės scientistinės pažiūros) remiasi apriorine, t. y. moksliniais metodais nepatikrinama, prielaida, kad negali egzistuoti nieko, kas peržengtų moksliniams metodams prieinamas tyrimo ribas. Kartu šios ribos neigiamos, ir tai sutampa su marksistinio materializmo „mokslo visagalybės“ teiginiu. Tikima, kad mokslo pažanga yra begalinis raidos procesas ir gal tolimoje ateityje mokslas paaiškins viską, kas Visatoje eg-

zistuoja. Vargu ar ligšiolinės mokslo raidos faktais tokį teiginį būtų galima pagrįsti.

Tokios scientistinės pažiūros neretos tarp labiausiai pažengusios gamtos mokslo šakos – fizikos atstovų. Susidaro paradoksali situacija: visos patikrintos fizikos [5] ir kitų gamtos mokslų teorijos turi konkrečias savo veikimo ribas, bet jų lyg ir neturi visas mokslas. Sunku būtų suprasti, kaip visuma gali neatitikti dalių, o apeliacija į neapibrėžtą tolimą ateitį, apie kurią mes nieko nežinome, – irgi nieko neįrodo. Be to, minėti scientistiniai teiginiai, neigiantys bet kurią nematerialiąją būtį, vargu ar suderinami su mūsų žmogiškąja patirtimi, kuri peržengia ne tik materialiosios, bet ir biologinės egzistencijos ribas. Tačiau čia susiduriame su teiginiais, kurie paremti tik neįrodytomis hipotezėmis arba faktų interpretacija, pasaulėžiūra ir tikėjimu, o ne moksliniais įrodymais.

Šią situaciją būtų galima iliustruoti alegoriniu paveikslu, simboliškai vaizduojančiu mokslo, filosofijos ir religijos santykį mokslinio pažinimo požiūriu. Vienoje Sorbonos universiteto auditorijoje yra P. de Šavano freska, kurią savo knygoje „Fizika humanitarams“ įdomiai interpretuoja R. Karazija: „Joje pavaizduoti žmonės, susibūrę naktį aplink laužą gūdaus miško laukymėje. Tas vaizdas simbolizuoja žmoniją prie pažinimo šviesos, o iš visų pusių ją supanti tamsa – tai nežinomybė. Kad ir kaip toli pažengė civilizacija, žmogaus pažintoji sritis yra iš visų pusių apsupta nežinomybės. Tai nemenkina mokslo laimėjimų. Antra vertus, mes būtume naivūs ir paviršutiniški optimistai, jeigu galvotume, kad <...> esame pažinę beveik viską ir nežinomybės tamsa glūdi tik pasaulio kampuose“.

Pratęsiant Šavano alegoriją, galima pasakyti, jog apšviesta laukymė yra mokslo sritis, pusiau apšviesta vieta tarp šviesos ir tamsos – tai filosofijos sritis, neprieinama mokslo pažinimui, tamsos apgaubta sritis priklauso religijai.

Žmogus nesitenkina mokslo ištirta sritimi, o nori suvokti visą pasaulį, susikurti išsamų jo modelį. Ten, kur nesiekia mokslo tyrimai, žmogaus protas skverbiasi vadovaudamasis logika – pagrindiniu filosofijos metodu.

Nustačius bendrus pažintos srities bruožus, jie filosofų pratęsimi į šešėlių slepiamą sritį, kur galima įžvelgti tik neryškius kontūrus.

Dar toliau į nežinomybės tamsą, kur ir *logika yra bejėgė* (išskirta mano – J. Š.), žmogų veda tikėjimas – religinio pažinimo metodas.

Taigi mokslas, filosofija ir religija vartoja skirtingus metodus – tyrimą, loginius samprotavimus, tikėjimą – ir aprašo skirtingas sritis. Kol jie neperžengia savo srities ribų, ne tik neprieštarauja vienas kitam, bet ir papildo vienas kitą, nes tik visi kartu leidžia žmogui suvokti pasaulio visumą. To liau autorius teigia: „Mokslas nei patvirtina, nei paneigia Dievo egzistavimą, nes jis negali nieko pasakyti apie sritį, kurios neįmanoma tirti moksliniais metodais, o žinomoje srityje mokslas grindžia reiškinius tik griežtai apibrėžtomis racionaliomis priežastimis.

Laikui bėgant pažinimo laužas vis labiau įsidega, tad apšviestojo mokslo sritis plečiasi, o religijos ir filosofijos sritys traukiasi tolyn. Mokslas tampa pajėgus griežtais metodais tirti reiškinius, kurie anksčiau buvo filosofijos ar net religijos objektai“ [6].

Šia ilgoka kolegų fiziko citata noriu parodyti, koks didelis žingsnis padarytas tostant nuo „mokslo visagalybės“ mito, o kartu ir, remdamasis čia pacituotais ir pabrėžtais teiginiais (su dauguma jų kaip fizikas turiu visiškai sutikti), panagrinėti tolesnę mokslininkų požiūrio į pažinimo ir tikėjimo santykį raidą bei jos reikšmę moksle, filosofijoje ir religijoje. Bet pirmiausia apžvelgsime kitas tradicines mokslo ir religijos sankirtos sritis ir jų ištakas.

Savaiminė gyvybės kilmė. Gyvybės kilmė – tai problema, kur dažniausiai susiduria religijos bei mokslo požiūriai. Dabartinės biologinių mokslų pažangos akivaizdoje būtų galima galvoti, kad šiuo atveju tikrai „religijos ir filosofijos sritys traukiasi tolyn. Mokslas tampa pajėgus griežtais metodais tirti reiškinius, kurie anksčiau buvo filosofijos ar net religijos objektai“ [7]. Ši problema yra sudėtinga ir nesiimčiau jos biologijos požiūriu profesionaliai komentuoti. Tačiau nesunku pastebėti, kad ją svarstant ir atsižvelgiant į skirtingas pradines prielaidas čia galimi įvairūs minties keliai. Jie galėtų ves-

ti, neperžengiant biologijos, biochemijos ir biofizikos mokslų veikimo ribų, į tam tikrą mokslo, filosofijos ir religinių požiūrių sintezę.

Pirmiausia teologams, siekiant nustatyti savo santykį su mokslu ir filosofija, tektų atsakyti į klausimą, ar Dievas sukūrė pasaulį su galutinai išbaigtomis jo formomis, ar kartu su jo raidą valdančiais dėsniais ir paliko jį savarankiškai vystytis? Tokį klausimą reiktų taikyti tik materialiajai ir biologinei būčiai. Pirmuoju atveju tektų sutikti su kraštutiniu kreacionistiniu (apie kreacionizmą žr. tolesnį skyrelį) požiūriu į visą realybę, ją aiškinant vienkartinio Visatos sukūrimu dabartiniu jos pavidalu. Tai tiesiogiai prieštarautų elementariems mokslo faktams. Kita šios koncepcijos versija galėtų bandyti aiškinti viską tiesiogine, besitęsiančia iki šiol Dievo kūryba ir tiesioginiu Jo dalyvavimu visuose materialiaame ir biologiniame pasaulyje vykstančiuose procesuose. Tada šio požiūrio šalininkams irgi tektų visiškai atsiriboti nuo mokslo ir filosofijos. Laikantis priešingų požiūrių, tektų sutikti su teiginiu, kad Dievas, sukūręs materialųjį pasaulį ir jį valdančius dėsnius, davė tik pradinį impulsą tolesnei jo raidai.

Materialiai ir bent iš dalies biologinei realybei, matyt, galioja šis pastarasis, ne kreacionistinis požiūris. Dvasinei – kreacionizmas turi nepalyginamai daugiau pagrindo. Žmogaus struktūriniam lygmeniui, jungiančiam materialiuosius, biologinius ir dvasinius pradus, svarbūs abu šie aspektai, nors išvesti tarp jų ribą būtų sunkiai įmanoma. Čia atsivertų plati dirva teologų diskusijoms su mokslininkais ir filosofais, ypač fizikoje, kosmologijoje ir biologijoje.

Tačiau savaiminio gyvybės atsiradimo teorija, priskirianti materijai savaiminę, sinergetinę¹⁵ gyvybės ar net sąmonės kūrimosi galią, kelia moksliniu požiūriu didelių abejonių. Skirtumas sudėtingumo bei struktūros požiūriu tarp Benaro ląstelių kaitinamame skystyje susidarymo ir gyvų organizmų atsiradimo bei jų raidos iki sąmonės lygmens yra toks didelis, kad sunku būtų patikėti tokios prielaidos pagrįstumu.

15 Sinergetika – tai mokslo kryptis, nagrinėjanti spontanišką organizuotų struktūrų susidarymą atviroje chaotinėje sistemoje.

Tvirtinama, kad specifinės sąlygos formuojantis žemės paviršiui ir milijonus metų trunkantys raidos procesai leido savaime susidaryti pirmoms DNR molekulėms ir gyvoms ląstelėms, ir nuo to prasidėjo evoliucijos procesas. Tačiau bandymai įvertinti tokio spontaniško proceso tikimybę, jei tik jie buvo atlikti korektiškai, rodytų, kad toks procesas yra mažai tikėtinas. Ši visais atžvilgiais sudėtinga problema, matyt, yra dar toli nuo išsamaus sprendimo. A. Bergsono mokinys, Prancūzijos akademijos narys Ž. Gitonas šiuo klausimu rašo: „tiek mokslininkams, tiek filosofams yra iškilusi ta pati problema: ar yra tolydus perėjimas tarp materijos ir gyvybės. Mokslininkai mūsų dienomis kaip tik darbuojasi ties šia riba tarp inertiškos ir gyvosios materijos: jie nori įrodyti, kad yra kontinualaus perėjimo zona, kitaip sakant, kad gyvybė išsirutulioja iš būtino medžiagos judėjimo pažangesnių struktūrų link“ [8]. Tačiau net sutinkant su materijos sinergetine geba judėti „pažangesnių struktūrų link“ iš šios prielaidos visiškai neišplaukia gyvybės atsitiktinės kilmės išvada, nes „...kad nukleotidų sanakaupa atsitiktinai baigtųsi RNR molekulės susidarymu, reikėjo, kad gamta apčiuopom išmėgintų ne mažiau kaip 10^{15} galimų kombinacijų, o tam būtų reikėję tūkstantį kartų daugiau laiko negu visas mūsų Visatos amžius“. Be to, „tūkstančio skirtingų enzymų suartėjimo nustatyta tvarka (kad per daugelį milijardų metų susiformuotų gyva ląstelė) yra maždaug viena iš 10^{24} [9].

Biologijos, konkrečiai – molekulinės biologijos, o ypač genetikos pažanga (žmogaus genomas, genetinė inžinerija, klonavimas ir kt.) kelia daug problemų, diskutuotinų visų trijų sričių atstovams. Pastaruoju metu jau intensyviai svarstoma, kokie veiksmai bei eksperimentai šiose srityse yra leistini ginant žmogaus teises ir jo orumą. Reikia tikėtis, kad visos šios diskusijos padės geriau suprasti žmogaus prigimtį biologijos, biochemijos, biofizikos ir molekulinės genetikos aspektais. Tačiau vargu ar tai daug ką galės paaiškinti apie žmogaus dvasinę prigimtį, pavyzdžiui, apie moralės kilmę ir vaidmenį žmogaus raidoje.

Evoliucijos teorija ir kreacionizmas. Didžiausią konfliktą tarp religijos ir mokslo atstovų sukėlė C. Darvino Rūšių atsiradimas (1859) ir Žmogaus kilmė (1871). Moksle, kaip ir filosofijoje, susidarė dvi kryptys –

evoliucionistų ir kreacionistų. Jų požiūriai į gyvybės ir žmogaus kilmę diametraliai išsiskyrė. Pirmieji tvirtina, kad gyvybė, atsiradusi Žemėje natūralios atrankos būdu, toliau savaime vystėsi iki žmogaus. Tuo tarpu kreacionistai tiki, kad visos gyvybės rūšys buvo Dievo sukurtos atskirai ir nuo to meto liko nekintamos. Šis konfliktas vyksta iki šiol, nors jo pobūdis ir Bažnyčios požiūris į jį ryšium su gamtos mokslų pastarųjų dešimtmečių pažanga smarkiai keičiasi. Kaip šią problemą turėtų vertinti tikintis mokslininkas?

Nors evoliucijos eigas aiškinime specialistai randa dar nemažai spragų, tačiau dauguma gamtos mokslų, ypač paleontologijos bei antropologijos, duomenų, atrodo, patį evoliucijos faktą paremia. Prie to nemažai yra prisidėjęs paleontologas, antropologas, filosofas kunigas jėzuitas Tejaras de Šardenas (*Pierre Teilhard de Chardin*, 1881–1955). Jis išplėtė evoliucijos sampratą ir pritaikė ją visiems Būties lygmenims bei Visatos ir Pasaulio raidos etapams (kosmogenezė, biogenezė, antropogenezė ir noogenezė), sukūręs natūrfilosofinio pobūdžio koncepciją, išdėstytą knygoje „Žmogaus fenomenas“ [10]. T. de Šardenas nurodė galutinį Visatos tikslą – jos susijungimą su Absoliutu taške Omega. Taip jis įtraukė evoliuciją į krikščioniškąją pasaulėžiūrą. (Plačiau apie tai ir apie šiuolaikinių teologų požiūrį į evoliuciją žr. A. Paškaus knygą „Evoliucija ir krikščionybė“ [11]). Tas „molis“, iš kurio pagal Bibliją buvo „nulipdytas“ Adomas, galėjo būti tie žemesnieji organizmai, iš kurių galbūt laipsniškai išsirutuliojo žmogus. Toks požiūris pastaraisiais metais neretai reiškiamas ir teologų.

Č. Kavaliauskas, sekdamas „ortodoksinio autoriaus“ M. Šmauso mintimis, rašo: „...dvasia negalėjo atsirasti dėl nelaukto, mechaniško Dievo įsikišimo, bet ji buvo iš anksto numatyta ir siekta, pasinaudojant normaliomis evoliucijos aplinkybėmis. Pagaliau nustatyta valandą, kai organizmo tobulėjimas pasiekė tokias aukštumas, jog galėjo tapti deramu įrankiu dvasios pasirodymui, Dievo valios aktu gyvulio organizmas tapo žmogaus kūnu“. Toliau ten pat Č. Kavaliauskas daro išvadą: „Nuosaikysis evoliucionizmas – visiškai priimtinas moderniam teologui. Jis supranta pasaulį ne kaip uždara

savyje sistemą, kurioje nėra vietos iš esmės naujiems reiškiniams, bet kaip visumą, atvirą Kūrėjo veikimui“ [12].

Pastaruoju metu ir Šventojo Sosto požiūris į evoliuciją pradėjo radikaliai keistis. Jau Pijaus XII enciklikoje *Humani generis* (1950) aiškiai pasakyta, kad „Bažnyčia nebedraudžia nagrinėti žmogaus išsivystymo problemos, remiantis gamtos mokslo laimėjimais, kiek tai susiję su žmogaus kūno išsivystymu“. Tačiau enciklika reikalauja pripažinti, jog „Dievas tiesiogiai sutveria sielas“ [13]. Neseniai Jonas Paulius II yra pareiškęs, kad „evoliucijos teorija yra daugiau negu hipotezė...“ [14].

Deja, konservatyvieji kreacionistai, paraidžiui interpretuodami Šventojo Rašto tekstus, toliau laikosi požiūrų, akivaizdžiai prieštaraujančių mokslo duomenims. Pavyzdžiui, atsakydama į klausimą: „Kuo mokslininkai kreacionistai tiki?“, jų organizacija Internetu rašo: „Kūrybos aktas yra vienkartinis ir jis šiandien nebevyksta. Dauguma kreacionistų galėtų būti pavadinti Biblijos kreacionistais, nes jie pirmus vienuolika Biblijos skyrių supranta kaip realią istoriją, priimdami ir tai, kad visi daiktai buvo sukurti per šešias 24 valandų dienas. Dauguma kreacionistų tiki, kad žemė yra jauna“, t. y. kad jos amžius yra 10 000 metų eilės [15]. (Vertimas iš anglų k. mano. – J. Š.) Suprantama, kad tokie teiginiai gali tik kompromituoti tikėjimą, bent jau asmenų, nesusipažinusių su dabartiniu Bažnyčios požiūriu. Fideistinės pažiūros dažnai priskiriamos visiems tikintiesiems ir apskritai visai religijai.

Tai daro poveikį ir nemažai daliai mokslininkų, kurie laikosi indiferentiško ar net ateistinio požiūrio į religiją.

Vis dėlto atrodo, kad mokslo ir religijos atstovų pozicijos pastebimai suartėja. Neseniai paskelbtoje popiežiaus Jono Pauliaus II enciklikoje „*Fides et ratio*“ (1998) sakoma: „Esama ženklų, kad atgimsta fideizmas, kuris nepripažįsta racionalaus pažinimo ir filosofinio diskurso svarbos siekiant suprasti tikėjimą Dievu. Vienas plačiausių šios fideistinės tendencijos simptomų yra „biblizmas“, kuris siekia paversti Šventojo Rašto skaitymą ir aiškinimą vieninteliu tiesos kriterijumi [16].

Taigi evoliucijos problemos negalime laikyti galutinai išspręsta nei biologijos, nei filosofijos ar teologijos požiūriu. Būtinės tolesnės visų šių sričių atstovų diskusijos, atsižvelgiant tiek į naujausius mokslo faktus, tiek į netradicines filosofų bei teologų pažiūras.

II. Mokslo ir tikėjimo sąlyčio taškai

Mūsų Visatos pradžia ir pabaiga kosmologijoje

Šiuolaikinė fizika ir kosmologija apie materialiosios mūsų Visatos pradžią jau gali nemaža konkrečiau pasakyti. Apie tai jau esu plačiau rašęs pirmajame savo straipsnyje [17]. Čia tik priminsiu svarbiausius faktus bei hipotezes, susijusias su pasaulėvaizdžio ir pasaulėžiūros klausimais.

Ilgą laiką praeityje daugelis filosofų, ypač materialistų, teigė, kad Visata yra begalinė, t. y. kad erdvėje ir laike ji neturi ribų. Toks teiginys tariamai atitiko ir vadinamąjį kosmologinį principą, t. y. tolygų galaktikų spiečių pasiskirstymą galimoje stebėti Visatos dalyje. Tačiau vystantis kosmologijai, paremtai A. Einšteino bendrąja reliatyvumo teorija (1916), o ypač – atradus reliktinį spinduliavimą, faktiškai įrodžiusį, kad mūsų Visata ir jos laiko atskaitos pradžia vyksta nuo Didžiojo sprogo (*Big bang*). Požiūris į materialiosios Visatos struktūrą ir jos raidą pradėjo radikaliai keistis.

Kosmologijos raida leidžia spėti, kad mūsų materialioji Visata turėjo pradžią, o pagal kai kurias šiuolaikines hipotezes – turės ir pabaigą [18]. Tai neprieštarauja Šventojo Rašto tekstams. Tačiau šioje problematikoje vėl iškyla kreacionizmo-evoliucionizmo alternatyva, o kartu su ja ir klausimas: kaip reikėtų suprasti ir vertinti Biblijos tekstus? Kraštutinis kreacionistinis požiūris, kai Biblija suprantama paraidžiui, akivaizdžiai prieštarauja mokslo duomenims. Tačiau daugelis krikščioniškos pakraipos filosofų ir teologų mano, kad „Biblija nėra gamtamokslio vadovėlis“ [19], kad ji parašyta simboliškai kalba, atitinkančia tas sąvokas, kurios buvo vartojamos Biblijos rašymo laikais. Todėl Biblijos teiginių nereikėtų suprasti formaliai paraidžiui, kaip kad daro kraštutiniai kreacionistai, o vertinti juos labiau simbo-

line prasme. Ta kryptimi eina daugelis šių dienų filosofų ir teologų. Pabandydysime pasekti jų minčių eigą.

Antanas Paškus [20] rašo: „...religija juk perduoda savo interesus per teologiją, kalbančią mokslinio pasaulėvaizdžio rėmuose. Žinoma, religija nereikalauja, kad mokslas įrodytų jos tiesas. Vis dėlto ji privalo save išreikšti kultūrinio konteksto kalba. Tokią dabarties kalbą ir perspektyvą pažangesnieji teologai randa Pjero Tejero de Šardeno (*Pierre Teilhard de Chardin*) teorijoje, A. N. Vaithedo (A. N. Whitehead) ir Ch. Hartshorno (*Ch. Hartshorne*) proceso filosofijoje“ (žr. [4] ir [11]). Taigi vietoj abstrakčių statišku materijos bei substancijos ir nekintančios neribotos Visatos sąvokų į filosofiją, taip pat į teologiją ateina dėsningos Visatos raidos samprata.

Grįžkime prie fizikinio materialiosios Visatos raidos proceso, pavaizduoto 1-je lentelėje ir po jos sekančiame tekste.

Šis fizikinis Visatos raidos vaizdas iš esmės skiriasi nuo ankstesnių Visatos modelių. Mūsų pasaulio (Saulės sistemos) raidą, parodytą kairiajame viršutiniame 1 lentelės kampe, galime laikyti beveik įrodyta. Tačiau fizikinės Visatos raida laikotarpyje tarp ($\log_{10} t > -43$) ir ($\log_{10} t < -35$) laikoma, kad Visata praėjo infliacijos (staigaus plėtimosi) stadiją, kurios metu ji išsiplėtė 10^{30} kartų. Po to atsirado kvarkai (kvarkų era) ir iš jų formavosi Hadronai (protonai, neutronai ir mezonai), Jiems jungiantis susikūrė pirmieji helio branduoliai, o atsiradus elektronams (leptonams) ir pirmieji šio elemento atomai. Sunkesniųjų elementų atomai atsirado masyvių žvaigždžių branduoliuose ir supernovų sprogyuose. Nors grubiai aptartoje medžiagos evoliucijos teorijoje pilnai įrodytų faktų, kurie galėtų pagrįsti 1 lentelėje parodytus teiginius, dar trūksta. Tačiau juos patvirtinti jau yra mokslinių argumentų, kurie juos daro tikėtinais. Taigi šiuolaikinė fizika brėžia gana aiškias ribas tarp to, kas jau žinoma, to, kas tikėtina, ir to, ką slepia nežinomybė.

Neįrodytomis hipotezėmis ar fizikinėmis analogijomis remiamos prielaidos apie savaiminę, fluktuacinę ar susijusią su faziniais virsmis Didžiojo sprogo priežastį. Mokslas apie tai dar nieko konkrečiau pasakyti negali. Tikinčiajam mokslininkui daug lengviau suprasti, kad Didžiojo sprogo priežastis buvo Dievo kūrybos aktas. Jo metu gamtos dėsniais buvo užprogramuota materialiosios Visatos, o gal ir biologinės būties raida. Tuo

labiau kad Kūrėjui negalioja nei fizikinės, nei biologinės būties apribojimai. Jis, kaip sujungiantis visą Būtį, neturėjo sunkumų sukaupiti viename taške praktiškai be galo didelę energiją. Taigi tarp fizikos duomenų ir Dievo kūrybos akto šiame materialiosios Visatos evoliucijos proceso plane tikintis mokslininkas neras prieštaravimo, o netikintis – vargu ar pateiks fizikinių Didžiojo sprogo priežasties įrodymų.

Jau kalbėdami apie fiziką, matėme, kad įvairiose fizikos disciplinose logikos pobūdis keičiasi. Antai kvantinėje mechanikoje, pavyzdžiui, nagrinėjant bangos-dalelės dualizmą matyti, kad negalioja *negalimo trečiojo principas* (*Tertium non datur*). Taigi klasikinės Aristotelio logikos visuma čia nepritaikoma. Dvasinė būtis turbūt daugiau skiriasi nuo biologinės negu kvantinė fizika nuo klasikinės. Todėl sunku būtų patikėti, kad abiem atvejais būtinai turi galioti ta pati Aristotelio logika.

Bandymas aptarti fizikinės, biologinės ir dvasinės būties struktūrinį planą

Struktūriniu požiūriu nagrinėdami įvairių mokslų objektus, metodus ir rezultatus, matome, kad objektų grandinėje: elementarios dalelės-neorganinės medžiagos-organinės medžiagos-bioorganinės medžiagos-gyva ląstelė-organizmas-augalai-gyvuliai-žmogus-visuomenė-žmonija-antgamtinė būtis-Absoliutas, einant iš kairės į dešinę (iš apačios į viršų) kaskart turime vis mažesnes galimybes apibrėžti mokslinė prasme šių sistemų funkcionavimo dėsnius ir juos panaudoti vykstantiems jose procesams ar jų raidai ateityje prognozuoti.

Padėtis komplikuojasi imant tirti žmogų, turintį sudėtingiausią psichinės veiklos, motyvacijos bei vertybių sistemą, kurios negalima sutapatinti su faktoriais, veikiančiais gyvūnų pasaulyje. Todėl tenka ir be įrodymų daryti prielaidą, kad čia susiduriame su naujais, nematerialiais ir mokslui sunkiai įveikiamais pradais, susijusiais su filosofijos ir religijos sritimis. Padarius tokią prielaidą tenka žengti ir kitą žingsnį – teigti, kad šie dvasiniai pradai ir su jais susijusios vertybės turi savo šaltinį ir pagrindą. Taigi prieiname prie antgamtinės Būties ir Absoliuto, paprasčiau tariant – Dievo – sąvokų.

1 lentelė. Fizikinės realybės energetinė-struktūrinė schema

1	2	3	4	5	6
Vidutinis laikas nuo DS arba trukmė	Apytikrės energijos, MeV, masės MeV, ir temperatūros, K	Fizikinės sistemos ir procesai	Teorijos, tyrimo metodai ir hipotezės	Būdingi veikimo nuotoliai, cm	Sąveikų tipai
$t_p \geq 10^{-44}$ s	$E_p = 1019$ GeV $T_p = 1032$ K	Nežinomybė (apribota Planko dydžiais l_p , t_p , E_p)	Spekuliatyvios prielaidos ir modeliai	$l_p = 10^{-33}$ cm	I+II+III+IV Superdidysis susijungimas su gravitacija
$t > t_p$	$E_p = 1016$ GeV $T_p = 1029$ K	Didysis susijungimas	Teoriniai tyrimai ir astrofizikiniai stebėjimai	$l > l_p$	II + III + IV Dydis susijungimas be gravitacijos
Maksimalios greitintuvais pasiekiamos energijos $E_{MAX} \leq 103$ GeV; Eksperimento riba (1995 m.)					
$(10^{-10} - 10^{-7})$ s	8000–9000 MeV 4,5 – 4500 MeV 300 MeV $\approx$ $3 \cdot 10^{13}$ K	W0 IR Z0 Bozonai Kvarkai, gliuonai Kvark-gliuoninė plazma (gauta 2012 m. (LHC))	Kvantinė chromodinamika	10^{-17} cm	Elektrosilpnoji sąveika II + IV
$(10^{-7} - 10)$ s	1 GeV = 10^9 eV (10^{12} K)	Elementarių dalelių-hadronų gimimo pradžia	Elementarių dalelių teorija	10^{-16} cm	Silpnosios sąveikos
10^{-4} s	10^7 eV = 10^{11} K 10^6 eV = 10^{10} K	Neutronai protonai	Elementarių dalelių teorija	$(10^{-14} - 10^{-15})$ cm	Stipriosios sąveikos

1	2	3	4	5	6
$(10^{-4} - 10)$ s	10^5 eV = 10^9 K	T. B. Plazma aukštų jonų branduolių ir elektronų kvaziutrasus mišinys – aukštatemperatūrinė plazma	Plazmos fizika	Prie jos artėjama tokomakais ir H-D lazeriniu kaitinimu (2010 m.)	Stipriosios ir elektrinės dalelių sąveikos
(2–5) min.	$(10^2 - 10^4)$ eV $(10^6 - 10^8)$ K	Elementų branduoliai atomai ir jonai	Stipriųjų sąveikų kvark-gliuoninė teorija ir kvantinė mechanika	10^{-13} cm	Stipriosios sąveikos
10^8 – dabartis	$(1 - 10^{01})$ eV $(10^4 - 10^5)$ K	*14	Plazmos ir kvantinė fizika	Priklausomai nuo šaltinio	Elektrinės sąveikos
Dabartis	$(0,01 - 0,1)$ eV $(10^2 - 10^3)$ K	Atomai ir molekulės cheminės reakcijos	Kvantinė mechanika ir chemija	Priklausomai nuo šaltinio	Kvantinės sąveikos
Dabartis	$(<0,0001 - 0,001)$ eV (0 – 500) K	Kieti kūnai ir kristalai	Kvantinė mechanika, kieto kūno teorija ir chemija	Priklausomai nuo dydžio	Kvantinės elektrinės ir cheminės sąveikos

Pirmame stulpelyje duoti apytikriai raidos laikotarpiai nuo Didžiojo Sprogimo pradžios. Antram stulpelyje parodyti svarbiausi fizikinių sistemų ir procesų energijų (eV) ir temperatūrų (K) intervalai. Trečiame – jų pavadinimai. Ketvirtame – mokslo sritys, teorijos ir hipotezės. Penktame – išvardintiems procesams ir sistemoms būdingi sąveikos nuotoliai. Šeštame – sąveikų tipai. Kur nuo 1995 m. yra atsiradę esminių pakitimų, nurodytos apytikriai jų metai.

Biologinėje būtyje tokią schemą sukonstruoti galbūt ir įmanoma, bet tai padaryti būtų jau daug sunkiau ir vargu ar ji būtų tokia konkreti kaip ši – fizikinė. Tačiau apie biologinius procesus, bent jau paprasčiausius, naudodamiesi biofizikos, biochemijos ir biologijos metodais, irgi pasakyti galime ne taip jau mažai. Bet tai jau peržengtų šios temos ribas.

Mūsų Visatos pradžia (išskyrus DS priežastį) ir eiga iki dabarties maždaug mokslo aprašyta. Pasaulio pabaiga apspręsta žvaigždžių evoliucijos, kurios eigą fizika leidžia numatyti. Visatos pabaigos prognozės remiasi tik hipotezėmis.

Materialiosios Visatos pradžia ir raida laike šiuolaikinės fizikos požiūriu. vaizdžiai parodyta I-mo skyriaus pirmojo straipsnio „Fizikinis pasaulėvaizdis ir pasaulėžiūra“ puslapyje pateiktoje 4 lentelėje.

Joje parodyti visi šiuolaikinės teorinės fizikos numatyti procesai. Jų visų patikrinti eksperimentu ar stebėjimais negalima. Bet barioninę asimetriją patvirtina pats mūsų Visatos egzistavimas, o elektrosilpnosios sąveikos susidarymas, o vėliau – suskilimas į elektromagnetinę ir silpnąją buvo įrodytas 1967–1968 m. S. Weinberg ir A. Salam, už ką jų darbas buvo apdovanotas Nobelio premija.

Visatai plečiantis elementarių dalelių, sudarančių visatos medžiagą, kitimą prognozuoti sunku, nes jis kiekvienu atveju remsis apriori priimtomis hipotezėmis. Pagal vieną iš jų protonai, o kartu ir visi barionai turėtų suskilti ir iš visos Visatos medžiagos liktų tik leptoninė visuma. Tačiau hipotezė, kuria remiasi ši prognozė nepasitvirtino, nes bandymai eksperimentiškai įrodyti protono nestabilumą davė neigiamą rezultatą. Be to paskutiniai tyrimai rodo, kad $M_{\text{Visatos}} = M_{\text{kritinė}}$. Todėl Visata turėtų pastoviai plėstis. Pastaraisiais metais astronominiais stebėjimais parodyta, kad tas plėtimasis vyksta su pagreičiu, dėl tamsiosios energijos, sudarančios 70% Visatos masės pagal Einšteino sąryšį $E = mc^2$ ir $m = E/c^2$.

Kairioje viršutinėje I-os lentelės pusėje parodyta Saulės, Žemės, gyvybės, žmogaus raidos pradžios istorija ir tikėtinos ateities prognozės pagal gamtos mokslų duomenis. Deja, ši lentelės dalis mano straipsniuose LKMA Suvažiavimo darbuose atspausdinta nepilnai ir su didelėmis klaidomis. Todėl

dabar jos trūkstamus ir klaidingus punktus papildau neperspausdindamas pačios lentelės. Minusai prie nurodomų skaičių rodo, kad įvykis buvo prieš nurodytą metų skaičių.

Saulės įsidedimas $\approx -10^{10}$ m. Žemės pradžia $\approx -4,6 \cdot 10^9$ m. Gyvybės pradžia $\approx -3,9 \cdot 10^9$ m. Žmonijos pradžia $\approx -1 \cdot 10^5$ m. Dabartis ≈ 0 m. Žmonijos pabaiga $\approx +?$ m. Gyvybės pabaiga $\approx +5 \cdot 10^9$ m? Saulė užgesa $\approx +4 \cdot 10^{10}$ m. Tokia yra maždaug mūsų pasaulio istorija, Apie jo ateities prognozes mokslas nedaug ką gali pasakyti, nes ateitis žymia dalimi priklauso nuo pačios žmonijos ir tų, kurie ją valdys elgesio. Todėl kai kuriuos punktus tenka pažymėti klausuku.

1 lentelė 100–101 psl. vaizdžiai parodo fizikinės-energetinės realybės struktūrą energijų skalėje. Jos 1-mame stulpely duotas laikas nuo DS pradžios 2-me – dalelių ar jų sistemų energijos ir temperatūros tuo metu 3-me – elementarios dalelės ar jų sistemos 4-me – fizikos sritys ir jas aprašančios teorijos; 5-me – būdingi veikimo nuotoliai (radiusai); 6-me – sąveikų tipai. Taigi šioje lentelėje parodytas šiuolaikinės fizikos tyrimo objektų ir jau susiformavusių fizikos šakų, tiriančių šiuos objektus perspektyvinis vaizdas.

Palyginus šią lentelę su to paties straipsnio 4 lentele, matome, kad 3-čia lentelė laiko atžvilgiu yra lyg apversta 4 lentelė, rodanti schematiškai materijos fizikinės evoliucijos eigą laike. Nors 3 lentelė duoda nepalyginamai platesnę informaciją ne tik apie materijos evoliuciją, bet ir fizikos mokslo struktūrą ir jos raidą Nuo klasikinės ir nerelatyvistinės kvantinės mechanikos iki kvantinės chromodinamikos.

Pastaba 2014 m. Infliacijos era ir kitos eros parodytos 1 lentelėje. Ji truko nuo 10^{-35} iki 10^{-32} s, kurios metu visata išsiplėtė 10^{30} kartų. Ji išspindžia daugelį kosmologijos problemų. Nuo 1999 m., kada buvo rašytas šis straipsnis iki 2012 m. eksperimento galimybių riba pagal energijas padidėjo beveik eile, t. y. nuo 1 TeV iki 7 TeV kas buvo pasiekta 2008 m. rugsėjį paleidus Didįjį hadronų priešpriešinių srautų greitintuvą (*Large Hadron Collider* – LHC) Deja pirmųjų bandymų metu įvyko net dvi avarijos,

kurios privertė prietaisą atjungti ir daug ką jame perdirbti. Jis buvo paleistas tik 2012 m. gavus 7 TeV energiją protonų ar sunkiųjų elementų branduolių dūžio metu. Tai leido rasti 2012 m. liepos 4 d. jau prieš keliasdešimt metų prognozuotą Higgs bozoną. Bozonai, t. y. jų sukurto lauko kvantai. Šis laukas vadinamas Higgs lauku sukuria ir apsprendžia elementariųjų dalelių masę. Už šį atradimą P. Higgsas ir F. Englertas buvo apdovanoti Nobelio premija. Higgs bozono atradimo patikimumui padidinti reikėjo paleisti Didįjį kolaidery siekiant gauti maksimalią 14 TeV energiją. Šiam tikslui kolaiderys vėl buvo gerokai patobulintas siekiant išvengti galimų avarijų. Tačiau išbandžius magnetų patikimumą maksimali energija dėl atsargos, vengiant naujų avarijų pavojaus, buvo apribota 13 TeV ir su šia energija ruošiama naujų eksperimentų serija.

Mokslininkai tikisi, kad šis greitintuvas padės atsakyti į šiuos klausimus:

- Ar Higgs mechanizmas, kuris pagal standartinį modelį suteikia dalelėms masę, yra teisingas?
- Ar tikslesnės barionų masės apskaičiavimas patvirtina standartinį modelį?
- Ar egzistuoja supersimetrija?
- Kokie yra simetrijos pažeidimai tarp medžiagos ir antimedžiagos?
- Ar egzistuoja kiti matavimai, kuriuos superstygų teorija nuspėjo ir ar galima juos „pamatyti“?
- Kokia yra tamsiosios energijos, kuri sudaro 96 % visatos masės, prigimtis?
- Kokia yra gravitacinės sąveikos prigimtis?

Greitintuvas sumontuotas 50–175 m po žeme esančiame 26,659 km ilgio tunelyje, kuris buvo pastatytas 1983–1988 m. ir naudotas ankstesniam elektronų greitintuvui LEP. Šis 3,8 m pločio tunelis kerta Šveicarijos ir Prancūzijos sieną keturiuose taškuose, bet didžioji dalis įrenginio yra Prancūzijos teritorijoje. Nors pats greitintuvas yra po žeme, paviršiuje gausu įvairios paskirties pastatų, kuriuose laikoma aptarnavimui reikalinga įranga: kompresoriai, ventiliacijos, šaldymo ir valdymo įrenginiai.

Šiame tunelyje yra du vamzdžiai, apsupti superlaidžių magnetų, šaldomų skystu heliu (palaikoma pastovi 1,9 K temperatūra). Šiais vamzdžiais priešpriešai judės protonų pluoštai, kol jiems bus suteikta reikiama energija. Tada papildomi kvadrupoliniai magnetai suglaus pluoštus, kad protonai susidurtų.

Tačiau Dievui pažinti gamtos mokslų metodai, tinkantys materialiai ar biologinei būčiai, negali būti taikomi. Žinoma, tai nereiškia, kad čia negalioja logikos dėsniai. Logika galioja visam žmogiškajam mąstymui, o mokslininko tikėjimas be mąstymo būtų neišsamus, o gal ir neįmanomas.

Negalima teigti, kad dvasinėje srityje nėra jokios dėsningos tvarkos, kad jai suprasti nereikia logika paremto mąstymo, o pakanka tik tikėjimo, kaip teigiama R. Karazijos [21] Matyt, ši logika artimai susijusi su mūsų tik paviršutiniškai apčiuopiamais, bet mokslinė prasme neįrodomais dvasinio gyvenimo dėsniais. Jie artimai siejasi su etikos principais ir kriterijais, apie kuriuos daug ką galime pasakyti remdamiesi Apreiškimu. Senovės žmonių kalba tai pasakyta Naujajame Testamente, taip pat ir kitų pasaulio religijų šventuose raštuose. Šie dėsniai Kanto moralinio imperatyvo prasme siejasi su teisingomis žmonių tarpusavio ir jų socialinės bendrijos sugyvenimo sąlygomis.

Antgamtinę Būtį pažinti, aišku, padeda tikėjimas, bet jis nėra vienintelis dvasinės Būties pažinimo šaltinis. Tas pabrėžiama ir Jono Pauliaus II enciklikoje „*Fides et ratio*“. Tam reikalingas ir racionalus filosofinis mąstymas, kuris neįmanomas be sąryšio su aktualiaisiais mokslo laimėjimais.

Antropinis principas. Šiuolaikiniuose moksluose tiriant materialiuosius objektus ir procesus tikslo sąvoka neįvartojama. Antikos laikais ar viduramžiais daugelis reiškinių buvo aiškinama nurodant, kad tiriamo objekto „elgesys“ yra toks, o ne kitoks todėl, kad tokia esanti jo savybė arba tikslas. Aiškinant dangaus sferos sukimąsi kartais net buvo teigiama, kad ją suka angelai. Tačiau dar viduramžiais buvo suformuluotas principas, pavadintas *Okamo skustuvu*, reikalaujantis atmesti tas perteklines sąvokas ar vaizdinius, kurių negalima patikrinti patyrimu. Tai turbūt buvo pirmas

metodologinis-normatyvinis principas, padėjęs suformuluoti šiuolaikinį mokslinį metodą.

Kitas mokslinių principų tipas yra euristiniai principai, kurie apibendrina ištisą mokslo sritį ir leidžia ne tik aprašyti reiškinius, bet ir rasti naujus dėsningumus. Tokių principų pavyzdžiais galėtų būti ekstremalus energijos minimumo ar mažiausio veiksmo Lagranžo principai klasikinėje, arba Paulio principas – kvantinėje mechanikoje.

Antropinis principas nėra nei metodologinis, nei euristinis principas, ir apskritai terminas *principas* šiuo atveju nėra visai tinkamas. Tai tam tikras paradoksas, keliantis daug diskusijų ir nevienareikšmiškų interpretacijų. Jis teigia, kad šiuolaikinės fizikos dėsniai ir universaliųjų konstantų reikšmės netrukdo gyvybei Visatoje atsirasti bei vystytis. Juos nors mažai dalimi pakeitus, gyvybė ir sąmonė taptų negalimos. Žodis *pakeitus* gali sukelti daug nesusipratimų, nes fiziškai ir realiai jokių fizikinių konstantų iš viso keisti neįmanoma. Čia tas *pakeitimas* reiškia, kad, kompiuteriu matematiškai modeliuojant fizikinius reiškinius, keičiama vienos iš universaliųjų konstantų reikšmė ir randami taip tiriamos fiktyvios virtualiosios realybės tokio pakeitimo padariniai. Šie padariniai rodo, kad tokios pakeistos fiktyvios realybės atveju nei gyvybė, nei tuo labiau sąmonė nebūtų galima. Tokiems tyrimams, kurie ir padėjo suformuluoti antropinį principą, R. Karazija iškėlė pagrįstą priekaištą, klausdamas: „Ar galima savavališkai keisti tiksliai vieną fundamentinį dydį. Galbūt jie yra tarpusavyje suderinti, pavyzdžiui, fundamentaliųjų dalelių masės atitinka kažkokios bendros lygties sprendinius?“ [21] Deja, nei tokia lygtis, nei suderinto kelių fundamentinių dydžių keitimo vienu metu padariniai materialiajai būčiai iki šiol nėra žinomi. Todėl antropinio principo prasmė ir reikšmė lieka ne visai aiški. Toliau šis autorius rašo: „...kol kas mūsų žinios apie Visatos raidą ir ypač apie gyvybės atsiradimo sąlygas yra per menkos tokiems bendriems teiginiams pagrįsti (žinant tik apie gyvybės egzistavimą prie vienos iš nesuskaičiuojamos daugybės žvaigždžių) [22]. Galbūt galimos ir visai kitos, mums sunkiai įsivaizduojamos, gyvybės formos, kurios atsirastų kitokiomis sąlygomis“ [23].

Šis teiginys lyg suponuotų, kad prie kitos žvaigždės fizikiniai dėsniai ir sąryšiai galėtų būti kitokie. Astrofizikiniai stebėjimai, bent mūsų Visatoje, jokio pagrindo tokiai prielaidai nedavė, nors esama hipotezių, kad kitose visatose fizikinės konstantos ir dėsniai galėtų būti ir kitokie. Tačiau neturint tokių duomenų tolesni antropinio principo svarstymai akivaizdžiai veda už gamtos mokslų ribų. Taigi antropinis principas nėra tiesiogine prasme fizikinis principas, o tik nevisiškai įrodytas faktas, leidžiantis interpretuoti fundamentinius dydžius ir dėsnius gyvybei palankia linkme.

Kaip anksčiau rašyta [24], geriausiai galime suvokti tik tuos dėsnius, pagal kuriuos veikia materialioji ir iš dalies biologinė realybė. Žmogiškoji – mokslui prieinama visų pirma tik savo materialiaisiais ir biologiniais aspektais. Juolab kad galimybė, jog gali egzistuoti kitos visatos su kitomis universaliosiomis konstantomis ir dėsniais, tėra tik spėjimas, arba – geriausiu atveju – teoretikų siūloma matematinė hipotezė. Visa astrofiziniais faktais ir fizikos duomenimis paremta šiuolaikinė kosmologija remiasi įsitikinimu, kad stebėti įmanomose keliolikos milijardų metų ir tiek pat šviesmečių ribose nei fizikos dėsniai, nei universaliosios konstantos nėra žymiau pasikeitusios. Priešingu atveju mokslinė kosmologija, kaip fizikos šaka, vargu ar iš viso būtų įmanoma.

Tačiau šis principas nėra bandymas suvokti *gyvybės atsiradimą Visatoje*. Jei šis principas yra teisingas, jis konstatuoja tik būtinas, bet ne pakankamas žemiškosios gyvybės bei sąmonės atsiradimo ir egzistavimo fizikines sąlygas. Pakankamos sąlygos būtų susijusios su gyvybės atsiradimo priežastimis, o tai jau akivaizdžiai peržengia mokslo ribas. Patys kosmologai yra bandę interpretuoti antropinį principą, kaip Visatos tikslo nuorodą. Monografijos „Superjėga“ autorius P. Davies savo knygą baigia žodžiais, iliustruojančiais daugelio tikinčių mokslininkų pažiūras: „Dėsniai, sąlygojantys spontanišką Visatos atsiradimą, yra patys sukurti kažkokio tobulo plano. Tačiau jei fizika yra panašaus plano produktas, tai Visata turi turėti galutinį tikslą, ir visuma šiuolaikinės fizikos duomenų įtikinamai rodo, kad į šį tikslą įeina ir mūsų buvimas“ [25].

Tikslo kategorija, peržengianti gamtos mokslo paradigmos ribas, vartotina filosofijoje, teologijoje ir religijoje. Tenai šiuo požiūriu antropinis principas gali būti svarstomas. Tačiau tai būtų jau žymiai platesnė tema, neįeinanti į šio rašinio tikslus.

III. Mokslo, filosofijos ir tikėjimo ryšiai

Skirtumai ir panašumai. Svarstant antropinį principą, vėl iškilo klausimas, kiek ir kuria prasme filosofija bei teologija yra mokslai ir koks jų santykis su šiuolaikiniu gamtos mokslu. Viena turbūt aišku, kad nei filosofija, nei teologija, kaip ir apskritai joks nuoseklus žmogaus mąstymas neapsieina be logikos. „Mokslas, filosofija ir religija vartoja skirtingus metodus – tyrimą, loginius samprotavimus, tikėjimą“ [26]. Visos šios trys sritys ir jas atitinkančios žmogaus galios, išskiriančios jį iš biologinio pasaulio, nėra nei izoliuotos, nei tarpusavyje nepriklausomos. Jas atitinkančios sritys raidos procese slenka ir vyksta didesnė ar mažesnė jų sanklota. Tačiau šie trys skirtingi metodai (tik vargu ar galima tikėjimą vadinti metodu – žr. [vadq]) neabejotinai dalyvauja ir moksle, ir filosofijoje, ir tikėjime, kaip ir visame vientiso žmogaus pažinimo procese. Čia taip pat svarbus ir ketvirtasis, subjektyvus, bet susijęs su mąstymu, pažinimo komponentas – faktų interpretacija. Būtent faktų interpretacijoje vienu metu dalyvauja ir tikėjimas, ir logika, ir pradinės prielaidos, t. y. hipotezės.

Mokslas nuoseklius tyrimus pradeda problemos suvokimu ir klausimu, į kurį dar nėra atsakymo, suformulavimu. Į jį bandoma atsakyti daugiau ar mažiau pagrįsta, bet neįrodyta hipoteze.

Toliau mokslininkas jau vienaip ar kitaip remiasi tikėjimu. Jis tiki savo hipoteze. Kitaip jis niekada nerastų jėgų ir ištvermės, reikalingų tai hipotezei patikrinti, t. y. jai įrodyti arba atmesti. Hipotezė atmetama, kai įrodoma, kad ji prieštarauja savo išvadoms ar kitiems neabejotiniams faktams. Mokslininkas niekada sėkmingai nebaigs tyrimo, jei netikės pasirinktų metodų veiksmingumu ar bendromis mokslo bei savo srities nuostatomis. Tai ypač

pasakytina apie tiksliuosius mokslus, paremtus stebėjimais, kaip, pavyzdžiui, kosmologija, kur tiesioginis eksperimentas neįmanomas, o tirti kartais įmanoma tik vienintelį egzempliorių, kaip, pavyzdžiui, mūsų Visatą.

Dar didesnis yra tikėjimo reikšmingumas filosofijoje, ypač religijoje, nors ir čia tikėjimas nėra atsijęs nuo faktų, gautų iš individo vidinio gyvenimo patirties ar žmogaus būties stebėjimų, ypač ekstremaliomis sąlygomis. Tikėjimas yra glaudžiai susijęs su moralės vaidmeniu žmogaus bei visuomenės gyvenime, gyvenimo prasmės paieškomis ir patiriamomis nelaimėmis bei sėkmėmis-nesėkmėmis. Daug tokių reikšmingų faktų bei sąsajų pateikia logoterapijos kūrėjas V. Franklis [27], rinkęs medžiagą kalėdamas Aušvico lageryje. Panašių faktų randame ir S. Ylos atsiminimuose iš Štuthofio lagerio [28].

Ribinėse gyvenimo situacijose dvasinė žmogaus prigimtis ir jos galimybės atsiskleidžia visiškai. Tomis sąlygomis žmonės gali arba pasiekti didelių moralinių aukštumų, arba degraduoti. Kritinėse situacijose išryškėja aukštesniosios ar žemesniosios – biologinės žmogaus prigimties konfliktas, kurio baigčiai itin svarbus tikėjimo vaidmuo.

Taigi mokslas, filosofija ir religija yra tos trys veiklos sritys, kurios susijusios su esminėmis žmogaus pažinimo galiomis: tyrimu, t. y. faktų stebėjimu ar eksperimentu, ir mąstymu, kuris padeda suformuluoti sprendtiną klausimą, susisteminti faktus, iškelti hipotezes ir jas patikrinus daryti išvadas. Moksle, ypač sprendžiant pasaulėžiūros klausimus, svarbi mąstymo dalis yra faktų interpretacija, bet visos pažintinės žmogaus veiklos niekad nepalieka ir vienoks ar kitoks tikėjimas.

Ne visuomet šie procesai vyksta sąmoningai ir yra asmens valios valdomi. Jų vaidmuo moksle, filosofijoje ir religijoje labai skiriasi, bet visi jie dalyvauja sąmoningoje individo veikloje, kai siekiama atsakyti į svarbiausius Būties ir gyvenimo prasmės klausimus.

Mokslo, filosofijos ir religijos tarpusavio sąveika ir bendradarbiavimo galimybės. Svarstant svarbiausius žmogaus vidinio gyno faktus, tenka pripažinti, kad negalima ignoruoti nei pažinimo,

nei savarankiško kritinio mąstymo, nei tikėjimo reikšmės asmenybės raidai. Tiktai šių ir apskritai individo galių visuma leidžia geriau suprasti žmogaus Būtį. Tačiau reikšminguosius jos faktus interpretuoti ir suprasti nėra lengva. Interpretacija bus tik subjektyvi, nors logika neabejotinai galioja ir čia. Tik ar čia logika visada sutampa su klasikine, t. y. aristoteline, silogistine logika? Kaip minėjome, net fizikoje peržengiamos šios logikos ribos. Taip yra turbūt todėl, kad mūsų mąstymas formavosi tūkstantmečiais vien remdamasis tik kasdien stebimais išoriniais reiškiniiais, kurie nedaug ką bendro teturi tiek su mikropasaulyje, tiek su žmogaus psichikoje veikiančiais dėsningumais. Logika, matyt, yra susijusi su realybės struktūra. Todėl vienokios ar kitokios logikos normos yra būtinos ne tik mokslo tyrimams, bet ir visam autentiškam asmenybės mąstymui bei veiklai. Be tokio mąstymo negali apsieiti ne tik mokslas ar filosofija, bet ir teologija bei religija. Jis būtinas padrikoms pažiūroms sujungti į vientisą visumą ir joms įprasminti gyvenime. Be pastangų šia kryptimi vargu ar įmanoma šį tikslą pasiekti. Tačiau tam reikiamo mąstymo ir jo rezultatų objektyvumas bei išvadų viena-reikšmiškumas įvairiose srityse yra labai nevienodas.

Mokslui būdingas kur kas didesnis objektyvumas ir išvadų pagrįstumas negu filosofijai, o tuo labiau – teologijai. Filosofijoje, ypač tikėjimo ir religijos dalykuose, žymiai didesnį vaidmenį atlieka subjektyvios konkretaus individo ypatybės. Nors dominuoja įsisenėjusios tradicinės nuostatos, tačiau visų trijų sričių savitarpio izoliuotumas tolydžio mažėja, vis daugiau atsiranda problemų, aktualių visoms trimis šioms sritims. Tačiau vargu ar šį procesą reikėtų suprasti vien kaip teiginį kad „...mokslo sritis plečiasi, o religijos ir filosofijos traukiasi tolyn. <...> religija ir filosofija labai nenoromis užleidžia savo sritis mokslui...“ [29] Pastarųjų metų gamtos mokslų laimėjimai, susiję su tais dalykais, kurie anksčiau buvo nagrinėjami tik filosofijoje ar teologijoje, filosofams ir teologams kelia daug naujų problemų. Jiems prie šios greit besikeičiančios situacijos sunku spėti prisitaikyti. Todėl jie dažnai laikosi ankstesnių pažiūrų bei nuostatų. Tai dar labiau didina visų trijų sričių uždaramą, tarpusavio izoliuotumą ir atotrūkį.

Gamtos mokslo paradigmos požiūriu teiginys, kad savo raidoje mokslas neturi aprėžtų ribų, gal ir skatina drąsius mokslo ieškojimus, bet, kaip minėta, negali būti laikomas teisingu. Panašių savo srities absoliutinimo reiškinių galima pastebėti ir tarp filosofų bei teologų. Taigi norint įveikti jų savitarpio izoliuotumą būtina glaudžiau bendradarbiauti, visų sričių atstovams svarstyti aktualias problemas, keliamas šiuolaikinio mokslo. Visi turėtų sutikti, kad, be mokslo šviesos, dar yra platūs filosofiniai apibendrinimai ir tikėjimo Šviesa ir Tiesa, kas kartu apima visą Būtį. Šis kelias yra nepalyginamai sunkesnis ir sudėtingesnis negu vien tik mokslo pažangos kelias.

Mokslo, filosofijos ir religijos atstovai „nelinkę prarasti teritorijų, kurios per amžius buvo laikomos savomis“ [30], nes dažnai yra labai prisirišę prie tradicinių nuostatų. Užsidarę savo srityse jie mažai tarpusavyje bendrauja. Todėl retai peržengiamos savosios ribos ir nepastebima, kokie horizontai atsiveria pastaraisiais metais, kai iškilo platesnės sintezės galimybės. Šiuo keliu yra pradėjęs eiti Tejar de Šardenas. Įdomių minčių ta kryptimi yra išsakę lietuvių teologai kun. Č. Kavaliauskas ir prof. kun. A. Paškus.

Deja, pažanga ta linkme yra labai sunki. Tam reikia didelių ir asmeninių, ir sutelktinių pastangų, objektyvumo ir filosofinės refleksijos. Atskiriems individams ir jų grupėms plačiau nebendraudant susidaryti išsamesnį visos realybės vaizdą, apimančią visas tris sritis, yra labai sudėtinga.

Vis dėlto mokslo, filosofijos ir religijos raida pamažu artina mokslo ir tikėjimo sritis. Tai skatina mokslo, filosofijos ir religijos bendradarbiavimą siekiant platesnės sintezės. Be tokios sintezės vargu ar įmanoma sukurti platesnę, integralinę pasaulėžiūrą, apimančią visą Būtį, t. y. leidžiančią suvokti gyvenimo ir Visatos bei mūsų būvimo joje prasmę ir taip vaduotis iš dabartinės pasaulėžiūrinės bei moralinės krizės.

Išvados

1. Mokslo ir tikėjimo priešprieša atsiranda neatskiriant tikėjimo ir mokslinio pažinimo sąvokų, kai mokslinis metodas bandomas taikyti ten, kur jis netinka.
2. Religinių tiesų moksliniais metodais negalima nei įrodyti, nei paneigti. Priešingas teiginys prieštarautų valios laisvei, t. y. krikščionybės principams.
3. Tikintysis mokslininkas religijos tiesas gali suprasti plačiau, jei pasitelkia analogijas su mokslo tiesomis. Toks pavyzdys galėtų būti kun. Č. Kavaliausko *netiesinės teologijos koncepcija* [31].
4. Mokslinis pažinimas turi apibrėžtas ribas, kurios remiasi Paslaptimi. Tai, tikint priežastingumu, reikalautų Kūrėjo.
5. Materialiąją Visatą ir jos raidą lemianti dėsnių harmonija, racionalus realybės planas – tai nuoroda į Dievo sukurtą realybės tikslingumą.
6. Moksliniai Dievo įrodymai yra negalimi, o teologiniai – tikinčiajam suteikia papildomų argumentų.
7. Mokslininkui įtikinamiausi teologiniai įrodymai yra susiję su priežastingumo taikymu visai Būčiai ir hierarchine pažinimo struktūra [32].
8. Kritiškas, racionalus mokslininko tikėjimas yra skausmingas procesas, o ne palaiminga nirvanos būseną, nes reikia įveikti agnosticizmą ir pozityvistinius šiuolaikinio mokslo stereotipus.
9. Mokslas kelia ir atsako į vis bendresnius klausimus *kaip?*, bet, atsidūręs arti priešakinio mokslo fronto, dažnai negali atsakyti į klausimą *kodėl?* Į tai tegali atsakyti tikėjimas.
10. Todėl mokslas ir tikėjimas yra skirtingi, bet vienas kitą papildantys dalykai.

Įteikta 1999 m. sausio mėn.

Relation between knowledge and faith in world outlook

Summary

The mutual relations between Science, Philosophy, Theology and Religion are considered. There is shown that the last scientific achievements were raised many new problems for discussions between scientists, philosophers and theologians. Those discussions are necessary for progress in all fields and may be helpful to overcome the contemporary crisis of religious conscience in modern society.

Literatūra

1. Žr. šis rinkinys „Prasmės beiėškant“, p. 32.
2. Jonas Paulius II. Enciklika Fides et ratio. Logos, 1999. Nr. 16, p. 97-156
3. Ten pat.
4. M. Heller. Doswiadczenie granic // Filozofowac w kontekście nauki. Krakow, 1987, p. 53.
5. Žr. šios knygos p. 44.
6. R. Karazija, Fizika humanitarams. Vilnius, 1997, p. 194.
7. Ten pat, p. 194-195.
8. Ž. Gitonas, G. Bogdanovas, J. Bodganovas, Dievas ir mokslas. Kaunas, 1996, p. 41.
9. Ten pat, p. 48.
10. T. de Šardenas. Žmogaus fenomenas. Vilnius, 1995. 407 p.
11. A. Paškus. Evoliucija ir krikščionybė. Čikaga, 1988. 172 p.
12. Č. Kavaliauskas. Trumpas teologijos žodynas. Vilnius, 1992, p. 130, 132.
13. Science. 1996. Vol. 274, p. 717.
14. Nature. 1996. Vol. 383, p. 753.
15. Creation Science HP. – Internetas: <http://emporium.trumpike.net/C/cs/>
16. Žr. [2].
17. Žr. šios knygos p. 47–57.
18. Žr. p. 54.
19. A. Paškus. Min. veik., p. 139.
20. Ten pat, p. 38.
21. R. Karazija. Min. veik., p. 136.
22. R. Karazija. Min. veik., p. 135.
23. Ten pat, p. 136.
24. Žr. šios knygos p. 66.
25. И. Девис. Суперсила, поиски единой теории природы Москва. 1989, p. 266.
26. Žr. [6].
27. V. Frankl. Žmogus ieško prasmės, Vilnius, 1997, p. 136.
28. S. Yla. Žmonės ir žvėrys dievų miške. Kaunas, 1991, p. 98.
29. R. Karazija. Min. veik., p. 194, 195.
30. Ten pat, p. 195.
31. Č. Kavaliauskas. Tarp fizikos ir teologijos. Vilnius, 1998, p. 119–126; Trumpas teologijos žodynas, p. 268–269.
32. Žr. šios knygos p. 68–71.

Atspausdinta LKMA Suvažiavimo darbuose. T. XVIII, 2003 m., p. 109–122

Žmogiškojo pažinimo galia ir ribos

Įvadas

Žymiausi XX a. gamtos mokslų laimėjimai per pastaruosius kelis dešimtmečius sukūrė naują situaciją ne tik pasaulėžiūros, bet ir pažinimo teorijos bei mokslų metodologijos požiūriu. Sukūrus kvantinę mechaniką ir reliatyvumo teoriją prasidėjo staigi gamtos mokslų pažanga, kuri ėmė laužyti klasikines XIX a. mokslo tradicijas ir nuostatas. Keitėsi požiūris į erdvę, laiką, priežastingumą. Kartu keitėsi ir mokslo metodologija bei nuostatos. Ši mokslinė revoliucija tęsiasi iki šiol. Ryškiausi mokslo atradimai jau siejasi su filosofų ir teologų nagrinėjamomis problemomis. Todėl jie svarbūs pasaulėžiūros ir filosofijos raidai. (Tai buvo aptarta anksčiau [1].) Nauji iškiliausi mokslo laimėjimai skatina geriau suvokti mokslinio pažinimo procesą ir jo ribas. Būtent tą aspektą šiame darbe ir panagrinėsiu.

Kalbant apie mokslą čia turima omenyje tikslieji gamtos mokslai, visų pirma fizika ir kosmologija. Šie mokslai yra labiausiai susiję su pasaulėžiūra ir skatina filosofinę refleksiją. Taip yra ne todėl, kad humanitariniai mokslai būtų ne tokie svarbūs. Tačiau jų metodologija bei nuostatos šiuo metu lėčiau kinta, todėl jų įtaka pažinimo proceso ir galių suvokimui yra silpnė.

Dažnai, ypač humanitarinio išsilavinimo asmenų požiūriu, tikslieji gamtos mokslai, pavyzdžiui, fizika, neskiriami nuo technikos. Mokslas ir technika, be abejonės, tarpusavyje susiję, bet ne tapatūs dalykai, nes jų tikslai visiškai skirtingi. Mokslas siekia tiesos, t. y. bando atskleisti objektyvius gamtos dėsnius. Technika naudoja tuos dėsnius civilizacijos reikmėms. Technika mokslui teikia darbo įrankius, bet pati viena savarankiškai nieko naujo moksle sukurti negali. Tačiau šiuolaikinis mokslas be technikos tei-

kiamų matavimo prietaisų, stebėjimo įrangos bei kompiuterių šiais laikais būtų bejėgis.

Šiame straipsnyje bandoma atsakyti į klausimą, kokią reikšmę pažinimo galių ir jo ribų suvokimui turi ir gali turėti ateityje iškilieji XX a. gamtos mokslų atradimai. Tuo tikslu trumpai apžvelgsime įvairių pažinimo teorijos krypčių, mokslo metodologijos ir naujų mokslinių atradimų ryšį.

Didžiulė gamtos mokslų pažanga tiriant materialųjį pasaulį XX a. jau išeina iš tų kompetencijos ribų, kurias mokslams paprastai priskiria filosofai ar teologai. Dabar jau daugelis teorijų ir mokslo faktų kelia tokias problemas, kaip materialaus pasaulio pradžia ir pabaiga, laiko ir erdvės prigimtis, kilmė, ribos ir pan. Taigi gamtos mokslų duomenys jau iš dalies yra glaudžiai susiję su filosofijos ar net teologijos problematika [2]. Todėl mokslininkų ir filosofų požiūris į šiuolaikinio mokslo reikšmę pažinimo teorijai, pasaulėžiūrai ir filosofijai neretai skiriasi.

Ši situacija ir mokslo, filosofijos, taip pat teologijos atstovų skirtingos pažiūros į žmogiškąjį pažinimą, jo ribas bei gamtos mokslų poveikis siekiant įvertinti pažinimo galias literatūroje lietuvių kalba nedaug tėra nagrinėtas. Šių *problemų* aptarimas, mokslinio pažinimo teorijos krypčių apžvalga ir prieštarų pažiūrų analizė ryšium su gamtos mokslų laimėjimais ir yra šio darbo tikslas. Jo *rezultatai* glaustai pateikiami *išvadosė*.

I. Pažinimo teorija ir mokslas

Pažinimo teorija bendriausiu filosofiniu požiūriu paprastai vadinama *gnoseologija*. Mokslinio pažinimo teorija, artimai susijusi su mokslų metodologija, dabar dažniau įvardijama terminu *epistemologija*. Kalbėdami apie mokslinį pažinimą dažniausiai vartosime šį terminą, o pažinimo, išėinančio už mokslinio pažinimo ribų, bendriausią filosofinį nagrinėjimą vadinsime *gnoseologija*. Kadangi šiuo metu pozityvistinės pakraipos autoriai dažnai visą žmogiškąjį pažinimą tapatina tik su moksliniu pažini-

mu, neretai visa tokia pažinimo teorija vadinama epistemologijos vardu, tačiau vargu ar tai yra pagrįsta.

Dar šv. Tomas Akvinietis (*T. Aquinas*, 1225–1274) skyrė tris pažinimo sritis: mokslą, filosofiją ir teologiją, pabrėžė jų autonomiškumą ir nužymėjo ribas. Tuo jis prisidėjo prie visų šių trijų pažinimo sričių pažangos. Tačiau iki XVII a. pabaigoje Niutono (*I. Newton*, 1643–1727) sukurtos klasikinės mechanikos gamtos mokslai plėtojosi lėtai. Niutono mechanika, kartu su matematiniu jos aparatu, t. y. diferencialinės ir integralinės skaičiuotės pagrindais, buvo tas pirmasis sisteminis gamtos mokslų žingsnis, lėmęs ateinančių dviejų šimtų metų gamtos mokslo raidą. Kartu pradėjo plėtotis ir mokslo metodologija, artimai susijusi su epistemologija. Bekonas (*F. Bacon*, 1561–1626), Lokas (*J. Locke*, 1632–1704) ir Hjūmas (*D. Hume*, 1711–1776) laikytini pradininkais empirizmo, turėjusio didelę reikšmę gamtos mokslų raidai. Be abejo, empirizmas teikia tvirtą pagrindą pažinimo teorijai, nes žmogiškasis pažinimas remiasi patirtais faktais ir jų interpretacija. Dar 1930 m. prof. kun. P. Kuraitis (1883–1964), apibūdindamasgnoseologiją, rašė: „Gnoseologija yra ta filosofijos dalis, kurioje svarstomi pagrindiniai klausimai apie žmogaus pažinimo vertę tiesos atžvilgiu. Su realybe ir gyvenimu besiskaitančioji filosofija turi turėti sąryšį su faktais ir stengtis iš giliausių svarstymo punktų juos nušviesti. Gnoseologija turi reikalo su pažinimo faktais; jų apščiai pateikia ir gyvenimas, ir mokslai“ [3]. Tačiau, kaip rodo XX a. mokslo istorija, vien faktų fiksavimas dar nerodo mokslinio pažinimo pažangos.

Pirmuosius žingsnius žengiančio sisteminio gamtos mokslo epochoje (XVII–XVIII a.) atsirandančios epistemologijos svarbiausias klausimas buvo – kas sudaro pažinimo šaltinį.

Racionalistai – Dekartas (*R. Descartes*, 1596–1650) ir B. Spinoza (1632–1677) teigė, kad toks šaltinis yra žmogaus protas, kuris remiasi įgimtomis idėjomis. Tai esą leidžia dedukcijos būdu kurti metafiziką ir matematiką, kurios sudaro viso mokslinio pažinimo pagrindą.

Empiristai – Galilėjus (*G. Galilei*, 1564–1642), Bekonas, Lokas, Hjūmas svarbiausiu pažinimo šaltiniu laikė patyrimą, t. y. empirinius faktus, kurie gaunami per jusles.

Šiuo metu jau niekas nesilaiko nei grynai racionalistinių, nei grynai empirinių pažiūrų, nes mokslo pažanga aiškiai parodė, kad pažinimui reikia ir patirties faktų. Jie gamtos moksle gaunami eksperimentais ar stebėjimais, ir jie sisteminami, apibendrinami bei interpretuojami racionalaus proto pastangomis, pasitelkus logikos ir matematikos priemones. Tačiau vien faktai mokslo rūmo dar nesukuria. Mokslininkų pažiūros į filosofinę pažinimo problemą šiuo metu yra labai įvairios. Jos ypač skiriasi filosofijos paskirties, metafizikos moksliskumo ir mokslui nepasiekiamo pažinimo galimybių klausimais.

Dar tebevykstant XX a. pradžios gamtos mokslų perversmui, susijusiam su kvantinės mechanikos ir reliatyvumo teorijos sukūrimu, 1930 m. prof. P. Kuraitis (1883–1964) filosofiją priešpriešina gamtos mokslams, teigdamas, kad „filosofijos mokslus, palyginant su kitais, pavyzdžiui, eksperimentiniais gamtos mokslais, reikia laikyti pagrindiniais.

Visi mokslai, taigi ir gamtamokslis, savo tyrimų eigoje naudojami logikos taisyklėmis, pretenduoja savo srityje pažinti tiesą, o tuo tarpu netyrinėja nei tų taisyklių vertės, nei nebando spręsti svarbiuosius, atskirai pažinimo tiesą liečiančius, klausimus. Kiek tie mokslai šių dalykų nesvarsto, tiek juos reikia pavadinti nekritiškais. Tokiu būdu svarstančioji tuos dalykus filosofija pateikia aniems mokslams kritiškumo pagrindą“ [4]. Toks požiūris, matyt, turėjo pagrindą kalbant apie XIX a. gamtos mokslą, paremtą Niutono mechanika. Tačiau maždaug tuo pat metu, t. y. apie 1930 m., susikūrus Vienos būreliui (žr. toliau), situacija pradėjo staigiai keistis. Imta aktyviai diskutuoti dėl mokslo metodų ir teiginių patikimumo bei pažintinės vertės problemų empirinio pozityvizmo požiūriu.

Pirminis empirizmas, siekęs konkretaus ir aiškaus žinojimo, daug prisidėjo prie klasikinės Niutono (*I. Newton*, 1643–1727) (mechanikos – pirmosios sisteminės fizikos teorijos – sukūrimo. Galilėjus, (*G. Galilei*, 1564–1642) kurio darbus savo mechanikos sistemai kurti panaudojo Niutonas,

rašė: „Aš labiau linkęs rasti vieną tiesą kad ir nežymiuose dalykuose, negu ilgai ginčytis didingiausiais klausimais, nepasiekiant jokios tiesos“ [5] (cit. iš E. Nekrašo [6]). Tokia konkreti pažintinė nuostata, susijusi su pirminiu Bekono (*F. Bacon* 1561–1626) empirizmu, turėjo didelę įtaką gamtos mokslų pažangai, galutiniam gamtos mokslo atsiskyrimui nuo filosofijos. Tačiau tai ne tik nepanaikino, bet atvirkščiai – dar sustiprino gamtos mokslo ir filosofijos tarpusavio sąveiką. Galilėjus ir Niutonas nebuvo nei pozityvistai, nei ateistai. Jie neneigė tikėjimo vaidmens ir mokslui nepasiekiamo pažinimo galimybės. Niutono veikalus reikėtų vertinti kaip pirmą įnašą į gamtos filosofiją ir epistemologiją.

Dar XIX a. susiformavęs pozityvizmas (Komtas – *O. Comte*, 1798–1857), jau pradėjo kategoriškai teigti, kad visas pažinimas koncentruojamas tik į mokslinį pažinimą, o metafizinė filosofija, teologija, kaip ir kiekvienas nemokslinis pažinimas, su objektyvia tiesa neturinčios nieko bendro. Vėliau, apie XX a. 30-uosius metus, dėl ką tik sukurtos kvantinės mechanikos ir reliatyvumo teorijos įtakos, susiformavo neopozityvistinė epistemologija ir apskritai filosofijos kryptis, vadinama loginiu empirizmu.

Neopozityvistai, kalbėdami apie pažinimą, bando apsiriboti vien moksliniais pažinimo metodais, t. y. laikosi scientistinių pažiūrų. Filosofija jų yra tapatinama su mokslo metodologija bei loginiais kalbos tyrimais. Tai, gi, jų požiūriu, filosofija iš viso netenkanti savarankiškumo. Loginis empirizmas formavosi Vienos būrelio, kurių daugumą sudarė fizikinio išsilavinimo asmenys – Karnapas (*R. Carnap*, 1891–1970), Šlikas (*M. Schlick*, 1882–1936), Reichenbachas (*H. Reichenbach*, 1891–1953) – veikloje. Pagal loginius pozityvistus, visas pažinimas sudarytas iš tiesioginių stebėjimų duomenų (vad. protokolinių teiginių), sujungtų loginėmis jungtimis, aprašo tyrimo objektą. Taigi pažinimo šaltinį bei turinį, pagal juos, sudaro tik patyrimo (stebėjimų ar eksperimento) rezultatai ir kalba su logika, kuriais jie aprašomi. Tad suprantamas ir tas didelis vaidmuo, kurį jie skiria kalbos tyrimams bei bandymams sukurti universalią mokslo kalbą.

Nors daliai gamtos mokslo atstovų loginio pozityvizmo nuostatos iki šiol nėra praradusios įtakos, tačiau šių pažiūrų XX a. antrosios pusės moks-

lo bei jo metodologijos raida nepatvirtino. Svarbiausiu pažinimo metodu empiristai laikė indukciją, t. y. apibendrinimą, kai iš daugelio pasikartojančių stebėjimų duomenų daroma išvada, kad taip bus visada ir kad tai yra bendro dėsnio rezultatas. Empiristų manyta, kad taip galima dėsnius išvesti ir patvirtinti (verifikuoti). Tačiau vėliau R. Karnapas įrodė, kad tai neįmanoma. Verifikuoti galima tik atskirus faktus, o ne dėsnius. Taip buvo įrodyta, kad indukcinio metodo tinkamumas pažinimo problemoms spręsti negali būti logiškai pagrįstas. Todėl indukcija negali būti vienintelis tinkamas mokslinio pažinimo įrankis, nors pradinei orientacijai kasdienybėje (vaikystėje) ji mums yra daug padėjusi. Tačiau įvairiais mokslo raidos etapais būtini abu, vienas kitą papildantys, indukcijos ir dedukcijos metodai.

Loginių pozityvistų pažiūros iki šiol daro nemažą įtaką daliai mokslininkų. XX a. pabaigos mokslo požiūriu neopozityvistų pažiūros atrodo labai naivios, nes:

1. Empirizmas remiasi indukcinė logika, kurios išvadų patikimumas negali būti logiškai pagrįstas.
2. Stebėjimo duomenų, pateiktų protokoliniuose teiginiuose ir besiremiančiuose pojūčiais, objektyvumo („intersubjektyvumo“, žr. 5 išn.) teiginys neatitinka mokslo realybės, nes stebėjimo ar eksperimento objekto parinkimas ir rezultatų interpretacija iš esmės priklauso nuo to meto mokslo lygio, sukurtų ir mokslininkui žinomų teorijų.
3. Net verifikuotų protokolinių teiginių, pateikiančių objektyvius stebėjimo (eksperimento) rezultatus, neįmanoma išreikšti visiems suprantama forma ir iš jų išvesti objektyvius dėsnius.
4. Neopozityvistai ignoruoja didžiulį teorijos ir deduktyvių matematinių metodų vaidmenį šiuolaikinio mokslo raidoje.

Todėl tenka pripažinti, kad nei loginis pozityvizmas, nei pozityvizmas apskritai XX a. staiga mokslo pakilimo epochoje jau neišlaiko kritikos.

Mokslo raidos procesai ir jo dėsningumai buvo apibūdinti Kuno (T. S. Kuhn, 1922–1996), kuris į mokslo filosofiją (savo garsiaame veikale „Mokslinių revoliucijų struktūra“ [7]) pirmiausia įvedė keletą naujų sąvokų, aprašančių XX a. gamtos mokslų raidos dėsningumus. Visų pirma tai –

paradigma, t. y. „visuotinai pripažinti mokslo laimėjimai, kurie mokslinei bendrijai tam tikrą laiką teikia problemų kėlimo ir sprendimo metodus [...], modeliai, iš kurių kyla konkrečios mokslinio tyrimo tradicijos“ [8]. Paradigma paprastai yra susijusi su epochiniais mokslo veikalais, žyminčiais ryškų jos pasikeitimą, – tai T. Kunas pavadino moksline revoliucija. Tokie, pavyzdžiui, yra buvę veikalai: Aristotelio „Fizika“, Niutono „Matematiniai gamtos filosofijos pagrindai“. Mokslo, kuris remiasi nusistojusia paradigma, T. Kunas vadina „normaliu mokslu“, kai nustatomi neabejotini faktai, kurie netelpa į esamos paradigmos rėmus (anomalūs faktai) – prasideda esamos paradigmos laužymas ir naujos kūrimas, t. y. mokslo krizė ir mokslinė revoliucija.

Ryškiausia mokslinė revoliucija XX a. pradžioje buvo kvantinės mechanikos sukūrimas. Tokiam mokslo šuoliui pirmiausia reikia sukurti pradinę hipotezę, kuri duotų pradžią naujai mokslo paradigmai. Pradinių hipotezių, inicijuojančių naujų fundamentalių teorijų sukūrimą, pasiūlymas yra ryškiausias mokslo kūrybinio genijaus pasireiškimas. Vėliau išsamiais eksperimentiniais tyrimais ir stebėjimais bandoma paneigti (falsifikuoti) iš šių hipotezių plaukiančias išvadas. Jei to padaryti nepavyksta ir šios išvados nuolat pasitvirtina, hipotezė pamažu tampa teorija ir duoda pradžią naujai paradigmai.

Paradigmos kaitos, t. y. anksčiau apibūdintą hipotezių patvirtinimo ir naujų fundamentalių teorijų kūrimo procesą aprašo K. Poperio (K. Popper, 1902–1994) dedukcinė epistemologijos ir metodologijos kryptis, vadinama falsifikacionizmu, kuri šiuo metu, galima sakyti, vyrauja. Čia teigiama, kad tik tokios hipotezės ir teiginiai turi mokslinę prasmę, kurie gali būti paneigti (falsifikuoti) bandymais ar stebėjimais, pateikiančiais su tokiais teiginiais nesuderinamus faktus. Falsifikacionizmą, kuris iš viso neigia indukcijos vaidmenį moksle, tektų vertinti kaip dedukcinę empirizmo atmainą.

Nors didžiųjų fizikos atradimų raida daugiausia atitinka K. Poperio schemą, tačiau indukcijos vaidmenį moksle turbūt būtų sunku paneigti. Būtent indukcijos būdu per paieškinius eksperimentus kuriamos ir atrenka-

mos naudingiausios hipotezės, kurias vėliau bandoma empiriškai paneigti. Kita vertus, dedukcijos vaidmuo moksle pastaraisiais metais, ryšium su skaičiavimo technikos ir matematinio modeliavimo metodų pažanga, yra labai padidėjęs. Mokslo raidai abu metodai – dedukcijos ir indukcijos – yra svarbūs ir sėkmingai vienas kitą papildydami sąveikauja tarpusavyje.

Nemaža šiua laikinių teorijų ir mokslo krypčių jau peržengia XX a. susiformavusio mokslinio pasaulėvaizdžio ribas. Tai skatina daugelio tradicinių gamtos filosofijos, epistemologijos ir mokslo metodologijos nuostatų kaitą. Pastaraisiais metais sparčiai plėtojasi netiesinių reiškinių bei chaoso teorijos, kurių bendrieji dėsniai iš dalies tinka ne tik materialioms, bet ir socialinėms, ekonominėms sistemoms, o kai kada – net ir psichologijai.

Šiuo metu – bent jau kiek tai susiję su gamtos mokslais – darosi sunku nustatyti griežtą ribą tarp epistemologijos, mokslų metodologijos ir net filosofijos. Naujų mokslinių metodų bei nuostatų raida ir moksliniai atradimai, nebetelpantys į klasikinio ar net kvantinio pasaulėvaizdžio rėmus, verčia mokslininkus kurti naujas hipotezes, ieškoti naujų paradigų. Taigi XX a. prasidėjusi mokslo revoliucija faktiškai tebesitęsia ir kelia daug naujų problemų.

Tikslųjų mokslų tyrimo objektas – gamtos dėsniai – yra toks įvairus, kad jo pažinimo metodų išsamiai neaprašo nė viena epistemologinė teorija. Visos jos turi pagrindą ten, kur pristato savo metodą, ir klysta ten, kur besąlygiškai neigia kitų metodų pagrįstumą. Ši mokslo universalumą įvairių jo metodologinių ir epistemologinių nuostatų atžvilgiu įdomiai X apibūdino A. Einšteinas (A. Einstein 1879–1955): „Epistemologui, ginančiam sisteminio mąstymo teigiamybę, mokslininkas turėtų atrodyti kaip besąlygiškas oportunistas, nes jis vienu metu yra ir realistas (siekia aprašyti pasaulį kaip nepriklausantį nuo percepcijos akto), ir idealistas (sąvokas ir teorijas laiko laisva žmogaus dvasios kūryba, logiškai neišvedama iš empyrinių faktų), ir pozityvistas (laiko savo sukurtas sąvokas ir teorijas pagrįstomis tik tiek, kiek jos aprašo loginius ryšius tarp juslinių pojūčių). Mokslininkas yra net platonikas ar pitagorininkas (nes yra įsitikinęs, kad loginis paprastumas yra neišvengiamas ir efektyvus tyrimų įrankis)“ [9]. Turint omeny

išimtinai plačią mokslo tiriamų objektų, reiškinių ir dėsningumų įvairovę, turbūt nereiktų stebėtis dėl tokio, formaliai žiūrint, prieštaringo mokslininkų tiriamųjų nuostatų vertinimo.

Pastarųjų dešimtmečių mokslo atradimai kelia nemažą klausimų, į kuriuos vien mokslo priemonėmis vargu ar galima atsakyti. Gal todėl neretai teigiama, kad jie neturi fizikinės prasmės. Tokie yra, pavyzdžiui, šie klausimai: kaip, kodėl ir kada senosios tradicinės sąvokos (pvz.: energijos, impulso, priežastingumo) tinka egzotiškiems elementarių dalelių ar kosmoso objektams? Kokios Didžiojo sprogo (*Big Bang*) priežastys? Kas buvo iki jo? Kurlink veda materialiosios Visatos evoliucija?

Visi tokio pobūdžio klausimai, dėl kurių prasmingumo kartais iš viso abejojama, tuo pat metu, matyt, priklauso ir fizikai, ir epistemologijai, ir filosofijai. Jie, kaip ir tarpusavyje susiję elementariųjų dalelių fizikos bei kosmologijos laimėjimai duoda nemažą medžiagos naujoms pažinimo teorijos ir gamtos filosofijos problemoms kelti. Be konkrečių mokslo teorijų ir duomenų vargu ar galima tikėtis priartėti prie jų apibendrinimo. Galimas dalykas, kad šių klausimų sprendimas iš viso išeina iš mokslo galimybių ribų. Todėl anksčiau buvo bandyta aptarti mokslinio žinojimo ir tikėjimo ryšį [10].

Dabar kiek plačiau panagrinėsime klausimą: ar, turint omeny mokslinio pažinimo ypatybes, pagrįsta neopozityvistų nuostata, kad mokslas gali arba ateityje galės atsakyti į visus iškylančius klausimus? Ar iš tikrųjų visas žmogiškasis pažinimas susiveda į mokslinį pažinimą, kurio galimybės esančios neribotos?

II. Mokslo ribos ir nemokslinis pažinimas

Anksčiau buvo nurodyta, kad kiekvieną atskirą materialaus pasaulio sritį aprašanti fizikinė teorija turi savo galiojimo ribas, apibrėžtas specifiniais erdviniais matmenimis ir energijos vertėmis (žr. 1 lentelę) [11]. Be to, visos galimos fizikinę realybę aprašančios teorijos neišeina už galuti-

nės Planko (*M. Planck*, 1858–1947) ribos, nusakomos dydžiais: Planko ilgiu $l_{pl} = 1,6 \cdot 10^{-33}$ cm. Planko laiku $t_{pl} = 10^{-43}$ s ir Planko energija $E_{pl} = 10^{19}$ GeV (10^{32} K), Srityje, kai $l < l_{pl}$, $t < t_{pl}$ s ir $E > E_{pl}$ fizikos dėsnių negalioja, nes ten nieko nežinoma nei apie erdvės ir laiko santykius, nei apie priežastingumą. Tokioje būklėje buvo Visata, kai po Didžiojo sprogo pradžios praėjęs laikas buvo mažesnis už t_{pl} . Būtent todėl apie Visatos raidą ir joje veikiančius dėsnius tuo metu neįmanoma nieko konkrečiai pasakyti [12].

Tačiau ir mokslui prieinamoje materialiosios realybės srityje, kur galioja gamtos dėsnių, kiekviena fizikinė teorija pati nustato savo galiojimo ribas. Taip, pavyzdžiui, iš reliatyvumo teorijos pagrindinio teiginio, kad šviesos greitis c yra baigtinis ir didžiausias galimas greitis Visatoje, daroma išvada, jog kiekvienu momentu stebėtoji Žemėje egzistuoja „kosminis horizontas“, nutolęs nuo Žemės per ct_0 šviesmečių, kur $t_0 \ll 1,37 \cdot 10^{10}$ metų – laikas, praėjęs nuo Visatos ir laiko pradžios, t. y. Didžiojo sprogo. Jokie geriausi teleskopai ar kiti prietaisai niekada neįstos stebėti to, kas yra toliau už šio „horizonto“, nes šviesa nuo Didžiojo sprogo momento iki Žemės nespės iš ten ateiti. Todėl visos prielaidos ar teorijos apie kitas visas stebėjimais negali būti patvirtintos ar paneigtos.

Kitas mokslo galių apribojimas atomų ir elementarių dalelių mikropasaulyje kyla iš kvantinėje mechanikoje įrodytos Heizenbergo (*W. Heisenberg*, 1901–1976) nelygybės, kuri draudžia nustatyti vienu metu elektrono greitį (impulsą) ir jo padėtį erdvėje (koordinatę)¹⁶. Tuo elektrono judesys atome pagal kvantinę mechaniką iš esmės skiriasi nuo planetų judesio apie Saulę, adekvačiai aprašomo klasikinėje Niutono mechanikoje. Klasikinės mechanikos galiojimo ribas nusako šios dvi universaliosios konstantos: šviesos greitis $c \approx 3 \cdot 10^5$ km/val. ir Planko konstanta $h / 2\pi \approx 1,054 \cdot 10^{-27}$ erg. s. Jei šviesos greitis būtų be galo didelis (∞), o Planko konstanta $h \approx 0$, tai klasikinė mechanika visur ir visada galiojotų. Kadangi taip nėra, tai klasikinė mechanika galioja tik tada, kai dydis, mechanikoje vadinamas „veiksmu“, yra didelis, palyginti su h , o greitis – mažas, palyginti su c .

16 $\Delta x \cdot \Delta p > h/2\pi$, kur Δx – koordinatės nustatymo paklaida, Δp – impulso nustatymo paklaida, h – Planko konstanta.

Ši situacija atitinka Gedelio (*K. Gödel*, 1906–1978) nepilnumo teoremą, teigiančią, kad į pažintinės formalios sistemos viduje kylančius klausimus galima atsakyti tik bendresnėje sistemoje, t. y. metasistemoje, kurios dalis yra pirmoji sistema. Ši teorema, matyt, išreiškia bendrą kuriamų mokslinių teorijų ribotumą, nes iš jų kylančioms problemoms spręsti reikalaujama vis bendresnių ir universalesnių teorijų. Tačiau tokias teorijas sukūrus ši situacija vėl kartojasi. Iš to išeitų, kad tokia bendriausia metateorija, išsprendžianti visas žemiau esančių dalinių teorijų keliamas problemas, moksle yra negalima. Tai, matyt, rodo bendrą mokslinio pažinimo ir jo raidos ribotumą, o šitai jau tiesiogiai kerta su pozityvistų teiginiu, kad mokslui nėra neišsprendžiamų problemų. Jei filosofai tokias problemas bando kelti, tai jos paskelbiamos kaip neturinčios prasmės. Tačiau toks kylančių klausimų vengimas žmogaus smalsaus proto patenkinti negali.

Nepaisydama neopozityvistų besąlygiško atsiribojimo nuo visko, kas netelpa į empirinį mokslą, filosofija ir teologija bando atsakyti į daugelį žmonių iškilančių egzistencinių klausimų.

Šioje veikloje filosofai remiasi pradinėmis apriorinėmis prielaidomis, o teologai – Apreiškimu. Abiem atvejais šiais pradiniais teiginiais visiškai tikima ir iš jų daromos loginės išvados siekiant sukurti nuoseklią pažiūrų sistemą. Savo filosofines ar teologines pažiūras mes vienaip ar kitaip lyginame su savo ir kitų žmonių gyvenimo faktais bei patirtimi, – tuo jas lyg patikriname ir sustipriname savo tikėjimą. Todėl negalime kartu su neopozityvistais teigti, kad filosofiniame ir teologiniame pasaulėžiūros kūrimo darbe visiškai nenaudojami anksčiau aptarti mokslinio tyrimo metodai. Tad, nors griežtai mokslinio įrodymo galimybės čia yra žymiai mažesnės, o išvados negali pretenduoti į tokį objektyvumą ir tikrumą, kaip gamtos moksle, vis dėlto ir filosofija, ir teologija savaip remiasi logika ir moksliniais metodais. Tuo, matyt, čia vėl pasireiškia anksčiau [13] aptartas dėsningumas, kad mokslinės disciplinos tyrimo metodai yra tuo labiau apibrėžti, o rezultatai – tuo objektyvesni, kuo jos tyrimo objektas yra žemiau žmogaus, kaip vienu metu fizinės, biologinės ir dvasinės būtybės, struktūrinio lygio. Šia

prasme fizika yra labiausiai nutolusi nuo filosofijos ar teologijos, nes joje moksliniai metodai ir kriterijai lengviausiai ir plačiausiai pritaikomi. Minėtų pasaulėžiūrų moksluose tai padaryti yra žymiai sunkiau, nes čia daug didesnę vaidmenį turi tikėjimas, kuris iš esmės skiriasi nuo žinojimo. Tikėjimas yra tiesiogiai susijęs su žmogaus laisva valia ir pasirinkimu. Todėl čia tikėtis tokio mokslinio priežastingo objektyvumo, nuoseklumo ir tiesumo kaip moksle negalima.

Pozityvistai dažnai kaltina filosofus metafizikus, kad jų teiginiai remiasi apriorinėmis, nemokslinėmis prielaidomis, t. y. tokiomis, kurios negali būti nei verifikuotos, nei falsifikuotos. Tačiau, įdėmiau pažiūrėjus, tokiomis prielaidomis remiasi ir pats mokslas. Šis klausimas buvo plačiau nagrinėtas dr. A. Plėšnio išsamiaame pranešime „Metafizinių principų reikšmė mokslo metodologijoje“ LKMA XV suvažiavime [14]. Minėtas apriorines prielaidas A. Plėšnys ir pavadino metafiziniais principais. Jis skiria tokius keturis principus: „1. Pasaulio, kaip sukurtos būties; 2. Pažinimo sričių (t. y. mokslo, filosofijos ir teologijos, pagal Šv. Tomą Akvinietį. – J. Š.) santykinio savarankiškumo; 3. Tiesos objektyvumo (bendrųjų sąvokų realumo) ir 4. Gamtos vienodumo“.

Pirmasis principas labiau siejasi ne su gamtos mokslais, o su filosofija. Tačiau be kitų trijų šiuolaikinė gamtos mokslų sistema vargu ar galėtų būti sukurta. Apibendrinant šias prielaidas, galima teigti, kad pasaulyje egzistuoja nuolatinė dėsninga tvarka, kurią reikia ir galima pažinti mūsų proto galiomis ir stebėjimu. Šį teiginį būtų galima pavadinti nedeklaruojama mokslo dogma kuria tiki visi mokslininkai ir be kurios jokia mokslinė veikla nebūtų įmanoma. Tad ne tik filosofija ir teologija, bet ir apskritai mokslas remiasi tikėjimu mokslškai neįrodomomis prielaidomis. Taigi pažinimo požiūriu skirtumas tarp jų nėra jau toks didelis.

Pastaruoju metu gan plačiai tarp mokslininkų yra paplitusi neopozityvistinė nuomonė, kad visas žmogiškasis pažinimas susiveda vien tik į mokslinį pažinimą ir kad mokslui prieinama viskas, kas Visatoje egzistuoja. Net keista, kad tokios scientistinės pažiūros gali gyvuoti mokslininkų bendruomenėje, nes mokslininkai, labiau negu kas kitas, susiduria su savo pažinimo

galių ir paties mokslo ribotumu. Prasmingų klausimų mokslininko darbe visada kyla kur kas daugiau, negu pavyksta į juos bent iš dalies atsakyti. Taigi šioje situacijoje lieka triguba alternatyva: arba neigti tokių neatsakytų klausimų prasmingumą, arba teigti, kad tolumoje ateityje neribota mokslo pažanga į visus galimus klausimus atsakys, arba sutikti, kad mokslas turi savo ribas. Mums, tikintiems, kad be materialiojo yra ir dvasinis pasaulis su savo Centru, tenka sutikti su pastaruoju teiginiu.

Pats mokslas dažnai nustato savo galimybių ribas. Tai ypač žymu fizikos moksluose, kurie giliausiai įsiskverbia į materialiosios realybės prigimtį ir dėsnius. Apribojimai prasideda nuo fizikoje paplitusių draudimo principų, pavyzdžiui, – *perpetuum mobile* negalimumas, Heizenbergo nelygybės, šviesos greičio riba ir t. t. Tai būtų vidinės mokslo ribos, tačiau esama ir išorinių ribų. Visatos ir jos raidos tyrimai erdvėje atsiremia į kosminį horizontą, o laike – į Planko laiką 10^{-43} s. Be to, kiekvieno mokslo atskira disciplina, pavyzdžiui, fizikoje – klasikinė ar kvantinė mechanika, turi apibrėžtas savo galiojimo ribas, kurias peržengus tenka pereiti prie bendresnės to mokslo disciplinos, apimančios ir pirmąją, kaip savo atskirą dalį.

Tokie mokslo galimybių apribojimai, matyt, yra susiję ir su paties žmogaus, jo intelekto logikos ypatybėmis bei pažinimo hierarchine struktūra. Sukurti nuoseklią, išsamią, visuotinę ir universalią žinių sistemą neleidžia jau anksčiau minėtas dėsningumas (Gödelio teorema). Pagal ją, kiekvienoje atskiroje žinių sistemoje, pavyzdžiui, mokslinėje disciplinoje, kyla klausimų, į kuriuos negali būti atsakyta tos sistemos priemonėmis. Tokie atsakymai galimi tik aukščiau esančios, bendresnės ir pirmąją kaip savo dalį turinčios, sistemos (metasistemos) lygmeniu. Tai, matyt, yra bendras pažinimo logikos dėsnis, kuris galioja visoms pažinimo sritims [15]. Taigi jei atskiri mokslai ir jų dalys turi apibrėžtas galiojimo ribas, tai būtų sunku tikėti, kad mokslas iš viso jų neturėtų ar kad jos galėtų išnykti tolumoje ateityje. Priešingas teiginys yra jau ne įrodoma mokslo tiesa, o apriorinė prielaida, paremta tik naiviu tikėjimu. Tačiau žmogiškasis protas ir tiesos ieškanti žmogaus dvasia neapsiriboja vien tais klausimais, į kuriuos šiandien mokslas

gali atsakyti. Taigi tokie klausimai vienaip ar kitaip remiasi Paslaptimi, su-sieta jau su filosofiniais ir teologiniais svarstymais.

III. Pažinimo sričių sintezės bandymai

Minėtų trijų pažinimo sričių – mokslo, filosofijos ir teologijos – atsto-vų tarpusavio izoliacija ir menkas bendradarbiavimas susijęs pirmiausia su tuo, kad kiekvienos iš jų atstovai absoliutina savo sritį, peržengdami jos galiojimo ribas ir ignoruodami kitas dvi pažinimo sritis. Mokslo srityje tai pasireiškia griežčiausiomis scientistinėmis nuostatomis teigiant, kad nėra nieko, kas būtų neprieinama moksliniam pažinimui. Tuo neigiama visa ant-gamtinė ir dvasinė Būtis, arba bandoma ją sutapatinti su biologiniais reišk-iniais ar instinktais. Tačiau tai, atrodo, tiesiogiai prieštarautų mūsų gyve-nimo faktams ir visam žmonijos patyrimui.

Filosofų teorijos remiasi jų sukurtomis apriorinėmis prielaidomis, ku-rios negali būti moksliškai patikrintos ar patvirtintos. Neretai filosofai ati-trūksta nuo realių mokslo bei gyvenimiškos patirties faktų ir pradeda ma-nipuliuoti sąvokomis, iš jų kurti vis naujas logines konstrukcijas be ryšio su realybe. Kai filosofų teorijos ignoruoja ir mokslą, ir Apreiškimą, tai jos nuo realybės dažnai užsidaro savyje. Šiomis sąlygomis filosofija, tik formaliai svarstydamą įvairias būties galimybes, negali suteikti konkretesnio apiben-drinančio pažinimo.

Teologijoje kai kada vėl ima reikštis praeityje neretai vyravusios fide-istinės ir kreacionistinės tendencijos [16], kurias griežtai savo enciklikoje „Fides et Ratio“ kritikavo popiežius Jonas Paulius II, įspėdamas, kad „esa-ma ženklų, jog atgimsta fideizmas, kuris nepripažįsta racionalaus pažinimo ir filosofinio diskurso svarbos siekiant suprasti tikėjimą Dievu. Vienas pla-čiausių šios fideistinės tendencijos simptomų yra „biblizmas“, kuris siekia paversti Šventojo Rašto skaitymą ir aiškinimą vieninteliu tiesos kriteriju-mi“ [17]. Kreacionistų pažodinė Biblijos teiginių apie pasaulio ir žmogaus

sukūrimą interpretacija ir jų pripažinimas „protokoliniais teiginiais“ tiesio-giai prieštarauja elementariems ir mokslo įrodytiems faktams [18].

Toliau Šventasis Tėvas akcentuoja racionalaus protavimo reikšmę tikė-jimui: „Esama iliuzijos galvojant, kad tikėjimas, susijęs su menku protavi-mu, gali būti gilesnis; atvirkščiai, tada tikėjimui atsiranda didelis pavojus virsti mitu ar prietarų. Kita vertus, jei protaujama neturint brandaus tikė-jimo, nėra paskatos išvelgti Būties esmės ir naujumo“. Ši Jono Pauliaus II iniciatyva nesiriboja vien platesnių pažiūrų skelbimu. Jau daugelį metų jis organizuoja bendrus gamtos mokslo atstovų, filosofų ir teologų seminarus kur, Šventajam Tėvui aktyviai dalyvaujant, aptarinėjami naujausi mokslo atradimai ir su jais susiję platesni pasaulėžiūros klausimai.

Nors nemaža mokslininkų dar laikosi pozityvistinių, agnostinių ar net ateistinių pažiūrų, bet pastaraisiais metais ir mokslininkų bendruomenėje pastebimas didesnis dėmesys pasaulėžiūros problemoms. Mokslo ir religi-jos santykiams nagrinėti rengiami seminarai, steigiamos net tokios paskir-ties katedros ir premijos už geriausius šios tematikos darbus. Matyt, ir da-lis mokslininkų pradeda suprasti, kad siauras užsisklendimas savo srityje neveda prie didesnio pažinimo ir nepadeda susikurti nuoseklios platesnės pasaulėžiūros.

Būtų gera, kad ir Lietuvių katalikų mokslo akademija, remdamasi Šven-tojo Tėvo enciklikoje „Fides et Ratio“ reiškiamomis mintimis, galėtų ta link-me puoselėti visų trijų sričių – mokslo, filosofijos ir teologijos – tarpusavio bendradarbiavimą.

Išvados

1. Atskiros epistemologijos ir metodologijos kryptys yra per siauros, kad galėtų paaiškinti visą moksle vykstančių procesų įvairovę.

2. Mokslinis pažinimas nesuderinamas su neopozityvistų nuostatomis, nes:

- a) mokslo galimybės ribotos,
- b) mokslui kyla klausimų, į kuriuos jis atsakyti negali,
- c) neopozityvizmo teiginiai negali paaiškinti dvasinės prigimties reiškinių žmonių gyvenime.

3. Mokslo ribos plečiasi, bet ir gamtos moksle esama problemų, kurias gaubia paslaptis.

4. Ne tik filosofija bei teologija, bet ir visas mokslas remiasi prielaidomis, kurių negalima įrodyti moksliniais metodais. Jos paremtos tik tikėjimu jų teisingumu.

5. Be mokslo, filosofijos ir teologijos atstovų tarpusavio bendradarbiavimo siekiant bendros žinijos sintezės, neįmanoma susikurti nuoseklios pasaulėžiūros, atitinkančios nūdienos reikalavimus.

Įteikta 2000 m. liepos mėn.

The power and boundaries of human knowledge

Summary

Different trends of epistemology and methodology are reviewed from the point of view of the achievements of science in the 20th century. It is stated that peculiar trends of epistemology and methodology can not explain all the variety of scientific processes. The possibilities of science are limited although still expanding. Sciences such as Philosophy and Theology are based on freely accepted assumptions whose truth can not be proved by scientific methods and rest only on Faith. Therefore, the attitudes of neopositivism are incompatible with the remarkable scientific and methodological achievements in the 20th century and with the Christian world outlook.

All three branches of Knowledge – Science, Philosophy and Theology – are at the same time based on facts of reality, reasoning, faith in some unconditional assumptions and on observations or interpretation of facts. But the primary source of theology is Revelation. The essential role of reasoning in religious faith is stressed by the Holy Father. Thus, the synthetic outlook of all reality can be elaborated only by close collaboration of scientists, philosophers, and theologians.

Literatūra

1. Žr. p. 30–85 ir 87–113.
2. A. Plėšnys, Metafizinių principų reikšmė mokslo metodologijoje, LKMA Suvažiavimo darbai, Vilnius, 1995, 1.15, p. 143–155.
3. P. Kuraitis, Pagrindiniai gnoseologijos klausimai, Kaunas: VDU, 1930, p. 1.
4. Ten pat, p. 2–3.
5. G. Galiei, Opere, 1890, vol. 4, p. 738.
6. E. Nekrašas, Filosofijos įvadas, Vilnius, 1993, p. 12.
7. Т. Кун, Структура научных революций, Москва, 1977, p. 11, 29.
8. Ten pat.
9. „Albert Einstein: Philosopher-Scientist (Ed. by P.A.Shlip), The Library of Living Philosophers, New York, 1949, p. 684.
10. Žr. šios knygos p. 87–113.
11. Žr. šios knygos p. 100–101.
12. Žr. šios knygos p. 47–51.
13. Žr. šios knygos p. 30–85.
14. A. Plėšnys, min. str., p. 154.
15. Žr. šios knygos p. 31–33.
16. Žr. šios knygos p. 87.
17. Jonas Paulius II, Enciklika Fides et ratio, Logos, 1999, Nr. 16.
18. Žr. šios knygos p. 94–96.

Lietuvių katalikų mokslo akademijos Suvažiavimo darbai.
T. XIX, Vilnius, 2005, p. 111–128

VU Teorinės fizikos ir astronomijos institutas

Determinizmas, priežastingumas ir valios laisvė

Įvadas

Straipsnyje apžvelgiamos determinizmo ir priežastingumo sąvokos, vartojamos tiksluosiuose moksluose, filosofijoje ir teologijoje. Aptariama, kaip šios sąvokos taikomos tiriant negyvąją gamtą, žmogų ir visuomenę. Determinizmas teigia, kad viską nulemia dėsniai, galiojantys visur ir visada. Žinant šiuos dėsnius būtų galima be išlygų prognozuoti ateitį. Procesai gamtoje, žmogaus gyvenime ir visuomenėje kartais interpretuojami deterministiškai. Moksle tai bandoma priskirti visuotiniams, bet dažnai dar neatrastiems dėsningumams. Pagal deterministines pažiūras religijoje, Apvaizdos viskas numatyta ir nulemta iš anksto. Vis dėlto deterministinis požiūris veda į fatalizmą, o tai prieštarauja krikščioniškiesiems valios laisvės ir moralinės atsakomybės principams. Reiškinių didesnę determinuotumą, kaip ribinį atvejį, gamtos mokslai atskleidžia tik dangaus mechanikoje.

Moksle ir filosofijoje vartojama bendresnė priežastingumo sąvoka, nusakanti ryšį tarp įvairių procesų materialiajame, biologiniame ir žmonių pasaulyje. Šis ryšys dažnai reiškiasi tik statistiškai, ypač elementariųjų dalelių fizikoje ir socialiniuose reiškiniuose. Kompiuteriniai matematinio modeliavimo metodai leidžia išspręsti daugelį netiesinės dinamikos uždavinių deterministiškai. Tačiau tai nepaneigia atsitiktinumo, akivaizdžiai pasireiškiančio atomo ir elementariųjų dalelių procesuose, aprašomuose kvantinės fizikos dėsniais.

Teologijoje skiriamos „pirminės“ ir „antrinės“ priežastys. Pirmosios priskiriamos Dievui ir svarstomos teologijoje, antrąsias tiria mokslai. Tačiau gamtos moksluose reiškinį aiškinimas remiantis jų tikslu (teleologija) atmetamas ir pasitenkinama tik jų matematiniu aprašymu. Gamtos moksluose, psichologijoje ir sociologijoje nagrinėjami reiškiniai aprašomi arba statistiškais, arba labiau determinuotais dinamiškais dėsniumais. Fizikiniai ir biologiniai dėsniai riboja žmogaus laisvą valią, bet jos nepaneigia. Dėsningumo ir atsitiktinumo sąvokos viena kitai neprieštarauja, o yra papildomos, analogiškai kaip mikrodalelės koordinatė ir impulsas kvantinėje mechanikoje.

Ryšys tarp šiuolaikinių mokslo laimėjimų ir jų filosofinės refleksijos yra silpnas. Daugelis filosofijos vadovėlių apsiriboja filosofijos istorija iki XX a. vidurio. Originali filosofų kūryba dažnai tampa logišku, laisvu, abstrakčiu proto žaislu be sąryšio su reikšmingais konkrečių mokslų faktais. Tačiau didžiulė mokslų pažanga duoda daug galimybių ir paskatų filosofiniams svarstymams. Todėl, nepretenduodamas nei į filosofinę, nei tuo labiau į teologinę kompetenciją, pabandysiu šias galimybes ir tokius svarstymus apžvelgti.

Priežastingumo samprata moksle, krikščioniškojoje filosofijoje ir žmonių mąstysenoje pastebimai skiriasi. Horoskopų, būrėjų ir įvairių ateities pranašautojų populiarumas rodo, kad nemaža visuomenės dalis jau nebesuvokia, kas yra krikščioniškoji valios laisvė ir su ja susijusi asmeninė moralinė atsakomybė. Plūsta fatalistinės nuostatos, žlugdančios aktyvią atsakingą gyvenimo poziciją, nes esą „nuo mūsų vis vien niekas nepriklauso...“ Dalis krikščionių tai priskiria Dievo valia skirtai lemčiai, kiti – gamtos dėsniams ar aklam nepajudinamam likimui. Net A. Einšteinas teigė, kad „žmonės negali laisvai mąstyti, jausti bei veikti – jie taip pat suvaržyti priežastingumo, kaip žvaigždės savo orbitų“ [1], nors tokia nuomonė, atrodo, turėtų prieštarauti jo paties kūrybai ir gyvenimo faktams. Krikščioniškieji valios laisvės ir moralinės atsakomybės principai su tokiau fideistiniu ar gamtamoksliniu fatalizmu yra nesuderinami. Materialiojoje ir biologinėje plotmėje priežastingumas žmogaus veiksmus apriboja, bet savo dvasia jis yra

laisvas apsispręsti ir atsakingai rinktis vieną ar kitą savo sprendimą, veiksmą ar net gyvenimo kelią.

Pažodžiui suprantant Bibliją galėtų atsirasti tariamų prieštaravimų. Pavyzdžiui: „...kas iš jūsų gali savo rūpesčiu bent per vieną sprindį prailginti sau gyvenimą?!“ (*Mt 6, 28*), arba „Žinokite, kad net visi jūsų galvos plaukai suskaityti“ (*Lk 12, 7*). Kita vertus: „kur Viešpaties Dvasia, ten ir laisvė“ (*2 Kor 3, 17*), „...tiesa jus padarys laisvus“ (*Jn 8, 32*). Taigi žmogui paliekama laisvė rinktis vieną iš dviejų – blogį ar gėrį. Cituotieji Evangelijos teiginiai fatalizmui prieštarauja, nors pirmieji gali suponuoti ir fatalistinį požiūrį. Tai rodo, kad atskiri Biblijos fragmentai negali būti interpretuojami atsietai nuo jos konteksto, apimančio visą žmogaus būties sudėtingumą ir prieštarumą. Į tai atkreipė dėmesį Jonas Paulius II savo enciklikoje „*Fides et ratio*“: „...esama požymių, kad atgimsta fideizmas, kuris nepripažįsta, jog racionalus žinojimas ir filosofinė refleksija yra svarbūs tikėjimo supratimui <...> Viena iš tokių fideistinės pakraipos apraiškų yra šiuo metu paplitęs „biblicizmas“, kuris linkęs vieninteliu tiesos kriterijumi padaryti Šventojo Rašto skaitymą ir egzegezę“ [2].

Gamtos mokslai, tirdami materialiąją ir biologinę tikrovę, pastebi įvairių priežastingumo formų. Todėl būtų pravartu aptarti priežastingumo apraiškas materialiajame pasaulyje, gyvojoje gamtoje, žmogaus būtyje ir žmonių bendrijose, susieti tai su laisvos valios problema ir pasvarstyti, kaip tai dera su krikščionybės principais.

Pirmiausia apibūdinsime determinizmo ir priežastingumo sąvokas ir terminus. Juolab kad šios sąvokos mokslo ir filosofijos atstovų ne visuomet vienodai suprantamos. Terminas determinizmas fizikoje kartais buvo vartojamas kaip priežastingumo sinonimas [3]. Vėliau išskiriamas klasikinis (laplasinis) determinizmas ir imamas pabrėžti determinizmo ir priežastingumo ryšys [4], o įvairiose fizikos srityse detalai aptariamose skirtingose priežastingumo apraiškos [5].

Gamtos moksluose terminas „determinizmas“ gal geriau tiktų ten, kur vartojamas žodis „priežastingumas“, nes gamtos dėsniai tik determinuoja,

t. y. apibrėžia reiškinių eigą, bet tiesiogiai nenurodo jų priežasčių. Tačiau filosofijoje ir fizikoje žodžiu „priežastingumas“ tradiciškai žymimas bendresnis reiškinių sąryšis, kuris įvairiose situacijose gali skirtingai pasireikšti. Nepaisant tokio morfologinio terminų neatitikimo, paprastai moksle nustovėjusi tradicija bendriausią reiškinių sąryšį vadinti priežastingumu.

Teologijoje ir krikščioniškojoje filosofijoje determinizmo ir priežastinumo sąvokos griežtai atskiriamos [6]. Determinizmas apibrėžiamas kaip principas, teigiantis, kad „visa, kas vyksta, negali vykti skirtingai“, t. y. įvykti privalo⁷. Determinizmo sąvoka apima 6 pogrupius [7]:

1. Filosofinis: „Visata yra valdoma universalių dėsnių“.
2. Mokslinis: „Viską visatoje nulemia universalieji dėsniai, kurie galioja visur ir visada“.
3. Matematinis: „Pradinės sąlygos apibrėžiamos skaičiais, o matematinės funkcijos išreiškia universaliuosius dėsnius. Suformulavus pradinę sąlygą gaunamas tik vienas sprendinys“.
4. Loginis: „Kiekvienas teiginys turi būti arba teisingas, arba klaidingas...“
5. Klasikinis – laplasinis: „Visatoje atsitiktinumo nėra. Viską griežtai nulemia dėsniai“.
6. Teologinis: „Dievas nulemia viską, kas vyksta. Jis žino praeitį, dabartį ir ateitį“¹⁷.

Taigi determinizmą filosofijos ir teologijos atstovai supranta kaip universalų reiškinių būtino tarpusavio sąlygotumo dėsni, artimą mechaniniam Laplaso determinizmui arba, kalbant apie mus, kaip „teoriją, kad mes neturime laisvos valios“ [8].

Priežastingumas populiariai apibrėžiamas kaip „ryšys tarp priežasties ir pasekmės“ [9], arba abstrakčiai – kaip reiškinių savitarpio sąryšis.

Krikščioniškojoje filosofijoje skiriamos dvi sąvokos [10]: 1) Priežastingumas (angl. *Causality*), kuris būna *pirminis*, kai priežastis yra Dievas, ir *antrinis*, kurį tiria empiriniai mokslai, ir 2) priežastinis vyksmas (angl. *Causation*), suprantamas kaip pasekmės atsiradimas, kurį galima pa-

aiškinti priežasties terminais. Vyksmo priežastimi laikomas arba Dievas, arba žmogaus valingas sprendimas. Vyksta filosofų („pragmatikų“ ir „realistų“) scholastinio tipo diskusija, kuri neįeina į šią temą.

Bandydami svarstyti, kiek žmogų saisto priežastingumas, turėtume prisiminti hierarchinę visos realybės struktūrą, sudarytą iš trijų skirtingų pradų – materialinio, biologinio ir dvasinio. Kiekviename jų priežastingumas gali reikštis skirtingai [11]. Toliau tai aptarsime. Materializmas patenkina dviem pirmaisiais pradais, kurie abu arba bent pirmasis nusako visas trečiojo apraiškas. Krikščioniškosios filosofijos požiūriu privalu nagrinėti visus tris pradus, pasitelkiant su jais susijusius mokslo faktus ir teologines išvagas.

1. Priežastingumas materialiajame pasaulyje

XX a. 3-iajame dešimtmetyje sukūrus kvantinę mechaniką su neapibrėžtumo principu, mechanistinis laplasinis determinizmas neteko savo pagrindo. Priežastingumas pradėtas suprasti žymiai plačiau. Tačiau klasikinėje mechanikoje, nagrinėjančioje sąlygiškai uždaras paprastas dviejų kūnų dinamines sistemas, žinant sistemos parametrus ir būseną pradinio momentu galima nustatyti sistemos būklę bet kuriuo kitu laiko momentu. Pavyzdžiui, astronomijoje tiksliai prognozuojami saulės ar mėnulio užtemimai, arba jų laikas apskaičiuojamas praeityje.

Tačiau toks *dinaminis priežastingumas* yra labiau išimtis negu bendras fizikinės realybės dėsnis. Klasikinio determinizmo pradininkas P. S. Laplasas (*P. S. Laplace*, 1749–1827) teigė, kad „universalus protas, žinodamas kraštines ir pradines sąlygas, galėtų apskaičiuoti viską, kas vyksta pasaulyje“. Šiuo požiūriu žinant sistemos pradinę būseną būtų galima apskaičiuoti sistemos būklę kiekvienu ateities momentu. Apibendrinant tai reikėtų, kad visi procesai pasaulyje yra griežtai nulemti ir jokiai laisvei ten nebūtų vietos.

17 Sutrumpinti vertimai iš anglų kalbos arba turinio santraukos mano. – J. Š.)

Moksle XIX a. pradžia buvo mechanikos, pirmiausia – dangaus kūnų mechanikos, triumfo laikai. Prie mechanikos pažangos daug prisidėjo P. S. Laplaso „Traktatas apie dangaus mechaniką“. Todėl visą realybę bandyta suprasti kaip griežtai determinuotą mechaninį mechanizmą.

Mechaniniai, elektrodinaminiai, kvantiniai ar kiti materialios sistemos nulemiantys dėsnių atsako į klausimą „kaip?“ juda ar vystosi sistema, bet neatsako į klausimą „kodėl?“ ji vienaip ar kitaip elgiasi. Taigi tiesiogiai nenurodo sistemos kitimų priežasties. Dar Niutonas (*Isac Newton*, 1643–1727), suformulavęs universaliuosius mechanikos dėsnius, tai, matyt, ir norėjo pabrėžti savo teiginiu „nepainioti prielaidų su tikrove!“ Reiškinių priežastimi galėtume laikyti jį aprašantį dėsni, o dinaminės sistemos momentinės būsenos priežastimi – jos ankstyvesnę būseną, kurią, kaip ir kitas būsenas, sistemą aprašantis dėsnis sąlygoja.

Statistinėje mechanikoje sistemos būsena nusakoma tik bendromis dalelių greičių ar impulsų skirstinių funkcijomis ir apie atskirų dalelių būklę klasikinės dinamikos prasme iš viso neįmanoma kalbėti. Tačiau atskira dalelė gali elgtis pagal klasikinės dinamikos ar kvantinės mechanikos dėsnius. Didelis dalelių ir jų tarpusavio sąveikų skaičius iš esmės pakeičia sistemos elgseną taip, kad ją galima aprašyti tik statistiniais dydžiais, o tai keičia ir tokios sistemos priežastingumo sampratą. Tai *tikimybinis statistinis priežastingumas*. Termodinamikoje, dar labiau apibendrintoje daugelio dalelių (makroskopinės) sistemos teorijoje, sistemos būklė nusakoma termodinaminiais parametrais (temperatūra, slėgiu, tankiu), o jos kitimas – termodinaminėmis funkcijomis (entropija, termodinaminiais potencialais ir kt.). Pavyzdžiui, termodinaminės sistemos raida aprašoma entropijos didėjimu, t. y. antruoju termodinamikos dėsniu. Termodinamika nusako tą patį makroskopinių sistemų statistinį priežastingumą, tik išreiškia jį didžiulio dalelių skaičiaus sistemos apibendrintomis charakteristikomis ir jų kitimu.

Kvantinėje mechanikoje, kuri yra elementariųjų dalelių fizikos pagrindas, irgi galioja tikimybinis statistinis priežastingumas. Jį sąlygoja banginės mikrodalelių savybės.

Mikrodalelių sistemos, pavyzdžiui, atomo, būsena apibrėžiama jos bangine funkcija $\psi(x, y, z, t)$, kuri yra Šrėdingerio (*E. Schrödinger*, 1887–1961) lygties sprendinys, o jos kvadratas (ψ^2) nusako konkrečios sistemos būsenos tikimybės tankį tam tikrame erdvės taške (x, y, z) . Taigi kvantinėje mechanikoje priežastingumas yra taip pat tikimybinio pobūdžio. Tačiau, panašiai kaip ir dinaminėse sistemose, žinant sistemos būseną pradinio momentu $\psi(t_0)$ ir Hamiltono operatorių¹⁸ $\hat{H}$, išsprendus Šrėdingerio lygtį ($\hat{H}\psi = E\psi$), galima nustatyti sistemos būseną bet kuriuo kitu laiko momentu, aprašomą funkcijos $\psi(t, x, y, z)$. Todėl sistemos pradinę būseną, išreikšiamą funkcija $\psi(t_0, x_0, y_0, z_0)$, galima laikyti galutinės būsenos $\psi(t, x, y, z)$ priežastimi, panašiai kaip klasikinėje mechanikoje.

Elementariųjų dalelių fizikoje ir kosmologijoje, artimai susijusioje su reliatyvumo bei kvantinėmis laukų teorijomis, formuluojamas bendriausias priežastingumo principas, išreiškiamas teiginiais „ateitis negali veikti į praeitį“, „priežastis visada yra anksčiau negu pasekmė“. Tačiau ir toks plačiausiai suprantamas priežastingumas, erdviinių sąryšių ir fizikos dėsnių galiojimas ribojamas vadinamais Planko fizikiniais ribiniais dydžiais:

$t_p \leq 5,4 \cdot 10^{-44} \text{ s}$, $l_p \leq 1,6 \cdot 10^{-33} \text{ cm}$, $E_p \geq 10^{19} \text{ GeV}$, $m_p \leq 2,2 \cdot 10^{-5} \text{ g}$, $\rho_p \leq 10^{93} \text{ g/cm}^3$
čia: t_p, l_p, E_p, m_p ir ρ_p yra r i b i n i a i P l a n k o dydžiai atitinkamai – laikas, ilgis, energija, masė ir tankis.

Pavyzdžiui, po Didžiojo sprogo praėjus mažiau negu t_p sekundžių, fizika nieko negali pasakyti apie dėsnius, veikusius tada gimstančioje mūsų Visatoje, ar apie laiko bei erdvės sąryšius. Taip pat lieka nežinoma, ar tada išvis veikė priežastiniai dėsningumai. Tačiau besiplečiančiai Visatai pasiekus tankį $\rho \leq 10^{14} \text{ g/cm}^3$, kuris atitinka laiką, praėjusį nuo Didžiojo sprogo (DS) pradžios $t \geq 10^{-4} \text{ s}$, žinomieji fizikos dėsnių jau leidžia prognozuoti materialiojo pasaulio raidą [12]. Taip per fizikos dėsnius reiškiasi mūsų Visatos raidos priežastingumas. Tačiau mokslinio sprendimo, atsakančio į klausimą, kodėl įvyko DS, kol kas nėra. Kalbos apie savaiminį vakuomo nestabilumą, „fazinį perėjimą“ ir t. t. tėra tik hipotetiniai teiginiai, parem-

18 Operatorius $\hat{H}$ nurodo kokius veiksmus ir kokia tvarka reikia atlikti su funkcija ψ

ti analogijomis. Pastaruoju metu tai bandoma sieti su „tamsiąja energija“, sąlygojančia Visatos plėtimosi pagreitį. Bet dar niekas nežino, kas yra ta „tamsioji energija“. Šių reiškinių teorijos nėra, o tokie aiškinimai, paremti analogijomis, matyt, nusižengia Niutono patarimui „nepainioti prielaidų su tikrove“. Jie bandomi sieti su elementariųjų dalelių fizika, bet, matyt, iki išsamesnės teorijos dar tolimas kelias.

Kosmose priešastingumo principo galiojimas ribojamas atstumu, nustatomu reliatyvumo teorijos dėsniais. Kadangi šviesos greitis (c) yra baigtinis, tai vienas įvykis negali veikti kito, jei jie yra atskirti atstumo, didesnio negu šviesa gali nueiti per mūsų Visatos egzistavimo laiką. Pavyzdžiui, mes nieko negalime žinoti apie kitus pasaulius, kurie galbūt yra už „kosminio horizonto“, t. y. toliau už $ct \ll 13,7 \cdot 10^9$ šviesmečių; čia t yra mūsų Visatos egzistavimo trukmė, o $c = 2,99 \cdot 10^5$ km/s – šviesos greitis. Jokie „kiti“ pasauliai, jeigu jie egzistuoja, niekaip negali veikti mūsų pasaulio, nes jokie poveikiai negali sklisti greičiau negu šviesa. Todėl ir jokios informacijos apie juos gauti negalime.

Netiesinėje dinamikoje ir jos padaliniuose, pavyzdžiui, sinergetikoje ar chaoso teorijoje [13], kurios yra palyginti jaunos mokslo šakos, atsiradusios maždaug prieš 20 metų, priešastingumas reiškiasi skirtingomis, mums neįprastomis formomis. Sistemų tiesiškumas ir jų santykinis uždarumas yra labiau ribiniai atvejai ar išimtys, nes dauguma moksle tiriamų sistemų ir reiškinių yra *netiesiniai*, t. y. aprašomi netiesinėmis lygtimis, o sistemos yra atviros, t. y. veikiamos daugelio išorinių poveikių. Netiesinės atvirosios sistemos pasižymi specifinėmis savybėmis, kurių keičia ir priešastingumo, pasireiškiančio tokiose sistemose, pobūdį.

Daugelio sąveikaujančių dalių netiesinės ir atvirosios sistemos, nepriklausomai nuo posistemų prigimtės, aprašomos panašiais dėsniniais. Tiek klasikinė, tiek kvantinė fizika sistemas dažniausiai aprašo tiesinėmis lygtimis; tai labai palengvina ir supaprastina galimybę šiomis lygtimis nu-

sakyti sistemos elgseną ir raidą. Pavyzdžiui, dinaminis priešastingumas klasikinėje dangaus mechanikoje nusakomas tiesinėmis klasikinės mechanikos lygtimis. Tačiau tai griežtai galioja tik izoliuotai dviejų kūnų sistemai, kur tos lygtys trimatėje erdvėje iki galo išsprendžiamos, kaip ir kvantinėje mechanikoje, vandenilio atomui.

Tokios sistemos gali būti dviejų skirtingų būsenų – netvarkingų (nesusiorganizuotų), kai sistemą aprašančių parametrų ir laisvės laipsnių skaičius yra labai didelis (praktiškai neribotas) ir lygus sistemą sudarančių dalelių skaičiui. Tokios sistemos paprastai aprašomos statistiškai ar termodinamiškai. Nesusiorganizuotose sistemose jos dalių judesiai ar kitimai yra nesuderinti (nekoreliuoti). Tačiau sistemos parametrams, kurie vadinami „tvarkos parametrais“, suteikus tam tikras reikšmes, sistemos vidinių laisvės laipsnių gali žymiai sumažėti (pavergimo principas) tuo būdu jos elgsenoje atsiranda struktūrizuota tvarka. Pavyzdžiui, netvarkingai daugelį dažnių spinduliuojanti elektros iškrova, perkelta į lazeriui būdingą režimą, pradeda spinduliuoti vieno dažnio intensyvų reguliarų (koherentinį) spindulį.

Kitos, iš pažiūros netvarkingos elgsenos netiesinės sistemos faktiškai kinta daugmaž dėsningai. Procesų pobūdis tokiose sistemose vaizdžiai aprašomas *fazinėmis linijomis* (trajektorijomis) ir jų kitimu sistemos *fazinėje erdvėje*¹⁹. Netiesinės sistemos, sudarytos iš daugelio sąveikaujančių posistemų, gali kisti ne vienu, o keliais būdais, aprašomais skirtingomis fazinėmis trajektorijomis. Sistemos būsenos staigūs netvarkingi pokyčiai – *fliktuacijos* gali sistemą permesti iš vienos fazinės trajektorijos į kitą galimą trajektoriją, t. y. realizuoti vieną iš galimų sistemos raidos scenarijų.

Chaotiškos netiesinės sistemos fazinėje parametrų erdvėje būna išskirtinių taškų, stacionarių linijų ar net apibrėžtų pokyčių sričių, prie kurių sistemos raidoje sistemos būseną laipsniškai artėja. Tai vadinamieji *atraktoriai*. Jie tarytum atitiktų sistemos vidinį polinką į tam tikrą būseną. Tokius

19 Fazinė erdvė – tai daugiamatė erdvė, kurios koordinatės sudaro visi sistemos būseną aprašantys parametrai. Taškas fazinėje erdvėje atitinka sistemos būseną tam tikru laiko momentu, o linija (trajektorija) – aprašo sistemos raidą.

sistemų reiškinius galima aprašyti kiekybiškai matematikos lygtimis. Taip aprašomas ne tik dėsningas, bet ir chaotiškas sistemos elgesys. Tokios iš pažiūros netvarkingos netiesinės sistemos elgsena gali demonstruoti tikrus dėsningumus fazinėje erdvėje. Tokia sistemos būseną vadinama *dinaminio chaosu*.

Sistemos raidą dažnai inicijuoja maži, netvarkingi (dėl sistemos netiesiškumo), staigūs jos pokyčiai, arba *fliktuacijos*. Jei jos yra mažos (žemiau tam tikro minimalaus slenksčio), tai dominuoja neigiamo grįžtamojo ryšio (homeostazės) mechanizmas. Tokiu atveju sistema grįžta į pradinę būseną. Pavyzdžiui, maži srovės ar aplinkos sąlygų pokyčiai neveikia radijo bangas kuriančio generatoriaus darbo. Tačiau nestabiliose sistemose stipresnės fliktuacijos gali inicijuoti didelius sistemos būvio ir raidos pokyčius, t. y. imti dominuoti teigiami grįžtamieji ryšiai. Tad fliktuacijos gali būti sistemos pokyčių ir kokybiškai skirtingos raidos priežastis. Tačiau šios priežasties veikimas yra tipiškas netiesinis. Skirtinguose sistemos raidos etapuose vienodos fliktuacijos gali sukelti skirtingus padarinius. Tačiau ir maži parametrų reikšmių pokyčiai gali sukelti sistemoje chaosą ar net jos griūtį. Tai vadinama jautrumu pradinėms sąlygoms. Tai ypač būdinga parametro reikšmei artėjant prie fazinės kreivės išsišakojimo – *bifurkacijos* taško. Tada priežastingumas gali pasireikšti paradoksaliu *drugelio efektu*²⁰, kai maži pradinių parametro reikšmių pokyčiai gali sukelti didelius sistemos būvio pakitimus ar net sistemos suirimą. Taigi menkos priežastys gali sukelti didelius padarinius, o tai įprastinės priežastingumo sampratos požiūriu atrodytų keista. Matome, kad netiesinė dinamika gerokai išplečia priežastingumo sampratą.

Kadangi visos didelės sistemos sudarytos iš daugelio sąveikaujančių elementų, tai netiesinės dinamikos dėsningumai vienaip ar kitaip galioja labai skirtingos prigimties netiesinėms atvirosioms sistemoms. Jų raiškoje

20 Drugelio efektas – tai situacija, kai silpni poveikiai sukelia didelius sistemos būklės pokyčius. Pavadinimas kilęs iš vaizdaus palyginimo, kad dėl Žemės atmosferos chaotiško turbulentiškumo kažkur suplasnojęs drugelis gali sukelti audrą kitoje tolimoje Žemės vietoje

yra nemaža analogijų ir skirtumų, susijusių su tokių sistemų prigimtimi. Tai panagrinėsime tolesniuose skyriuose.

Determinizmas teigia fizikinėje realybėje dominuojantį griežtai sąlygojamą dėsningumą ir neigia nedeterminuotą atsitiktinumą. Kvantinės fizikos teorijose neigiama deterministinė kiekvienos dalelės dinaminio būvio nustatymo galimybė (neapibrėžtumo principas). Nuodugniau šią tariamą prieštarą situaciją moksle, įskaitant ir sinergetikos sąryšius, apžvelgė Latvijos MA akademikas E. Silinšas [14]. Atsižvelgdamas į elementariųjų dalelių fizikos kvantinius, kvaziklasikinius ir sinergetikos dėsnius, jis parodė, kad būtinybės ir atsitiktinumo sąvokas moksle reikėtų vertinti ne kaip alternatyviai nesuderinamas, o kaip papildančias Boro (*Niels Bohr*, 1885–1962) papildomumo principo požiūriu.

Visuose fizikiniuose reiškiniuose galioja tvermės dėsniai, kurie išplaukia iš erdvės ir laiko simetrijos savybių. Tai daro įtaką visiems priežastiniams sąryšiams materialiajame pasaulyje.

2. Priežastingumas gyvojoje gamtoje

Pirminis gyvybės atsiradimas Žemėje – tai problema, kuri jau per 60 metų nagrinėjama remiantis naujausiais biochemijos, biofizikos ir astrofizikos laimėjimais. Tačiau iki šiol ji nėra neprieštarinai išspręsta, nors minima daug faktų, kurie lyg ir patvirtintų savaiminio gyvybės atsiradimo galimybę. V. M. Milerio (D. Britanija) eksperimentai parodė, kad neorganinių medžiagų atmosferoje elektros iškrovos metu gali atsirasti aminorūgščių – tai pagrindinė organinė baltymų struktūros dalis. Jų rasta ir meteorituose bei kituose kosminiuose objektuose, o tai neprieštarautų panspermijos hipotezei, teigiančiai, kad gyvybės užuomazgų galėjo būti atnešta iš šalies. Bet to dar nepakanka, kad atsirastų pirminė ląstelė ar organizmas, galintis toliau evoliucionuoti iki primatų ir žmogaus. Šių bandymų sunkumai ir

galimybės, taip pat krikščionių autorių požiūriai į evoliuciją mūsų aptarti anksčiau [15].

Pastaraisiais metais siekiant suprasti gyvybės funkcionavimą mėginama dirbtinai sukurti molekulinis darinius, atkartojančius kai kurias gyvų ląstelių ar net mikroorganizmų funkcijas. „Los Alamos (JAV) laboratorijoje pagamintas dirbtinis besidauginantis padaras, sudarytas iš peptidinės nukleininės rūgšties (PNR), organinio sensibilizatoriaus, lipidų ir elektronų regeneruojančių SH molekulių. Jis yra vos 5 nm skersmens ir visus jame vykstančius fotosintezės procesus galima aprašyti tiksliais kvantinės mechanikos metodais“ [16]. Tokie bandymai galbūt padės geriau suprasti gyvybinių procesų vyksmą ląstelių ar bakterijų lygmenyje, bet vargu ar tokiais metodais pavyktų sukurti aukštesnius šiltakraujus gyvūnus, gebančius toliau evoliucionuoti.

Gyvybė Žemėje buvo sukurta ar atsirado ir vystėsi nuo primityviausių formų. Populiarią gyvybės raidos Žemėje apžvalgą, paremtą moksliniais tyrimais, pateikia A. Paškus monografijoje „Evoliucija ir krikščionybė“ [17]. Krikščioniškojoje filosofijoje požiūris į evoliuciją yra suskilęs į dvi skirtingas pakraipas – kreacionistų ir evoliucionistų. Pirmieji evoliuciją neigia interpretuodami Biblijos „Pradžios knygą“ pažodžiui. Tuo jie tiesiogiai konfliktuoja su mokslo nustatytais faktais. Šį požiūrį sukritikavo Jonas Paulius II [18] (taip pat žr. p. 2). Antrieji, kaip Tejaras de Šardenas (*Pierre Teilhard de Chardin*, 1881–1955), pripažįsta evoliucijos faktą, kaip Dievo panaudotą įrankį gyvybei iš negyvos materijos sukurti ir išvystyti iki žmogaus. T. de Šardeno natūrfilosofinė evoliucijos teorija yra deterministinė ir teleologinė²¹, nes pagal ją evoliucijos tikslas yra laikų pabaigoje („omegos taške“) susiliesti su „kosminiu Kristumi“.

Evoliucionistai teigia, kad žmogaus sielą Dievas sukūrė pagal „savo paveikslą ir panašumą“ ir įdėjo į evoliucijos būdu sukurtą pakankamai tobulą kūną [19].

21 Teleologija – filosofijos kryptis, kuri aiškina reiškinius jų tikslu. Gamtos mokslas nuo Niutono laikų teleologinius aiškinimus atmeta.

Kiekvienu atveju visi krikščionys tiki, kad pasaulio ir žmogaus pirminė priežastis yra Dievas, nepriklausomai nuo to, kaip vyko pats Dievo kūrybos aktas. Žmogus neatspės, kaip Dievas veikė kurdamas pasaulį ir kokią priemonę čia panaudojo. Tačiau kuriant materialųjį pasaulį – Didysis sprogimas, o kuriant biosferą ir žmogų – evoliucija galėjo būti tik priemonė. Kai kurie mokslo teiginiai, atrodo, tokias prielaidas galėtų paremti. Tai laiko pradžia, susijusi su Didžiuoju sprogiu, ir antropinis principas, parodęs, kad tik pasaulyje veikiantys fizikos dėsniai ir Žemės kosminė aplinka leidžia egzistuoti gyvybei ir sąmonei (Visatos „stebėtojai“).

Pažiūrėkime, kurios priežastys nulemia gyvūnų, tarp jų ir labiausiai išsivysčiusių primatų, elgesį. Čia pirmiausiai minėtini instinktai, padedantys gyvūnui išlikti, garantuojantys jo gerovę ir rūšies pratęsimą. Šiuos instinktus gyvūnas realizuoja per sąlyginius refleksus (t. y. kylančius dėl tam tikrų sąlygų). Gyvūnai, turintys labiausiai išvystytą nervų sistemą, pasižymi gera asociatyvia atmintimi, todėl juos dresuojant galima daug ko išmokyti. Antai beždžionės išmokomos naudotis įvairiais įrankiais, net sąlyginiu „raštu“. Tačiau jų „parašytos“ „mintys“ neperžengia savo instinktų. Pavyzdžiui, beždžionė „rašo“: „Noriu banano“ ir pan. Kadangi žmogaus kūno fiziologija yra tokia pati, kaip ir gyvūnų, tai tiek gyvūnų, tiek žmogaus elgesiui būdinga daug analogijų – simpatijų, antipatijų, prisirišimo prie palikuonių ar šeimininko ir t. t. Tačiau apie gyvūnų sielą ar laisvą valią galima kalbėti tik fiziologinių instinktų ar refleksų terminais. Visa tai turi ir žmogus, ir jei jis nesivadovaus aukštesnėmis, tik žmogui būdingomis vertybėmis, jis gali nusmukti žemiau gyvulio lygio. Gyvulį nuo tokio smukimo apsaugo jo įgimti instinktai, kurie nekenkia nei jam, nei jo rūšiai. Žmogus, turėdamas laisvą valią rinktis „gėrį ar blogį“ nuo tokio smukimo nėra apsaugotas.

Kiekvieną aukštesnį gyvąjį organizmą reguliuoja jo nervų sistema. Elementarus jos vienetas – neuronas veikia netiesiniu principu [20]. Todėl, pavyzdžiui, jei nervai, reguliuojantys širdies veiklą, gauna normalius elektrinius impulsus, tai širdis veikia ritmiškai. Jei dėl kurių nors fliktuacijų tie impulsai viršija kritinį slenkstį ar prieina bifurkaciją, gali prasidėti netvaringas širdies skilvelių virpėjimas (fibriliacija), dėl to širdis gali ir sustoti.

Taigi gyvuosiuose organizmuose ir jų populiacijose reiškiasi netiesinės dinamikos reiškiniai ir jiems būdingas priežastingumo pobūdis.

Tačiau gyvybė žemėje nėra tik atskirų gyvybės formų populiacijų suma. Gyvųjų organizmų visuma – biosfera susijusi tarpusavyje ir su negyvąja gamta, taip pat ir su žmogaus technogenine veikla – technosfera daugia-lypiais tiesioginiais ir grįžtamaisiais ryšiais veikia aplinką. Deja, šiuo metu reiškiasi biosferos ir technosferos antagonistiniai santykiai, kurie gresia civilizacijos ir žmonijos žlugimu. To išvengti leistų tik žmonijos tarpusavio santykių ir santykio su biosfera (globalinės ekopolitikos) neatidėliotinas ir radikalus pakeitimas (smulkiau žr. 4 skirsnyje).

3. Vidinis žmogaus ir jo veiklos priežastingumas

Žmogaus būtis vienintelė žemėje jungia visus tris realybės lygmenis – fizikinį, biologinį ir dvasinį. Būdamas materialus ir sudarytas iš tokių pat atomų kaip akmuo ir tokių pat biologinių elementų kaip gyvūnas, jis yra ir dvasinė būtybė, t. y. turi sielą ir dvasią, kurios nesiriboja vien gyvūnijai būdingais instinktais ar reflektiviais bei asociatyviais ryšiais. Žmogus iš esmės skiriasi nuo gyvūnijos pasaulio tuo, kad suvokia savo buvimą ne vien kaip sąlyginius refleksus ar instinktų tenkinimą. Jis geba abstrakčiai mąstyti ir ieškoti savo buvimo prasmės bei tikslo. Suvokęs savo gyvenimo prasmę ir siekiamus tikslus, esančius aukščiau biologinės egzistencijos, asmuo geba išgyventi ir padėti kitiems net kraštutinėmis sąlygomis, kai tenka balansuoti ant gyvenimo ir mirties ribos [21]. Tokiomis sąlygomis individai, kurie vadovaujami vien biologiniais instinktais, dažnai smunka žemiau gyvulio lygio [22].

Laisva žmogaus kūryba, grindžiama autentiškomis vertybėmis, išreiškia tobuliausią žmogaus dvasinę prigimtį. Tobuliausiais savo kūriniais žmonijos genijai artėja prie gėrio, grožio ir tiesos aukštumų, esančių Kūrėjo aplinkoje. Šiuose dalykuose jokios paralelės su gyvūnija nerasime. Tai rodo, kad žmogus, būdamas gamtos dalis, kartu yra dvasinga būtybė ir visos kūrinijos viršūnė.

Priežastingumas teologijoje dažniausiai aptariamas pagal Aristotelio ir Tomo Akviniečio scholastikos tradiciją, o tai susieti su dabartine šios sąvokos gamtos samprata moksluose būtų sunkiai įmanoma. Determinizmas teologijoje apibūdinamas taip: „žmogiškosios valios judesiai nėra laisvi, bet nedviprasmiškai nulemti išorinių motyvų ar vidinių priežasčių (psichinės būsenos)“. Tačiau toliau teigiama, kad „net kai konkretus valios aktas yra determinuotas, pirmesnis valingas pritarimas šiam valios aktui yra ne determinuotas, bet laisvas“ [23]. Taip žmogaus veiksmų determinacija derinama su krikščioniškuoju laisvės principu.

Iš tikrųjų, jei Apvaizdai amžinybėje nėra nei praeities, nei ateities, tai Ji iš anksto žino, ką žmogus kiekvienoje situacijoje rinksis. Tačiau žmogui paliekama laisvė rinktis, nes Dievui nėra reikalo jo pasirinkimą keisti savo nuožiūra. Kadangi „žmogus sukurtas pagal Dievo paveikslą“, tai Dievo pagarba žmogaus pasirinkimui tarp „gėrio ar blogio“ yra visai suprantama. Tariama priešara tarp žmogaus veiksmų determinuotumo ir jo valios laisvės krikščioniškojoje filosofijoje ir teologijoje išnyksta.

Taigi žmogus turi laisvą valią rinktis gėrį ar blogį, taip pat protą, kurį gali naudoti savo siekiamiems pasirinktiesiems tikslams. Tikslus nulemia pasirinktos vyraujančios žmogaus sąmonėje vertybės – dominantės. Žmogaus psichiką veikia daugybė iš aplinkos ateinančių rungtyniaujančių poveikių. Dažnai net prieštaringos psichikos reakcijos į juos ir atviras netiesinis psichikos pobūdis leidžia manyti, kad žmogaus psichikoje taip pat veikia netiesinės dinamikos dėsniumai. Dažnos lemtingos alternatyvos žmogaus gyvenime (bifurkacijos), nenumatyti atsitiktinumai (fliktuacijos), paveikę nuotaikas ar net tikslų kaitą yra analogiškai situacijoms, būdingoms procesams netiesinėse sistemose. Asmens pasirinktos vertybės (metasisteminės jėgos) smarkiai veikia jo gyvenimo tikslus ir veiklą. Taigi asmens vertybinę orientaciją ir iš jos išplaukiančius tikslus galėtume laikyti atraktoriumi, pritraukiančiu jo veiklos trajektorijas, lemiančiu moralinį šios veiklos pobūdį ir rezultatus.

Materialistai ir pozityvistai teigia, kad gyvybė ir sąmonė tėra tik negyvosios materijos raidos produktas, o žmogaus psichika – tai tik savaiminės evoliucijos keliu biologiškai išstobulėjusi materialios smegenų ir nervų sis-

temos funkcija. Toks metafizinis teiginys nėra moksliskai įrodomas. Tokio įrodymo bandymai tėra tik loginė tokio tipo klaida kaip: „su tuo, reikia dėl to“. Krikščioniškasis požiūris į pasaulį kaip į Dievo kūrinį irgi yra metafizinis, mokslo metodais neįrodomas teiginys. Tai yra tikėjimo, o ne mokslinio pažinimo dalykai. Tačiau tikintieji turi argumentų tikėti Dievą. Jie dažniausiai glūdi žmogaus dvasinio gyvenimo ir kūrybos patirtyje. Be to, žmogaus dvasinės egzistencijos didžiulis nuotolis nuo gyvūnijos biologinio būvio tikinčiajam yra akivaizdus. Bet jei egzistuoja sąlygiškai nepriklausomas nuo materialaus pasaulio dvasinis gyvenimas, būdingas žmogaus sielai, tai tikintysis neabejoja, kad yra to gyvenimo Šaltinis, Centras ir save suvokiančios sielos Kūrėjas.

Žmogaus, kaip sudėtingiausios trilypės esybės būtyje, jo elgesio ir likimo raidoje priežastingumo problema yra labiausiai komplikauta. Žmogų ir jo likimą veikia visi fizikiniai, biologiniai, dvasiniai veiksniai, taip pat ir kai kurie netiesinės dinamikos dėsniai.

Vertybinė orientacija kaip ir asmens veiklos kryptingumas neretai staigiai pakinta, kartais net visai priešinga linkme. Tokį bifurkacinį lemtingą pagrindinių veiklos motyvų (dominančių) šakojimąsi žmogaus gyvenime nulemia laisvas ir valingas apsisprendimas. Jei žmogus nepajėgia taip apsispręsti, jį gali apimti depresija ar ištikti kitas psichinis sutrikimas. Padaręs netinkamą savo prigimčiai sprendimą, asmuo gali pakliūti ir į determinuotą – nuo jo valios jau nepriklausomą būseną. Pavyzdžiui, jei žmogus nutaria nusižudyti ir krisdamas žemyn iš didelio aukščio apsisprendžia atvirkščiai, tai čia jo laisva valia jau nieko pakeisti nebegali, nes jo likimas jau nulemtas fizikos dėsniais. Jei žmogus moraliniais (atsakomybės) motyvais negėba tvardyti savo seksualinių instinktų, tai jis smunka į ištvirtimo liūną, dažnai esantį žemiau gyvulio lygio. Taigi asmenybės laisvą valią gali riboti fizikos ar biologijos dėsniai.

Tikinčiųjų įsitikinimu, asmenybės apsisprendimą ir likimą vienaip ar kitaip veikia Apvaizda ir Dievo malonė, neprieštaraujanti žmogaus laisvai valiai. Kiek Apvaizda mus veikia tiesiogiai, o kiek per sukurtuosius dėsnius – to mes žinoti negalime. Kiekvienu atveju tikėjimas Apvaizda ir savo gyvenimo

prasmingumu net kraštutinėmis sąlygomis turi lemiamą įtaką asmens veiksmams ir jo likimui, nes tai, matyt, yra žmogui būdingas archetipas [24].

Ar asmens valia iš tikrųjų yra laisva, t. y. ar ją sąlygoja tik sąmoningas pasirinkimas, ar nulemia daugelis biologinių, psichologinių ir socialinių-moralinių veiksnių? Kaip matėme iš pateiktųjų pavyzdžių, reikėtų atsakyti – ir taip, ir ne; tai priklauso nuo to, ar asmuo pajėgia rinktis gėrį vadovaudamasis aukštesnėmis vertybėmis, ar yra valdomas tik žemesniųjų instinktų ir besaikio naudos troškimo. Vargu ar kiekvienas asmuo gali į tai viena-reikšmiškai atsakyti, nes visi veiksniai žmogų veikia vienu metu, o sprendimų kryptingumas dažnai svyruoja. Viskas priklauso nuo to, kiek žmogus geba Apvaizdos padedamas tuos svyravimus suvaldyti.

4. Priežastingumas žmonių bendruomenėse

Bendruomenė yra didesnė ar mažesnė asmenų grupė, susijusi bendrais siekais. Mažiausia bendruomenė yra šeima, didžiausia – žmonija. Tarp šių kraštinių grupių yra daug tarpinių – interesų grupės, mafijos klanai, nusikaltėlių gaujos, visuomeninės organizacijos, tautos, valstybių piliečių bendruomenės, regioninės ir tarptautinės organizacijos ir t. t. Visos bendruomenės yra atviros netiesinės sistemos, sudarytos iš vienaip ar kitaip sąveikaujančių posistemų. Tačiau jos sudarytos iš sąmoningų asmenų bei jų grupių, kurių tikslai, požiūriai, įtaka bei veikimas gali kisti labai plačiose ribose. Tai sąlygoja bendruomenės būklę ir jos raidą – dažnai net sunkiai prognozuojama linkme.

Formaliai žmonių bendruomenę galima aprašyti netiesinės dinamikos metodais, ypač ekonominiu, ekologiniu ir iš dalies sociologiniu požiūriu. Tačiau vargu ar toks aprašymas gali būti išsamus ir visiškai adekvatus realiai bendruomenės situacijai. Psichologiniai veiksniai, jų tarpusavio kolektyvinė sąveika ir sąveika su platesne socialine ar gamtine aplinka modeliavimo metodais yra išsamiai sunkiai prognozuojami dalykai. Tiesa, galimus įvykių scenarijus nors apytikriai įmanoma numatyti ir tai daroma. Visuo-

menės ekonominės ir ekologinės raidos kompiuterinis modeliavimas [25] yra prasmingas darbas, leidžiantis numatyti veiksmus, padedančius išvengti krizės ir pasirinkti optimalų raidos variantą.

Pastaruoju metu pastebima, kad daugelis pasaulio bendruomenių nevaržomai krypta į materialiąją gerovę, naudą ir juslinius malonumus. Šios „vertybės“ plačiai reklamuojamos žiniasklaidoje, nes užtikrina vis didesnius pelnus monopoliniam verslui. Valdžios ir verslo elitui tai sudaro galimybę būsimo gerovės pažadais manipuliuoti daugumos vargstančių ir viskuo nusivylusių piliečių likimais. Šiomis aplinkybėmis „elitiniame“ visuomenės poliuje protas dažnai virsta savanaudišku gudrumu, siekiant didesnės naudos sau. Priešingame poliuje protui skiriamas tik rūpinimasis kasdiene buitimi – užsitikrinti vargano išgyvenimo galimybes. Abiem atvejais valia dažnai paklūsta šioms dominantėms, o moraliniai kriterijai susilpnėja. Dėl to atsiranda besaikis gobšumas, korupcija, mafija – vienoje pusėje ir nusivylimas, nusikalstamumas, narkomanija, parsidavinėjimas, vaikų pardavinėjimas ar net žudymas – kitoje.

Šiomis sąlygomis neretai žmonių ir net nemažų jų „interesų grupių“ poelgiai smunka žemiau biologinio lygio. Nuo to gyvūnijų saugo natūralūs ir tikslingi instinktai, o žmogaus laisvos valios iš išorės niekas nesaugo. Jai tegali padėti tik tikėjimas aukštesnėmis vertybėmis, į jas orientuota valia.

Garsus Vakarų ekonomistas ir politologas J. Attali straipsnyje „Vakarų civilizacijos krachas“ [26] rašo: „Neribota rinkos ekonomika veda į šešėlinės ekonomikos, narkotikų verslo, mafijos ir kitų organizuoto nusikalstamumo formų atsiradimą. Tai gresia mūsų saugumui ir žmonijos išlikimui“. Plataus profilio rusų mokslininkas N. Moisejevas, religinio tikėjimo atžvilgiu indiferentas („nesu nei religingas, nei ateistas“), teigia, kad dabarties žmonijos situacija yra arti lemtingo bifurkacijos taško. Jei žmonija neatsikovošės ir radikaliai nepakeis savo elgesio, kils globalinė ekologinė katastrofa ir civilizacija gali žūti jau šio amžiaus viduryje [27]. Pasak N. Moisejevo, išeitis būtų, jei technogeninė gamtos tarša būtų sumažinta apie 10 kartų, arba jei žmonija būtų įkurdinta autotrofinėje, t. y. nepriklausančioje nuo

gamtos, dirbtinai sukurtoje techninėje aplinkoje. Abi išeitis jis laiko nerealiomis ir reikalauja skubiai vykdyti radikalias ne tik technines ekonomines, bet ir socialines moralines reformas globaliniu mastu. Turtingųjų šalių monopolinio verslo interesai, kaip ir Šiaurės–Pietų ir Rytų–Vakarų bendruomenių susipriešinimai tokių globalinių reformų galimybes labai riboja arba daro visai neįmanomas. Tačiau ši globalinė grėsmė gerai matoma stebint socialinę moralinę krizę ir jos plėtrą pastarajame dešimtmetyje net lokaliu, sakysim, Lietuvos mastu. Darnios raidos ekologinė koncepcija nevykdoma ir tėra tik propagandinė („popierinė“) iliuzija.

Šioje situacijoje krikščioniui iškyla Apvaizdos, lemties ir likimo problemos. Apvaizda teologijoje apibrėžiama kaip faktas, kad „...neneigiant žmogaus laisvės <...> pasaulio tvarka yra kryptingai valdoma protingos dieviškosios dvasios“ [28]. Tačiau XX a. diktatorių masinės nekaltų milijonų žmonių žudynės kelia Apvaizdos suvokimui klausimą: iš kur kyla blogis ir kokia jo prasmė? Atmetus diktatūrinę valdymo formą, civilizuota žmonija, žodžiais propaguojama demokratiją, kurios daug kur išvis nėra, vėl grimzta į tas pačias, nors ir ne tokias kruvinas, blogybes.

Blogį nulemia laisva žmonių valia, naudojant ją kaip priemonę savo blogiems, bet naudingiems tikslams. Tokie blogio skeidėjai greit solidarizuojasi, ir blogis sparčiai plinta. Turbūt Apvaizda nori dar kartą žmoniją skaudžiai pamokyti, kad vaikantis besaikės naudos jų „vertybės“ nei pastovios gerovės, nei laimės ar taikos neatneš, o anksčiau ar vėliau civilizacija ir žmonija gali susinaikinti.

Kaip Apvaizda veikia žmonių ir jų bendrijų likimus – ar tiesiogiai, ar per savo sukurtus dėsnius žinoti negalime. Tikintieji šį poveikį jaučia per savo ar savo bendrijų likimų lūžius. Pavyzdžiui, tokie faktai, kaip staigus nelauktas bolševikinės diktatūros žlugimas ir pavergtų tautų išsivadavimas, daugelio buvo suvoktas kaip kone stebuklas. Tik ar šį laisvės egzaminą išlaikysime? Vargu ar vien ekonominė gerovė gali visas minėtas problemas išspręsti. Tam būtina atkurti socialinį teisingumą, visuomenės moralę, pagarbą žmogui, jo gyvybei ir gamtai.

Išvados

Fizikinės determinizmo ir priežastingumo sąvokos bei jų taikymas materialiajam pasauliui keitėsi vykstant tikslųjų mokslų pažangai nuo mechanistinio laplasinio determinizmo iki apibendrintų priežastingumo sampratų kvantinėje bei reliatyvistinėje fizikoje ir netiesinėje dinamikoje.

Fizikoje priežastingumas ribojamas draudimo principais. Šviesos greičio konstanta, Planko laikas ir tvermės dėsniai nustato priežastingumo taikymo ribas.

Kosmologijoje antropinis principas ir laiko pradžia, susijusi su Didžiuoju Sprogimu, atitinka krikščioniškąją pasaulio sampratą, nors šie faktai moksle dažnai interpretuojami visai kitaip.

Matematinis determinizmas, naudodamas savo logiškai pagrįstas ir neprieštaringas konstrukcijas, dažnai savaip interpretuoja tikrovės faktus, o tai ne visuomet pasitvirtina realybėje.

Dėsningumas ir atsitiktinumas, determinizmas ir laisvė yra skirtingomis aplinkybėmis nevienodai pasireiškiančios papildomosios sąvokos, analogiškai kaip mikrodalelės impulsas ir koordinatė kvantinėje mechanikoje.

Didžiulis kokybinis skirtumas tarp labiausiai išsivysčiusių gyvūnų (primatų) elgsenos motyvų, susijusių su genetiškai paveldėtais instinktais, sąlyginiais refleksais bei asociacijomis ir žmogaus motyvuoto elgesio yra argumentas, kad mes turime sielą, protą ir laisvą valią.

Krikščioniškieji valios laisvės bei iš to išplaukiančios moralinės atsakomybės principai yra nesuderinami nei su gamtamoksliniu, nei su fideistiniu-deterministiniu fatalizmu.

Fizikiniai ir biologiniai dėsniai riboja žmogaus valios laisvę, bet jos nepaneigia.

Krikščioniškoji etika, gan artima kitų pasaulinių religijų etikai, yra žmonių ir jų bendruomenių veiklos visuotinės moralinės normos. Jų pažeidimai veda prie asmenybių ir bendruomenių išsigimimo ar net žlugimo grėsmės.

Autorius dėkoja matematikui doc. dr. Sauliui Norvaišui už konsultacijas ir naudingą diskusiją netiesinės dinamikos klausimais.

Jteikta 2003 m. liepos mėn.

Determinism, causality, and free will

Summary

The article discusses the concepts of determinism and causality in the natural sciences, philosophy and theology. The meaning of the term „determinism“ signifies that the universe may be governed by universal laws which act in every place and at every moment of time in all the processes in the world. Full knowledge of these laws would allow one to predict all future events. Scientific determinism leads to fatalism which is incompatible with the Christian principles of free will and moral responsibility. Processes and laws of the real world follow the general scientific and philosophical concept of causality. Traditional theology examines the causality in terms of scholastic philosophy which can not be linked to paradigms of contemporary science. Natural sciences explore only the „secondary“ causes, not the „primary“ cause, which is directly linked to God. The term „causality“ corresponds to the most general relationship between different processes in the material, biological, and spiritual worlds.

Concepts and application of determinism and causality to material world were changed according to the progress of exact knowledge from the mechanical (laplacean) determinism up to the contemporary conceptions of causality in quantum mechanics and in non linear dynamics. In physics causality is limited by the relativity principle of the constancy of the velocity of light. The laws of conservation also restrict the limits of the manifestation of causality.

The „beginning of time“ according to St. Augustine can be interpreted as the result of the Big Bang. In physics there are different explanations about the importance of the values of fundamental physical constants and their relations. The scientists who support mathematical determinism have at times created perfect mathematical theories which may be unrelated to reality.

The huge difference in the behavior of most advanced primates and of men testifies to the existence of intellect and the conditional independence of human souls. The Christian principles of free will is incompatible with any deterministic fatalism. Physical and biological laws can restrict human free will, but can not deny it. Christian ethics and the ethics of other world religions are the fundamental laws of human behavior. Their violation leads to the degeneration of individuals and human societies. Violation of social and ecological ethics may lead to a global catastrophe and the end of human civilization. Regularity and chance in biological processes, human behavior and society are complementary concepts like the coordinate and impulse in quantum mechanics.

Literatūra

1. Einšteino mintys, sudarė A. Calaprice, Kaunas, 2002, p. 189.
2. Jonas Paulius II, Enciklika *Fides et ratio*, Vilnius, Aidai, 2000, p. 68.
3. Физический энциклопедический словарь, Москва, 1960. т. 1, p. 545.
4. Физический энциклопедический словарь, Москва, 1998, т. 1, p. 590.
5. Физическая энциклопедия, Москва, 1994, т. 4, p. 119.
6. Encyclopedia of Science and Religion, 2003, ed. J.W.V. van Hynssten, vol. 1-2, 2nd ed., 2003.
7. Ten pat, p. 216-217.
8. Idėjų žodynas, 2001, Vilnius, p. 100.
9. Ten pat, p. 398.
10. Encyclopedia of Science and Religion, p. 90-96.
11. Žr. p. 68-72.
12. И. Д. Новиков, Эволюция Вселенной, Москва: Наука, 1990, p. 105-112.
13. Князева, П. Курдюмов. Законы эволюции сложных систем, 1994, Москва, Наука, p. 236.
14. E. I. Silinsh, Search for a great truths, essays on the history of ideas and paradigms, Translated from Latvian by prof. J.Eiduss, Riga, 2000, kompaktinis diskas.
15. Žr. šios knygos p. 87-114.

16. A. Tamulio paskaita. Medžiaga pateikta <http://itpa.lt/~tamulis/>.
17. A. Paškus, Evoliucija ir krikščionybė Teilhard de Chardino perspektyvoje, Čikaga: Į laisvę fondas, 1988, p.172.
18. Jonas Paulius II, Enciklika *Fides et ratio*, (nuoroda 2) p. 113-117.
19. Žr. Č. Kavaliauskas, Trumpas teologijos žodynas, 1992, Vilnius, p. 130-133.
20. Plačiau: Science, 1992, v. 256, N 5065, p. 1763.
21. V. Frankl, Žmogus ieško gyvenimo prasmės, Logoterapijos santrauka, Vilnius, 136 p.
22. S. Yla, Žmonės ir žvėrys dievų miške, Kaunas, 1991, 398 p.
23. H. Vorgrimler, Naujasis teologijos žodynas, Kaunas: Katalikų interneto tarnyba, 2003, p. 111.
24. V. Frankl, Nesąmoningas Dievas. Psichoterapija ir religija, Vilnius, 2000, p.141.
25. S. Norvaišas, Į ateitį su sistemų dinamika, Mokslas ir gyvenimas, 1999, Nr. 5.
26. J. Attali, Foreign Policy, 1997, N 107.
27. Žr. Н. Н. Мойсеев, Современный антропогенез, цивилизационные разломы эколого политический анализ, Вопросы Философии, 1995, Nr 1, p. 3-30.
28. H. Vorgrimler, Naujasis teologijos žodynas, p. 49.

Lietuvių katalikų mokslo akademijos Suvažiavimo darbai. T. XX, Vilnius, 2006.
ISSN 1392-0499, p. 49–64.

Liberalizmas: pasaulėžiūros krizė Lietuvoje

Skiriama Stasio Šalkauskio gimimo
120 metų sukakčiai pažymėti

Straipsnyje aptariamas Lietuvos visuomenės ir valstybės krizės ryšys su tikrovėje vyraujančia pasaulėžiūra. Šalyje paplitusi korupcija, šeimų irimas, nusikalstamumas, narkomanija, savižudybės, socialinė neteisybė ir t. t. Tai sukelia nusivylimą, masinę emigraciją ir krizę dar labiau didina. Šias blogybes lemia valdžios elito ir valdininkijos postkomunistinio liberalizmo nuostatos ir besaikis gobšumas. Esama situacija lyginama su Stasio Šalkauskio pateikta krizių analize, parodžiusia, kad krizės ištakos – liberalizmo pasaulėžiūroje.

Apžvelgiama liberalizmo esmė, jo atmainos, „liberaliosios vertybės“, jų prieštaravimas ir libertalistinių valdžios nuostatų nulemta visapusiška krizė. Apžvelgta ir lietuviškojo liberalizmo raida. Parodyta, kad liberalizmas yra praktinio materializmo ir ateizmo atmaina, nesuderinama su krikščioniškąja pasaulėžiūra, kuria vadovaujantis būtų galima iš krizės išbristi.

Įvadas

Mūsų visuomenę, tautą ir valstybę yra ištikusi didelė moralinė krizė, kurią atspindi net oficiali statistika. Tai stabdo įvairiopą visuomenės, tautos ir valstybės pažangą. Visos kalbos apie ekonominę pažangą, gerovės augimą, taip pat pastangos kurti geresnį Lietuvos įvaizdį yra ne kas kita, kaip valdžios elito propaganda. Ieškant šios situacijos priežasčių, paprastai nu-

rodoma 50 metų okupacijos įtaka. Tačiau mums, išgyvenusiems visą tą laikotarpį ir stebėjusiems tada vykstančius procesus visuomenėje, natūraliai kyla klausimų, į kuriuos neatsakyta. Kodėl, okupacijos metais išskyrus kolaborantų ir partinių karjeristų mažumą, visuomenės daugumos būklė ir moralinė sveikata buvo daug geresnė negu dabar? Kodėl tada, okupacijos sąlygomis, kultūrinė veikla ir žmonių susidomėjimas ja vyko daug aktyviau, negu dabar, laisvoje Lietuvoje? Kodėl tada brukama komunistinė ideologija neprigijo, o dabar niekur viešai nedeklaruojama praktinio materializmo ideologija daro didžiulę įtaką visuomenės moraliniam smukimui? Mėginsime nors iš dalies į šiuos klausimus atsakyti.

Ideologijos sąvoka suprantama labai skirtingai. Todėl būtina ją nors glaustai aptarti. Terminas *ideologija* šiandien dažnai suvokiamas neigiamai ar net smerktina prasme. Taip yra prisimenant bolševikinę ar nacistinę ideologijas, t. y. prievarta brukamas pažiūras. Mes šį žodį vartojame S. Šalkauskio duoto apibrėžimo prasme: ideologija yra *organinga idėjų sistema, charakterizuojanti vieną kurią pasaulėžiūrą ir nustatanti praktinę žmogaus gyvenimo ir veikimo liniją* (Šalkauskis, 1996, Raštai V t., p. 167). Apie ideologijos prievartinį pobūdį negali būti net kalbos, nes tai prieštarautų krikščioniškajam žmogaus valios laisvės principui. Liberalai ideologiją suprantą visai kitaip. „Ideologija, būdama *uždara ir neverifikuojama vertybių, vertinimų ir pažiūrų sistema*, susiduria tik su dviem tikrais savo antagonistais – atvira sąmone (visų pirma su mokslu, filosofija ir kritine mintimi) – ir atvira socialine tikrove (atvira visuomene). Uždarumas ir užsisklendimas yra pati ideologijos šerdis. <...> Ideologija tampa totalitarinių režimų vidine spyruokle“ (Donskis, 1993, p. 41–42). Čia „uždarumas ir užsisklendimas“, matyt, suprantamas, kaip vertybinis „vienos kurios pasaulėžiūros“ (Šalkauskis, 1996, p. 167) pasirinkimas, prieštaraujantis liberalizmo principui, kad visos žmonių pasirenkamos pasaulėžiūros yra vienodai vertingos.

Žmogaus, žmonių grupės ar net *visuomenės veikla ir orientacija remiasi viena ar kita vyraujančia pasaulėžiūra ir ją atitinkančiomis vertybinėmis nuostatomis*. Veiklos motyvai ir rezultatai yra tiesiogiai susiję su dažnai nedeklaruojama, bet sąmoningai ar pasąmoningai veikiančia vertybine orien-

tacija. Įvairios organizacijos ar partijos dabar savo šūkiuose ar programose skelbia skirtingus tikslus, bet neužmiršta deklaruoti „ekonominės pažangos“, „tarnavimo Lietuvos žmonėms“, „siekmą užtikrinti jiems gerovę“ ir t. t. Tačiau iš tikrųjų veikianti valdžios elito ir valdininkijos ideologija yra viena – ją galėtume pavadinti *praktiniu materializmu ir principiniu ekonomizmu*, nes ji vadovaujasi nuostata, kad pagerėjus ekonomikai *laisvoji rinka* savaime visas problemas išspręs. Tik neaišku, kaip ta ekonomika ir piliečių socialinė būklė galėtų šiomis sąlygomis pagerėti, kai vyrauja ne visuomenės poreikiai, o atskirų monopolinio verslo grupių ar atskirų jų narių interesai siekiant pelno bei naudos tik sau. Tai matome iš jų veiksmų ir rezultatų – nesibaigiančių korupcijos ir privatizacijos skandalų, apgaulingai įvardijamų „viešųjų ir privačių interesų supainiojimu“, taip pat begalinio gobšumo turtui.

Kiekviena praktinė ideologija stengiasi rasti sau teorinį filosofinį pagrindą. Prieš 70 metų vykusiame LKMA II suvažiavime teigė S. Šalkauskis pranešime „Ideologiniai dabarties krizių pagrindai“ (Šalkauskis, Raštai V 1996, p. 274–317) nurodė, kad *liberalizmas yra krizės pagrindas*. Šiuo metu liberalizmo terminu įvardijamos netapačios ideologinės bei politinės kryptys. Liberalizmas nėra vientisas reiškiny, o turi keletą skirtingų atmainų. Todėl čia panagrinėsime liberalizmo esmę, jo principus ir vadinamąsias liberaliųjų vertybes, lietuviškojo liberalizmo raidą, padarinius, ryšį su dabartine krize Lietuvoje ir liberalizmo santykį su krikščioniškąja pasaulėžiūra, taip pat būdus, kuriais būtų galima krizę įveikti.

Liberalizmo samprata

Liberalizmas paprastai apibrėžiamas kaip „politinė ir ideologinė srovė, propaguojanti parlamentinę santvarką, individo iniciatyvos laisvę ir valdžios nesikišimą į ekonomiką, pakantumas kitų žmonių nuomonei, kitokiam elgesiui, pagrįstas asmenybės laisve“ (Tarptautinių žodžių žodynas, 2001, p. 434). Vienas iš klasikinio liberalizmo apologetų A. Hayek sako, kad „*Laisvė gali būti išsaugota tik ją traktuojant kaip aukščiausiąjį princi-*

pag“ (<http://klf.ils.lt/LiCS> Klasikinio liberalizmo frakcijos deklaracija. Preambulė). Taigi laisvė liberalams yra aukščiau visko, apeinant du klausimus: 1) „laisvė kam?“ (pozityvi laisvė) ir 2) „laisvė (tiksliau – apsaugojimas) nuo ko?“ (negatyvi laisvė). Atsakymai į šiuos klausimus paaiškėja liberalizmo raidoje, įgyvendinant jį tikrovėje.

Liberalizmas reikalauja toleruoti kiekvieną žmogaus apsisprendimą, nes tik jis pats gali spręsti, kas jam yra gera, o kas – bloga. Liberalių pažiūrų filosofas A. Greimas net teigia, kad apskritai „kriterijų atskirti gera nuo blogo nėra“ (Greimas, 1966, p. 9–27). K. Almenas (2006) nurodo, kad „pačioje šerdyje atsakingumas kertasi su asmenine laisve“. Kai aukščiau visko keliamas asmeninė laisvė, tai dažnai kyla konfliktas su morale ar net – su teise, nors dažnas liberalas reikalauja, kad individo veikla nekenktų kitiems ir neprieštarautų įprastoms teisės normoms. Tačiau, kaip matysime toliau, šio reikalavimo paprastai nepavyksta įgyvendinti arba jo vienaip ar kitaip išvis mėginama atsisakyti, nes tai esąs laisvės ribojimas. Dėl to kyla vidinis liberalizmo prieštaravimas, kuris ir sukelia krizes mūsų visuomenėje, dažnai paisančioje tik liberalių nuostatų.

Liberalizmo atmainos

Liberalizmas nėra kokia bendra ideologinė ar politinė pakraipa. Skiriamos kelios jo kryptys, nors jos visos laikosi aptartųjų liberalizmo principų. Svarbiausios liberalizmo atmainos yra šios.

1. Konservatyvusis liberalizmas (JAV vadinamas neoliberalizmu) skelbia, kad individui leidžiama daryti ką nori, jei jis nepažeidžia kitų asmenų prigimtinių teisių.

Prigimtinę teisę britų ir amerikiečių liberalizmo pradininkai kildino iš Dievo, o prancūzų – teigė, kad liberalizmas apsieina be Dievo. Vėliau liberalių valdžių įstatymai, gindami stambiojo verslo pelno interesus, prigimtinei

teisę iš tikrųjų paneigė. Privati nuosavybė ir galimybė ją įgyti yra žmogaus laisvės pagrindas.

„Demokratinis liberalizmas skelbia piliečių teisių pirmumą ir kad valdžia turi ginti bendruomenės interesus. Valstybės santvarka turi būti demokratinė. Tačiau didesnė demokratija liberalizmo sąlygomis sunkiai įmanoma, nes ji dažniausiai virsta oligarchija.

Socialinis liberalizmas siekia kapitalizmo reformų ir socialinės piliečių gerovės, apdėdama verslą progresiniais mokesčiais. Ši liberalizmo atmaina labiausiai nukrypsta nuo klasikinio liberalizmo principų ir yra artima švediško tipo socializmui.

Libertalizmas – radikaliausia konservatyviojo liberalizmo versija, tvirtinanti, kad valstybė turi apsaugoti piliečius, bet visai nesikišti į jų gyvenimą ir ekonominę veiklą. Socialinė nelygybė yra teisėta ir prasminga. Stipresnieji, nugalėję konkurencinėje kovoje, turi teisę valdyti silpnesnius. Politinė valdžia turi tapti turtingiausiųjų privilegija“ (Kulesza, 1998, p. 50–56).

2 ir 3 pozicijų liberalizmo atmainos yra lyg ir švelnesnės liberalizmo formos, nes numato mažinti neigiamus konservatyviojo liberalizmo ir ypač libertalizmo sukeltus socialinius padarinius – vargingųjų visuomenės sluoksnių išnaudojimą, didėjančią socialinę atskirtį ir nepasiturinčiųjų skurdą. Jos šiek tiek prieštarauja pagrindiniams konservatyviojo klasikinio liberalizmo principams, kurių nuosekliai laikantis nei visiškai demokratija, nei socialinė gerovė yra neįmanomos, – tai matysime toliau nagrinėdami libertalų deklaracijas.

JAV politikoje vyrauja tik dvi liberalizmo formos, atitinkančios dviejų valdančiųjų partijų ideologijas. Respublikonai laikosi neoliberalizmo ideologijos, o demokratai – socialinio liberalizmo. Tačiau „demokratai nekreipia dėmesio į moralinį auklėjimą, daug kalba apie instrukcines mokyklas ir ne tik ignoruoja religijas, bet jas stumia iš viešojo gyvenimo <...> Amerikietiškas liberalizmas, paneigęs laisvos rinkos principą ir vietinės administracijos pirmumą, federaliniam administravimui perleido vidaus ekonomikos tvarkymą <...> asmens laisvių vardu nuvertinta moralė. Viešose mokyk-

lose uždrausta prasitarti apie Dievą <...> jose atsisakoma auklėjimo, paliekant tik instruktavimus. Ypač nemėgstama tapo krikščionybė <...>. Turtingesnieji krypsta respublikonų pusėn. Vargingesnieji <...> – remia demokratų“ (Volertas, 2006, p. 33–34). Taigi liberalizmas JAV skiriasi tiek nuo klasikinio liberalizmo, tiek nuo libertalizmo, įsivyravusio Lietuvoje.

Deklaruojamos liberaliosios vertybės ir jų prieštaravimas

Lietuvoje liberalizmo pradininku kartais laikomas Vincas Kudirka, cituojant jo teiginį „Jei nori – tikėk. Svarbu, kad darbai geri būtų. Jei nori – netikėk. Svarbu, kad darbai būtų geri“ (Kavolis, 1997, p. 66). Čia gal esama liberalių pažiūrų atspindžio, bet Kudirkos priskirti prie liberalų negalima vien todėl, kad jis buvo pasiaukojęs idealistas, besąlygiškai įsipareigojęs pareigai Tėvynei ir laikėsi moralinių nuostatų, o tai visiškai nesuderinama su dabartinio liberalizmo ideologija. Be to, net liberalas V. Kavolis pripažįsta, kad Kudirka buvo tikintis katalikas, nors ir antiklerikalas, didesnę gyvenimo dalį nepraktikavęs katalikybės (ten pat, p. 65–67). Taigi Kudirkos liberalizmas – labai sąlygiškas.

Pirma organizuota liberalių pažiūrų lietuvių grupė susibūrė tik susikūrus „Santaros-Šviesos“ organizacijai. Štai jų deklaracija, paskelbta JAV 1954 metais:

1. „Mes tikime žmogumi, žmogaus pajėgumu pačiam sau kurti savo gyvenimo prasmę... Reikalaujame: pagerbti kiekvieno žmogaus tikėjimą – koksai jis bebūtų...“

2. „Mes tikime žmogaus laisve, kuri remiasi jo pasiryžimu plačiai atsiverti, taip pat ir stengtis ir kitus atverti visiems dvasiniams pasauliams, iš anksto neatmetant nė vieno.“

3. „Mes tikime lietuviybės prasme. Tikime, kad lietuviybėje mes galime būti pilnais žmonėmis“ (Akiračiai, 2006).

Matome, kad liberalizmo ideologiją čia geriausiai atitinka tik 1 ir 2 punktai, išreiškiantys šiai ideologijai būdingą moralinį reliatyvizmą. Tačiau patriotinio įsipareigojimo tautai sąvoka dabartiniam kosmopolitinės pakraipos liberalizmui jau tiesiogiai prieštarauja. Visai neatitinka šiuolaikinio liberalizmo materialistinio pobūdžio ir tokie idealizmui būdingi terminai kaip „tikime“ bei „dvasiniai pasauliai“. Be to, deklaracijoje jaučiamas naivus tikėjimas gera žmogaus prigimtimi; tai realybėje dažniausiai visiškai nepasitvirtina, kaip ir dvasingumo siekis remiantis vien asmenine laisve bei nauja. Patriotizmo akcentavimas 3 punkte čia sudaro vėlesniems kosmopolitiniams liberalams nebūdingą išimtį. Vėliau santariečiai požiūrį į patriotizmą gerokai pakeitė. Dabar liberalai ignoruoja ir krikščioniškuosius principus, nes kiekvienas įsipareigojimas laikytis kurios nors vertybės uždeda pareigą ir riboja žmogaus laisvę (Almenas, 2006). Užuoť gerbės asmens tikėjimą ir jo pasirinkimą, kaip matysime iš šiuolaikinio liberalizmo deklaruojamų nuostatų, liberalizmas diktuoja savąsias „liberalias vertybes“, nepalikdamas erdvės anksčiau deklaruotai pagarbai kitiems pasirinkimams. Taigi dabar postkomunistinis liberalizmas jau tampa ideologija, kurią liberalas L. Donskis vertina labai neigiamai (Donskis, 1993, p. 41–42).

Lietuvos liberalusis jaunimas (LLJ) liberaliąsias vertybes formuluoja jau kitaip, būtent akcentuoja šiuolaikinio klasikinio liberalizmo ar net liberalizmo principus, kurie veikia ir nulemia atitinkamus padarinius Lietuvos gyvenime:

1. Įvairovės tolerancija. Liberalus vienija bendras principas – skirtingų vertybių tolerancija, jei jos neperšamos per prievartą²². Tik tai gali užtikrinti santarvę ir taiką.

2. Asmens laisvė ir atsakomybė. Žmogus yra visų vertybių matas. Niekas, išskyrus konkretų žmogų, negali spręsti, kas jam svarbu ir kas vertinga. Žmogus pats priima sprendimus ir atsako už jų pasekmes.

22 „Vertybių piršimas per prievartą“ galimas tik tokiuose autoritariniuose režimuose kaip komunizmas ar nacizmas. Visais kitais atvejais vertybės pasirenkamos sąmoningu žmogaus laisvos valios apsisprendimu ir apie jokią prievartą čia neįmanoma net kalbėti.

3. Privati nuosavybė. Bet koks kėsinimasis į privačią nuosavybę yra neteisėtas ir žalingas. Laisvė ir nuosavybė – neatskiriami.

4. Laisva rinka. Žmogus laisvai pagal savo nuožiūrą gali elgtis su savo nuosavybe. Laisvų mainų sistema yra būtina žmogaus laisvės ir gerovės sąlyga.

5. Teisės viešpatavimas. Pareigos kyla ne iš prievartos, o iš teisės, glūdinčios žmonių, kaip laisvų individų, prigimtyje ir jų laisvuose susitarimuose. Žmogus turi paklusti teisei.

6. Minimali valstybė. Valstybės valdžia turi būti minimali ir nesikišti į savanoriškus žmonių santykius bei nesiimti persikirstytojo vaidmens.

Šis liberalių vertybių sąrašas jau savaime kelia klausimą, kaip jas įmanoma tarpusavyje suderinti. „Įvairovės tolerancija“ verčia toleruoti tokius į šeimos ir visuomenės išsigimimą vedančius reiškinius, kaip homoseksualizmas, neįpareigojanti „partnerystė“ vietoj tvirtos šeimos, seksualinis jaunimo palaidumas, propaguojant „saugų seksą“, masinis smurtinių filmų demonstravimas per TV ir t. t. Seksualinių mažumų tolerancija yra tapusi kone visos tolerancijos kriterijumi. Nesunku suprasti, kas atsitiktų su žmonija šį kriterijų praktiškai taikant kaip Kanto kategorišką imperatyvą.

Taip pat neaišku, kaip suderinama liberali negatyvi laisvė su atsakomybe, jei valstybė įpareigota nesikišti, o sau palankius įstatymus leidžia interesų grupės, kontroliuojančios ir teismus, ir vyriausybę. Tai plati dirva nuosavybės grobimui teisėtomis (pagal esamus įstatymus) ir neteisėtomis priemonėmis. Laisva rinka tam tik padeda, nes stambūs monopolistiniai verslininkai, sukaupe didelį kapitalą, turi nepalyginamai daugiau teisių, jas užsitikrindami ir korupcijos pagalba, ir tiesioginės įtakos valstybės institucijoms bei teismams būdu. Apie socialinį teisingumą šiomis aplinkybėmis išvis sunku kalbėti. Maksimalių ir minimalių pajamų santykis Lietuvoje yra vienas didžiausių Europoje, kaip ir skurstančioji visuomenės dalis.

Pagrįstai L. Donskis savo kalbose ir raštuose įrodinėja, kad dabartinė Lietuvos santvarka ir ją grindžianti ideologija tėra „liberalizmo karikatūra“ (Diskusija..., 2005). Kaip matome iš pateiktų liberaliųjų vertybių sąrašo ir jų

poveikio Lietuvos gyvenimui, jos ir nulemia mūsų visuomenės ir valstybės krizę, taip pat visus neigiamus reiškinius, kurie dabar suvešėjo Lietuvoje.

Liberalios ideologijos įgyvendinimo padariniai

Tikėjimas gera žmogaus prigimtimi dabartinėje Lietuvos visuomenėje visiškai nepasitvirtino. Negausūs ir menki pagalbos vargstantiesiems pavyzdžiai, atskirų labdaros fondų ar Bažnyčios iniciatyva neatsveria masinių niekuo neriboto savanaudiško gobšumo faktų, sakysim, grobiant žemes ir kitą turtą, užstatant vandens telkinių apsaugines zonas privačiuose kotedžuose ir jas aptveriant, nors tai prieštarauja įstatymams ir teisėtiems visuomenės interesams.

Laisvoji rinka yra įstatymų užprogramuota taip, kad konkurencinėje kovoje gali laimėti tik stambusis kapitalas, o smulkesnėms įmonėms tenka bankrutuoti ir trauktis didžiosioms iš kelio. Taigi rinka yra visiškai ne laisvoji, o monopolinė. Valstybės valdžia ir teismai tarnauja monopoliniam stambiajam kapitalui. Todėl demokratija virsta oligarchija. Konstitucija 23 straipsnyje patvirtina nuosavybės neliečiamumą, nepriklausomai nuo to, koku būdu ji įgyta. Tokių įteisintų (sakysim, žemės perkėlimas) ir kitų neįteisintų būdų yra platus pasirinkimas. Viskas nuslepiama „privatizacijos“ terminu, ir dar neteko girdėti, kad koks nors dabartinis oligarchas, viešai, „priglobęs“ milijoninius turtus, žiniasklaidai pagarsinus ar kitaip visuomenei apie tai sužinojus, būtų atsidūręs už grotų. Net jei ir iškeliamos tokios bylos, jos vilkinamos ir ilgai numarinamos.

Mokslas, kultūra, švietimas tampa *preke, parduodamomis paslaugomis*, tarnaujančiomis stambiojo verslo interesams. Reikalaujama, kad mokslas savo veiklai užsidirbtų pats. Dėl to žlugdomas fundamentalusis mokslas, o jam žlugus – žlugus ir taikomasis mokslas (Šalkauskas, 2005, p. 45), nors galėtų padėti kurti paklausias technologijas ir produktus. Toks požiūris į mokslą prieštarauja pačiai mokslo esmei, nes mokslo tikslas yra ne pelnas, o tiesos, t. y. naujų dėsnių bei dėsningumų paieška. Be to, šis požiūris nustu-

mia į šalį humanitarinius, „nepelningus“ mokslus, kurie yra kultūros, visuomenės tobulėjimo ir tautinio identiteto išlaikymo pagrindas.

Liberalų deklaruojama asmenine laisve ir asmens teisėmis gali naudotis tik turčiai. Kitiems lieka tik teisė balsuoti. Nusivylę viskuo jie dažnai iš viso nebalsuoja, o kiti balsuoja už tuos, kurie daugiau ir įtikinamiau žada, o po rinkimų lieka apgauti. Šiomis sąlygomis besitęsianti politinė krizė nulemia tai, kad vyksta masinė jaunų, mokslus baigusių darbingų žmonių emigracija ir susidaro kritiška demografinė padėtis.

„Informacinės visuomenės“ deklaravimas čia nedaug ką gali padėti, nes informacija manipuliuojama politiniais ir komerciniais interesais. Vadinašiosios „aukštosios informacinės technologijos“ tarnauja stambiajam verslui, jo reklamai, besaikio ir beprasmiško vartojimo propagandai, o ne mokslui, kultūrai bei visuomenės ugdymui (J. Šalkauskas, 2002, p. 70–76).

Liberalizmas ir krikščionybė

Liberalų ideologijos centrinė ašis yra „asmens laisvė be įsipareigojimo savo artimui“. Labai lakoniškai liberalų požiūrį į kitą žmogų yra suformulavęs vienas iš žmonijos protėvių – Kainas: „Negi aš savo brolio sargas?“ Liberalai ima rūpintis kitu žmogumi ir visuomene tik tada, kai jiems tai tampa naudinga arba neišvengiama (Raškinis, 2006).

Pasak krikščioniškosios pasaulėžiūros, laisvė nėra savaiminė vertybė, o tik priemonė siekti kitų, aukštesnių vertybių. Taigi tikras krikščionis tegali pripažinti tik pozityviąją laisvę, susietą su Aukščiausiojo duota laisva valia, paliekančia mums galimybę rinktis tarp gėrio ir blogio. Atsiranda lyg ir bendras krikščionio ir liberalo principas. Tačiau čia griežtai skiriasi tokio pasirinkimo vertinimas. Liberalui abu pasirinkimai yra lygiaverčiai ir jo vienodai toleruojami. Krikščioniui blogio pasirinkimas yra nuodėmė, t. y. nusižengimas Aukščiausiam, kaip gėrio šaltiniui. Toks pasirinkimas veda prie blogų pasekmių jau čia, žemiškoje būtyje. Liberalai reikalauja pašalinti ar bent gerokai apriboti visus individo laisvei trukdančius varžtus – valsty-

bės įtaką, įsipareigojimą individo įsitikinimams atitinkančioms vertybėms.

Laisvoji rinka, negailestinga silpnesniams, konkurencija, moralinis reliatyvizmas, išnaudojimo ir socialinio neteislingumo pateisinimas net klasikinio liberalizmo teorijoje tiesiogiai prieštariauja artimo meilės įsakymui ir visiems krikščionybės principams. Tikrovėje yra dar blogiau, nes turčių interesams tarnaujanti oligarchinė valdžia per televiziją, per daugiau ar mažiau užmaskuotą smurto, sekso ir vulgariausių pramogų reklamą tvirkina jaunimą, propaguodama vartotojišką, juslinių malonumų kupiną gyvenimo būdą. Rezultatai aiškiai matomi mūsų kasdienybėje ir net oficialiojoje statistikoje. Jaunimo nusikalstamumas, seksualinis palaidumas, pradedant nuo 14 metų, narkomanija, šeimų irimas, gyvenimas „partnerystėje“, įvairios priklausomybės, pavyzdžiui, net nuo kompiuterinių žaidimų, juolab – nuo alkoholio ir kitų narkotikų, gimstamumo smukimas žemiau kritinės ribos – visa tai gresia visuomenės išsigimimu artimiausioje ateityje, o tolimesnėje perspektyvoje – net tautos ir valstybės išnykimu.

Sąmoningosios Lietuvos inteligentijos ir katalikų bendruomenės tiesioginė pareiga yra visomis savo jėgomis pasipriešinti šiems reiškiniams. Kaip jos tą pareigą atlieka?

Tiek liberalai, tiek krikščionys gyvena po tą pačią saulę ir jie turi turėti bendrų sąvokų, kurios nusakytų žmonių santykius pagal tuos pačius kriterijus, išskyrus gal tiksliai krikščionišką vertybinį turinį. Taigi vietoj „artimo meilės ir gailestingumo“ atsiranda „tolerancija“, vietoj krikščioniui vertybiškai nuspallvintų sąvokų „vyras, žmona, sutuoktinis, meilužis, sugulovas“ atsiranda vertybiškai neutralios sąvokos „draugas, gyvenimo draugas, partneris“, vietoj „skaistumo, santuokinės ištikimybės, ištvirtinimo ar gašlumo“ sąvokų siūlomos tokios sąvokos kaip „reprodukcinė laisvė“, seksualumas, teisė į savo kūną, gimstamumo kontroliavimas...

„Katalikų bendruomenės (pasauliniu mastu) problema yra ta, kad mes leidžiam, kad mums būtų primetinėjamos liberalų sąvokos, o priimdami sąvokas mes drauge gauname ir už jų paslėptas priešiškas vertybines nuostatas. O po to stebimės, kodėl sociologinės apklausos rodo šizofrenišką katalikų mąstyseną – save laiko katalikais, o pasisako už antikatalikiškas

nuostatas. Katalikai nepajėgia atlaikyti ideologinio spaudimo. Prieš mūsų vertybes yra paleista visa milžiniška žiniasklaidos ir viešųjų ryšių bei reklamų industrija ir mes pralaimime prieš ją, nesugebėdami apginti ir palaikyti savo pasaulėžiūros, netgi savo bendruomenės viduje. Katalikų šeimos praranda savo vaikus. Katalikai nebemoka viešose diskusijose apginti ir pagrįsti savo vertybių ir sąvokų“ (Diskusija, 2005).

Deja, net katalikiškų organizacijų, tokių kaip ateitininkai, skautai ir kiti, nariai ir vadovai geriausiu atveju pasitenkina tik religinių praktikų atlikimu ar diskusijomis bei paskaitomis savo uždarame rate, nedrįsdami išeiti į atvirą diskusiją su kitamaniais ir savo principus bei gyvenimo vertybes viešai apginti. Neretai būna dar blogiau – viešai demonstruojami savo religingumą, jie patys faktiškai gyvena pagal liberalizmo nuostatas, nejausdami čia savo veidmainystės. Ko vertas toks „religingumas“, jei jo „išpažinėjai“ nesugeba atsispirti akivaizdžiam blogiui ir jį skatinančioms nuostatoms?

Kaip trūksta dabar tokių apaštalų, koks buvo kun. A. Lipniūnas, kuris asmeniniu pavyzdžiu, konkrečiu veiksmu ir ugningu žodžiu gebėjo priešintis vidiniam ir išoriniam blogiui, nesmerkdamas ir neteisindamas asmenų, per kuriuos tas blogis reiškiasi! Tai daryti kiekvienam pagal savo išgales yra visų mūsų, o ypač – dvasininkų pareiga.

Laisvė yra susijusi su tiesa. Tiesa yra viena, bet turi daug aspektų. Absoliuti tiesa mums čia, žemiškoje būtyje, yra nepasiekiamą. Bet prie jos galime artėti tiek mokslinė, kultūrinė, filosofinė, tiek religinė prasme. Jaunasis V. Kavolis prieš 60 metų rašė: „S. Šalkauskio koncepcija, jog lietuviškoji kultūra yra vien forma, kurią turįs pripildyti katalikiškasis turinys, yra visai paraleli komunistinei <...> Abi pažiūros į kultūrą išplaukia iš totalistinių filosofijų prielaidos, jog tik jos žino tiesą, ir tai visą tiesą...“ (Kavolis, 2006, p. 209). Vargu ar šio absurdiško teiginio autorius buvo skaitęs S. Šalkauskio „Kultūros filosofiją“ (S. Šalkauskis, Raštai I t., 1990, p. 159–342), kur kultūra apibrėžiama kaip kultūrinis žmogaus ar visuomenės materialus ar dvasinis veiksmas: „visuomenės kultūrinio veikimo arba net kultūrinių nusiųteikimų visetas (visuma) sudaro visuomeninę kultūrą“ (J. Šalkauskas, 2002, p. 70–76). Analogiškai apibrėžiama ir individualinė kultūra, o „civilizacija

yra kultūros objektyvacija išviršinėmis priemonėmis“ (ten pat). Taigi kultūra nėra tik tuščia forma, kurią kažkuo reikėtų užpildyti. O gretinimas su komunistine kultūros samprata gali sukelti tik juoką.

Jokia filosofija negali pretenduoti į „visą tiesą“, nes tokia pažiūrų sistema iš viso nebūtų filosofija, o tik totalitarinės sistemos prievarta primesta pasaulėžiūra. Todėl pateiktoje V. Kavolio citatoje „totalistinės filosofijos“ sąvoka yra tokia pat nesąmonė, kaip „apvalus trikampis“. Kiekviena filosofija kelia daug daugiau diskusijų, problemų, klausimų, negu galėtų tai pilnai išspręsti.

Liberalizmas, skelbdamas, kad visos pasaulėžiūros ir visi moraliniai principai, kuriuos žmogus pasirenka, yra lygiaverčiai ir vienodai gerbtini, propaguoja moralinį ir vertybinį reliatyvizmą, prieštaraujantį krikščionybės pagrindams. Jei XX a. milijonai žmonių pasirinko komunistinę ar nacistinę pasaulėžiūrą, tad ar dėl to liberalas tokį pasirinkimą turėtų gerbti?

Galbūt liberalas galėtų pasiteisinti, kad to gerbti nereikėtų, nes daro žalą žmonėms. Tačiau dėl to, kad šiuolaikinis libertalizmas palaiko monopolistinį kapitalizmą, irgi pasaulyje miršta milijonai žmonių iš bado. Tačiau šios santvarkos liberalai nepasmerkia. Taigi liberalizmo ir krikščionybės nesuderinamumą rodo jau pamatiniai jų principai.

Popiežius Leonas XIII dar 1891 m. savo enciklikoje „Rerum novarum“ (Leonas XIII, 1991, p. 55–80) atmetė liberalų skelbiamą visų pasaulėžiūrų lygybę, taip pat nuostatą, kad žmogus yra aukščiausia vertybė ir tiesos kriterijus, smerkė moralės principų nevaržomą konkurenciją, pateisinančią egoistinių interesų pirmumą ir pasiūlė teisingą, krikščionybės principais paremtą, socialinę santvarką, grindžiamą altruizmu, artimo meile ir savitarpio solidarumu. Taigi jis nurodė būdą, kaip įveikti liberalaus monopolistinio kapitalizmo sukeltą krizę.

Beveik po šimto metų – 1987 m. išleistoje enciklikoje „Sollicitudo rei socialis“ (Jonas Paulius II, 1990, p. 48–53) popiežius globaliniu mastu apžvelgė pasaulyje besiplečiančias blogio apraiškas ir numatė atslenkančias grėsmes. Ypač pabrėžta „praraja tarp Šiaurės ir Pietų“ ir „kultūrinis atsilikimas“. „Vietoj kūrybinės iniciatyvos įsigali pasyvumas, priklausomybė ir pa-

klusnumas biurokratiniam aparatui, kuris <...> kone visiškai pavergia žmonių <...> Būtina atskleisti ekonominį, finansinį ir visuomeninį mechanizmą, kuris, nors ir valdomas žmonių, gana dažnai veikia beveik automatiškai, dar labiau įtvirtindamas vienų turtingumą, o kitų skurdą. Toks mechanizmas, kuriam tiesiogiai ar netiesiogiai vadovauja stipriau išsivysčiusios šalys, pačiu savo funkcionavimu išreiškia savo vadovų interesus ir galų gale slopina arba skatina silpniau išsivysčiusių šalių ekonomiką <...> Vakaruose iš tiesų egzistuoja sistema, kuri istoriškai semiasi įkvėpimo iš liberalinio kapitalizmo, susiformavusio praeitame amžiuje kartu su industrializacija, principų.“

Matome, kad šioje enciklikoje paminėtos grėsmės ir blogybės per du paskutinius dešimtmečius, deja, žymiai sustiprėjo.

Katalikiškoji pasaulėžiūra – būdas įveikti krizę

Krizės priežastis, pasekmes ir galimybes ją įveikti, dar prieš 70 metų, nurodė minėtoje paskaitoje S. Šalkauskis (Šalkauskis, Raštai V 1996, p. 274–317). Toliau aptarsime šio filosofo pateiktą katalikiškosios ir katalikų pasaulėžiūros sampratą, kad būtų galima atsispirti artėjančiai krizei. „Katalikų pasaulėžiūra ir katalikiškoji pasaulėžiūra, – rašo S. Šalkauskis, – yra du skirtingi dalykai, kurie toli gražu ne visados ir ne visu plotu sutampa. <...> nes tarp katalikų esti „įvairių pasaulėžiūrų.“ Toliau filosofas apibūdina visuotinį ir sintetinį katalikiškosios pasaulėžiūros pobūdį ir priešybių sutapimą (coincidentia oppositorum) joje. Tvirtų idėjų vyравimas šioje pasaulėžiūroje reikalauja tvirtų valių, tvirtų veiksmų: ji moko kentėti ir veikti su tvirtybės dvasia.“

Katalikiškoji pasaulėžiūra yra teocentrinio pobūdžio – žmogus nėra nei sau tikslas, nei pasaulio centras, nei visų dalykų mastas. Iš savęs turintis neįlygstamą vertingumą, žmogus yra teocentrinės visumos organišką dalis. Iš savo Kūrėjo gauna visas savo tobulumas, o iš savęs yra gavęs silpnumus, gimtosios nuodėmės sudarytas. Christianizmas pripažįsta žmogaus laisvę sekti

savo sąžinės balsu, bet jis nepripažįsta, kad sąžinė yra laisva, kad ji pati nustato, kas yra gera ir kas yra bloga.

Modernusis pasaulis nesugebėjo suderinti asmens laisvės ir visuomeninio autoriteto ir todėl jis buvo pasmerktas svyruoti tarp anarchijos ir despotizmo.

„Socialinė ekonominė visuomenės sritis priėjo krizes, kurių katastrofiškumas pralenkė visa, ką žmonija yra patyrusi šioje srityje. Katalikiškajai pasaulėžiūrai materialinė gerovė tegali būti suprantama priemonės, bet ne nelygstamo tikslo prasme. Ji pripažįsta privatinę nuosavybę <...>, bet sykiu uždeda jai visuomeninių funkcijų <...> reikalaujama ne privatinės nuosavybės panaikinimo, bet organiško jos pertvarkymo ir valdymo, sutariančio su visuomenės reikalais ir su artimo teisėmis.“

Toliau, aptardamas katalikų pasaulėžiūrą ir jų ideologinį silpnumą, Šalkauskis nurodo būdingiausius katalikų raiškos visuomenės gyvenime trūkumus bei jiems gresiančius pavojus, trukdančius atsispirti žalingiausiems moralinės krizės reiškiniams:

„– *Buržuazinis miesčioniškumas*, kuris <...> pripažįsta primatą ekonominiam pradui, yra labiau priešingas katalikiškajai pasaulėžiūrai, negu bet kuriai kitai pasaulėžiūrai, nors faktiškai patys katalikai juo nusideda gana dažnai“.

„– *Dvasinio lobio pasiturėjimo pavojai. Labai lengva palinkti jį garbinti ir branginti dėl jo paties, pamirštant, kad jis, t. y. tas lobynas, tėra vien priemonė arba įrankis. Silpnosios dvasios apsvaigsta, juo pasitūredamos, ir nesugeba pakelti nei džiaugsmo, kurį jis teikia, nei pareigų, kurias jis uždeda.“*

„– *Ideologinis katalikų nerangumas moderniųjų krizinių ideologijų aki-vaizdoje.*“

„– *Konservatyvus katalikų palinkimas istorines lytis palaikyti nelygstamomis tiesos išraiškomis.*“

„Eidami dvasinės inercijos linkme, katalikai dažnai yra linkę dogmatizuoti ir tai, kas nieko bendro su dogmomis neturi. Tokiu atveju konservativizmas padaro jiems blogą patarnavimą: jis stabdo pažangą, kompromituoja katalikiškąją pasaulėžiūrą ir ruošia jai visai neužtarnautų smūgių.“

Toliau S. Šalkauskis suformuluoja, koks turėtų būti katalikų nusistatymas dabarties krizių atžvilgiu:

„– *Pareiga pažinti visą tiesą ir ją visur nelygstamai palaikyti.* Objektivumas yra tikrai katalikiška dorybė, kad ir toli gražu ne visų katalikų praktikuojama.

„– *Pareiga atsipalaiduoti nuo ekskliuzyvinių savo vietos ir laiko prietarų. Organiškajame jų susisiejime su aplinkiniu pasauliu dažnai glūdi katalikų ir stiprybės, ir silpnybės priežastis. Per savo sąryšį su gyvenimu jie turėtų šitą gyvenimą veikti.*“

„– *Reikalas daryti skirtumą tarp amžinųjų tiesų ir laikinųjų pasireiškimo lyčių žmogiškoje visuomenėje.*“

„– *Reikalas integruoti vienašališkas moderniąsias idėjas katalikiškoje sintezėje ir apsaugoti tuo būdu laimėtas ir apvalytas dvasines vertybes nuo išsigimimo kriziniame išsivystyme. Tai yra katalikiškiausias būdas reaguoti į laiko dvasią. Tai, dėl ko čia būtų galima apgaildestauti, yra tasai sistemingas pavėlavimas, kuriuo katalikai beveik visada nusideda“* (Šalkauskis, 1937. Pateikta J. Šalkausko santrauka). Paradoksalu, kad pastarasis S. Šalkauskio teiginys atitinka visai kitokios pasaulėžiūros A. Greimo tvirtinimą, kad, katalikiškosios ideologijos yra atsilikusios bent viena karta“ (Greimas, 1998, p. 112).

Šio atsilikimo ir „sisteminio pavėlavimo“ priežastys – tai S. Šalkauskio nurodyti katalikų pasaulėžiūros trūkumai, kai nevykdomos pareigos, privalomos dėl „prideramo katalikų nusistatymo dabarties krizių atžvilgiu“. Matome, kad S. Šalkauskio katalikiškosios pasaulėžiūros apibūdinimas ir katalikų pasaulėžiūros bei veiklos kritika yra aktuali ir dabar – moralinei krizei Lietuvoje ir pasaulyje labai paaštrėjus, galima sakyti, kad ši kritika tapo dar aktualesnė negu buvo prieš 70 metų. Juolab kad paskutinį savo gyvenimo penkmetį S. Šalkauskis nurodė ir metodus, kurie, stiprinant inteligentijos įtaką (Šalkauskis, Raštai IV t. 1995, p. 544–556) ir ugdant jaunimo bei visuomenės gyvąją dvasią (Šalkauskis, Raštai V t., 1996, p. 354–371), būtų leidę atsispirti prieš krizę. Jis ketino aptarti ir optimalią Lietuvos valstybės santvarką, bet jau nebespėjo.

Išvados

Liberalizmas yra materialistinė-ateistinė pasaulėžiūra, nesuderinama su krikščionybe.

Dabartinė Lietuvos ir kitų postkomunistinių šalių santvarka yra libertaristinė ir sudaro grėsmę visuomenės dvasinei sveikatai, tautos ir valstybės tęstinumui.

Doros, kultūros, mokslo ignoravimas TV laidose brukant smurtą, seksualumą, vartotojiškumą, populiarųjį meną demoralizuoja mūsų visuomenę, pirmiausia jaunimą, griaua šeimą.

Šeima, mokykla, Bažnyčia, visuomeninės organizacijos, inteligentija ir visa krikščioniškoji bendruomenė privalo priešintis šiam blogiui.

Vienintelis būdas įveikti dabartinę krizę yra veiksmingai diegti krikščioniškosios moralės principus jaunimui, visuomenei, tautai ir visai valstybei.

Kaip kliūtį siekiant šio tikslo S. Šalkauskis nurodė katalikų ideologinį silpnumą ir menką katalikiškosios pasaulėžiūros įtaką visuomenei.

Priemonės krizei įveikti, pasak Šalkauskio, yra „prideramas katalikų nusistatymas dabarties krizių atžvilgiu“, vieningos visos Lietuvos inteligentijos pastangos priešinant blogiui ir jaunimo bei visos visuomenės gyvosios dvasios pažadinimas.

Literatūra

1. Akiračiai, 2006, Nr. 6, Diskusija, www.akiraciai.lt/santara/sviesa
2. Almenas K., 2006, Dar sykį – atsakomybė, – *Akiračiai*, Nr. 6.
3. Ashford N., 2003, Laisvos visumenės principai, Vilnius: Aidai.
4. Diskusija „Kaip Lietuvoje suvokiamas liberalizmas?“ – *Akiračiai*, 2005, Nr. 3/4.
5. Donskis L., 1993, Ideologija ir utopija, – *Metmenys*, t. 64.
6. Donskis L., 1997, Tarp Karleilio ir Klaipėdos, Klaipėda: Klaipėdos universitetas.
7. Greimas A., 1998, Gyvenimas ir galvojimas, Vilnius: Vyturys.
8. Greimas A., 1966, Mitai ir ideologijos, – *Metmenys*, Nr. 12.
9. Hayek F. A., 2002, Individualizmas ir ekonominė tvarka, Vilnius: Eugrimas.
10. Hayek F. A., 2002 a, Kelias į vergovę... individo laisvė yra vienintelė tikrai pažangi politika, Vilnius: Lietuvos laisvosios rinkos institutas.
11. LiCS Klasikinio liberalizmo frakcijos deklaracija. Preambulė, – <http://klf.lis.lt/>
12. Liberalaus Lietuvos jaunimo deklaruojamos vertybės, – <http://laisve.lt/>
13. Jokūbaitis A., 2003, Liberalizmo tapatumo problemos, Vilnius: Versus Aureus.
14. Jonas Paulius II, 1990, Enciklika „Sollicitudo rei socialis“, – *Logas*, Nr. 1.
15. Kavolis V., 1997, Žmogaus genezė, Vilnius: Vyturys.
16. Kavolis V., 2006, Nepriklausomųjų kelias, Vilnius: Versus Aureus.
17. Kavolis V., 1991, Epochų signatūros, Chicago: A. Mackaus knygų leidimo fondas.
18. Kulesza W. T., 1998, Mūsų laikų ideologijos, Vilnius: Alma littera.
19. Leonas XIII, Enciklika „Rerum Novarum“, Logos, 1991, Nr. 3.
20. Raškinis A. Krikščionys ir liberalizmas, – www.ateitis.lt, 2006 05 22.
21. Žr. šis rinkinys „Prasmės paieškos“, p. 421–429.
22. Žr. p. 211–212.
23. Šalkauskis S. Kultūros filosofija. Raštai t. I. 1990, Vilnius: Mintis.
24. Šalkauskis S. Ideologiniai dabarties krizių pagrindai ir katalikiškoji pasaulėžiūra. Atspaudas iš LKMA Suvažiavimo darbų II tomo 1937, Kaunas: Šviesa.
25. Šalkauskis S. Inteligentijos koncepcija, – Raštai t. 4, 1995, Vilnius: Mintis.
26. Šalkauskis S. Jaunuomenė ir gyvoji dvasia, – Raštai t. 5, 1996, Vilnius: Mintis.
27. Tarptautinių žodžių žodynas, 2001, Vilnius: Alma littera.
28. Vaišvila A. Liberalizmas ir dorovinė būties krizė, 1997, Vilnius: Lietuvos teisės akademija.
29. Volertas V., Liberalai: iš kur, į kur, – į laisvę, 2006 Nr. 153 (190)

Įteikta 2006 m. rugsėjo mėn.

Liberalism: world view point and the crisis in Lithuania

S u m m a r y

The article discusses the connection of the crisis in the society and state of Lithuania with the prevalent practical worldview point. In the country there is rampant corruption, break up of families, crime, abuse of narcotics, suicides, social injustice, etc. This results in disappointment and mass emigration, which only further deepen the crisis. It is asserted that these evils are a consequence of the post-communist liberal opinions and limitless greed of the government elite and officials. The existing situation is compared to the analysis of the crisis made earlier by S. alkauskis who showed that the roots of the crisis are in the liberal worldview point.

Thus, the article discusses the essence of liberalism, its versions, and „liberal values“, their contradictions and all sided crisis resulting from liberal decisions of government. The development of Lithuanian liberalism is presented. It is suggested that liberalism is a version of practical materialism and atheism incompatible with the Christian worldview point, which if implemented in practical activities, would show the way out of the crisis.

Atspausdinta „Ateityje“ 2013, Nr. 2, p. 25–33

Tikėjimas, žinojimas moksle ir religijoje

Įvadas

Pasaulėžiūra ir tikėjimas žmogaus dvasinei ir moralei raidai turi lemiamą vaidmenį. Jei žmogus tvirtai tiki į dvasinę savo prigimtį ir jos šaltinį – žmogaus, pasaulio ir Visatos Kūrėją – Dievą, jis bus atsparus dabarties sumaterialėjusio pasaulio vilionėms turtu, karjera ir jusliniais malonumais. Jis vadovausis aukštesnėmis dvasinėmis vertybėmis ir nebus abejingas ir pasyvus dabar įsigalėjusiai blogio plėtrai Lietuvoje ir Vakarų pasaulyje.

Mokslais siekiama atsakyti į klausimą „*Koks pasaulis, žmogus bei Visata yra ir kaip juose viskas vyksta?*“ Atsakymų ieškant remiamasi pradinėmis hipotezėmis, patikimai patikrintomis gautais faktais. Jei jie hipotezės patvirtina, jos priimamos kaip mokslo dėsniai ar teorijos, jeigu ne – tai hipotezės atmetamos. Mokslo tyrimo objektai yra materialiniai, biologiniai, psichologiniai ir socialiniai reiškiniai. Mokslas praplečia ir pagilina mūsų tiesioginės patirties pateiktą kasdienybės vaizdą į sritis, kurių tiesiogiai nematome, bet mokslas leidžia mums apie jas sužinoti. Toliau daugiausia apsiribosime tiksliais gamtos mokslais – fizika ir kosmologija, kiek tai paliesdami dar biologiją ir psichologiją.

Tačiau smalsus žmogaus protas nepasitenkina vien mokslo atsakymais. Kyla klausimai „*Kodėl yra visata ir pasaulis, o – ne niekas?*“ „*Kokią prasmę ir tikslą turi Visata?*“ Kritinėse situacijose, asmuo dažnai savęs klausia „*Kokia mano gyvenimo prasmė ir koks jo tikslas?*“. Į šiuos klausimus tegali atsakyti tik religija ir idealistinė filosofija, o visa tai paremta tikėjimu ir realybės bei mokslo faktų interpretacija. Religija pirmiausia remiasi tikėjimu Visatos, gyvybės ir žmogaus Kūrėju – Dievu. Asmens vertybinė orientacija – kuo žmogus tiki, kuo remiantis formuoja savo gyvenimo tikslus ir kame mato savo gyvenimo prasmę bei tikslą – tai ir yra jo pasaulėžiūra. Svarbios jos dalys yra, sąmonė, sąžinė, moralinės nuostatos ir santykis su religija. Tai,

kaip žmogus mato ir vertina jį supančią gamtinę, socialinę ir psichinę realybę, sudaro jo *pasaulėvaizdį*. Asmuo neišeidamas iš tiesiogiai jo matomos kasdieninės aplinkos, turi tik labai ribotą pasaulėvaizdį. Gilesnį ir platesnį pasaulėvaizdį susikurti padeda mokslas, jei siekiama jo žinių ir visaverčio supratimo. Pasaulėvaizdį paliesime aptardami svarbiausius ir ribinius mokslo faktus, turinčius artimą ryšį su pasaulėžiūra. Dievo buvimo ar nebuvimo mokslo metodais griežtai įrodyti, kaip kokios teoremos, neįmanoma. Tačiau galima pačiame moksle rasti argumentų, paremiančių tikėjimą Dievu. Dievui paneigti irgi bandomi naudoti moksliniai argumentai. Nors esu tikintis – katalikas, bet čia nenaudosiu jokių teologinių ar religinių argumentų. Pabandysim patyrimėti ir palyginti, remiantis tik mokslo faktais ir jais patikrintomis teorijomis, sekančių dvejų prielaidų tikėtinumą:

a) „Visata, gyvybė ir žmogus sukurti gamtos dėsnių nedalyvaujant jokiui Kūrėjui“, tik lieka klausimas, ar gamtos dėsniai yra amžini, ar jie buvo sukurti anksčiau, ir

b) „Visata, gyvybė ir žmogus sukurti amžino, visagalio ir visažinio dvasinės prigimties Kūrėjo – Dievo, kuris neabejingas ir žmogaus dvasinei raidai.“

Labiausiai šios prielaidos diskutuojamos liečiant ribinius mokslo faktus ir problemas, t. y. problemas apie Visatos raidos pradinį momentą, gyvybės pirminę kilmę prieš prasidedant evoliucijos procesui ir žmogaus dvasinės prigimties, kuria jis skiriasi nuo labiausiai išsivysčiusių gyvūnų, egzistavimą esmę ir pradžią.

Bandymas įvertinti šių prielaidų patikimumą, remiantis ribiniais mokslo faktais ir mokslininkų naudojamais argumentais bandant tas prielaidas paremti, ir yra šio straipsnio tikslas.

1. Tikėjimo vaidmuo moksle

Mokslas sudaro sąryšingą žinijos visumą, susijusią bendrais dėsniais, ir realybės pažinimą ribojančiais draudimais. Tokiais draudimais yra, pavyzdžiui, šviesos greičio baigtinis dydis, sukuriantis kosminį horizontą, t. y. ats-

tumą, kurį šviesa nueina per visatos amžių ($13,7 \cdot 10^9$ šviesmečių). Jis lemia tai, kad iš erdvės, tolimesnės už šį dydį, jokia informacija ar signalai mus pasiekti negali. Planko ribiniai minimalūs dydžiai, nusako, kad erdvės srityse mažesnėse už 10^{-35} m ar laiko tarpsnyje, neviršijančiame 10^{-43} s, fizikos dėsniai nebegalioja. Bet kuri hipotezė, kol ji nepatvirtinta patikimai nustatytais faktais, mokslo tiesomis nepripažįstama. Mokslas laikosi gamtos pažinumo ir priežastingumo sampratos: tik praeitis ir dabartis galinti nulemti ateitį, bet ne atvirkščiai. Visa tai sudaro mokslinio mąstymo ir darbo pagrindines prielaidas (paradigmas), kuriomis besąlygiškai tikima, kol nauji patikimai nustatyti faktai jų nepakeičia. Daugelis mokslininkų matematiniais modeliais kuria hipotezes, jų laikomas teorijomis, kurios negali būti patvirtintos patikimai nustatytais faktais. Tokios yra, pavyzdžiui, stygų, daugelio visatų (multivisatų) ir kitos panašios matematinės teorijos, kurios nepatikrinamos, nes joms patikrinti reikėtų nepasiekiamų techninių galimybių. Tačiau to nepaisydami jų autoriai bei šalininkai jomis tvirtai tiki kaip mokslo faktais. Kartais tokį tikėjimą mokslas patvirtina, kaip teoriškai numatyto ir neseniai atrasto Higgso bozono atveju. Bet taip būna anaip tol ne visuomet. Kiekvienu atveju moksliniame darbe tikėjimas priimtoms prielaidoms yra svarbus, nes be jo ir jas patikrinti vargu ar būtų įmanoma.

2. Bažnyčia ir mokslas

Praeityje buvo laikai, kai Bažnyčios vadovybė žiūrėjo į mokslą nepatinkamai, nematydama jo ryšio su tikėjimu. Dabar Bažnyčia savo požiūrį į mokslą yra radikaliai pakeitusi. Tai vaizdžiai išreiškė popiežius Jonas Paulius II savo enciklikoje „Fides et Ratio“ („Tikėjimas ir protavimas“), kur teigiama: „Tikėjimas be brandaus protavimo lengvai gali išvirsti į mitą ar prietarą“ „Tikėjimas ir mąstymas yra du dvasios sparnai, kuriais žmogus kyla į tiesos kontempliavimą“. Jei tokias mintis būtų išsakęs prieš šimtą ar daugiau metų kuris nors vyskupas, tai jis tikriausiai būtų atskirtas nuo bažnyčios. Jonas Paulius II-sis griežtai paneigė kreacionistų mokymą, pažodžiui inter-

pretuojantį Senojo Testamento Pradžios knygos teiginius, kurie tiesiogiai prieštarauja mokslo faktams. Jis teigė, kad „Biblija ne gamtamokslio vado-vėlis“ ir todėl negalima jos teksto suprasti pažodžiui. Kas keleri metai jo ini-ciatyva Vatikane buvo organizuojami moksliniai seminarai, į kuriuos buvo kviečiami žymiausi fizikai, astronomai, filosofai ir kitų sričių specialistai. Juose ir diskusijose popiežius dalyvaudavo kaip eilinis dalyvis.

3. Skirtingos mokslininkų pasaulėžiūros ir pažiūros

Ateistai – scientistai, atmets dvasinę būtį, bet tvirtai tiki mokslu. Jie ne-pripažįsta nieko, ko negalima pagrįsti keturiomis materialiam pasaulyje veikiančiomis jėgomis: stipriąja, elektromagnetine, silpnąja ir gravitacine. Žymiausias ateistas ir propogandininkas yra Oksfordo zoologas Ričardas Dokinsas (*Richard Dawkins*). Knygoje „Dievo iliuzija“ jis teigia, „kad tikri mokslininkai turi būti ateistai“, nepastebėdamas, kad daugelis Nobelio pre-mijos laureatų ir kitų žymių mokslininkų yra tvirtai tikintys. Be to, Visatoje nesą „nei plano, nei tikslo, nei blogio nei gėrio, nieko, išskyrus aklą negai-lingą abejingumą“. Tai, kaip matysim vėliau, prieštarauja antropiniams faktams. Toliau R. Dokinsas rašo „Kūrėjo hipotezė iškelia sunkesnę klau-simą: „kas sukūrė kūrėją?“ Čia autorius parodo savo nežinąs elementariausio katekizmo lygio Dievo sąvokos apibrėžimo, pagal kurį Dievas yra amžinas ir todėl nesukurtas. Sunku kritikuoti ką nors, nepažįstant kritikos objekto. Jis kategoriškai teigia: „(...) Neįmanoma neatmesti religijos faktinės prielai-dos – Dievo hipotezės. Dievas beveik tikrai neegzistuoja. Tai kol kas svar-biausia knygos išvada“. Prie tokių pažiūrų vėliau priartėjo ir S. Hokingas (*Stephen Hawking*) paskutinės savo su L. Mladenovu knygos „Didysis Pro-jektas“ pabaigoje rašęs: „Kadangi yra toks dėsnis kaip gravitacijos dėsnis, Vi-sata gali ir pati susikurti iš nieko (...) Spontaniškas susikūrimas yra priežas-tis, kodėl yra kažkas vietoje nieko, kodėl egzistuoja Visata, kodėl egzistuoja-me mes. Nebūtina įtraukti Dievą, norint įžiebtį Visatą“ (...): „Visata neturėjo pradžios todėl Kūrėjui nebeliko vietos, o antropinis principas nereikalingas

(...) *Todėl Visata negalėjo būti sukurta.*“ Tai jau prieštarauja šiuolaikiniam mokslui, nes Didysis Sprogimas (DS) įrodytas atradus reliktinį spindulia-vimą, o antropinis principas yra faktai, bet ne pasirinkimo dalykas. Tačiau kitaip negu R. Dokinsas, S. Hokingas tikėjo, kad jei bus patvirtinta M (visko) teorija, „Mes būsime atskleidę Didįjį projektą“. Taigi priešingai R. Dokinso teiginiui, kad Visatoje nėra plano S. Hokingas įsitikinęs, kad egzistuoja „Vi-satos Didysis Projektas“, tik be projektuotojo.

Dalinai tikintieji – deistai mano, kad sukūręs Visatą ir Pasaulį Dievas pasitraukė ir daugiau nesikiša į dėsningą pasaulio raidą.. Prie jų priklausė ir A. Einšteinas (*A. Einstein*, 1879–1955), kuris neišpažino jokios religi-jos ir nepriskyrė žmogui laisvos valios. Jis rašė: „Kiekvienas mokslininkas įsitikina, kad Visatos dėsniuose pasireiškianti dvasia yra daug pranašesnė už žmogaus. (...) Štai kodėl mokslo siekiai pažadina tam tikrą religinį jaus-mą, kuris labai skiriasi nuo naivaus žmogaus religingumo. (...) *Vargu ar rasi nors vieną tarp įžymiausių pasaulio mokslininkų, kuris neturėtų savo religi-jos.*“ Einšteinas tai vadino „*kosminių religinių jausmų*“.

Tikintieji – teistai, kurie, pripažindami, kad Visata, pasaulis, gyvybė yra sukurti ir palaikomi Dievo, o žmogus sukurtas pagal Dievo paveikslą ir ga-lintis malda palaikyti su Juo netiesioginį ryšį. Pagal teistus Dievas yra dva-sinė būtybė, amžinas, visagalis, visąžinis ir todėl galėjęs sukurti viską savo nuožiūra iš nieko ir lemti pasaulio bei žmogaus likimą. Nobelio premijos laureatas mazerio ir lazerio išradėjas Č. Taunsas (*C. H. Townes*) aiškiai de-klaruoja savo teistinį tikėjimą. Jis teigia, kad „*šių istorinių atradimų šaltinis buvo Dievas, neleidęs kilti abejonėms*“. Č. Taunsas mokslo ir tikėjimo nelaiko priešiškomis jėgomis. Jis aiškina, kad „*mokslas siekia suprasti Visatos mecha-nizmus, religija – jos prasmę, todėl mokslas ir religija negali būti atskirti*“ (...) *Mokslininkai susiduria su neatsakomais klausimais, pavyzdžiui, kas su-kėlė Visatos Didįjį Sprogimą. (...) Kuo daugiau sužinoma apie kosmosą ir bi-ologinę evoliuciją, tuo labiau tai atrodo nepaaiškinama be protingo Kūrėjo.*“ Taip Č. Taunsas reiškia nuomonę, visiškai priešingą R. Dokinso teiginiams. „Žmogaus genomo“ tarptautinės programos vadovas F. S. Collins'as knygo-je „Dievo kalba“ teigia: „Didysis Sprogimas skatina ieškoti dieviškų jo prie-

laidų ir daryti išvadą, kad gamtos pasaulio pradžia buvo iš anksto suplanuota. Neįsivaizduoju, kaip gamta būtų gebėjusi pati save sukurti. Šį veiksmą galėjo atlikti tikrai antgamtinė, anapus erdvės ir laiko esanti jėga.“ Žymus Lietuvos fizikas Prof. J. Grigas knygoje „Kokiame pasaulyje gyvename“ rašo „(...) Neįžeiskite Kūrėjo manydami, kad Visata ir jos sudedamos dalys galėjo atsirasti savaime! Protas ir logika sako, kad visai šiai Visatos didybei ir gyvybės joje sudėtingumui su jos viršūne – žmogaus protu – reikėjo Kūrėjo!“

Agnostikai teigia, kad apie pasaulio kilmę, prasmę ir ateitį mes nieko nežinome ir nesužinosime. Toks požiūris prieštarauja mokslui, kurio tikslas yra sužinoti. Todėl mokslininkų tarpe agnostikų yra nedaug. Agnostikai dažnai tampa ateistais.

Kraštutiniai libertalai – postmodernistai laikosi pažiūros, kad vienos tiesos nėra, tėra tik įvairios nuomonės, kurias visas reikia gerbti. Asmeninė, niekuo neapribota laisvė jiems yra didžiausia vertybė. Neaišku, kaip tokį požiūrį galima būtų suderinti su mokslu. Scientistui mokslas yra vertybė, kuria jis tiki, kuri jam gali suformuoti gyvenimo tikslą ir kuriam jis gali įsipareigoti. Liberalui vienintėlės vertybės yra nauda, turtas, karjera ir jusliniai malonumai. Tos „vertybės“ prasmingo gyvenimo tikslo niekuomet nesukurs, tik stums žmogų į moralinį nuosmūkį. Su mokslu jie mažą ką turi bendro, nors juos domina mokslininkų kuriamos pelningos technologijos.

1916 m. buvo surengtas statistinis aktyvių mokslininkų religingumo tyrimas. Apie 40% jų tikėjo į Dievą teistine prasme, 40% – netikėjo ir 20% nebuvo tikri. Apklausą pakartota 1997 m. pateikiant tokį patį klausimą ir gauti panašūs rezultatai. Nežymiai padaugėjo netikinčiųjų, iki 45%, prisidėjus daliai agnostikų. O teistiškai tikinčiųjų į Dievą liko tiek pat – apie 40%.

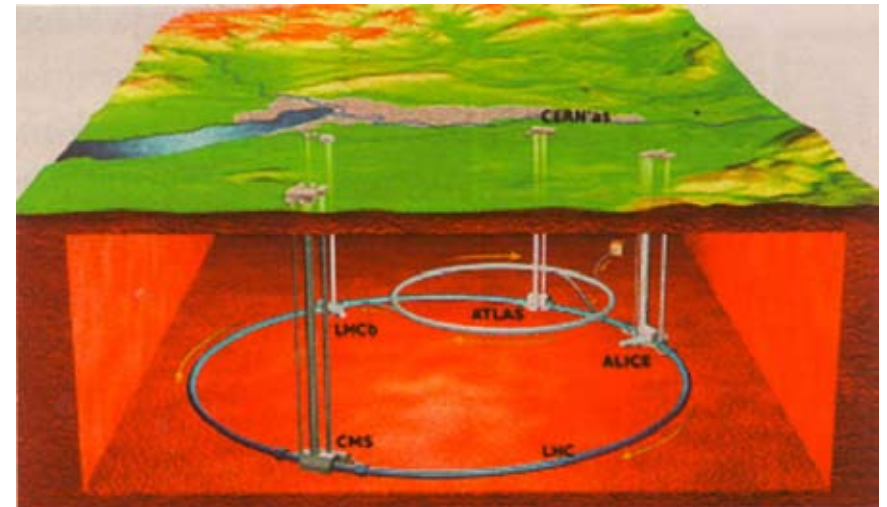
4. Mokslinis pasaulėvaizdis ir jo spragos

a) Negyvoji gamta

Materialiąją aplinką aprašo fizika ir ja pagrįsta chemija. Klasikinė fizika susiformavo iš dar XVII a. sukurtos G. Galilėjaus (*G. Galilei* 1564–1642) ir I. Niutono (*I. Newton*, 1643–1727) klasikinės mechanikos. Ją papildė XIX a. sukurta M. Faradėjaus (*M. Faraday* 1791–1867) ir D. K. Maksvelo (*D. K. Maxwell* 1831–1879) elektrodinamika, įrodžiusi šviesos greičio baigtinį dydį, sąlygojantį kosminį horizontą, taip pat kinetinę dujų teorija, pateikusi medžiagos atominę struktūrą, bei termodinamika, atskleidusi šilumos, energijos ir darbo ryšį atsiradus pirmosioms garo mašinoms. Optika aiškindavo šviesą kaip bangas pasauliniame eteri. Atrodė, kad klasikinės fizikos sistema baigiama kurti, bet toks požiūris išsilaikė labai trumpai. Pasirodė, kad eteriui būdingos prieštaringos ir nesuderinamos savybės. Netrukus Maiklsono (*A. A. Michelson*, 1852–1931) ir Morley eksperimentais buvo įrodyta, kad eterio iš viso nėra. XX a. pradžioje A. Einšteinas (*A. Einstein*, 1875–1955) sukūrė specialią, o vėliau – ir bendrąją reliatyvumo teoriją, pakeitusią erdvės, laiko ir gravitacijos sampratas. Pradėjus tirti atomo struktūrą paaiškėjo, kad klasikinė fizika negali paaiškinti atomo stabilumo. XX a. pirmajame ketvirtyje N. Borui (*N. Bohr*, 1885–1962) paskelbus kelis kvantinius postulatus, naujai aiškinančius atomo prigimtį, N. Boro, V. Heizenbergo (*W. K. Heisenberg*, 1901–1976), E. Šredingerio (*E. Schrödinger*, 1887–1961) ir kitų fizikų bendromis pastangomis buvo sukurta iš esmės nauja fizikos teorija – kvantinė mechanika, aprašanti būsenas ir procesus mikrodalelių pasaulyje. P. Dirakas (*P. A. M. Dirac*, 1902–1984), kvantinei mechanikai pritaikęs reliatyvumo teorijos principus, parodė, kad elektronas turi priešingo krūvio antidalelę – pozitroną, kad jie turi mechaninį (sukinį) ir magnetinį momentus. Taip prasidėjo mikrodalelių fizikos kūrimas. Iš pradžių buvo išaiškinta, kad atomai sudaryti iš trijų rūšių mikrodalelių – teigiamų protonų, neutralių neutronų ir neigiamų elektronų. Šios dalelės buvo laikomos elementariomis, t. y. nesudarytomis iš kitų dalelių. Pradėjus tirti kosminius spindulius,

2.4 MeV/c ² $\frac{2}{3}$ $\frac{1}{2}$ u viršutinis	1.27 GeV/c ² $\frac{2}{3}$ $\frac{1}{2}$ c žavusis	171.2 GeV/c ² $\frac{2}{3}$ $\frac{1}{2}$ t aukščiausiasis	0 0 1 γ fotonas
4.6 MeV/c ² $-\frac{1}{3}$ $\frac{1}{2}$ d apatinis	104 MeV/c ² $-\frac{1}{3}$ $\frac{1}{2}$ s keistasis	4.2 GeV/c ² $-\frac{1}{3}$ $\frac{1}{2}$ b žemiausiasis	0 0 1 g gliuonas
<2.2 eV/c ² 0 $\frac{1}{2}$ ν_e elektroninis neutrinās	<0.17 MeV/c ² 0 $\frac{1}{2}$ ν_μ muoninis neutrinās	<15.5 MeV/c ² 0 $\frac{1}{2}$ ν_τ tau neutrinās	91.2 GeV/c ² 0 1 Z⁰ Z bozonas
0.511 MeV/c ² -1 $\frac{1}{2}$ e elektronas	105.7 MeV/c ² -1 $\frac{1}{2}$ μ muonas	1.777 GeV/c ² -1 $\frac{1}{2}$ τ taonas	80.4 GeV/c ² ±1 1 W[±] W bozonas

Pav. 1. Elementarios dalelės pagal standartinę teoriją (po 2008 m.) Iki šiol eksperimentiškai patvirtinta 16 standartiniame modelyje numatytų dalelių, tačiau tikimasi, kad LHC greitintuvas išplės elementarių dalelių lentelę Pilna elementarių dalelių lentelė (čia tik neparašytas jau surastas Higgs bozonas, nors jis elementarioms dalelėms t. p. priklauso) Lentelėje violetinė spalva parodė kvarkus, žalia – leptonus, raudona – bozonus. Kvarkai yra dalelės su trupmeniniu elektros krūviu. Jos stiprią sąveiką, tarpininkaujant gliuonams, jungia į protoną, neutroną ir iš jų sudarytus elementų atomų branduolius. Kiekvienai dalelei viršuje parodyta dalelės masė, išreikšta per jos energiją, panaudojant Einšteino lygtį t. y. $m = E/C^2$, kur C yra šviesos greitis. Masė parodyta kiekvieno stačiakampio, skirta vienai dalelei, viršuje. Kairėje viršuje duotas dalelės elektros krūvis elektrono krūvio vienetais. Po juo – sukiny (spinas), t. y. mechaninis sukimosi momentas. Kadangi dalelės yra atitinkamų laukų centrai beveik neturinčios geometrinių matmenų, tai jų mechaninį sukimąsi neįmanoma suvokti. Tačiau, nežiūrint to, jos elgiasi kaip besisukantys vilkeliai. To „sukimosi“ matas yra sukiny dažnai vadinamas spinu.. Jo vienetu yra bozonų (dalelių, kurių laukai užtikrina visas fizikoje žinomas sąveikų jėgas) sukiny lygus vienetui. Dalelių sukiniai būna tik dviejų verčių, t. y. 1 arba 1/2. Apačioje užrašytas pilnas dalelės pavadinimas.

Pav. 2. Didysis Hadronų kolaidėris (Large Hadron colider – LHC) Milžiniškas greitintuvas, patalpintas apie 100 m. po žeme. Jis skirtas susmgti priešpriešiniais srautais sunkiąsias daleles. Šis milžiniškas greitintuvas, patalpintas apie 100 m. po žeme. Kolaidėris pagreitina sunkiąsias daleles (Hadronus – protonus arba švino branduolius) beveik iki šviesos greičio. Dalelės greitina vakume, praretintam labiau negu vakumas, esantis kosminėje erdvėje, ir temperatūroje, artimoje absoliučiam nuliui. Dalelės skrieja apskritimu, kurio ilgis yra 27 kilometrai. Ant apskritimo parodyti detektoriai ir jų pavadinimai. Vertikalios linijos rodo duomenų išvedimą į žemės paviršių Dalelės pagreitina ir nukreipia judėti apskritimu išimtinai stiprūs elektromagnetiniai laukai. Kolaidėrio apskritimo didžioji dalis yra po Prancūzijos teritorija, bet tyrimų centras (CERN-as) yra Šveicarijoje netoli Ženevos. Nurodyti detektoriai dalelių smūgio metu gautus duomenis, apie pasirodžiusias naujas daleles ar reiškinius, siunčia į paviršiuje esančius kompiuterius, kurie tuos duomenis nagrinėja ir persiunčia stipriausioms mokslo įstaigoms tolimesniems detaliams tyrimams.

kurių didelės energijos dalelės, įeidamos į atmosferą, sukurdavo išstisus įvairių mikrodalelių spiečius, dalelių skaičius išaugo iki kelių šimtų. Iš pradžių jos irgi buvo laikomos elementariomis. Tačiau M. Gelmanas ir G. Cveigas 1964 m. paskelbė dalelių su trupmeniniu krūviu – kvarkų hipotezę, kuri leido paaiškinti sunkiųjų dalelių – hadronų kvarkinę sudėtį. Kvarkų egzistavimas ilgainiui buvo eksperimentais patvirtintas. Pasirodė, kad kvarkai stipriąja sąveika jungiasi į protonus ir neutronus, kurie sudaro atomų branduolius. Atradus visus 6 kvarkus ir W bei Z bozonus, aprašančius silpnąją sąveiką, svarbią branduolinėse reakcijose ir radioaktyvumo reiškiniuose, 2008 m.

Pav. 3. Mūsų galaktikos (Paukščių Tako) vaizdas žiūrint iš viršaus (viršutinis paveikslėlis) ir iš šono (apatinis paveikslėlis). Pirmajame gerai matyti spiralinė galaktikos struktūra. Raudonu tašku trečios Oriono spiralės pabaigoje nurodyta Saulės sistemos padėtis. Visa spiralinė galaktikos struktūra sukasi apie galaktikos centrą. Galaktika sudaryta iš maždaug $4 \cdot 10^{11}$ žvaigždžių. Tačiau žvaigždės tesudaro tik mažumą (apie 5 proc.) galaktikos masės. Jos daugumą sudaro nematomoji (tamsioji) medžiaga. Ji lemia, kad galaktika sukdamsi neišsilakstytų dėl išcentrinės jėgos. Jos prigimtis iki šiol neiški. Galaktikos centrinėje plokštumoje išsidėstę tankūs dulkių sluoksnis, neleidžiantis stebėti galaktikos centro. Tačiau pagal gravitacinį poveikį nustatyta, kad centre yra maždaug $4 \cdot 10^6$ Ms (Ms – saulės masė) juodoji skylė (bedugnė). Galaktika sukasi apie savo centrą. Saulės sistema, nutolusi nuo centro 28000 š. m., sukasi 220 km/s greičiu. Aplink galaktikos centrą susidaro elipsoido formos centrinis telkinys, o apie visą galaktiką – vainikas, sudarytas iš žvaigždžių spiečių ir mažų galaktikėlių.

buvo sudaryta 16-kos elementarių dalelių, sudarančių visas kitas žinomas mikro daleles, lentelė (žr. Pav. 1).

Taip buvo sukurta elementarių dalelių *standartinė teorija*, kurios galutiniam įrodymui dar trūko Higgso bozono „dieviškosios dalelės“, lemenčios dalelių mases ir jų santykius. Tačiau 2012 m. liepos 4 d. šis bozonas buvo atrastas CERN-o kolaideryje (LHC) – greitintuve leidžiančiam susmogti priešpriešiniais srautais lekiančias sunkiąsias daleles su maksimalia, iki šiol nepasiekta 3,5–4 TeV energija ($1 \text{ TeV} = 10^{12} \text{ eV}$; 1 eV – elektronvoltas lygus energijai, kurią įgauna elektronas praėjęs 1 volto potencialų skirtumą). Dalelės tokią energiją pasiekia praėjusios didžiausiame vakuume 27 km ilgio žiedą greitinamos elektriniu ir atlenkiamos – magnetiniu lauku. Ant žiedo parodyti smūgio metu išlekiančių dalelių detektoriai ir jų pavadinimai (žr. Pav. 2).

b) Mūsų visata ir jos struktūra

Žvaigždės: Jonizuotų dujų (plazmos) kamuoliai. Kartais turi planetų sistemas. Žinomiausia ir maitinanti gyvybę žemėje žvaigždė yra Saulė. Kita arčiausia nutolusi nuo mūsų yra tik už 4,2 šviesmečių (šm) ($1 \text{ šm} = 9,46 \cdot 10^{12} \text{ km}$, t. y. atstumas kurį šviesa nueina per metus, judėdama greičiu $c \approx 3 \cdot 10^5 \text{ km/s}$). Saulės sistema: 8-ių planetų besisukančių apie saulę sistema. Jos skersmuo 10,4 š. val. (š. val. – atstumas, kurį nueina šviesa per valandą).

Galaktikos: milžiniškos žvaigždžių ir ūkų sankaupos. Mūsų galaktika – Paukščių Takas (žr. Pav. 3), kuriai priklauso ir Saulės sistema. Jos centre – juodoji skylė. Mūsų galaktikos skersmuo $\sim 10^5$ šm. Saulė sukasi apie Galaktikos centrą greičiu 220 km/s ir apsisuka per $\sim 2,3 \cdot 10^8$ metų. Stambiausi objektai stebimoje Visatoje yra Galaktikų spiečiai ir superspiečiai. Jų skersmuo $\sim 6 \cdot 10^8$ šviesmečių.

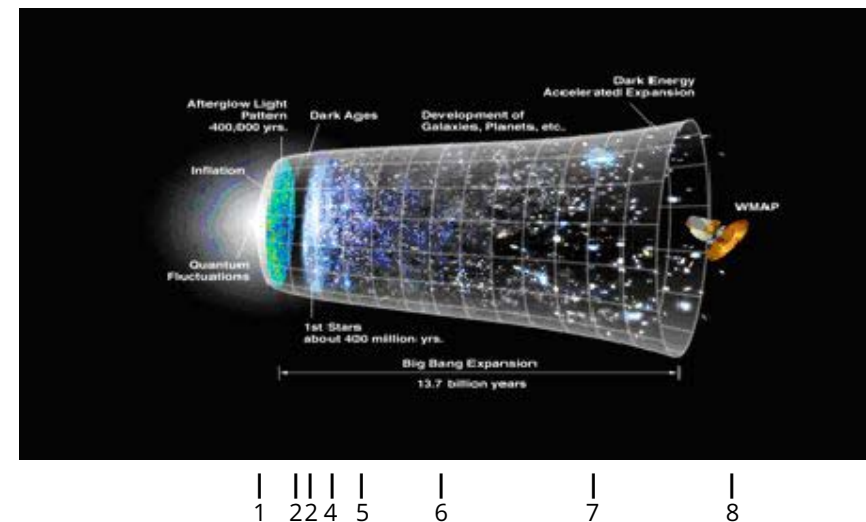
Kvazarai: aktyvių galaktikų branduoliai susiję su juodosiomis bedugnėmis. Ryškiausi ir tolimiausi objektai galaktikoje. Jie nutolę nuo mūsų $\geq 3,26 \cdot 10^9$ šm ir tolsta greičiu lygiu 95% c. Kai jų greitis pasieks c – jų nematysim (c – šviesos greitis). Juodosios skylės (JS) susidaro kai gravi-

tacijos poveikyje susitraukdamos didelės masės ($M > 10 M_s$, kur M_s – Saulės masė) žvaigždės pasiekia minimalų skerspjūvį ir maksimalų tankį. Jų trauka yra tokia stipri, kad niekas, net šviesa, iš jos negali ištrūkti. Juodųjų skylių teoriją sukūrė S. Hokingas ir ji patvirtinta stebėjimais. Kosminiai ūkai: išsklaidytos medžiagos telkiniai tarpžvaigždinėje erdvėje. Tai gali būti žaliava formuoti žvaigždėms ir planetoms. Toks ūkas matomas net akimi mūsų paukščių take. Galaktikų spiečių korinis išsidėstymas stambiausiame mąstelyje. Stebint tolimiausias mūsų visatos sritis matoma korėta struktūra. Jos kilmė ir prigimtis mokslui lieka dar neaiškios. Tamsioji energija, verčianti visatą plėstis greitėjančiai. Jos kilmė ir prigimtis kol kas mokslui nežinoma.

Pagal paskutinius duomenis gautas toks mūsų visatos masės (m) arba jai ekvivalentiškos energijos (E) pagal Einšteino sąryšį $E = mc^2$ pasiskirstymas: Tamsioji energija 74%, Tamsioji masė 22%, Tarpgalaktinės dujos 3,6%, Žvaigždės, galaktikos ir kiti šviečiantys objektai 0,4 %. Taigi didžiausios Visatos masės dalies mes nematome ir jos prigimtis iki šiol mokslui yra nežinoma.

c) Mūsų visatos pradžia ir raida

Šiuo metu jau nėra abejonių, kad materialus pasaulis, t. y. Visata prasidėjo nuo Didžiojo Sprogimo (DS). Kosmologai G. Gamovas (1904–1968), kun. G. Lemetras ir fizikas A. Fridmanas (1888–1925) apie 1924–1927 m. parodė, kad iš A. Einšteino bendrosios reliatyvumo teorijos lygčių seka, kad Visata turi plėstis. Maždaug tuo pat metu E. Hablas (*E. P. Hubble*, 1889–1953) stebėjimais įrodė, kad tolimųjų galaktikų spektruose linijos yra pasislinkusios į raudonąjį spektro galą. Tai pagal Doplerio principą rodo, kad tos galaktikos tolsta nuo mūsų ir tuo greičiau, kuo toliau jos nuo mūsų yra nutolusios. Tas faktas inspiravo mintį, kad pradiniu plėtimosi metu visa Visatos masė buvo sukoncentruota viename vadinamam singulariniam taške iš kurio ji pradėjo plėstis. Tačiau taškas yra matematinė abstrakcija, kurios matmenys yra nuliniai. Visatoje nėra nei taškų, nei tiesių. Vėliau fizikoje paaiškėjo, kad esama minimalių ilgio, laiko ir kitų, minimalių ir maksimalių

Pav. 4. Didžiojo Sprogimo raida su infliacija ir pagrečiu, (pagal kosminio zondo WMAP duomenis.). Vietas, kur vyksta tie ar kiti Visatos raidos procesai, parodysime vertikaliais numeruotais brūkšniais aprašydami jų reikšmes laiko skalėje. 1. Didžiojo sprogimo (DS) pradžia – ($0-10^{-43}$ s) (Planko epocha) 1. Infliacija (nepaprastai staigus Visatos plėtimasis $v > c$). Jos trukmė $10^{-36}-10^{-32}$ s. Infliacija paaiškina materijos Visatoje pasiskirstymo tolygumą ir izotropiją (tolygumas visom kryptim). 2. Susidaro pirmosios žvaigždės ir galaktikos. Tai atsispindi stebėtuose reliktinio spinduliavimo temperatūros netolygumuose (fluktuacijos). Visatai plečiantis reliktinis spinduliavimas atvėso nuo 10^{32} K iki 2,7K. 4. Visatos medžiagai plečiantis, o reliktiniam spinduliavimui nuo jos atsiskyrus, Visata lieka tamsi (1–2). Tuo metu pradžioje susiformuoja kvarkai (kvark-gliuoninė plazma). Kvarkai vėliau jungdamiesi sudaro sunkiąsias daleles (Hadronus) iš kurių susidaro pirmieji atomų branduoliai. Po $4 \cdot 10^8$ metų jau gausios medžiagos sutankėjimų centruose, jiems susislegiant temperatūra išauga tiek, kad prasideda termobranduolinės reakcijos ir įsižiebia pirmosios žvaigždės (2–2). Iš žvaigždžių susidaro galaktikos ir galaktikų spiečiai. Visata tolygiai plečiasi pagal Hablo dėsnį. (6–7). Visata pradeda plėstis su pagrečiu (7–8). Shematiškai parodytas kosminis zondas WMAP (Wilkinson Microwave Anisotropy Probe, t. y. Vilkinsono Mikrobangų Anizotropijos Zondas), kuris leido iki šiol nepasiektu tikslumu išmatuoti reliktinio spinduliavimo intensyvumų pasiskirstymų netolygumą, kas patikslino čia pateiktus duomenis.

fizikinių dydžių vadinamų Planko (*M. Planck* 1858–1947) dydžiais. Planko ilgis apytikriai lygus $\sim 10^{-35}$ m, Planko laikas $\sim 10^{-43}$ s, Planko temperatūra $\sim 10^{32}$ K (absoliučioje T-rų skalėje). DS laikotarpyje $t = 0$ – 10^{-43} s vyko srityje, kurios diametras turėjo būti $\sim 10^{-35}$ m. Tai vadinama Planko epocha apie kurią fizika nieko negali pasakyti, nes nei erdvėlaikio sąvoka nei fizikos dėsniai toje srityje negalioja.

Kosmologai suskirstė Visatos raidą laike pagal fizikos dėsnius į eilę stadijų aprašdami juose vykstančius procesus: Po DS pradžios laiku $t = 0$ iki 10^{-43} s – Planko era, apie kurią mokslas nieko negali pasakyti. Toliau eina tikėtinis Didžiojo sąveikų susivienijimo ir Infliacijos (staigaus plėtimosi) eros, kurios tęsėsi iki 10^{-32} s. Toliau sekė eilė raidos stadijų, kurių metu formavosi dalelės, elementų branduoliai reikalingi, pagavus elektronus, sukurti elementų atomus iš kurių galėtų būti sukurta gyvybė. Paskutinė era prasidėjusi apie 1 milijardą metų nuo DS pradžios besitęsianti iki maždaug – 13,7 milijardų metų, t. y. iki dabarties. Tuo metu susidarė naujos galaktikos su žvaigždėmis, o apie jas formavosi planetų sistemos. Atomai ėmė jungtis tarpusavyje, sudarė sudėtingas molekules, būtinas gyvybei sukurti. Taigi pasibaigus Planko erai, fizika apie tolimesnę mūsų Visatos (Metagalaktikos) ir pasaulio raidą gali pasakyti ne taip jau mažai (pav. 4). Nors daugelis nuomonių ir teorijų yra dar diskutuojamos ar net ginčijamos, bet astrofiziniai stebėjimai ir elementarių dalelių fizikos eksperimentiniai faktai leidžia pripažinti, kad bendras Visatos materijos raidos procesas po Planko eros bendrais bruožais mokslui yra pažįstamas (žr. pav. 4). Tačiau DS pradžia momentu $t = 0$ mokslo nepaaiškinama, o S. Hokingo spekulatyvios matematinės teorijos, bandančios parodyti, kad Visata neturėjo pradžios, arba, aiškindamas antropinius faktus teigia, kad yra susikūrusių ir arba kuriasi be galo daug (jis nurodo 10^{500} nerealų skaičių) yra konceptualiai mažai įtikinamos. Daug įtikimiau yra prileisti, kad DS paleido Kūrėjas iš anksto suplanavęs „Didįjį Projektą“ sukurti Visatą, tinkamą gyvybei ir sąmoningam žmogui. Tuo labiau kad, kaip greit pamatysime, tokią išvadą patvirtina ir pirminis gyvybės atsiradimas, žmogaus dvasingumas, esminiai skiriantis jį nuo kitų gyvūnų pasaulio. O norint aptarti ir apsvastyti ti-

kinčiųjų ir ateistų mokslininkų argumentus, liečiančius ribines problemas, reikėjo nors trumpai paliesti fizikos, kosmologijos, genetikos, psichologijos pagrindinius teiginius ir susipažinti su antropiniais faktais, kurie rodo kad žemė ir jos kosminė aplinka yra palankiausiai pritaikyta gyvybei ir protinagai būtybei – žmogui – egzistuoti.

5. Antropinis principas (tiksliau – antropiniai sutapimai ir faktai)

Gyvename pasaulyje, kurio savybes apibrėžiantys fizikiniai dėsniai, juos lemiančios konstantos ir jų santykiai bei mūsų žemės padėtis saulės ir galaktikos atžvilgiu yra idealiai pritaikyti gyvybei, protingai gyvybei – žmogui atsirasti ir egzistuoti. Šis faktas, atskleistas aštuntą dešimtmetį B. Carterio darbuose, vadinamas *antropiniu principu (AP)*. Tikslingiau būtų kalbėti ne apie antropinį principą, o – apie antropinius sutapimus ar faktus palankius gyvybei ir žmogui, nors AP terminas yra labiau paplitęs ir dažniau vartojamas. Skiriamos dvi antropinio principo atmainos: *Silpnasis AP* – kadangi mes esame Žemėje, tai fizikiniai dėsniai, konstantos ir kosmologiniai dydžiai yra tokie, kad mes galėtume atsirasti, o Saulė ir Visata turėtų egzistuoti tiek laiko, kad gyvybė spėtų susiformuoti. Ir *Stiprusis AP* – Visata ir mūsų planeta turi turėti savybes, tokias, kad tam tikru Visatos egzistavimo momentu turėtų atsirasti gyvybė ir protas – Visatai būtini stebėtojai. Ryškiausi antropinių sutapimų pavyzdžiai būtų sekantys: a) jei viena iš 15-kos pagrindinių fizikos konstantų turėtų kitą reikšmę; b) jei santykiai tarp 4-rių medžiagos sąveikų (jėgų) stiprumo būtų kitokie; c) jei fizikos dėsniai būtų kiti, tai Visatos, gyvybės ir žmogaus nebūtų; d) sunkesnių už vandenilį ir helį, gyvybei reikalingų elementų kilmė Visatos raidoje ir jų pasklidimas Visatos erdvėje buvo būtinas gyvybei susiformuoti; e) jei Žemė būtų arčiau ar toliau nuo Saulės; f) jei Saulė būtų kito tipo žvaigždė; g) jei Žemė būtų arčiau galaktikos centro; h) jei Žemės orbita turėtų žymiai didesnę ekscentricitetą, tai gyvybės Žemėje nebūtų. Tai tik būdingiausi antropinių faktų pavyz-

džiai. Jų esama apie keliasdešimt. Tikinčio mokslininko požiūriu antropiniai faktai rodo Kūrėjo numatytą iš anksto Visatos ir pasaulio tikslą – sukurti gyvybę ir protingą, dvasingą būtybę – žmogų. Ateistai tai bando aiškinti atsitiktinumu, arba Multivisatų teorija, pagal kurią yra didžiulė daugybė visatų su skirtingomis savybėmis ir mums pasisekė, kad atsiradome gyvybei palankioje Visatoje. Abu argumentai neįtikinami, nes antropinių sąlygų yra per daug, kad jos visos vienu metu atsitiktinai galėtų būti patenkinamos. Tai per mažai tikėtina, kad būtų tikra.

6. Gyvybė, jos pradinis planas ir raida

Gyvybė gali atsirasti ir jos evoliucijos procesas prasidėti tik tada, kai atsiranda pirmoji genetinė informaciją perteikianti molekulė – deoksiribonukleininė rūgštis (DNR) (kartais virusuose – ribonukleininė rūgštis RNR), kurioje yra užkoduotas būsimo organizmo planas ir užtikrintas jo savybių paveldimumas. DNR molekulė sudaryta iš dviejų lygiagrečių spiralių, kurios sujungtos įvairia tvarka išsidėsčiusiais 4-iais nukleotidais (junginiais surišančiais šias spirales sudarytas iš fosfatų ir cukrų). Tie nukleotidai yra Adeninas (A), Timinas (T), Citozinas (C) ir Guaninas (G). DNR molekulės pavidalas panašus į susuktas virvines kopetaites, kurių pakopos būtų įvairiai išsidėstę 4 nukleotidai. Jie išdėstyti poromis AT arba CG. Šių keturių „raidžių“ išsidėstymo tvarka ir užkoduotos visos organizmo fiziologinės ir net psichologinės savybės ir jų gyvybinio veikimo programa, per reikiamų organizmo veiklai baltymų gamybą ir paskirstymą. DNR yra sudėtingai susivyniojusi, kad tilptų į lastelės branduolį, o jeigu ją ištiesintume ji turėtų apie 3 m ilgio. DNR molekulė yra lyg milžiniška knyga parašyta tomis keturiomis raidėmis. Vien genus koduojančią genomo dalį (~2% viso genomo) pagal informacijos apimtį galima būtų palyginti su stambios enciklopedijos 30-ties tomų informacija. Visiškai neįtikėtina, kad tokia informacija galėtų atsitiktinai susikurti iš pirminio chaoso (vadinamojo „buljonu“) kuriame galbūt buvo pavienių organinių molekulių, bet tai tik plytos, o ne išimtinai

tobulai organizuotas statinys. Matematikai apskaičiavo laiką, per kurį tokia struktūra gali atsitiktinai susidaryti. Pasirodė, kad tam pritrūktų viso mūsų Visatos amžiaus. Viltys, kad sinergetinis mechanizmas, kurio dėka chaose atsiranda geometrinės struktūros, galėtų sukurti tokio masto informaciją ir programą yra nykstamai mažos. DNR struktūra yra bendra gyvybės programa ir visų gyvybės formų nuo bakterijų iki žmogaus planas. Organizmui vystantis, augant ir jo ląstelėms atsinaujinant, DNR dalijasi ir iš motininės ląstelės patenka į kiekvieną dukterinę lastelę. DNR genetinė informacija perduodama ribonukleininei rūgščiai (RNR) kuri perduoda ją į ribosomas, t. y. baltymus gaminančius specializuotus baltymus, pagal organizmo gyvybinės veiklos programą. Lytinės lastelės savyje turi tik pusę reikiamos genetinės informacijos (chromosomų), o apvaisinimo metu tėvo lastelės pusė susijungia su motinos pusele sudarydami naują pilną genetinės informacijos rinkinį. Tokiu būdu perduodami paveldėjimo genai iš abiejų tėvų. Tai lemia evoliucijos eigą ir yra vienas iš būdų, kaip yra užtikrinamas paveldimumas ir evoliucijos procesas.

Gyvybės raidą evoliucijos keliu dabar pripažįsta ir Bažnyčia, Jonui Pauliui II pareiškus, kad „Gyvybės evoliucija yra daugiau negu hipotezė.“ Tačiau evoliucijai sukūrus pakankamai tobulą kūną bei smegenis, Kūrėjas jiems įkvėpė dvasią, kurios neturi artimiausias pagal kūno struktūrą gyvūnas – šimpanzė. Žmogaus ir šimpanzės genomai yra beveik identiški, skiriasi tik 1,5 proc. Tačiau žmogaus dvasia su primityvia, vien instinktais ir sąlyginiais refleksais apspiesta šimpanzės psichika yra visiškai nepalyginami dalykai. V. Turčino ir C. Josley „*Kibernetikos manifestas*“ į evoliuciją žiūri ne kaip į tolygų raidos procesą, o į kaip laiptuotą raidą. Kiekvienas laiptelis vadinamas „*metastemininiu perėjimu*“, kuris gali vykti tik *veikiant išorinei jėgai*. Taigi turėjo būti kokia tai dvasinė išorinė protinga jėga, kuri nepriklausomai nuo evoliucijos proceso sukūrė žmogaus dvasią, pasižyminčią sąmone, sąžine, laisva valia, savimone ir kitomis, tik žmogui būdingomis, savybėmis. Turėjo būti koks tai planas ar pirmavaizdis, pagal kurį tokia dvasia žmogui galėtų būti sukurta. Tikinčiam akivaizdu, kad tai galima suprasti tik taip, kad ji yra sukurta „pagal Dievo paveikslą ir panašumą“; tai tiesiogiai ir teigiama Evangelijoje.

7. Žmogaus psichikos interpretacija XX a. psichologijoje

Bandymai atsakyti į klausimą „kas apsprendžia žmogaus sąmonę ir veiksmus pagal XX a. psichologijos kryptis.

Z. Freudas žmogaus prigimtį pagrindė nepatenkintų instinktų (*libido*) konfliktu. Jis iškėlė sąmonės vaidmenį, tačiau neigė aukštesnę žmogaus dvasinę prigimtį. Jis nelaikė žmogaus išsivysčiusiu gyvuliu, nes jis vinių konfliktų neturėtų.

A. Adlerio individualioji psichologija akcentavo žmogaus menkavertiško kompleksą, socialumą ir siekį dominuoti bei vadovauti.

K. G. Jungas, sukūręs gelmių analitinę psichologiją, didelę reikšmę priskyrė genetiškai paveldėtoms psichikos tendencijoms-archetipams.

E. Fromas su bendraautoriais kūręs humanistinę psichologiją pagrindinę reikšmę priskyrė solidariam psichikos ir sociumo ryšiui bei žmonių tarpusavio meilei.

V. Franklis šalia psichikos, veikiančios smegenų ir nervų sistemos lygyje, priskyrė žmogui aukštesnį pradą – dvasią, ieškančią gyvenimo prasmės ir tikslo, turinčią savimonę, sąžinę ir laisvą valią bei kūrybines galias. Jo mintys atitinka religijos teiginį, kad „žmogus sukurtas pagal Dievo paveikslą“. Nors apie tai jis kaip psichoterapeutas nekalba. Žmogus praradęs savo gyvenimo tikslą ir prasmę, pagal V. Franklį atsiduria „egzistenciniame vakuume“, kuris yra dažna neurozių ar kitų psichinių sutrikimų priežastis. Dažnas toje situacijoje jis griebiasi alkoholio ar narkotikų. Tai trumpam lyg ir padeda, bet po to sekantis „abstinencijos sindromas“ žmogų padaro chronišku alkoholiku ar narkomanu ir ilgai nuvaro į kapus.

V. Franklio pažiūros nesuderinamos su ateistų požiūriu, kad žmogus – tai tik gerokai labiau išsivystęs gyvulys, turintis tik didesnes ir tobulesnes smegenis ir nervų sistemą. Skirtumas yra toks esminis, kad šalia materialiniame pasaulyje veikiančių keturių jėgų reikėtų įvesti ir penktąją – dvasinę jėgą, veikiančią žmogaus prigimtyje. Franklis ją taip apibrėžia „...šio pasaulio santykis su antgamtiniu toks, koks gyvūno santykis su žmogiškuoju pa-

sauliu.“ Deja, žmogus neretai vadovaujasi savo turimais ir bendrais su gyvuliais instinktais, ignoruodamas savo dvasinę prigimtį, protą ir sąžinę. Todėl jis gali smukti žemiau gyvulio lygio, nes gyvulius nuo tokių blogybių apsaugo jų instinktai, o išsigimusiam žmogui instinktai nepadeda, priešingai – jį smukdo, nes jis visas savo galias naudoja instinktams tenkinti. Franklis į religiją žiūri psichoterapeuto akimis. Jis apie religiją rašo „Religija gali padaryti psichohigieninį ar net psichoterapinį poveikį, suteikdama žmogui tokį prieglobstį ir tokią atramą, kokių jis nerastų niekur kitur: prieglobstį ir atramą transcendencijoje, Absoliute.“

Išvados

1. Visų Visatos, gyvybės ir dvasingo žmogaus pradinės kilmės problemų mokslas išspręsti negali, o bandymai jas spręsti abstrakčiomis ir faktais nepatvirtintomis matematinėmis teorijomis yra moksliškai nepagrįsti.
2. Antropinis principas paneigia R. Daukinso teiginį, kad Visatoje nėra „*nei plano, nei tikslo, nei blogio, nei gėrio, nieko, išskyrus aklą, negailestingą abejingumą*“. Priešingai – Visata sukurta palanki gyvybės atsiradimui joje ir dvasingam žmogui ir tai sudaro jos sukūrimo bei egzistavimo tikslą.
3. Žmogus nėra gyvūnas su tobuliausiai išsivysčiusiomis smegenimis ir nervų sistema, o dvasinė būtybė, apdovanota Aukščiausiojo jam suteiktomis galiomis. Deja, jis ne visuomet sugeba tai tinkamai panaudoti, skleisdamas ne gėrį, o blogį.

Filosofai šiuolaikinės fizikos akivaizdoje

Filosofija, kaip mąstymo apie būtį visuma, atsirado senovės Graikijoje dar VII–VI a. pr. Kr. ir veržliai vystėsi. Iš Pradžių ieškota pamatinio materialinės tikrovės prado, jam priskiriant orą, vandenį, ugnį, ar skaičius. Vėliau Platono mokinyš Aristotelis (384–322 pr. Kr.) bandė suprasti ir paaiškinti visus aplinkoje tiesiogiai stebimus objektus ir procesus, taip pat žmogaus prigimtį bei jo mąstymo dėsningumus. Jis ne tik davė pradžią gamtos mokslams (fizika, biologija, astronomija), bet ir padėjo sisteminės filosofijos pagrindus (logika, metafizika, etika). Tais laikais filosofija ir specialūs mokslai sudarė vieną visumą ir tai tęsėsi ilgus šimtmečius. Gal tik Archimedą (statika, hidrostatikos dėsnis) III šimtmetyje pr. Kr. kuris savo darbus grindė eksperimentais ir tuo išsiskyrė iš bendro filosofijos fono, galėtume laikyti pirmuoju fiziku.

Fizika, kaip nepriklausomas eksperimentinis mokslas, atsiskyrė nuo filosofijos tik XVII a. su Galilėjaus ir Niutono fundamentaliais darbais, sukūrusiais klasikinės mechanikos pagrindus. Nuo tų laikų fizika ir kiti gamtos mokslai tapo pasaulėvaizdžio kūrėjais, o filosofija – pasaulėžiūros. Fizika, kaip ir kiti tikslieji gamtos mokslai, remiasi eksperimentais ir stebėjimais, patikimai nustatytais faktais. Filosofija paremta žmogaus ir pasaulio būties interpretacija, tačiau, kaip ir mokslas laikosi visų sisteminio mąstymo ir logikos reikalavimų. Mokslas siekia patikimo žinojimo, o filosofija – išminties, t. y. sugebėjimo įtikinamai interpretuoti pasaulio ir žmogaus būties esminius klausimus. Pagrindiniai įrodyti mokslo dėsniai ir faktai yra universaliūs ir visiems vienodai privalomi, nors laikui bėgant ir kinta juos tikslinant ir papildant. Filosofija neturi visiems vienodo ir privalomo pavidalo. Ji yra suskilusi į daugelį krypčių ir kiekvienas mąstantis žmogus pasirenka tą iš jų, kuri jam atrodo labiausiai įtikinama.

Nuo XVII a. prasidėjo vis greitėjanti fizikos raida (Galilėjaus ir Niutono klasikinė mechanika, elektromagnetizmo reiškiniai, Maksvelo teorija, termodinamika, elektrono atradimas ir kt.). Tačiau esminis fizikos pažangos šuolis (mokslinė revoliucija) įvyko tik XX a. pirmoje pusėje (kvantinė mechanika, reliatyvumo teorija, kvantinė elektrodinamika, kieto kūno teorija ir kt.) ir tęsiasi iki šiol. Šie fizikos laimėjimai leido sukurti moderniausias šiuolaikines technologijas (kompiuterius ir kitas informacines bei ryšių priemones), daug pasiekti kosmonautikos bei medicinos srityse ir t. t. Tačiau fizikos tikslas nėra jos pasiekimų taikymas technologijoje, o objektyvus materialaus pasaulio struktūros ir dėsnių pažinimas. Yra ir taikomoji fizika, leidžianti kurti naujas technologijas, kurios prisideda prie eksperimentinio mokslo pažangos. Nuo XXI a. pradžios tikimasi naujų atradimų, ypač kosmologijos, tiriančios Visatos struktūrą ir raidą, ir elementarių medžiagos dalelių tyrimo srityse. Šios fizikos sritys dabar sudaro taip vadinamą „priekinį gamtos mokslų tyrimo avangardą“. Sukurti ir vis tobulinai tokie galingi tyrimo įrenginiai kaip CERN-o didysis dalelių kolaidėris (LHC), leidžiantis susismogti milžiniškos energijos sunkiųjų dalelių srautams, kosminiai zondai ir teleskopai už žemės atmosferos ribų. Šie ir kiti šiuolaikiniai tyrimo prietaisai su galinga skaičiavimo ir ryšių technika suteikia visai naujas mokslinių tyrimų galimybes. Juos pasitelkus padaryta naujų principinių mokslo atradimų, tokių kaip greitėjantis mūsų visatos plėtimasis (tamsioji energija) ir nematomoji masė, kurių poveikiai jau stebimi, tačiau prigimtis ir savybės mokslui lieka dar nežinomos. Galbūt su šių faktų supratimu fizikos ir kosmologijos laukia dar viena mokslinė revoliucija.

Visa ši fizikos pažanga remiasi šiuolaikinės fizikos pagrindais, sukurtais dar XX amžiuje. t. y. kvantine mechanika, reliatyvumo teorija, kvantine elektrodinamika ir standartine elementariųjų dalelių teorija, kuri panaudojus minėtą kolaidėrį dar bus tikrinama. Šių teorijų pagrindu fizika pažinimo keliu gali žengti vis tolyn sprendžiant medžiagos bei Visatos struktūros ir raidos problemas. Tačiau su šiomis naujomis fizikos disciplinomis surišta eilė paradoksų, tokių kaip dalelės ir bangos dualizmas, Heizenbergo neapibrėžtumo principas, laiko ir erdvės reliatyvumas, Dvynių paradoksas ir

kiti. Tų paradoksų realumas yra vienareikšmiškai įrodytas daugkartiniais ir vis tikslesniais eksperimentais. Dvynių paradokso esmė yra ta, kad vienas dvynių, pavyzdžiui A, iškeliauja į tolimą ir ilgą kosminę kelionę raketą, kuri skrieja greičiu artimu šviesos greičiui. Kitas dvynys B lieka Žemėje. Sugrįžęs, keliautojas yra jaunesnis už dvynį, kuris nekeliaavo. Paradoksalu yra tai, kad dvyniui A atrodo, kad juda B, ir A sugrįžus neaišku, kuris būtų jaunesnis. Tačiau Einšteino reliatyvumo teorija paradoksą išsprendžia paprastai: A juda su pagreičiu, o B yra inertinėje sistemoje (Žemės sukimosi ir judėjimo apie Saulę greičiai, palyginus su šviesos greičiu, yra nykstamai maži). Todėl pagal šios teorijos dėsnius laikas raketoje, kur yra A, eis lėčiau ir A tikrai bus jaunesnis už B. Dvynių paradoksas yra įrodytas bandymais su tiksliausiais (1 s paklaida per 300 m.) atominiais laikrodžiais. Taip palyginti greit judėjusio (pavyzdžiui, raketa) ir grįžusio atominio laikrodžio parodumus palyginus su stovėjusio žemėje parodymais, matomas skirtumas, lygus apskaičiuotam pagal reliatyvumo teoriją. Dėl techninių kliūčių su žmonėmis Dvynių paradoksas negali būti realizuotas, bet iš principo jis patvirtina objektyvų dėsningumą. Visi šie paradoksai fizikams jau seniai nėra jokie paradoksai, o patikrintos fundamentalių fizikos teorijų išvados. Tačiau jie vis vien kelia nesusipratimų tarp kai kurių filosofų, neigiačių pamatinius šiuolaikinės fizikos faktus bei dėsnius, iš kurių šie paradoksai kyla, ir fizikų, kurie jais nei kiek neabejoja. Toliau apžvelgsime būdingiausius neigiamus kai kurių filosofų požiūrius į šiuolaikinę fiziką ir tokių nesusipratimų tarp filosofų ir fizikų pavyzdžius.

Daugelis filosofijos vadovėlių ir kitų informacinių leidinių objektyviai nusako bendrus mokslinio metodo, o tuo pačiu ir fizikos tyrimo metodus [1], kartais adekvačiai išvardina [2] arba net aptaria paskutinius fizikos atradimus [3], tačiau nebando analizuoti šiuolaikinės fizikos pagrindų ir su jais susijusių paradoksų. Šiuolaikinės fizikos teiginius ir paradoksus sunku įsivaizduoti mūsų kasdienybės ir įprastinės klasikinės logikos požiūriu.

Net rimti filosofai, susipažinę su šiuolaikinės fizikos teiginiais iš populiarių leidinių, prieina prie prieštaraujančių, keistų ir dažnai visai neteisingų išvadų. Pavyzdžiui VPU profesorius Jonas Balčius teigia, kad „metafizika

šiuolaikinėje fizikoje taip pat tapo šio gamtos mokslo sudedamąja dalimi. Ir pirmiausia dėl to, kad šiuolaikinėje fizikoje itin plačiai taikomi matematiniai tikrovės interpretavimo modeliai tapo pernelyg universlūs ir savarankiški, nes daugelio šiuolaikinės, ypač kvantinės fizikos tiriamų objektų, procesų bei reiškinių tiesiog neįmanoma eksperimentiškai verifikuoti“ [4]. Šiuolaikinė fizika remiasi patikimais daugkartiniais eksperimentais ar stebėjimais patvirtintais, t. y. verifikuotais faktais, jos pamatiniai dėsniai yra universalūs, vienareikšmiai ir sudaro tiksliojo gamtamokslio pagrindą. Metafizika, bandydama atsakyti į esminius bendrus egzistencijos ir jos prasmės klausimus, turi ne vieną vienintėlę versiją, nes ji priklauso nuo filosofų – metafizinės sistemos kūrėjų – pažiūrų. Todėl nėra vienos visiems privalomos metafizikos ir todėl ji negali būti fizikos sudedamoji dalis. Nors ir fizikai, ir metafizikai privalomi sisteminio mąstymo, neprieštaravimo ir logikos (fizikoje – nebūtinai klasikinės) reikalavimai. Straipsnio autorius visai teisingai pažymi matematinių modelių reikšmę fizikoje. Tikrai daugelis fizikos teorijų sukurtos matematikos priemonėmis, bet jos nelaikomos teisingomis tol, kol jos ar jų nusakomi faktai nepatvirtinami stebėjimais ar daugkartiniais eksperimentais, t. y. verifikuojami. Jei nors vienas patikimas faktas tokiai teorijai prieštarauja, pagal K. Popperio falsifikacionizmą ji turi būti besąlygiškai atmesta (falsifikuojama). Tačiau teorijos atmetimas dėl vieno jos neatitinkančio fakto gali būti klaidingas, jei, pavyzdžiui, tas faktas peržengia teorijos galiojimo ribas. Matematinių fizikos teorijų, pavyzdžiui superstygų teorija, kurių patikrinti kol kas, o gal ir iš viso, nėra galimybių. Tada jos lieka grynai matematiniais dariniais ir į fizikos sistemą gali būti įtrauktos tik kaip hipotetinės.

Didžiules lėšas kainuojantys greitintuvai tikrai sukuria daug naujų dalelių, bet tai teikia esminių žinių apie Visatos raidą. Dalelės ir jų savybės darniai susisteminamos vadinamoje standartinėje elementariųjų dalelių teorijoje. Naujasis CERN LHC (Large Hadron Collider) kolaidėris turėtų atsakyti į daugelį fundamentinių fizikos ir kosmologijos klausimų, tokių kaip Higso bozono – dalelės, sąveika su kuria apspręstų kitų dalelių masę – egzistavimas, mikro juodosios skylės, medžiagos būsena po didžiojo sprogi-

mo. Tai realios problemos, o ne „tūkstančio vėjų vaikymasis laukuose“ [5]. Tarptautinės mokslo bendruomenės lėšos, sunaudojamos moksliniams tyrimams, tikrai yra nepalyginamai mažesnės, negu monopolinio narkotinių medžiagų, prabangos prekių gamybos ar pramogų verslo pelnas. Ir tikrai ne mokslas skurdina pasaulį ir veda jį prie krizės. Minėtame straipsnyje yra nemaža primityvių klaidų, kai kalbama atomo struktūrą ir kvantinės jos savybės. Tačiau tai per daug elementaru, kad reiktų čia jas detalai aptarinėti. Autorius, pavyzdžiui, rašo: „Paradoksai, kuriuos paaiškinti fizikai neturi galimybių darosi panašūs į astronomus, kuriančius „juodąsias skyles“, nes tokiems reiškiniams mūsų kasdieninėje realybėje nėra atitikmenų.“ Tačiau tai visai neprieštarauja jų realiai egzistencijai. Taip, pavyzdžiui, juodosios skylės vienareikšmiškai įrodytos astrofizikiniais stebėjimais. Planckas fizikos atsietumą nuo mūsų kasdienės patirties aiškina taip: „Progresuojantis nutolimas nuo mūsų juslėmis suvokiamo pasaulio reiškia ne ką kitą, kaip didėjantį priartėjimą prie realios tikrovės“ [7]. Straipsnio autoriui atrodo, kad „kvantinis pasaulis iš tikrųjų yra absoliučiai skirtingas nuo mūsų gyvenamojo dėl to, jog fizikai visoje šių savo „atradimų“ begalybėje pridarė begalę klaidų“ [8]. Dar pirmoje XX a. pusėje įrodytas bangos-dalelės dualizmas ir iš jo kylantys „paradoksai“, yra patikrinti faktai, o ne kvantinės fizikos „bejėgiškumo liudijimas“ [9]. Prie tokių „klaidų“ autorius priskiria ir Visatos bei laiko pradžią, sąlygotą Didžiojo sprogo. Tai jau ne hipotezė, o reali Visatos istorijos pradžia po to kai buvo rastas reliktinis radijo bangų spinduliavimas, pasiekiantis žemę iš visų erdvės pusių. Stebėjimais nustatčius jo savybes paaiškėjo, kad šio spinduliavimo nebuvo galima paaiškinti kitaip nei kaip Didžiojo sprogo pėdsako po 13,7 milijardų metų (tai mūsų Visatos amžius). Interpretavus materialinės Visatos raidą po Didžiojo sprogo pagal standartinę elementarių dalelių teoriją, galima buvo atkurti šios raidos etapus („eras“), kurių realumas jau nekelė abejonių, kai paaiškėjo, kad stebimas elementų pasiskirstymas Visatoje sutampa su apskaičiuotu teoriškai.

Straipsnio autorius cituoja populiarius leidinius [10], kurių teiginiai yra neabejotinai teisingi. Tačiau iš jų daromos kiekviena fiziką šokiruojančios

išvados. Tikrai fizikos istorijoje yra buvę klaidų, bet tolesniuose tyrimuose visada jos buvo ištaisomos, teorijos pakeičiamos teisingesnėmis ir tikslesnėmis, taip paklojant patikimus fizikos mokslo pagrindus, kurie dabar leidžia skverbtis vis giliau į sudėtingiausias medžiagos ir kosmoso struktūros bei raidos problemas. Ironija ir sarkazmas kalbant apie realius fizikos mokslo pagrindus ir tyrimus tikrai nederą. Straipsnio pradžioje autoriaus išsakytos filosofinės pažiūros yra originalios, įdomios ir įtikinamos. Tik gaila, kad autorius yra per daug nutolęs nuo šiuolaikinės fizikos realijų ir dažnai elementarius šiuolaikinės fizikos faktus interpretuoja klaidingai.

Panašias kritines mintis apie šiuolaikinę fiziką reiškia ir jaunas, gabus ir produktyvus filosofas VU doc. Naglis Kardelis, kurio neseniai išėjęs straipsnių ir ese rinkinys *Pažinti ar suprasti* daugeliu aspektų yra vertas dėmesio. Autorius jaunystėje domėjęsis fizika, vėliau studijavęs antikės kalbas, yra daug nusipelnęs versdamas Platono veikalus bei argumentuotai svarstydamas humanitarines filosofijos problemas. Tačiau nagrinėdamas šiuolaikinės fizikos pagrindus ir dabartinius jos iššūkius jis dažnai daro panašias išvadas kaip ir ką tik aptarto straipsnio autorius. Vertindamas šiuolaikinės fizikos faktus ir tariamus paradoksus, samprotauja panašiai, kaip samprotautų Platono ir Aristotelio laikų filosofas. Kaip ir tada, knygos autoriui pagrindinis reikalavimas mokslui yra tai, kad jo teiginiai neprieštarautų klasikinei Aristotelio logikai ir mūsų kasdienybės patirčiai. Pamatiniai šiuolaikinės fizikos dėsniai nuo šių reikalavimų tikrai yra labai nutolę ir nestebėtina, kad ne vienam filosofui atrodo, kad jie negali būti teisingi. Tačiau šie svarstymai nors prieštaraujantys fizikos pagrindams, yra įdomūs ir todėl apžvelgsime būdingiausius jų palygindami su atitinkamomis šiuolaikinės fizikos realijomis.

N. Kardelio knyga nagrinėja mokslinį ir filosofinį pažinimą, kuris yra prasmingas tik jį suprantant ar bent savaip interpretuojant. Pažinimas be teisingo ar bent klaidingo supratimo iš viso neturi prasmės ir laikytinas tik tiesiogine patirtimi, kas prieinama ir gyvuliams. Todėl pavadinime nurodyta alternatyva „Pažinti ar suprasti?“ yra šios knygos turiniui neadekvati, nes autorius akivaizdžiai siekia suprasti tai, apie ką rašo.

Su autoriaus pažiūromis ir išvadamis humanistikos, tautiškumo ir religijos klausimais (įvadas bei paskutiniai du skyriai) visiškai sutinku ir pritariu, tačiau šių esminių dalykų svarstymo metodai atrodo atitrūkę nuo realybės, svarstoma antikinės filosofijos ar scholastikos pavyzdžiu. Nesu pasirerngęs šių dalykų nagrinėti, todėl šiame straipsnyje apsiribosiu diskusiniu tik autoriaus teiginių apie fiziką ir jos ryšius su filosofija bei pasaulėžiūra aptarimu.

Filosofija, kitaip nei fizika, remiasi ne patikimais nustatytais faktais, o jų interpretacija, arba aprioriškai priimamais teiginiais, iš jų darant logiškai pagrįstas išvadas. Todėl filosofiją, kaip ir matematiką, vargu ar reikėtų laikyti atskiru mokslu, kaip visai teisingai pastebi autorius. Matematika laikytina tikslųjų mokslų kalba, o filosofija – kryptinga proto veikla ieškant prasmės ir tiesos visoje mūsų bei pasaulio būtyje ir pažinime. Jos abi remiasi klasikine logika, faktų interpretacija ir sisteminiu mąstymu.

Knyga pradedama straipsniu, kurio pavadinime yra klausimas: „Ar įmanomas grynai mokslinis pasaulio vaizdas?“ [11]. Jei suprastume tą „vaizdą“ kaip apimantį visą būtį – materialinę, biologinę ir dvasinę, kartu su autoriumi tektų atsakyti neigiamai. Tačiau autorius pirmuose dvejuose skyriuose apsiriboja tik materialiąja ir iš dalies biologine realybės puse, t. y. dalykais kurie sudaro gamtamokslio tyrimo objektus. Moksliniam negyvosios gamtos – jau ištirtoje jos dalyje – vaizdui sukurti tikrai nebūtina „iširti visus Visatos erdvėlaikio taškus nuo Visatos gimimo iki jos mirties“ [12]. Visata ne pieva, kurią botanikas tiria siekdamas nustatyti augalų rūšis ir jų paplitimą. Negyvosios Visatos vaizdas aprašomas pagal astronominių tyrimų duomenis, remiantis patikrintais fizikos dėsniais ir principais bei fundamentaliomis konstantomis. Jis nėra galutinis ir išsamus. Neabejotinai ateity jis plės ir bus papildomas, bet pamatiniai fizikos dėsniai savo galiojimo srityje išliks, kaip iki šiol, nepaisant didžiulės mokslo pažangos XX amžiuje ir naujų atradimų, išliko klasikinė mechanika. Įrodymų, kad gamtamokslis priėjo iki giliausių materialios tikrovės pamatų nėra ir būti negali, nes niekas nežino, kokie neprognozuojami atradimai bus padaryti ateityje ir kaip jie pakeis mokslo raidą.

Dvasinė būtis, susijusi su transcendencija, kuriai gamtamokslio metodai netaikomi, autoriaus svarstomam „moksliniam pasaulio vaizdui“ nepriklauso. Taigi nagrinėsime ne visą, o tik materialiojo pasaulio mokslinį vaizdą, kuriamą fizikos ir kosmologijos. Tačiau tolesniame knygos tekste nagrinėdamas „Materijos mitą“ ir „Gamtotyros iššūkius“ autorius ignoruoja, neigia ar net pajuokia. Nors tie „mitai“ ir „iššūkiai“ liečia fundamentalius tiksliojo gamtamokslio pagrindus ir atradimus, kurie duotų nemažai medžiagos filosofinei refleksijai. Neaptarinėsiu detaliau tų skyrių, kur autorius plačiai ir originaliai traktuoja laiko sąvoką [13]. Joks fizikas nesutiktų su laiko iliuziškumo teiginiu. Laikas yra konkretus, nors ir relatyvus, bet išmatuojamas fizikinis parametras. Todėl Platono ar Aristotelio citatos ir laiko sąvoką apibrėžiančių terminų lingvistinė analizė įvairiose kalbose apie laiko esmę nieko konkretaus ir naujo nepasako.

Reliatyvistinė kosmologija ir elementarių dalelių fizika yra realiai susijusios, tai rodo aptiktas reliktinis spinduliavimas, kaip Didžiojo Sprogimo pėdsakas, t. p. kosmoso raidos rekonstrukcija, atitinkanti astrofizikinių stebėjimų duomenis. Laiko ir erdvės asimetrija bei chronotopija fiziko požiūriu būtų perteklinės sąvokos, prieštaraujančios Okamo skustuvo principui. Nors minimi keli realūs moksliniai faktai, bet spekuliatyvus jų nagrinėjimas ir išvados kelia prieštarų minčių ir neatrodo įtikinamas. Filosofinė laiko analizė panaudojant fizikos duomenis būtų įdomi užduotis. Tam reikėtų mažiausiai atskiro darbo. Šio straipsnio autoriaus – fiziko – filosofinė kompetencija tam būtų nepakankama. Todėl tenka apsiriboti vien svarstant knygos autoriaus teiginius, liečiančius fizikos. santykį su filosofija ir pasaulėžiūra.

Filosofijoje klasikinė modalinė logika, dažnai laikoma vieninteliu teisingo protavimo kriterijumi. Knygos autorius teisingai pastebi, kad daugelis kvantinės fizikos faktų tai logikai prieštarauja. Iš čia kyla kvantinių objektų – pavyzdžiui, elementarių dalelių – objektyvaus egzistavimo neigimas. „Elementariosios dalelės tėra gana iliuzoriniai objektai, prie kurių egzistavimo prisideda ir konstruojantis protas jos nėra visiškai elementarios, nes sudarytos iš vadinamųjų stygų – hipotetinių vienmačių objektų ir panyrame į kvantinį rūką ar drebučius, kur viskas priklauso nuo visko: netgi pats šių

kvantinių drebučių egzistavimas *šiek tiek priklauso nuo mūsų mąstymo apie juos*, taigi negali būti suvokiamas kaip visiškai objektyvus empyrinio pasaulio faktiškumas reiškia ne ontologinį jų realumą ir tvirtumą, o būtent – kaip ir dera faktams – *padarytumą, sukonstruotumą, sukurtumą*. Tiesą sakant, visi faktai yra artefaktai,“ [14]. Joks fizikas elementarių dalelių nesutiks pavadinti „artefaktais“, lyg tai priklausančiais nuo mūsų mąstymo. Aišku, fizikų kuriamos sąvokos tyrimo objektams aprašyti nuo jų mąstymo gal kiek tai ir priklauso, bet jokių būdu – ne patys objektai. Teiginys, kad elementarios dalelės yra sudarytos iš stygų, yra kol kas niekuo nepatvirtinta hipotezė, nes stygų teorija dar nėra pagrįsta jokiais eksperimentiniais faktais.

Priėmus tokį autoriaus požiūrį į fiziką, kaip tiriančią „iliuzorinius objektus“, o ne medžiaginę realybę, tektų atmesti visą fiziką ir gamtamokslį, kaip neturinčius jokio mokslinio pagrindo.

Mokslinis materialaus pasaulio vaizdas, kuriuo asimptotiškai artėja ma prie tiesos, objektyviai egzistuoja pamatiniuose tikslinio gamtamokslio pagrinduose, pagrįstuose patikimais eksperimento ar stebėjimų rezultatais bei sėkmingais taikymais. Mokslo skirstymas į „technomokslus“ ir humanistiką [15] yra per siauras. Fizika ir gamtamokslis anaipol nėra technomokslai. Jų tikslas yra objektyvios tiesos apie gamtinį pasaulį paieška. Taikomasis mokslas („technomokslas“) duoda pagrindą technikos raidai. Technika siekia patenkinti visuomenės reikmes, bet šiuo metu, iškreipdama savo tikslą, tiesiogiai siekia hipertrofuotai plėsti neribotą ir žmogui nebūtiną gamybą bei vartojimą, kaip ir vulgariomis pramogomis didinti monopolinio kapitalo pelną. Aišku, kad su mokslinio pasaulėvaizdžio kūrimu tai neturi nieko bendra. Mokslinį pasaulėvaizdį mums apčiuopiamos materialios realybės ribose kuria gamtos mokslai, o ne „būtent humanistika (ypač filosofija)“ [16]. Jis nėra ir niekuomet nebus galutinis ir nekintantis. Jo horizontas plečiasi kartu su mokslo pažanga, kurią skatina naujai atrasti faktai, sunkiai suprantami esamo pasaulėvaizdžio rėmuose. Tokie faktai dabar, pavyzdžiui, yra nematomoji medžiaga ir tamsioji energija.

Tai verčia kurti ir tikrinti naujas hipotezes, jas patvirtinti arba paneigti stebimais faktais. Jeigu kuri nors hipotezė su visomis savo išvadomis bus

daug kartų patvirtinta, t. y. verifikuota, ji taps patikimesnė ir, nors logikos požiūriu nebus įrodyta iki galo, derės prie pamatinių mokslo pagrindų, o tai irgi patvirtins jos patikimumą. Jei nors vienas eksperimentas ar stebėjimas teorinį faktą paneigs, tokia teorija bus atmetama, t. y. falsifikuojama. Kiekvienam naujam esminiam mokslo žingsniui reikia naujų principinių idėjų, kad senąsias problemines teorijas, būtų galima praplėsti arba pakeisti. Taip atsiranda nauja teorija ar dėsnis ir žengiamas dar vienas žingsnis objektyvios tiesos apie materialųjį pasaulį link.

Postmodernistinė filosofija iš viso neigia objektyvią tiesą. Kiekviena nuomonė yra vienodai teisinga ir gerbtina. Tokia filosofija su mokslu apskritai nesuderinama. Mokslinis pažinimas fizikoje – tai ne „gausybės kasdienybėje neregimų...egzotiškų objektų, pasižyminčių nenusipėjimomis ir net logiškai prieštaringomis savybėmis“ [17] tyrimas ir žinojimas, o darni dėsnių ir principų visuma, susiejanti visus žinomus tyrimo objektus ir stebimus procesus. Jai tinka pirmasis UNESCO šūkis: „suprasti – tai sujungti“ („*to understand is to unite*“).

Vienas asmuo tikrai negali aprėpti viso mokslinio pasaulėvaizdžio. Tačiau perpratęs pamatinius mokslo principus bei dėsnius, jis – pagal savo galimybes ir įdėtą tam triūsą – gali siauriau ar plačiau orientuotis mokslinio pasaulėvaizdžio visumoje, bent jam prieinamose mokslo srityse. Vienoje atskiroje mokslo srityje net apytikrio gamtamokslinio pasaulėvaizdžio plano susidaryti neįmanoma, nes jis visada remiasi įvairiomis mokslo sritimis. O pasaulėžiūrai sukurti būtina dar ir filosofinė pasaulėvaizdžio interpretacija. Juo labiau, kad pastaraisiais dešimtmečiais fizika ir ypač kosmologija, tiesiogiai gvildena klausimus, anksčiau nagrinėtus tik filosofijoje. Kaip pastebi autorius „Mokslas nėra koks nors „anoniminis pasaulio vaizdo regėjimo subjektas“ [18], o yra pasaulėvaizdžio kūrimo ir aplamai pažinimo įrankis. Siaura specializacija galima tik laboranto lygio darbuotojams, o ne mokslininkams tyrėjams. Bet ir atskiras, kad ir kompetentingiausias, mokslininkas viso pasaulio vaizdo apimti negali. Šiandien net vykdant tyrimus siauroje mokslo srityje, būtina gerai orientuotis gretimose mokslo srityse, susijusiose su tirama problema. Autorius rašo, kad „fizikas.... iš tiesų

stebi idilišką vaizdelį mokslinio pasaulėlio, kuriame be jo paties gyvena solitonai ir stringai, lazeriai ir mazeriai, fotonai ir tachijonai.... kvarkai...” [19]. Vien čia išvardintų objektų ir sąvokų sąrašas rodo, kad jų dalis yra realios, o kita – grynai hipotetinės kilmės ir jų suvokimui reikia plačios orientacijos fizikos mokslo sistemoje. Be šiuo metu jau įsitvirtinusių fizikos mokslo pamatų joks gilesnis fizikinio dabartinės pasaulėvaizdžio būklės supratimas, kaip ir sėkmingas kūrybinis tiriamasis darbas, yra neįmanomas.

Reikia sutikti su autorium, kad šiuolaikinės, jau patikimai įtvirtintos ir patikrintos pamatinės fizikos teorijos, tokios kaip kvantinė fizika, yra labai toli nuo mūsų kasdieninės patirties ir net nuo mums įprastos klasikinės logikos. Iš to kyla daug nesusipratimų tarp fizikų ir filosofų ar net matematikų, kurie dažnai vadovaujasi vien klasikinės logikos bei neprieštarinėjimo kriterijais. Kiekviena pamatinė fizikinė teorija turi savo galiojimo ribas, bet išeinant už tų ribų, kai kuriamos naujos teorijos, pradinė teorija neatmetama, o įeina į naująją teoriją kaip atskiras siauresnis jos atvejis (atotyčio principas). Todėl pamatinės teorijos, pagrindusios visą fizikos mokslo sistemą, nesudegs „kaip flogistono teorija“ [20] (tai buvo ne teorija, o tik nevykusi hipotezė, kuri nepasitvirtinusi buvo atmesta), o išliks, kaip Niutono mechanika, kuri savo galiojimo srityje išliko ir po šimtų metų, nors fizika per tą laiką ženkliai pajudės į priekį. Atrasti ir stebėjimuose pasitvirtinantys nauji, bet šiuolaikinės fizikos sąvokomis nepaaiškinami reiškiniai, kaip tamsioji materija ir energija, be abejonės, reikalaus praplėsti esamas fizikines teorijas ar sukurti naujas. Tikimasi, kad jau veikiančiu Didžiojo hadronų kolaidriu (LHC) pradėti fundamentalūs eksperimentai galbūt suteiks aiškumo šioms ir kitoms principinėms fizikos ir kosmologijos problemoms. LHC – tai protonų ir sunkiųjų jonų greitintuvas – kolaidieris pakels iki šiol pasiektas dalelių energijas (7TeV) priešpriešinio dūžio metu ($1\text{TeV} = 10^{12}\text{eV}$) dvigubai, t. y. -14 TeV. Kas artima medžiagos būklei (kvark-gliuoninė plazma) buvusiai praėjus mikrosekundėms (10^{-6} s) nuo Didžiojo Sprogimo pradžios. Turėsime galimybę įsiskverbti daug giliau į elementarių dalelių ir Visatos raidos reiškinius. Todėl tikimasi patikrinti daugelį teoretikų sukurtų fizikos teorijų. Laukiama, kad gal net bus rasta ir visai naujų reiškinų.

Elementarios dalelės anaipol nėra kokie tai „iliuziniai objektai“, o visai realios mikropasaulio sudedamosios dalys. Jos objektyviai apčiuopiamos tiriant jų savybes dalelių greitintuvais ir kitais prietaisais. Žmogaus protas turi sunkaus darbo stebimas jų savybes bei sąveikas aprašyti fizikos dėsniais ir modeliais, bet jų savybės nuo žmogaus mąstymo tikrai nepriklauso. Jos aprašomos matematiniais modeliais, kurie nuolat tikrinami stebimais faktais ir tobulinami. Tačiau fundamentiniai simetrijos ar jos pažeidimo principai ir tvėrmės dėsniai išlieka.

Verifikacija ir falsifikacija yra mokslų, visų pirma – tikslųjų mokslų, tyrimo metodai (anaipol ne „pajuokos objektai“ [21]) leidžiantys įvertinti mokslinių hipotezių ar teorijų patikimumą. Tačiau kai teorija atmetama, t. y. falsifikuojama, jos išvadoms nesutampant su stebėjimais, tai tokia falsifikacija gali būti ir klaidinga, nes toks nesutapimas gali tik rodyti, kad išeita už teorijos galiojimo ribų. Be to, falsifikacionizmas reikalauja, kad teorija būtų formuluojama aiškiais vienareikšmiais teiginiais ar matematinėmis išraiškom, kuriuos būtų galima paneigti. Tikslieji gamtos mokslai, kitaip nei filosofija, remiasi tik patikimai nustatytais faktais ir sudaro dalį objektyvaus, nors ir kintančio, mokslinio materialaus o iš dalies ir biologinio pasaulio vaizdo. Jis formuojamas anaipol ne „vienos kurios iš dalies įrodytos teorijos“ [22], o gamtos mokslų pagrįstų pamatinių teorijų visumos, ir todėl tikrai yra „asimptotinio artėjimo prie absoliučios tiesos fazė“ [23] gamtamokslio galiojimo pasaulio realybės srityje.

Apie dvasinį pasaulį, neigiamą materializmo, naturalizmo bei scientistinio ateizmo, susijusį su asmens vertybinėmis nuostatomis, pats mokslas nieko konkretaus pasakyti negali. Tačiau interpretuojant naujus mokslinius faktus Kūrėjo prielaida darosi natūrali ir suprantama. Taip yra ne tik gamtamokslyje, bet net, pavyzdžiui, psichologijoje. Pastaraisiais dešimtmečiais fizikoje ir kosmologijoje, kuri yra šiuolaikinės fizikos ir astronomijos dalis, paaiškėjo faktai, kurių tikėtina interpretacija siejasi su transcendentinėm vertybėm. Fiziškai pagrįsta pasaulio pradžia ir pabaiga. Pastaraisiais metais besiplečiančios mokslo ir religijos atstovų diskusijos, siekiančios net Vatikaną ir pasaulinės reikšmės mokslo centrus, išryškino šių diskusijų ak-

tualumą. Antropinis principas, knygos autoriaus paminėtas ir aptariamas knygos išnašoje (p. 189), detaliau šį klausimą ištyrus, pasirodė, neapsiriboją tik fundamentaliųjų fizikos konstantų reikšmėmis ir jų suderinimu. Kriterijų, kurie leidžia gyvybei egzistuoti žemėje, yra apie 50 ir jie susiję ne tik su šiomis konstantomis ir fizikos dėsniais, bet ir žemės dydžiu, jos padėtimi Saulės sistemoje ir galaktikoje, Saulės kaip žvaigždės tipu bei raidos stadija ir kitomis sąlygomis. Tikimybė, kad dar kažkur mūsų Visatoje visos šios sąlygos vienu metu būtų patenkintos, pagal tikimybių daugybos taisyklę, yra be galo maža. Tai verčia abejoti fizikalistine paradigma, kad jei kur nors Visatoje susidarys tokios pat sąlygos kaip žemėje, tai gyvybė atsiras savaime. Tiriamos planetos panašios į Žemę ir besisukančios apie Saulės tipo žvaigždes, tikintis ten atrasti vandens ir gyvybės pėdsakų, kurių nesėkmingai ieškoma net Marse. Antropinis principas paprasčiausiai gali būti suprantamas kaip išankstinė pasaulio ir gyvybės programa, Kūrėjo numatyta jau pradinio Didžiojo sprogimo momentu ar nuo jo praėjus laikui, mažesniai už Planko ribą (10^{-44} s), kai jokia fizika dar negaliojo. Tokio požiūrio oponentai bando aiškinti antropinį principą apriorine daugelio visatų teorija, teigiančia, kad kiekvienoje visatoje fizikos konstantos ir dėsniai gali būti skirtingi ir atsitiktiniai. Esą mums pasisekė, kad mūsų Visatoje jie yra palankūs gyvybei. Tai visiškai niekuo nepagrįsti teiginiai, nes apie kitas visas, esančias kosminio horizonto ribų, mes nieko nežinome ir nesužinosime.

Kitas disutuojamasis ir į būties transcendenciją vedantis faktas yra genomas, kaip milžiniška genetinės informacijos sanakaupa ir nuoroda į bendrą visos gyvybės planą. Mokslas nežino atvejo, kad informacija, kuri yra nematerialus pradas, susikurtų atsitiktinai savaime, kaip formaliai aiškinamas gyvybės atsiradimas Žemėje. Ji gali būti tik aukštesnio intelekto kūrybos rezultatas. Žmogus manipuliuoja genomu, bet jo nesukūrė. Kas jį galėjo sukurti tikinčiajam turbūt aišku. Taigi tenka pripažinti, kad ne tik filosofijoje, bet ir pačiame moksle egzistuoja argumentai, nurodantys į Visatos ir žmogaus Kūrėją. Evoliucija, kibernetikų papildyta išorinės jėgos sąlygojamų „metasisteminių šuolių“ sąvoka [24], galėjo būti šios kūrybos metodas.

Iš mokslo kuriamo materialaus pasaulio vaizdo negalima reikalauti „absoliutaus patikimumo“, nes toks vaizdas – ne besąlygiškai įrodoma euklidinėje erdvėje Pitagoro teorema. Taip yra todėl, kad, nors ir laikomasi pamatinių mokslo dėsnių, jie nuolat plečiasi ir kinta. Kita vertus, dauguma mokslo teorijų, kurių matematikos ir matematinio kompiuterinio modeliavimo metodais, nevisada laikosi nustatytų faktų. Tik mažesnė tokių teorijų dalis patvirtinama. Taip, pavyzdžiui, Didžiojo sprogimo faktą, kvarkinę hadronų (sunkiųjų dalelių) sudėtį, juodąsias skyles galaktikų aktyviuose centruose jau galima laikyti įrodytais, nes pakanka juos patvirtinančių stebėjimo faktų. Tačiau stygų ir superstygų teorija, supersimetriniai dalelių partneriai, daugelio visatų teorija, Didžiojo Sprogimo priežastis, atsitiktinis gyvybės atsiradimo Žemėje mechanizmas vis dar yra hipotezės, nepagrįstos jokiais patikimais nustatytais faktais. Matematiškai kuriamos teorijos ir modeliai tėra tik apriorinės matematiškai-loginės struktūros, kurios anaip tol nevisada pasitvirtina. Redukcionizmo ir determinizmo sąvokos dažnai taikomos ir moksle ir filosofijoje, nors jų adekvatumas daugeliui stebimų reiškinių yra ribotas. Tačiau jos nėra metafizinės sąvokos kaip materializmas ar natūralizmas.

Šia prasme labai įdomi yra neseniai išėjusi S. Hokingo knyga „Visata riešuto kevalė“. Autorius, apžvelgia jau patvirtintas elementarių dalelių ir Visatos raidos teorijas prieidamas iki pat fizikos avangardo. Nors pripažindamas Didžiojo sprogimo realumą ir vaidmenį mūsų visatos raidoje, jis eina toliau remdamasis abstrakčiomis matematinėmis konstrukcijomis. Įvedęs menamą laiką, esą „statmeną“ realiajam, jis „įrodo“, kad pasaulis yra amžinas, neturėjęs nei pradžios ir neturėsiantis pabaigos, šitaip prieštaraudamas savo paties ankstesniai požiūriui, kad mūsų lokali ir stebima Visata ir jos laikas prasidėjo nuo Didžiojo Sprogimo. Toliau eina iki mokslinės matematinės fantastikos įvesdamas superstygą, branas ir kitas apriorines matematinės sąvokas ir jomis pasiremdamas daro conceptualias išvadas. Rašo apie labai abejotinų galimybių galaktikos apgyvendinimą, žmogaus ir kompiuterio intelektų sujungimą, implantuojant į smegenis mikroprocesorius ir taip sukuriant genialių žmonių kartą ir t. t. Tai jau nebe matematinė,

o paprasčiausia fantastika ekstrapoliuojant mokslo laimėjimus iki begalinės, niekuo neapribotos tobulybės. Susiduriant su mokslo ribomis, pačiame moksle veikiančiais draudimo principais ir ribotomis žmogaus bei technikos galimybėmis, net neapibrėžtoje ateityje, vargu ar tokios fantastikos realumu galima būtų patikėti.

Pritačiau N. Kardelio pateiktai šiuolaikinio materializmo, čia priskiriant fizikams gerai pažįstamą fizikalizmą, kritikai. Tačiau filosofškai aptarinėti materijos sąvoką remiantis Antikos autoriais ir kartu ignoruojant ar iškreipiant šiuolaikinės fizikos duomenis būtų anachronizmas. Antikos filosofijos ir literatūros ryšius su mūsų dienų Vakarų kultūra bei filosofija N. Kardelis savo knygoje daug kur labai įdomiai išryškina ir interpretuoja. Tačiau sutapatinti mokslinį pasaulėvaizdį su subjektyviomis filosofų nuostatomis ir taip jį paneigti būtų visiškai nesusipratimas. Teigti, kad „neteisingos teorijos gali būti net naudingesnės už teisingas“ [25] tikrai nėra pagrindo, nors laikinų tokio „naudingumo“ pavyzdžių fizikos istorijoje yra buvę. Tačiau tolesnėje mokslo raidoje tas „naudingumas“ greit išnykdavo pereinant prie naujų patvirtintų teorijų.

Mokslo nustatytų ir tiriamų esinių, tokių, pavyzdžiui, kaip elementarios dalelės ar kvantinės mechanikos „paradoksai“ pagrindai, objektyvumo neigimas yra niekuo nepagrįstas. Teorijos kūrėjai mokslo dėsniams gali suteikti skirtingą formą (pavyzdžiui, matricinė ir banginė kvantinės mechanikos pateikimo versijos). Tačiau anksčiau ar vėliau pasirodo, kad skirtingos išraiškos formos, kurios yra šiek tiek subjektyvios, išreiškia tą patį objektyvų dėsningumą. Jo interpretacijos t. p. gali būti subjektyvios, bet mokslo raidoje visvien paaiškėja kuri interpretacija yra arčiau tiesos.

Fizika, kaip ir apamai gamtamokslis tikrai negali formuoti vertybinių ir moralinių žmogaus nuostatų. Psichologas Viktoras Franklis [26], filosofškai apibendrinamas psichoterapeuto praktika, daro įtikinamai pagrįstą išvadą, kad žmogus nėra toks pat gyvūnas, kaip ir kiti gyvuliai, o turi laisvą valią ir pareigą apsispręsti atsižvelgdamas į tik jame glūdinčią nebiologinę dvasinės kilmės sąžinę ir atsakomybę. Šalia kūno, fiziologijos ir psichologijos, jis dar turi dvasią kuri transcenduoja į anapusybę, netiriamą jokiais

gamtos mokslais. Iš čia seka anaipol ne relatyvios vertybės, kurias teigia postmodernistinė filosofija, o pamatinės, būtinos autentiškai ir prasmingai žmogaus egzistencijai. Pagal V. Franklį „Prasmės ieškojimas – svarbiausia motyvacija žmogaus gyvenime“ [27]. Šiuolaikinės psichologijos kryptis, kilusi iš V. Franklio logoterapijos metodo, teigia šalia sielos esant viršutinį žmogaus psichikos lygmenį – dvasią, ir nagrinėja jos vaidmenį žmogaus gyvenime. Psichoterapinė praktika parodė, kad dvasia natūraliai reikalauja transcendencijos. Gamtamokslio pretenzijos tiesiogiai formuluoti asmenybės vertybines nuostatas, kaip teisingai teigia N. Kardelis, tikrai yra nepagrįstos. Minėta psichologijos pakraipa jau išeina iš tradicinio gamtamokslio ribų. Tačiau autentiškas gamtamokslio tiriamasis darbas, reikalaujantis bekompromisinio pasiaukojančio mokslinės tiesos ieškojimo nesiekiant jokios asmeninės naudos, jau savaime, nors ir netiesiogiai, kuria vieną iš autentiškų asmenybės vertybinių nuostatų. Taigi gyvenimo įprasminimo poreikį iš dalies patenkina ir mokslas.

Žmogus turi išskirtinę pažinimo ir abstrakcijos galią, kurią tiriant materialųjį pasaulį realizuoja gamtamokslis ir visų pirma fizika. Todėl net tradiciškai netikintis A. Einšteinas, teigia: „Kiekvienas trokštantis mokslo, įsitikina, kad visatos dėsniuose apsieiškia dvasia – daug pranašesnė už žmogaus Štai kodėl mokslo siekiai pažadina tam tikrą religinį jausmą, kuris labai skiriasi nuo naivaus žmogaus religingumo“ [28]. Taigi į gyvenimo prasmę be savo pareigos, pašaukimo, žmogaus prigimties supratimo bei sąžinės kryptingumo įeina ir mokslinio Visatos bei pasaulio vaizdo suvokimas savo galimybių ribose. Tikras mokslininkas siekia ne „keistų reginių“, o – priartėti prie tiesos savo srityje ir galimai praplėsti jam prieinamą pasaulio vaizdo dalį. Sutinku, kad „pasaulį būtina išvysti *kaip visumą*, bet ne iš jo vidaus, o tartum *iš išorės* – iš pasaulį pranokstančio konteksto perspektyvos“ [29]. Deja, toks žvilgsnis į Visatą pranoksta mokslo galias ir tokį pasaulio vaizdą galėtų išvysti tik Dievas. Žmogaus apsisprendimui „vienintelis prieš akis išskylantis orientyras tėra *neregimas* (pagal V. Franklį – neįsisąmoninto Dievo balsas mumyse – J. Š.), kuris gyvenimo keleiviui atveria akis ir parodo gyvenimo kryptį“ [30], kaip teigia N. Kardelis. Čia su juo reikia visiškai sutikti.

Literatūra

1. E. Nekrašas. *Filosofijos įvadas*. – Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, Vilnius, 2006, p. 145.
2. Tarptautinių žodžių žodynas.. –. Alma.. littera,.. Vilnius,.. 2001,.. p...145.
3. P. Kunzmann ir kt. *Filosofijos atlasas* – Alma.. littera,.. Vilnius,.. 1998,.. p...185–187.
4. J. Balčius. *Filosofija kaip žmogiškoji ištarmė, egzistencijos analogija ir pasaulėžiūra // Naujoji Romuva*, 2008, Nr. 1, p. 46.
5. Ten pat.
6. Ten pat, p 47.
7. Cit. pagal E. Ф. Губский и др. *Краткая философская энциклопедия* – Прогресс, 1992, с 479.
8. J. Balčius. Op. cit., p. 47.
9. Ten pat, p. 48.
10. B. Bryson. *Trumpa istorija beveik apie viską*. – Tyto alba, Vilnius, 2003, p. 154 ir kt. S. Howking. *Visata riešuto kevalė*. – Jotema, Vilnius, 2003, p. 84 ir kt.
11. N. Kardelis. *Pažinti ar suprasti? Humanistikos ir gamtotyros akiračiai*. – *Naujasis Židinys-Aidai*, Vilnius, 2008, p. 19–34.
12. Ten pat, p. 28.
13. Ten pat, p. 47–70.
14. Ten pat, p. 143.
15. Ten pat, p. 105.
16. Ten pat, p. 106.
17. Ten pat, p. 19.
18. Ten pat, p. 21.
19. Ten pat, p. 22.
20. Ten pat, p. 24.
21. Ten pat, p. 25.
22. Ten pat.
23. Ten pat.
24. V. Turchin, C. Joslin. *The Cybernetic manifesto*: <http://pespmc1.vub.ac.be/manifesto.html>; 5 Metasystem transition.
25. N. Kardelis. Op. cit., p. 24.
26. V. Frankl. *Nesąmoningas Dievas* – Vaga, Vilnius, 2000; *Sielogyda* – Vaga, Vilnius, 2007.
27. V. Frankl. *Žmogus ieško prasmės* – Katalikų pasaulis, Vilnius, 2008, p 109.
28. *Eišteino mintys* (sudarė A. Calaprice). – *Verba vera*, p. 191.
29. N. Kardelis. Op. cit., p. 34.
30. Ten pat.

Atspausdinta XIII Pasaulio lietuvių mokslo ir kūrybos impoziumo.

Tezių rinkinyje, p. 45.

Mokslo paradigmos, pasaulėžiūra ir Lietuvos mokslinės raidos perspektyvos ES

Fizikas, mokslų daktaras, VU Teorinės fizikos ir astronomijos instituto mokslo darbuotojas. Gimė 1931 m. Kaune. 1956m. baigė Vilniaus universitetą. 1974 m. – Baltarusijos MA Fizikos instituto aspirantūrą. Keliasdešimties mokslinių ir visuomeninių publikacijų autorius. Moksliniai interesai – plazmos spektroskopija ir diagnostika, spektrinė analizė, bendri mokslo klausimai.

Paradigmų kaita pagal T. Kuhną skatina mokslo raidą. Nauji mokslo faktai, nesuprantami senoms teorijoms, skatina naujų paradigimų kūrimą. Paradigma pagal T. Kuhną – „mokslinės bendrijos priimtas mąstymo būdas, sąvokų tinklas, per kurį mokslininkas žvelgia į tikrovę“. Bendroji paradigma teigia realybės pažinimą, priežastingumą, tyrimo metodų objektyvumą, faktų atkartojamumą. Ji yra tas kriterijus, kuris leidžia mokslą atskirti nuo pseudomokslo. Tačiau galimi skirtingi mąstymo metodai įvairiems mokslininkams ar jų grupėms. Pavyzdžiui, loginio empirizmo – indukcinis, K. Popperio metodologijos – dedukcinis. Mokslininkų paradigmėms nuostatoms įtaką turi jų pasaulėžiūra. Dabar vyrauja pragmatinė principinio ekonomizmo nuostata. Pats mokslas tampa vos ne verslu, gaminančiu prekę – naujas technologijas. Mokslo tikslu tampa kaip uždirbti pinigų, o ne surasti tiesą. Menkas mokslo finansavimas tik skatina tokių požiūrį. Kyla grėsmė fundamentiniam mokslui, be kurio smuktų švietimo lygis ir nyktų bazė kurti naujas technologijas. Jaunų gabių mokslininkų masinė emigracija dar labiau gilina šią mokslo krizę. Siekiant išsaugoti Lietuvos mokslinę ir intelektualinę potencialą būtina keisti dabartinę mokslo politiką. Laikas

suprasti, kad mokslas valstybei ir jos ekonomikai yra ne mažiau svarbus nei verslas. Nepakeitus šios situacijos, Lietuva nesugebės panaudoti plačių mokslinio bendradarbiavimo ir mainų galimybių, atsivėrusių įstojus į Europos Sąjungą.

Paradigms of science, world outlook and perspectives of science in Lithuania in EU

Summary

Physicist, Ph. D., Research Fellow of the Institute of Theoretical Physics and Astronomy. Born in 1931 in Kaunas. In 1956 graduated from Vilnius University. Received his PhD from the Institute of Physics in Minsk (Byelorussia). Author of about 40 scientific papers. Scientific interests: plasma spectroscopy, plasma diagnostics and simulation, spectrochemical analysis, methodology of science.

Paradigms are generally adopted norms of scientific investigations concerned with the world outlook of scientists. Insufficient financial support for science in Lithuania determines the prevailing attitudes of scientists that are rather pragmatic and economic. The aim of science is search for truth. New technologies are only the secondary products of applied research, which is impossible without the progress of fundamental sciences. It stops when science is regarded as a trade. Without such progress the creation of new technologies is impossible. To promote a broader cooperation of Lithuanian scientists with the EU countries, a new science policy of the Government of Lithuania is necessary.

II. Stasio Šalkausio gyvenimas, idėjos ir darbai

Pranešimas skaitytas 1996 m. gegužės mėn. įvykusiame konferencijoje.
Atspausdinta Filosofija, sociologija, 1996, Nr. 4, p. 3–8.

Filosofui S. Šalkauskiui – 110 m.

The 100th anniversary of the Lithuanian philosopher
S. Šalkauskis

Stasio Šalkausio gyvenimo ir veiklos bruožai

Sudėtinga rašyti apie artimą asmenį iš 55–60 metų perspektyvos. Nederėtų čia apsiriboti atsiminimais, o profesionaliai vertinti tėvo kūrybą ir veiklą nesu pasiruošęs: nei mano specialybė, nei išsilavinimas nėra tam tinkami. Juozas Girnius tai yra sėkmingai atlikęs anksčiau [1]. Todėl man tenka apsiriboti tik savo neišvengiamai subjektyviais pastebėjimais, iliustruojamais citatomis ir kai kuriais mano vaikiškų prisiminimų fragmentais (plačiau žr. [2] ir [3]). Jie liko labai ryškūs iki šiol, o mūsų bendravimas tęsėsi per tėvo raštus. Tai man buvo atsvara prieš okupacinio režimo brukamą primitivią materialistinę pragmatinę pasaulėžiūrą.

S. Šalkausio portretas nutapyta Julijos Šalkauskienės 1962 m. aliejus, drobė, 50x40

Dažnai savęs klausdavau – kaip jis įvertintų tą ar kitą mano poelgį arba mūsų visuomenės reiškinių? Atsakymo ieškodavau tėvo veikaluose ir rankraštiniam palikime. Tai padėjo arčiau pažinti jo asmenį, pasaulėžiūrą ir veiklos motyvus. Straipsnyje bandysiu apžvelgti tėvo siekių, minčių ir kūrybos raidą ryšium su svarbiausiais jo gyvenimo

etapais. Liesiu tik tuos momentus, kurie, kaip man atrodo, yra labiausiai susiję su jo veiklos kryptingumu. Manau, kad toks dėstymas geriausiai atitiks tėvo pažiūras į asmens gyvenimo prasmę ir vertę.

Viską, kas vyko mūsų visuomenėje ar valstybėje, tėvas vertindavo „dabarties reikalų ir principų reikalavimų“ požiūriu. Mančiau, kad šis kriterijus yra labai aktualus ir mūsų dienomis. Todėl juo pasinaudojant vertinti dabartinę Lietuvos situaciją būtų ir mūsų, Šalkausio bendraminčių, moralinė pareiga jo šviesiam atminimui.

Jaunystė ir studijos

Kilmė iš mišrios, valstietišškai bajoriškos lietuvių inteligentų šeimos, kur pradžioje vyravo lenkiškos kultūros tradicijos, neabejotinai turėjo įtakos tėvo asmeniui. Nors šeima su tėvais kalbėjo lenkiškai, bet visi buvo apsisprendę lietuviai. Tėvas, laisvųjų ūkininkų sūnus, buvo baigęs kartu su I. Pavlovu Peterburgo karo medicinos akademiją. Jis pasižymėjo įgimtu pedagogo praktiko talentu ir šeimoje bei visuomenėje turėjo didelį moralinį autoritetą. Jo vaidmuo Šalkauskiui buvo lemiamas. Motina, bajoraitė Goštautaitė, buvo inteligentiška meninių polinkių moteris. Išsilavinusi literatūroje ir muzikoje, ji formavo šeimos estetinę aplinką ir polinkius.

Šiaulių carinėje gimnazijoje, tėvo apibūdintoje kaip „policijos nuovados skyrius“, brendo jo patriotinės nuostatos lietuviškai veiklai. Iš Šiaulių gimnazijos 36 bendraklasių tik 6 buvo lietuviai. Tačiau

Stasys gimnazistas

ši „tautinė mažuma“ buvo aktyvi – tobulino savo lietuvių kalbą, skaitė nelegalią lietuvišką spaudą, protestavo prieš rusinimo politiką gimnazijoje, dalyvaudavo lietuviškose gegužinėse. Kaip ne kartą tėvas yra pabrėžęs, didelę reikšmę jo apsisprendimui turėjusi 1904 m. klasės draugų suruošta pėsčiųjų ekskursija po Lietuvą. Jos metu gimnazistai aplankė didelę Lietuvos dalį, žymiausius praeities bei gamtos paminklus nuo Šatrijos kalno iki Vilniaus ir Trakų. Susitikta su žymiais Lietuvos atgimimo veikėjais P. Višinskiu, T. Daugirdu ir kitais. Visa tai paliko ryškių įspūdžių visam gyvenimui ir stiprino patriotines nuotaikas.

Pirmosios studijos. 1905 m. Šalkauskis, baigęs gimnaziją, išvyko studijuoti teisės ir ekonomikos į Maskvos universitetą. Čia priklausė lietuvių studentų draugijai. Joje skaitė keletą referatų, kur kritikavo pozityvisti-

Šalkauskių šeima 1921 metais. Iš kairės sėdi: Elena Šalkauskaitė-Lukauskienė (odontologė), Vanda Šalkauskaitė-Labanauskienė (Sibiro tremtinė), Barbora Goštautaitė Šalkauskienė (motina), Felicija Šalkauskaitė, Julijonas Šalkauskis (tėvas, gydytojas, Šiaulių m. meras), Vanda Sirtautaitė-Šalkauskienė, Antanina Šalkauskaitė (VDU bibliografe) 2-oje eilėje: Algirdas Šalkauskis (architektas), Viktoras Labanauskas (chemikas, technologas, mirė Sibire), Stasys Šalkauskis (VDU prof., rektorius), Kostas Liutkevičius (giminaitis), Barbora Šalkauskaitė-Bendoravičienė, Kazys Šalkauskis (teisininkas), Julijonas Šalkauskis (lakūnas).

nes, ateistines ir nihilistines studentijos pažiūras. Susidraugavo su P. Dovydaičiu ir anksti mirusiu R. Bytautu. Dalyvavo Vladimiro Solovjovo atminimo draugijos veikloje. Tai turbūt buvo pirmą kartą Šalkauskiui plačiau susipažinti su filosofija ir dalyvauti diskusijose.

Vidurinėje Azijoje. 1911 m. baigęs universitetą, gyveno ir dirbo Samarkande, kur jau studijuodamas gydėsi nuo tuberkuliozės. Tačiau „baigto žmogaus“ padėtis ir juristo darbas jo nepatenkino. Vis labiau ėmė domėtis filosofija. Pradėjo bendradarbiauti lietuvių spaudoje. Spausdino E. Heilo vertimus, recenzijas ir kitas filosofinio pobūdžio publikacijas. Pirmą savaitę studija „Bažnyčia bei kultūra“, išspausdinta 1913–1914 m. A. Jakšto „Draugijoje“, padėjo gauti stipendiją filosofijos studijoms užsieny.

Filosofijos studijos. 1915 m. Šalkauskis išvyksta į katalikiškąjį Fribūro universitetą, kur studijuoja ir daugiau lietuvių. Čia susiformuoja jo pagrindinės nuostatos ateities darbams, kuriomis jis vadovavosi visą gyvenimą, taip pat susiformuoja būdingas jam mąstymo ir veiklos stilius. Laiške J. Tumui [4] jis rašė: „iš pačios Azijos širdies skubėjau atvykti Europon, kad savo tautiečių tarpe rasčiau tikrų draugų ir bendromis jėgomis tarnaučiau šventajam tėvynės darbui“.

Tačiau šalia jaunatviško entuziazmo jau tada atsiranda ryškios kritinės nuostatos ir sugebėjimas pastebėti grėsmingas ateičiai tendencijas: „Kol buvome turėję vieną bendrą priešą, mūsų tarpe buvo visados vienybė, bet dabar, kai atėjo laikas nuskinti mūsų kovos išdavas, mumyse prabilo įvairūs instinktai, kurie ne vieną iš mūsų ragino srėbti gėrybių pilna burna. Visokie egoistai ir oportunistai, savo garbės ieškotojai ir doriniai minimalistai mano, jog atėjusi valanda aprūpinti asmeninius savo reikalus...“ Todėl buvusių kovotojų eilės skyla į realistus ir idealistus. Pirmiesiems priklauso dabartis, antrieji *pakels kovą už geresnę ateitį*.“ Deja, „Priešas puikiai sugeba išnaudoti tą mūsų visuomenės suskilimą,...“ nes „mūsų tautoje atsirado jau pakankamai žmonių, kurie, neįstengdami prasimušti viešumon nuosavomis pastangomis, daro šiam priešui nuolaidų visos tautos sąskaita siekdami asmeninių savo tikslų“ [4]. Net keista darosi skaitant šias eilutes ir prisimenant, kad tai rašyta prieš 78 metus, o ne mūsų dienomis! Taigi tuo metu Šal-

Šalkauskių šeima 1927 m. rugpjūčio 14 d. prie savo gyvenamo namo. Pirmoje eilėje – sėdi Julijonas (1998–1972) ir Felicija Šalkauskaitė (1889–1952); antroje eilėje – (iš kairės) stovi Stasys, sėdi Elena Lukauskienė (1887–1970), Antanina (1883–1964), stovi Barbora Bendoravičienė (1894–1959) ir jos vyras; trečioje eilėje – stovi Kazys (1885–1960), sėdi jo žmona Vanda Šalkauskienė (1890–1970) taip pat sesuo Vanda Labanauskienė (1891–1967), ir jos vyras; ketvirtoje eilėje – Algirdas (1903–1979) ir abu tėvai.

kauskis jau susiorientuoja lietuvių visuomenėje vykstančiuose procesuose ir ieško būdų, kaip atremti atslenkančias blogybes.

Dar būdamas studentu, Šalkauskis suprato, kad jam „nėra lemta būti nei politikos veikėju, nei partijos žmogum“, o savo pašaukimą mato „tautiniame auklėjime per filosofiją“. Tam tikslui „pratINUOSI visur ieškoti tiesos sintezės, nes tai yra kiekvienos tikros filosofijos uždavinys“ [4]. Tam uždaviniui jis liko ištikimas visą gyvenimą.

Artimai susidraugavęs su K. Pakštu sudarinėja „Romuvos“ draugijos kūrimo planus, dalyvauja lietuviškų organizacijų veikloje, kuria informacinius raštus apie Lietuvą. Tuomet buvo parašyta knyga „Dviejų pasaulių takos-

kyroje“ [5], kur jau suformuluojama Rytų ir Vakarų kultūrų sintezės, kaip lietuvių tautinės kultūros uždavinio, idėja, sukėlus ir iki šiol tebekelianti daugelį diskusijų.

Veikla Lietuvoje 1920–1935 metais

1920 metais įgijęs daktaro laipsnį, Šalkauskis grįžta Lietuvon, kur prasideda intensyviausios jo veiklos laikotarpis, trukęs, deja, tik du dešimtmečius. Vadovaudamasis principu „pirma doktrina, paskui akcija“, leidžia „Romuvos“ [6] žurnalą, kur dėsto ir rutulioja dar Šveicarijoje apgalvotus Romuvos judėjimo principus bei kitas savo koncepcijas. Nesulaukus platesnio visuomenės palaikymo, judėjimo sukurti nepavyksta, o ir žurnalas, beveik jo vieno prirašytas, išleidus du numerius nustoja ejęs. Tačiau ten išspausdinti tėvo straipsniai yra lyg visos jo ateities kūrybos užuomazga, kur išryškėja autoriaus pasaulėžiūra, būsimųjų darbų temos ir nuostatos.

Pabandysime trumpai ir schematiškai apžvelgti svarbiausius Šalkauskio veiklos barus.

Pilnutinio ugdymo sistema apima visus asmens, visuomenės ir tautos ugdymo aspektus. Čia įeina pratinimas, dorinimas, estetinimas, religinimas, taip pat visuomeninis auklėjimas, tautinis ir tarptautinis auklėjimas, fizinis ir valios lavinimas, įvadas į kultūrą. Tai turbūt buvo pagrindinis Šalkauskio veiklos baras, o visa kita buvo susieta su plačiausiai suprantamais ugdymo uždaviniais, kurių reikšmė, kalbant apie savo ateities tikslus, buvo akcentuota laiške J. Tumui.

Filosofiniai darbai. Nors Šalkauskis savo ateities planuose ir buvo numatęs sukurti veikalus iš beveik visų filosofijos šakų (žr. [7]), kas gal būtų sudarę originalią jo filosofijos sistemą, bet visuomenės poreikiai neleido jam šių planų įgyvendinti. Parašė tik straipsnių ir skaitytus filosofijos kursus – Filosofijos įvadą, Kultūros filosofiją, Estetiką [8]. Daug kas iš šių kursų, atsiliepiant į dienos aktualijas, buvo pritaikyta visuomenei ir spausdinama periodikoje. Gausesni yra Šalkauskio pedagoginiai darbai [9]. Jau vien temų

savo darbams parinkimas ir jų dėstymo pobūdis rodo, kad Šalkauskio filosofinė kūryba buvo pajungta pagrindiniam jo uždaviniui – „ugdymui per filosofiją“. Šiam uždaviniui skiriama dauguma straipsnių pasaulėžiūros, patriotizmo, skautybės, fizinio lavinimo, kariuomenės, moterų ir kitais visuomenei aktualiais klausimais (žr. [10]).

Ideologinė kūryba buvo, Šalkauskio požiūriu, viena iš svarbiausių jo poveikio jaunimo organizacijoms priemonių. Programinis tos rūšies veiklas yra „Ateitininkų ideologija“ [11]. Žodis „ideologija“ dabar, po okupacijos metais įvykusių jo prasmės deformacijų, ėgavo neigiamą atspalvį. Ideologija Šalkauskio buvo suprantama kaip „organinga idėjų sistema, charakterizuojanti vieną kurią pasaulėžiūrą ir nustatanti praktinę žmogaus gyvenimo ir veikimo liniją“ [12]. Taigi sovietmečiu įsišaknijusi ideologijos, kaip oficialaus moralinės prievartos įrankio, samprata šiuo atveju negalioja. Čia žodis *ideologija* visada suprantamas kaip iš pasaulėžiūros plaukiančios asmenų grupės ar organizacijos narių apsisprendimas aktyviai veiklai. Be tokio apsisprendimo sėkminga veikla vargu ar galima. Todėl aišku, kodėl Šalkauskio, suprantančio šio apsisprendimo reikšmę, raštuose taip dažnai šis žodis kartojasi. Tai neturi nieko bendra su Šalkauskiui klaidingai priskiriamu „oficialaus tautos ir bažnyčios ideologo“, saistomo „ideologiniais mitais“ ar „prietarais“, vaidmeniu [13].

Dėstymas VD universitete nesiribojo vien paskaitų skaitymu. Seminarai, pratybos ir asmeninis bendravimas – visa tai buvo plačiai suprantamo studentų ugdymo priemonės. Šalkauskio paskaitos reikalavo iš studentų pradinio išprusimo ir įtempto dėmesio, nes buvo koncentruotos, nuoseklios, abstrakčios ir be jokių nukrypimų. Todėl paskaitos eigoje praleidus nors vieną mintį, suprasti toliau paskaitą jau buvo labai sunku.

Visuomeninė veikla daugiausia buvo nukreipta į jaunimą ir katalikų bendriją, nors savo kryptingumu buvo svarbi ir platesnei Lietuvos visuomenei. Šalia darbo universitete buvo ateitininkų vadas, „Židinio“ redaktorius, Katalikų mokslo akademijos akademikas, priklausė Kalbos draugijai ir dirbo Terminologijos komisijoje.

Paskutinis veiklos penkmetis (1936–1940)

1936 m. tėvo sveikata pradėjo pastebimai blogėti, ir jis, turbūt jausdamas, kad laiko liko nebedaug, užsiima aktualiausiais Lietuvos visuomenei ir jos ateičiai klausimais. Šia prasme ypač pažymėtini trys paskutiniai tokie jo rašiniai. Jais Šalkauskis, matyt, siekė įspėti visuomenę apie gresiančius smukimo pavojus ir kartu nurodyti būdus, kaip jų išvengti ar jų pasekmes sumažinti. Šis siekis gerai matomas trijuose darbuose, kuriuos čia apžvelgsime.

1. *„Ideologiniai dabarties krizių pagrindai ir katalikų pasaulėžiūra“* [14]. Čia kultūrinės dvasinės, visuomeninės politinės ir socialinės ekonominės krizės priežastys matomos antropocentrizme, liberalizme ir principiniame ekonomizme. Ji pasireiškia intelektine moraline anarchija, autoritariniais komunistiniais ar fašistiniais režimais ir jų visuomenę žlugdančiais socialiniais eksperimentais. Liberalinė demokratija ir modernusis ekonomizmas, t. y. rinkos ekonomika, mums peršama kaip idealus ateities modelis, griauja žmogiškųjų vertybių hierarchiją, ūkinės veiklos pusiausvyrą su aplinka. Ir todėl neleidžia iš krizės išeiti. Dabartinė Lietuvos padėtis gali būti gera iliustracija šiems tėvo teiginiams. Be to, globalinės ekologijos duomenys [15] rodo, kad jei dabartinės raidos tendencijos artimu metu nebus radikaliai pakeistos, tai per artimiausius 50–100 m. krizė pasaulio mastu pasieks katastrofišką ribą. Įdomu, kad šiuo pagrindu besiformuojančios ekofilosofijos teiginiai (žr. [16]) susišaukia su Šalkauskio mintimis. Kaip išeitį iš krizės Šalkauskis mato katalikiškosios pasaulėžiūros principų įgyvendinimą, matydamas joje priešnuodį visuotiniam reliatyvizmui ir skepticizmui, kurie neretai pas mus laikomi privalomais filosofo atributais (žr. [13]).

Tačiau jis griežtai atskiria katalikiškąją pasaulėžiūrą nuo katalikų pasaulėžiūros, nurodydamas pastarosios silpnybes. Svarbiausios iš jų – ideologinis katalikų nerangumas krizinių ideologijų akivaizdoje, inertiškas polinkis „istorines lytis palaikyti nelygstamomis tiesos išraiškomis“ ir „dvasinio lobio pasiturėjimo pavojai“. Visa tai akivaizdžiai matome ir mūsų laikais.

2. „*Jaunuomenė ir gyvoji dvasia*“ [17] – tai programinis trumpas rašinys, kuriame išsamiausiai išdėstoma Gyvosios dvasios judėjimo koncepcija, taikoma pirmiausiai jaunimui. Tai judėjimas, kuris galėtų ir turėtų pakelti smunkančią Lietuvos visuomenę, o pirmiausia – to meto katalikų bendrijos dvasią. Tačiau ten yra daug kur kas bendresnių dalykų, nusakančių laisvos (ne liberalistinė prasmė!) asmenybės vystymosi idealą, kurio siekdama ji galėtų rezultatyviausiai reikštis kūryboje ir visuomenėje. Tai leidžia išvesti takoskyrą tarp veiklių kūrybingų žmonių ir kitų, sudarančių kliūtis pirmiesiems. Gyvoji dvasia, pasak Šalkausio, t. y. „dvasinė jaunatvė“, kuri yra „aktyvi ir drąsi, nuoširdi ir tiesi, jungianti dorinį optimizmą su gyvenimo realizmu, visada kilni, bekompromisinė principiniuose dalykuose ir atlaidi žmonių silpnybėms, svetima bet kuriam snobizmui ir neapkenčianti fariziejiškumo“. Kitaip tariant, tai yra idealizmo, realizmo, dorinio optimizmo ir kūrybinio veiklumo lydinys, liečiantis prigimtį, kultūrą ir religiją. Vargu ar jis pasiekiamas nepavykus „įveikti gyvenimo inerciją – senovės šabloną, naujovės madą“ ir be sąryšio su evangeliškaisiais neformalaus tikėjimo ir krikščioniškosios religijos principais. Tai yra ryškiausias Šalkausio puoselėjamo ideologinio apsisprendimo, t. y. apsisprendimo aukščiausiems idealams, pavyzdys. Idealą Šalkausis apibrėžia kaip „nelygstamos reikšmės vertybę, kuriai žmogus yra pasiryžęs nesuinteresuotai tarnauti“. Tačiau asmuo, „kuris tikrai žodžiais pripažįsta aukštuosius idealus, bet nėra linkęs nieko padaryti jų laimėjimui gyvenime, faktiškai jokių aukštų idealų neturi“. Dabartiniais visuotinio skepticizmo ar net cinizmo laikais šios pastarpos terminai baigia nykti iš mūsų kalbos, nebent vartojami ironiškai, o jais žymimi dalykai – iš daugelio žmonių sąmonės. Žodis *idealas* paprastai pakeičiamas žodžiu *modelis*, o pastarasis gali žymėti bet ką. Tačiau „niūri pesimistinė nuotaika nesiderina su jaunatvės esme“, ir ne skepticizmas ar apskritai dvasinė senatvė išves mūsų tėvynę iš dabartinės krizės.

3. „*Inteligentijos koncepcija*“ [18] yra paskutinis didesnis programinis tėvo darbas. Jau anksčiau daugelyje savo darbų jis pabrėždavo lemiamą vadų ir moralinio bei veiklaus intelektualinio elito vaidmenį visuomenės gy-

venime. Čia šį vaidmenį jis priskiria ir konkretizuoja inteligentijai, apibrėždamas šią sąvoką. Inteligentiją Šalkausis supranta kaip pastovią ir veiklią visuomenės grupę, pasižyminčią laisve nuo bet kokio partikuliarizmo, universaliu išsilavinimu, aukšta intelektine kultūra ir doriniais idealais. Jai būdingas stiprus ideologinis nusistatymas ir įsitikinimų pastovumas. Taigi inteligentiškumas ir gyvoji dvasia, pasak Šalkausio, yra giminingos sąvokos.

Inteligentijos pagrindinės funkcijos visuomenėje yra: reikšti susipratimą, saugoti pusiausvyrą visuomenėje, ginti asmeninę laisvę ir vadovauti visuomenei. Šalkausis šį darbą baigia neigiamai atsakydamas į klausimą „Ar Lietuva turi inteligentiją?“, tačiau pažymėdamas, jog esama inteligentų, bet čia pat priduria, kad „šalia jų žymiai daugiau rasime pilnų pretenzijų pusinteligentių, kurie yra tikri dvasios miesčionys“. O ką į šį klausimą mes atsakytume šiandien?

Šalkausio pažiūros, metodai, asmenybė

Principai ir pasaulėžiūra. Šalkausis buvo neabejotinai principų žmogus ne tik ta prasme, jog nusistatytų principų griežtai laikėsi, bet taip pat jais remdamasis kūrė planus visuomenei ir tautai. Pagrindiniai jo principai buvo besąlygiškas tiesos laikymasis, pagarba kiekvienam žmogui ir tolerancija kito nuomonei, jei tik ši nuomonė nepažeidžia tiesos ir padorumo. Polemikoje karštai gindavo savo nuomonę, bet gerbdavo oponentus nurodydamas jų klaidas. Bendradarbiavo, net draugavo su priešingos pasaulėžiūros ir skirtingių pažiūrų asmenimis. Tiesos šaltiniu laikė evangeliškus krikščionybės principus. Nors augo tradicinėje katalikiškoje šeimoje, studijuojant Maskvoje buvo iškilę stiprių abejonių dėl Dievo buvimo. Tačiau viską nuosekliai permąstęs apsisprendė ir visą gyvenimą liko giliai, neformaliai tikinčiu ir praktikuojančiu kataliku. Tai sudarė jo pasaulėžiūros branduolį. Todėl nestebėtina, kad savo raštuose bei akcijose pirmiausia kreipdavosi į katalikus ir akcentuodavo jų problemas. Šiandien, kai daugelis formaliai ir reklamuojančiai pateikia savo katalikų pažiūras, vargu ar iš

viso galėtume laikyti tikrais krikščionimis, tokį katalikų išskyrimą galbūt laikytume Šalkausio griežtai atmetamu partikuliarizmu. Tačiau tada, kai katalikai sudarė kūrybiškai turbūt aktyviausią visuomenės dalį, toks tėvo kryptingumas, matyt, buvo natūralus.

Politinės pažiūros ir akcijos. Tiesiogiai politikoje ar partijose Šalkauskis niekada nedalyvavo, nors visada sekė įvykius ir formulavo principus, kurių politikai turėtų laikytis. Pasak K. Pakšto [19], jo politinės pažiūros buvo griežtai demokratinės ir nepartinės. Jis buvo šalininkas savotiško krikščioniškojo socializmo, valstybinio planavimo, kultūrinio federalizmo krašto viduje, franko-anglosaksiškojo visuomenės modelio ir griežtai priešinosi bet kokiems tiek anarchijos, tiek autoritarizmo pasireiškimams. Į politiką žiūrėjo pedagogo akimis, kai 1926 m. rašė, jog reikia „pirma, kritiškai susekti mūsų gyvenime silpniausias vietas, kurios gali ir privalo būti užtvirtos ugdymoju darbu ir, antra, nustatyti uždavinius, kuriuos mums stato gyvenimo pažanga...“ [20]. Abu uždavinius, kaip matėme, Šalkauskis teoriškai sprendė paskutinį savo veiklos penkmetį.

Grėsmingais valstybei momentais ir tiesiogiai reaguodavo į politinę situaciją. Smerkė 1926 m. gruodžio perversmą, bet taip pat – ir ankstesniosios valdžios nuolaidžiavimą kairiųjų savivalei. Dukart rašė įspėjančius laiškus prezidentui [21] ir karštai rėmė intelektualų, paskelbusių „N. Romuvoje“ kreipimąsi „Į organišką valstybės kūrybą“, iniciatyvą [22]. „XX amžiuje“ publikuoja straipsnį „Pilietinės vienybės siekiant“ ir planą temai „Tautininkų režimo kritika“ [23], kur griežtai vertinama tautininkų valdžia ir jos metodai. Paskutiniaisiais gyvenimo metais daug jėgų skyrė optimalios Lietuvai politinės santvarkos paieškoms. Sirgdamas pradėjo rašyti veikalą „Pilnutinė demokratija“. Artimiesiems sakė, kad „tai bus reikšmingiausias mano veikalas“ ir kad „per savo ligą veikalą apgalvojau tiek, kad jam parašyti man reikėtų dešimties metų“. Deja, parašyta teksto dalis su kitais rankraščiais sudegė per karą, išliko tik planas ir santvarkos schema.

Šalkausio mąstymo ir darbo metodai turėtų būti apibūdinti pirmiausia griežta logika, nuoseklumu ir sistemingumu. Tai reiškėsi ne tik kūryboje, bet ir visoje veikloje, kasdieniniame gyvenime. Prieš imantis bet

kurios veiklos viskas būdavo nuosekliai apgalvojama ir suplanuojama. Tėvo rankraščiuose liko daugumos jo darbų ir net kalbų smulkūs planai. Sistemingumas skatino kreipti dėmesį į kalbą, tikslų sąvokų apibrėžimą. Nors Šalkausio kalbos stilius yra sudėtingas ir sunkokas, bet logiškas ir tikslus.

Jau pirmuosiuose darbuose pasireiškė Šalkausio polinkis į sintezę. Dauguma jo koncepcijų yra sintetinio, visuminio pobūdžio. Ypač tai liečia pedagogikos, kultūros filosofijos ir tautos pašaukimo įprasminimo dalykus. Dažnai jo mąstymo metodas atitinka tradicinę Hegelio triadą: tezė – antitezė – sintezė. Šalkauskis siekdavo suderinti prieštaringas tendencijas vienijančia pusiausvyra. Tačiau jis nebuvo tik akademinio pobūdžio teoretikas, o vadovaudamasis principu „pirma teorija, paskui akcija“ savo koncepcijas stengdavosi įgyvendinti pirmiausia ugdymo srity. To paties siekė ir filosofinėje kūryboje. Nors dažnai vadinamas scholastiku, Šalkauskis dar studijuodamas A. Jakštui rašė: „Aš nežiūriu į scholastiką kaip į paskutinį tiesos žodį. Aristotelizmas sukūrė senovinės filosofijos sintezę. Tomizmas – viduramžių. Mes turime ieškoti platesnės ir gilesnės sintezės, kuri apimtų ir naujųjų laikų filosofiją. Tačiau mes neturime paniekti to, kas buvo padaryta praeity“ [24].

Filosofas ar pedagogas? Taip dažnai klausiama kalbant apie Šalkauskį. Jo paties poziciją šiuo klausimu turbūt taikliausiai nusakė A. Maceina: „Pedagogika, Šalkausio pažiūra, remiasi filosofija, o filosofija užsibaiigianti pedagogika; naujųjų kartų ugdymas yra negalimas be filosofinio apsisprendimo, o filosofinis apsisprendimas liekās nevaisingas be ugdomosios sistemos“ [25]. Taigi šių dviejų jo veiklos sričių turbūt neįmanoma atskirti. Tai galime matyti ir iš čia pateiktos Šalkausio kūrybos ir veiklos apžvalgos.

Asmeninės savybės. Iš savo tėvo Šalkauskis bus paveldėjęs sistemingą racionalumą, sugebėjimą valdytis, o iš motinos – karštą temperamentą ir kontempliatyvų jautrumą grožiui. Šios charakterio ypatybės gan prieštaringos, tačiau tėvo asmenyje sudaro apvaldytą organišką visumą. Nuo vaikystės įvairiais būdais lavino valią. Be to vargu ar būtų ką nors pasiekęs, nes nuo mažens buvo labai silpnos sveikatos. Tik racionalus gyvenimo sutvarkymas ir stipri valia leido jam daug pasiekti ir, nepaisant nuolatinų sveikatos keliamų kliūčių, sėkmingai dirbti.

Gyvenimo būdas. Kiek tik prisimenu, tėvo dienos režimas buvo griežtai suskirstytas. Nuo ryto iki pietų dirbo prie rašomosios mašinėlės, ir tuo metu man įeiti į kabinetą buvo nevalia. Popiet apie valandą ilsėdavosi ir eidavo universitetan skaityti paskaitų. Vakare kai kada susitikdavo ir diskutavo su kolegomis. Po vakarienės paskaitydavo, klausydavo radijo, ir tik tada galėjau su juo laisvai bendrauti. Retkarčiais su mama vakarais eidavo į kiną. Laisvalaikio bendravo su daugeliu savo giminių. Nors dažnai būdavo susimąstęs, bet nebuvo liūdnas. Mėgdavo šeimoje pajuokauti ir nuoširdžiai pasijuokti. Atostogų metu stengėsi daug būti gamtoje. Skaitydavo ar valandomis stebėdavo aplinką, paukščius ir klausydavosi jų čiulbėjimo.

Pedagogas šeimoje. Tėvas galbūt juokais skundėsi kolegoms, kad „studentus lengviau auklėti negu savo sūnų“. Laisvalaikio daug pasakodavo man iš savo jaunystės, kelionių, taip pat, pritaikydamas mano supratimo lygiui, – iš istorijos ar grožinės literatūros. Pavyzdžiui, perpasakodavo ištisus kai kurių Shakespeare'o, Schillerio ar Mickevičiaus kūrinių siužetus. Visu tuo, matyt, norėjo lavinti mano mąstymą, vaizduotę ir plėsti akiratį. Kantriai atsakinėdavo į mano nepabaigiamus klausimus. Buvo atlaidus gausioms mano vaikiškoms išdaigoms, bet griežtai, net fiziškai bausdavo už melą ir bet kokią prasilenkimą su tiesa. Bet tai atlikęs draugiškai paaiškindavo, kodėl ši fizinė bausmė buvo būtina. Turbūt todėl aš niekuomet nejausdavau nuoskaudos, o tėvo norimas efektas visam mano gyvenimui buvo pasiektas. Matyt, modernioji pedagogika, griežtai drausdama fizinės bausmės, nėra visiškai teisi.

Šalkauskis dabarties požiūriu

Nors dauguma Šalkausio darbų rašyti prieš 60–70 metų, tačiau iki šiol jie neretai cituojami ir komentuojami, o ten keliamų minčių pagrindu vyksta diskusijos. Kokia tokio jo idėjų ilgalaikumo priežastis? Taip yra turbūt todėl, kad Šalkauskiui sistemingu ir sintetiniu mąstymu pavyko užčiuopti dėsningumus, sąlygojančius ilgalaikę visuomenėje vykstančių procesų eigą.

Tuo pat metu buvo numatytos priemonės, leidžiančios ugdomaisiais veiksmais šią eigą veikti. Todėl šiandien skaitant daugelį Šalkausio teiginių atrodo, kad jie buvo nukreipti labiau į tolimą ateitį, t. y. į mūsų dienas, negu į Šalkausio gyventą laiką. Nuo tų laikų labai pasikeitė visuomenės patirtis ir mąstymo pobūdis, o tai anaipol nepadeda adekvačiai suprasti ir interpretuoti Šalkausio idėjas. Su tuo susijęs labai nevienareikšmiškas Šalkausio minčių ir darbų vertinimas. Egzistencialistinio mąstymo tradicija ir liberalistinės tendencijos, taip pat daugelio terminų prasmės kitimas sąlygoja neadekvačias Šalkausio filosofavimo interpretacijas. Iš tiesų jis nesprenė, pasak A. Šliogerio, „tikrų filosofinių“ [13], t. y. grynai teorinių problemų, nes skyręs visas jėgas „ugdymui per filosofiją“, nekūrė savo filosofinės sistemos. Tik netiesa, kad tokios problemos „jam buvo svetimos“. Tikrai nesirgo „visa griauunančiu skepticizmu ir reliatyvizmu“, kuris apsaugo nuo marksistine prasme suprantamų „ideologinių prietarų“ ar „mitų“ [13]. Bet čia jau terminų prasmės ir sąvokų turinio skirtingo supratimo klausimas.

Rytų–Vakarų vaidmens ir sintezės lietuvių kultūroje problema iki šiol dažnai diskutuojama. Tokios sintezės koncepciją tėvas puoselėjo visą gyvenimą. Ji kartais kritikuojama neskiriant sintezės nuo eklektinio suplakimo. Teigiama, kad tokia sintezė paneigtų lietuvių kultūros savitumą, o tai visiškai nepagrįsta. Tokia sintezė leistų kūrybiškai subalansuoti prieštaringas tautiečių tendencijas ir apsaugotų mūsų kultūrą nuo vienašališkų įtakų.

Šalkausio kultūros filosofiją išsamiau išdėstė, įvertino ir praplėtė A. Maceina, perėmęs iš tėvo kultūros filosofijos kursą VD universitete. Jis plačiai aptaria kultūrų sintezės problemą, pripažįsta jos svarbą mūsų kultūrai. Nors Maceina iš dalies argumentuotai kritikuoja Šalkausio koncepciją, bet jos anaipol neatmeta [26]. Šalkausio mąstysenai kultūrų sintezės koncepcija, kaip ir apskritai sintetinis mąstymas, yra labai būdingi. Jis turbūt intuityviai visuomeniniuose ar etniniuose procesuose suvokė papildomumo savybę, kuri dabar gerai žinoma moderniojoje fizikoje ir ne kartą ja sėkmingai remdavosi savo svarstymuose.

Rytų ir Vakarų įtakų pusiausvyra Lietuvoje pastaraisiais metais vėl tapo itin aktualia problema. Sėkmingai atstūmusi iš Rytų gresiančius pavojus,

mūsų visuomenė dabar pasirodo mažai atspari pavojams, kylantiems mūsų kultūrai ir jos savitumui, atslenkantiems iš Vakarų. Todėl šių dviejų įtakų ir pavojų pusiausvyra tampa vėl labai aštria problema. Paties Šalkausio asmenybės ir kūrybos raida galėtų būti tokios sintezės ir pusiausvyros pavyzdys.

Baigiant reikia pžymėti, kad mūsų susiskaldžiusioje į konfrontuojančias grupes, susipriešinusioje ir pakrikusioje visuomenėje liberalistinis ar dažnai į hermetinį užsisklendimą nuo aktualiausių krašto klausimų vedantis egzistencinis analitinis mąstymas vargu ar padės išspręsti aštriausias mūsų dabarties problemas. Tam trūksta tokių blavaus, vertybėm pagrįsto sintetinio mąstymo asmenybių, kurių vienas iš ryškesnių atstovų buvo Stasys Šalkauskis.

Išvados

1. Šalkausio asmenybės, kūrybos ir visuomeninės veiklos raida atitinka jo mąstymo sintetinį, sisteminį, nuoseklų metodą jungiant pusiausvyroje skirtingus, kartais net prieštarigus pradus.

2. Jo pesimistiškai optimistinis požiūris į Lietuvos ateitį remiasi minėtu jo mąstymo metodu, iš jo išplaukiančia raidos dėsningumų ir jų pasekmių ateityje numatymo galia. Tai sąlygoja Šalkausio idėjų aktualumą šiandien.

3. Išėjties iš bręstančios krizinės situacijos paieškos paskutinį Šalkausio veiklos penkmetį rodo galimus visuomenės bei krašto pažangos kelius ne tik tada, bet ir dabar.

Literatūra

1. Girnius J. Stasys Šalkauskis istorinėje perspektyvoje. *LKMA suvažiavimo darbai*. T. XIII. P. 25–88; S. Šalkauskis. *Raštai*. V., 1993. T. III. P. 5–44.
2. Šalkauskienė J. Į idealų aukštumas. Atsiminimai apie Stasį Šalkauskį. V., 1998. Katalikų Mokslų Akademija.
3. Rasa Paulavičienė. XX amžiaus Lietuvos mokytojai. Vilnius, 1996, p. 54–57.
4. Stud. S. Šalkausio laiškai kun. J. Tumui. *Raštai*. T. III. P. 425–437.
5. Šalkauskis S. Dviejų pasaulių takoskyroje. *Raštai*. V., 1995. T. IV. P. 21–193.
6. *Romuva. Tautinės Kultūros ir Pilnutinio Gyvenimo Laikraštis*, 1921 m. Nr. 1; 1922 m. Nr. 2.
7. Pageidaujami darbai ir laiško fragmentas. *Raštai*. V., 1990. T. I. P. 438–441.
8. Šalkauskis S. *Raštai*. T. I. P. 29–590.
9. Šalkauskis S. *Rinkiniai raštai. Pedagoginės studijos*. Roma. Knygos I ir II. 1991.
10. Šalkauskis S. *Raštai*. V., 1996. T. V. P. 219–273.
11. Šalkauskis S. Ateitininkų ideologija. *Ten pat*, p. 3–216.
12. Šalkauskis S. *Raštai*. T. V.
13. Donskis L. Vakarų ir Lietuvos filosofijų santykių problemos. *Metmenys*, Nr. 68.
14. Šalkauskis S. Ideologiniai dabarties krizių pagrindai ir katalikų pasaulėžiūra. *Raštai*. T. V. P. 274–318.
15. Chiras D. D. Environmental Science, action for Sustainable Future. 1991. 549 p. ed. Redwood City.
16. Skolimowski H. *Eseje o ekologii*. Wyd. Akapit Press: Lodz, 1993.
17. Šalkauskis S. Jaunuomenė ir gyvoji dvasia. *Raštai*. T. V. P. 354–371.
18. Šalkauskis S. Inteligentijos koncepcija. *Raštai*. T. IV. P. 544–556.
19. Pakštas K. Filosofo S. Šalkausio brangiam atminimui. *Aidai*. 1957. Nr. 5. P. 193–205.
20. Šalkauskis S. Lietuvių tautos ugdymo uždaviniai. K., 1926.
21. Šalkauskis S. *Raštai*. T. V. P. 534–536 ir 546–561.
22. Šalkauskis S. Romuviečių deklaracija (sveikintina iniciatyva visuomeninės minties srityje). *Raštai*. T. V. P. 562–576.
23. Šalkauskis S. *Raštai*. *Ten pat*. p. 577–585.
24. Šalkauskis S. Laiškas A. Jakštui Nr. 20. *Raštai*. T. III. P. 411.
25. Maceina A. *Raštai*. V., 1994. T. VI.
26. Maceina A. *Raštai*. 1991. T. I. P. 62–80, 396–400 ir 418–440.

Stasys Šalkauskis: his life and activity

S u m m a r y

The main facts of the biography which influenced the creative activity of Šalkauskis are reviewed. The world outlook and ways of thinking as well as the style of activity of Šalkauskis are characterized. An attempt is made to discuss some conceptions and to show their urgency for contemporary Lithuanian society.

Stasys Šalkauskis ir dabartis

Stasys Šalkauskis (1886–1941) kūrė XX-jo amžiaus pirmoje pusėje. Tačiau jo idėjos, svarstant Lietuvos visuomenės problemas tuo laikmečiu, tapo aktualesnės dabar – pradedant XXI amžių. Todėl čia pabandysiu šį teiginį plačiau panagrinėti ir argumentuoti.

Rašau tai ne tiek kaip jo sūnus, o labiau, kaip jo mokinys, bendramintis ir pasekėjas. Nuo kitų Šalkausio idėjos bičiulių skiriuosi nebent tuo, kad galėjau anksti, iš dar mūsų šeimoje saugomų rankraščių, susipažinti su savo tėvo kūrybiniu palikimu. Be to, iš tėvo vyriausiojo brolio ir seserų pasakojimų daug sužinojau apie gausios Šalkauskių šeimos aplinką, tradicijas ir tėvo – gydytojo Julijono Šalkausio (1845–1933) vaikų auklėjimo principus. Visa tai turėjo didelės reikšmės Stasio Šalkausio asmenybės raidai.

Vėliau iš savo motinos gausių atsiminimų susidariau dar pilnesnį jo asmenybės ir gyvenimiškų principų vaizdą vėlesniais Šalkausio gyvenimo metais šeimoje.

Augau ir brendau tragiškais pokario ir okupacijų metais, keliančiais jaunam, žengiančiam tik pirmus žingsnius, protui daugybę sunkių klausimų apie viso to, kas aplinkui vyksta prasmę. Atsakymų ieškojau man priemonuose tėvo raštuose, rūpestingai saugomuose mūsų šeimoje. Tai susijungė į nuoseklų tėvo kryptingos asmenybės vaizdą, dažnai leidžiantį man atstatyti tikėtiną tėvo pažiūrą į daugelį sudėtingų ir skaudžių to laikmečio klausimų. Šitai formavo mano požiūrį ir reakcijas į mūsų visuomenės reiškinius per tėvo vertinimų skalę.

Todėl čia pabandysiu panagrinėti klausimą: kaip S. Šalkausio idėjų požiūriu tektų vertinti šiandieninę mūsų visuomenės būklę ir kur reikėtų ieškoti išeities iš dabarties blogybių. Šiam tikslui ypač reikšmingi S. Šalkausio darbai parašyti paskutiniame jo gyvenimo penkmetyje ir pilnutinio ugdymo koncepcija. Stebėtina, kad būdamas labai silpnos sveikatos jis per trumpą gyvenimą spėjo tiek daug nuveikti. Tai pavyko, tik išskirtinio talento, valios ir sistemingo nuolatinio darbo dėka, net kasmet gydantis.

Dar pirmajame laiške prezidentui A. Smetonai (1927) S. Šalkauskis, matydamas valdžios, sutelktos vienos partijos rankose demoralizuojantį poveikį, reikalavo atstatyti tautininkų vyriausybę ir sudaryti plačią koaliciją iš daugelio partijų kompetentingų atstovų [1]. Tačiau į šį kreipimąsi nebuvo atsižvelgta, o tautininkų vienpartinio režimo neigiamos pasekmės netruko pasireikšti. Todėl S. Šalkauskis 1935 m. pabaigoje vėl kreipėsi į prezidentą A. Smetoną jau išsamesniu asmenišku laišku, kur detaliau analizuojamos tautininkų režimo blogybės ir nurodomi keliai, kaip jas reikėtų pašalinti [2]. Ten reikalaujama „suharmonizuoti reformų priemonėmis teisinę sąmonę“ ir nurodoma *kaip yra pavojinga, kai viena partija identifikuoja valstybės interesus su savo interesais*, kas veda į tai, kad *dabartinė politinė sistema ir net daugelis naujai išleistų įstatymų stumia mūsų visuomenę į beprincipiškumo, oportunistinio ir servilizmo vagą*. To pasekmė – *praraja tarp vyriausybės ir visuomenės turi vis labiau augti ir daryti vis pavojingesnę, ypač jei nepasitikėjimas susijęs su materialinio dorumo dalykais*. Tuo pat metu nuslopintas viešas reikšmės randa sau išeitį *neviešų gandų pūtime, juo labiau, kad nepaprastas praturtėjimas kai kurių stovinčių arti valdžios žmonių sudaro labai palankią tokiems gandams dirvą*. S. Šalkauskis, matydamas šias grėsmingas valstybės raidos tendencijas, vertino jas, kaip *tragišką nesusipratimą, kuris anksčiau ar vėliau turės fataliai atsiliepti mūsų valstybės ir tautos likimui*.

Deja, šis pesimistinis požiūris į Lietuvos ateitį liūdniausiu būdu pasitvirtino per 50 metų trukusios okupacijos, demoralizavusios visuomenę, skatinusios minėtas blogybes net atgavus nepriklausomybę. Iš tiesų, skaitant šias eilutes darosi keista, kad tai rašyta prieš 70 metų, o ne dabar, kai šios ydos taip išvešėjo. Tačiau skaudžiai išgyvendamas dėl šių blogybių ir pesimistiškai vertindamas artimesnę Lietuvos ateitį, žvelgdamas į tolimesnę perspektyvą Šalkauskis išliko optimistas.

Virš mano tėvo rašomojo stalo kabėjo kaligrafiškai jo studento Antonio išrašytas lotyniškas šūkis *Magna est veritas et prevalebit*. Nesuprasdamas šio užrašo vis klausdavau tėvo ką tai reiškia, kol jis man išvertė: *Tiesa yra didi ir ji nugalės!* Matyt, tikėjimas šiuo teiginiu ir buvo vienas iš svarbiausių Šalkauskio optimizmo šaltinių.

Tačiau Šalkauskis ilgiau neapsistojo ties blogybių tautoje ir valstybėje analize ir jų priežasčių kritika, o ieškojo kelių, kaip toms blogybėms atsišpirti. Šiai problemai apskritai buvo skirta didžioji dalis visos S. Šalkauskio kūrybos ir veiklos. Didžiausią dėmesį jis skyrė jaunosios kartos ugdymui. Dar savo kelio pradžioje – studijuodamas Šveicarijoje – Šalkauskis formavo savo svarbiausią uždavinį – *tautos ugdymą per filosofiją*. Šio tikslo jis nuosekliai siekė visą savo gyvenimą iki paskutinių dienų.

Dabarties požiūriu Šalkauskio veiklą ir kūrybą šia kryptimi galima būtų sąlyginai suskirstyti į keturis labiausiai mums reikšmingus etapus:

1. Krizės apraiškų ir priežasčių analizė.
2. Pilnutinio asmenybės, visuomenės ir valstybės ugdymo sistema.
3. Inteligentijos koncepcija.
4. Gyvosios dvasios iniciatyva.

Matyt, Šalkauskiui pastebėjus dar palyginti nežymias krizinės situacijos Lietuvoje apraiškas atsirado apibendrinantis jo darbas „Ideologiniai dabarties krizių pagrindai ir katalikiškoji pasaulėžiūra“ [3]. Čia S. Šalkauskis analizuoja prasidedančios krizės priežastis ir būdus jai sustabdyti ar bent jos pasekmes sušvelninti. Žinoma, matyti krizę 1936 m., kai Lietuvoje visuomenės ir valstybės padėtis visais atžvilgiais buvo nepalyginamai geresnė negu dabar, galima buvo tik įžvelgti pavojingas to meto visuomenės raidos tendencijas ir numatyti blogiausias jos pasekmes ateityje.

Ideologiniai dabarties krizių pagrindai (1935)

1. Kultūrinė dvasinė krizė

Antropocentrinis humanizmas – krizės pagrindas.

Individualizmas, scientizmas, relatyvizmas – krizės tarpiniai.

Antropocentrinio humanizmo išsigimimas į brutalų zoologizmą.

Unitarinės, totalitarinės ir autoritatyvinės tendencijos

2. Visuomeninė politinė krizė

Liberalizmas – krizės pagrindas.

Liberalios demokratijos išsigimimas į bolševikų diktatūrą.

Fašistinė ir nacionalsocialistinė diktatūra kaip kontrevoliucija.

3. Socialinė ekonominė krizė

Principinis ekonomizmas – krizės pagrindas

Kapitalizmas, industrializmas ir mašinizmas, kaip krizinio išsivystymo tarpsniai.

Kapitalizmo išsigimimas į savo priešingybę (socializmas, komunizmas).

Nacionalistinis solidarizmas ir etatistinis korporatyvizmas, kaip kontrevoliucijos apraiškos.

4. Intelektualinė ir moralinė anarchija, kaip moderniojo žmogaus drama

Įdėmiai peržiūrėjus šį planą matyti, kad jame, iš vienos pusės, atspindi to laikmečio tendencijos (autoritarinių režimų – nacizmo ir bolševizmo įsitvirtinimas), o iš kitos – bendrieji dalykai, kurie yra labai aktualūs ir šiandien. Taigi krizės priežasčių santykinis poveikis dabar, lyginant su 1935 metais, yra gerokai pasikeitęs, nors visi plane minimi veiksniai yra aktualūs ir šiandien. Aišku, autoritarizmas po daugelio XX amžiaus istorinių pamokų jau nebeturi perspektyvos.

Katalikiškoji pasaulėžiūra dabarties krizių akivaizdoje

1. Integralus katalikiškosios pasaulėžiūros pobūdis.

Visuotinis ir *sintetinis* katalikiškos pasaulėžiūros pobūdis.

Priešybių sutapimas katalikiškoje pasaulėžiūroje.

Tvirtų, truncančių per amžius *idėjų* vyravimas.

2. Teigiamosios krikščionybės idėjos – antidotum prieš krizines ideologijas.

Žmogus, kaip organiška *teocentrinės visumos dalis*.

Nelygstamoji žmogikosios *asmenybės vertė*, žmogiškosios *prigimtės netobulumas* ir žmogaus *laisvė apsispręsti* pagal savo sąžinę.

Organiška visuomenės ir valstybės santvarka, atitinkanti žmogaus prigimtį.

Žmogus kaip materialinio pasaulio valdytojas pagal dieviškus įstatymus.

3. Didelis katalikų pasaulėžiūros pajėgumas ir ideologinis katalikų silpnumas.

Pastovus, bet visada gyvas, amžinas, nuolat *atsinaujinąs christianizmas*, kaip esminis katalikiškosios pasaulėžiūros branduolys.

Dvasinių lobių įsisąmoninimo pavojai.

Ideologinis katalikų nerangumas moderniųjų krizinių ideologijų akivaizdoje.

Konservatyvus *katalikų polinkis* istorines formas laikyti autentiškomis tiesos išraiškomis.

4. Prideramas katalikų nusistatymas dabarties krizių atžvilgiu.

Pareiga pažinti visą tiesą ir ją visur be išimties palaikyti.

Pareiga *atsipalaiduoti* nuo ekskliuzyvių vietos ir laiko prietarų.

Būtinybė daryti skirtumą tarp amžinųjų tiesų ir laikinų jų pasireiškimo formų.

Būtinybė integruoti moderniąsias (revoliucijos ir kontrevoliucijos) *idėjas* ir tuo būdu *apsaugoti* laimėtas ir apvalytas *vertybes* nuo išsigimimo per krizes.

Katalikiškosios pasaulėžiūros aktualizavimo problema

Tačiau „principinis ekonomizmas“, suvedantis visas valstybės socialines ir kitas problemas vien tik į ekonomiką tik gilina dabartinę Lietuvos krizę, o ir pačiai ekonomikai neleidžia atsigausti.

Kai šimtai milijonų išvogta ar neatsakingai iššvaistyta ir švaistoma, o ekonomikai kelti dar didesnes sumos skolinamos iš užsienio, tuo pat metu taupant švietimo, kultūros ir vargingiausių žmonių sąskaita, tai tikėtis aštriausių krašto problemų sprendimo nėra pagrindo. Kol nemažoje visuomenės ir net įtakingų valdžios sluoksnių dalyje vyraus materialinės naudos ir valdžios siekimas, paminant elementariausias krikščioniškos moralės normas, tol esama krizė tik gilės.

Priešnuodis šioms blogybėms – katalikiškoji pasaulėžiūra. Jos pagrindiniai bruožai, privalumai, o kartu – ir tipiški katalikų pasaulėžiūros trūkumai trumpai išvardinti aukščiau pateiktame šio S. Šalkausio darbo plane.

S. Šalkausio naudotas *katalikiškos pasaulėžiūros* terminas dabar, t. y. jau ekumenizmo laikais, gal tikslingiau būtų keisti terminu *krikščioniška pasaulėžiūra*. Deja, yra asmenų, laikančių save katalikais, bet pagal jų reiškimąsi gyvenime vargu ar galima būtų juos pripažinti krikščionimis. Ryšium su tuo Šalkausio apibūdintą krikščioniškos pasaulėžiūros idealą ir jį atitinkančią piliečių veiklą, dabartinėje mūsų visuomenėje turbūt labai sunku būtų greitai pasiekti. Tai, neabejotinai, suprato ir pats šių idėjų autorius. Vienintelę išeitį iš krašto pažangą blokuojančios moralinės krizės Šalkauskis matė per jaunimo, visuomenės, tautos ir valstybės ugdymą.

Dar jaunystėje kėlęs sau uždavinį *tarnauti tautos ugdymui per filosofiją* Šalkauskis šį uždavinį vykdė daugeliu savo darbų. Taip atsirado „Pedagogikos paskaitos“, „Lietuvių tauta ir jos ugdymas“, „Visuomeninis auklėjimas“ ir kiti jo filosofiniai pedagoginiai darbai.

Įvairūs ugdymo aspektai buvo jungiami į *pilnutinio ugdymo sistemą* [4], išreiškiančią visapusišką ne tik asmenybės, bet ir visuomenės, tautos ir net

valstybės ugdymo programą. Deja, paskutinio, nebaigto Šalkausio veikalo „Pilnutinė demokratija“ rankraščiai karo metu žuvo.

Pilnutinio ugdymo sistema

STATINĖS GYVENIMO FORMOS	DINAMINĖS GYVENIMO FORMOS	BENDROS UGDYMO VERTYBĖS	UGDOMOSIOS VERTYBĖS IR TIKSLAI			UGDYMO UŽDAVINIAI
			teoriniai	praktiniai	estetiniai	
Bažnyčia	Religija	dvasios klestėjimas	teologinė pasaulė- žiūra	religinė bend- ruomenė	religinis kultas	religinis auklėjimas
			religinis susipra- timas	religinis soli- darumas	religin. kūrybiš- kumas	
Civilizacija	Kultūra	sielos pajėgų iš- vystymas	Mokslas	Dorovė	Menas	Kultūrinimas Protinis, este- tinis ir fizinis lavinimas dorinis auklėjimas
			protinis išsilavi- nimas	dorinis išsiau- lėjimas	estetinis išsilavini- mas	
Gamta	Prigimtis	Kūno nu- siteikimas aukštes- niams gyvenimo tikslams	kūno sveikata	fizinė galybė	kūno grožis	fizinis auklėjimas
			tikslus funkcio- navimas	kūno paklusi- mas valiai	nusiteiki- mas sa- vaiminei kūrybai	

Pilietinio auklėjimo lygmenys:

- Individualinis auklėjimas.
- Visuomeninis auklėjimas.
- Tautinis auklėjimas.
- Tarptautinis auklėjimas.

Iš šios schemos matome Šalkausio pateiktos ugdymo sistemos visapusiškumą. Ši sistema pradžioje buvo naudota mokant studentus jo pedagogikos paskaitose. Tačiau ir daugumą kitų Šalkausio darbų, tokių kaip „Visuomeninis auklėjimas“, „Lietuvių tauta ir jos ugdymas“, „Inteligentijos koncepcija“, „Jaunuomenė ir gyvoji dvasia“ ir keletą kitų, turbūt reikėtų vertinti kaip šios sistemos papildymą ir išplėtimą visuomenei ir tautai. Todėl svarstant Šalkausio ugdymo sistemą visus šiuos darbus reikėtų nagrinėti kartu.

Visiems, susidūrusiems su dabartine Lietuvos švietimo sistema, turbūt aišku, kad ji yra labai vienpusiška. Net siauresni mokymo ir lavinimo uždaviniai čia sprendžiami nepatenkinamai, nekalbant apie jaunimo ugdymą, nukreiptą į platesnius ateities tikslus. Šioje situacijoje Šalkausio pilnutinės ugdymo sistemos nors dalinis įdiegimas mokyklose galėtų žymiai pataisyti visų švietimo institucijų veiklą. Be pažangos šioje srityje sunku būtų tikėtis, kad politinė, socialinė ir net ekonominė padėtis Lietuvoje galėtų pagerėti, nes dabar bet kuri pažangos iniciatyva greit susikerta su įtakingų grupių egoistiniais interesais ir anksčiau ar vėliau yra sustabdoma.

Šios pragaištingos tendencijos, kai demokratija laipsniškai išsigimsta į daugiau ar mažiau išreikštą partinę autokratiją ar net plutokratiją, buvo pradėjusios reikštis dar tarpukariu, tautininkų režimo sąlygomis. Todėl Šalkauskis aktyviai ieškojo priešnuodžių šioms blogybėms atsispirti ir jas įveikti.

Šalkauskis dabartyje matė inteligentiją, o ateityje – jaunimą, t. y. priaugančią naujos inteligentijos kartą. Todėl darbe „Inteligentijos koncepcija“ [5] davė išsamesnį inteligentijos apibrėžimą, analizavo inteligentijos pagrindines savybes ir uždavinius visuomenėje ir valstybėje.

Kalbant apie inteligentiją iškyla pedagoginė psichologinė problema, susijusi su tuo, kad inteligentiškumas žymia dalimi, matyt, priklauso nuo paveldėjimo, t. y. nuo genetinio asmenybės plano. Kyla klausimas, koku laipsniu ši svarbi žmonių savybė gali būti kryptingai išugdoma? Galbūt paveldimas ne pats inteligentiškumas, o potenciali jo raidos galimybė. Tuo atveju, ypač prileidus, kad dauguma žmonių šia galimybę daugiau ar mažiau turi.

Pedagogikos uždavinys šia kryptimi nebūtų beviltiškas. Deja, neteko girdėti apie tokius psichologų ar pedagogų tyrimus ir jų rezultatus.

Šalkauskis nagrinėja ne inteligentiškumą psichologijos ir pedagogikos požiūriu, o inteligentijos, kaip susiformavusio inteligentų sluoksnio, esmines savybes ir funkcijas visuomenėje. Kaip matyti iš „Inteligentijos koncepcijos“ schemos, Šalkauskis pirmiausia pabrėžia „laisvę nuo bet kokio partikuliarizmo“, kas, matyt, autoriaus buvo suprasta ne tik kaip nepartinė inteligentijos nuostata, bet ir kaip laisvė nuo tendencijos kurti elitines ir izoliuotas nuo visuomenės grupes. Deja, šiandien mūsų visuomenėje dažnai reiškiasi priešinga tendencija. Be to, šiandienos skaitytoji gali kilti klausimas, ar laisvė nuo bet kokio partikuliarizmo neprieštarauja stipriam ideologiniam nusistatymui. Iš tikrųjų čia jokio prieštaravimo nėra, nes Šalkauskis žodį *ideologija* suprato visiškai kitaip, negu jis suprantamas dabar. Po 50 metų prievarta brukamos komunistinės ideologijos, šį žodį Lietuvos žmonės dabar priima kitaip, nes jiems šis terminas dažnai kelia alerginę reakciją. Tačiau, pagal Šalkauskį, ideologijos sąvoka su partinės mastysenos stereotipais neturi nieko bendro. Jis žodį *ideologija* sieja su idealo sąvoka, kuri apibrėžiama kaip *nelygstamos vertės idėja vertybė, kuriai žmogus yra pasiryžęs nesuinteresuotai tarnauti*. Todėl ideologija suprantama kaip vadovavimasis priimtais idealais veikiant nesavanaudiškai.

Inteligentijos koncepcija (1939)

1. Inteligentijos esmė

- Laisvė nuo bet kokio partikuliarizmo.
- Pastovus visuomeninis gyvavimas.

Tam būtina:

- Aukšta intelektualinė kultūra.
- Tvirti doriniai idealai.
- Įsitikinimų pastovumas.
- Stiprus ideologinis nusistatymas.

- Universalus dvasinis išsilavinimas

2. Intelligentijos visuomeninės funkcijos:

- a. Susipratimo reiškėja.
- b. Pusiausvyros saugotoja.
- c. Kultūrinės kūrybos bei *pažangos skatintoja*.
- d. Asmeninės *laisvės gynėja*.
- e. Visuomeninio *vadovavimo įkvėpėja*.

Inteligentija yra *organiškai nenusijusi* su jokia luomu, su jokia klase, su jokia profesija, su jokia partija, bet *pastoviai gyvuojanti* visuomeninė grupė, kuri dėl savo *universalinio dvasinio išsilavinimo* yra pašaukta būti visuomenėje.

Ar lietuvių tauta turi savo inteligentiją? Dairydamiesi mūsų inteligentijoje rasime nemaža tikrų inteligentų, bet šalia jų žymiai *daugiau rasime pilnų pretenzijų pusinteligentų*, kurie faktiškai yra tikri *dvasios miesčionys*. Jiems yra svetimi dvasiniai kultūriniai interesai, jie reikalauja sau gerų materialinių sąlygų, gausių pramogų ir snobiškai brangina greit tarp jų susidarančius miesčioniškus papročius.

Vienas iš retų veiksmų, kuris gali palaikyti inteligentijos lygį, yra *universitetas kaip inteligentijos formavimo organas*.

Iš to kas čia pasakyta akivaizdu kaip šiandien aktualu formuoti tokią inteligentiją. Be jos vargu ar įmanoma tikėtis geresnės mūsų tautos ir valstybės ateities. Tačiau ateitį kurti nėra kito kelio, kaip tik per jaunimą. Iš čia darosi suprantamas visos Šalkausio filosofijos ir veiklos kryptingumas į pedagogiką skiriant ypatingą dėmesį jaunimo ugdymui. Tam plačiausia prasme ir buvo skirta jo paskutinė „Gyvosios dvasios“ iniciatyva ir darbas „Jaunuomenė ir gyvoji dvasia“ [6].

Jaunuomenė ir gyvoji dvasia (1938)

1. Gyvoji dvasia ir jaunatvė

- a. Jaunatvės dvasia, kaip gyvoji dvasia.
- b. Gyvoji dvasia, kaip dvasinė jaunatvė.
- c. Reikalas konservuoti jaunatvės dvasią dvasinėje jaunystėje.
- d. Jaunatvės idealizmas ir nuopolio pavojai

2. Dvasinės jaunatvės (Gyvosios dvasios) ypatybės

- a. Idealo meilė.
- b. Dorinis jautrumas.
- c. Protinis gyvumas.
- d. Pasiryžimas nuolat tobulintis.
- e. Optimizmas.

3. Priemonės dvasinei jaunatvei laimėti

- a. Domėjimasis dvasinėmis vertybėmis.
- b. Išlaikymas jaunos širdies skaistumo. (Jo išsaugoti negalima be kovos su gyvenimo inercija, kuri lygiai pasireiškia ir per senovės šablonus, ir per naujas madas (t. y. senoviškas ir naujoviškas snobizmas).
- c. Dalyvavimas auklėjimosi ir lavinimosi rateliuose (būtinybė įgyvendinti žosistų veiklos principą „Matyti, spręsti, veikti“).
- d. Įsigyvenimas į evangeliškąją religijos dvasią (Evangelijos gyvoji dvasia).
- e. Įsijungimas į gyvosios dvasios sąjūdį.

Apsvarstę šią schemą, matome, kad „Gyvosios dvasios“ koncepcijoje jungiasi visos ankstyvesnės S. Šalkausio mintys ir veiklos kryptys. Laikydamasis savo principo „pirma koncepcija, o po to – veikla“ jis pirmiausiai kurdavo veiklos koncepciją, nustatydamas jos tikslą, planą ir motyvus, o tik paskui siekė ją įgyvendinti. Deja, paskelbęs šią idėją, kurią pats yra pavadi-

nęs savo gulgės giesmė, Šalkauskis greit sunkiai susirgo ir po kelerių metų Šiauliuose mirė.

Nacistinės okupacijos metais gyvosios dvasios judėjimą bandė atgaivinti Karolis Dineika. Tada jis mokytojavo Linkuvoje ir būrė gimnazistus. Šiais klausimais jis artimai bendradarbiavo su Julija Šalkauskiene ir dar keliais Šiaulių inteligentais, susibūrusiais į „Gyvosios dvasios ratelį“. Prasidėjus sovietinei okupacijai ši iniciatyva jau negalėjo būti tęsiama. Atgimimo metais, atrodo, Valstybinės konservatorijos (dabar – Muzikos akademijos) jaunimo iniciatyva, buvo pasirodęs didelės jaunimo grupės pasirašytas kreipimasis ir bandyta tokį judėjimą atgaivinti. Tačiau ir šis bandymas greitai užgeso.

Dabar, nusivylimo ir visapusiškos visuomeninės krizės laikais, tokio judėjimo jau sunku būtų tikėtis. Tačiau ir šiame niūrokame fone esama prošvaisčių. Sėkmingai vystosi ir plečiasi ateitininkijos sąjūdis, žymia dalimi besiremiantis Šalkauskio ir jo bendraminčių idėjomis.

Jaunatvė gyvena dabartimi, bet dirba ateičiai. Jaunatvė, tai apsisprendimo amžius. Apsispręsti – tai nusistatyti idealą (t. y. nelygstamos reikšmės vertybę, kuriai žmogus yra pasiryžęs nesuinteresuotai tarnauti). Žmogus, kuris tik žodžiais pripažįsta aukštuosius idealus, bet nėra linkęs nieko padaryti jų laimėjimui gyvenime, faktiškai jokių aukštųjų idealų neturi.

Baigiamosios pastabos. *Būkime linksmi* ir džiaugsmingi. Niūri ir pesimistinė nuotaika nesiderina su jaunatvės esme. *Akademiniis darbas*, kuris yra mūsų tiesioginė pareiga, turi būti mūsų *dvasinių vertybių dirva*. Nebijokime jo sunkenybių. Tegu jis būna mums darbo ir *valios mokykla* ir sykiu dvasinių vertybių versmė, kaip ir organizacinis gyvenimas.

Visa tai, kas pripildo mūsų dienas, *turi būti panaudota* mūsų doriniam *dvasiniam augimui*, brendimui. O, kas svarbiausia, būkime iš tikro jauni ir savo jaunatvės dovanose raskime atramą dvasinei jaunatvei, kad mūsų gyvenimas taptų ant žemės amžinybe.

Joje jaučiamos ir Gyvosios dvasios nuotaikos bei motyvai. Ne tiek svarbu, kad čia šis terminas nenaudojamas. Svarbiausia, kad ta kryptimi eina-

ma – ypač dalies ateitininkų studentų bendrijoje. Tai teikia vilčių, kad gal būt, palaipsniui formuojasi nauja – radikali ir pasiaukojančiai veiklai pasirušusi inteligentijos karta.

Ne tiek svarbu, kad ji pradžioje sudarys mažumą tarp inertiško ir pragmatiškai nusiteikusio jaunimo. Aukštas tikslas, drąsa ir pasiaukojanti veikla gali atsverti bet kurią abejingą ir savanaudišką daugumą. Taip buvo visais tautinio atgimimo ir kovų dėl nepriklausomybės metais. Taip, tikėkimės, bus ir ateityje. Todėl šviesiomis akimis žvelkime į ateitį ir su tikėjimu siekime naujo, paties esmingiausio mūsų visuomenės, tautos ir valstybės moralinio atgimimo.

Pesimizmas, nusivylimas nepriklausomybe ir abejingumas mus vestų į dar didesnę krizę ir žlugimą. Tik šviesus, konstruktyvus ir nenusigręžiantis nuo nelinksmos realybės optimizmas leidžia veiksmingai dirbti ir priešintis esamoms blogybėms. *Tegul slegia mus vargai, tegul pasaulyje siaučia audros, o mes neišsižadėkime mums įgimto linksmumo ir džiaugsmingumo, nes nuo to priklauso mūsų dorinis optimizmas*, o drauge ir visapusiško atgimimo viltis.

Vilnius, 2000 kovo 5 d.

Literatūra

1. Jūsų Ekscelencija Pone Lietuvos Respublikos Prezidente, Šalkauskis S., *Raštai*. T. 5. Vilnius: Mintis, 1996, p. 634–635.
2. Garbingasai Pone Prezidente, Šalkauskis S., *Raštai*. T. 5. Vilnius: Mintis, 1996, p. 546–561.
3. Ideologiniai dabarties krizių pagrindai ir katalikiškoji pasaulėžiūra, Šalkauskis S. *Raštai*. T. 5. Vilnius: Mintis, 1996, p. 274–318.
4. Pilnutinio ugdymo gairės, Šalkauskis S. *Raštai*. T. 6. Vilnius: Mintis, 1998, p. 35–58.
5. Jaunuomenė ir gyvoji dvasia, Šalkauskis S. *Raštai*. T. 5. Vilnius: Mintis, 1996, p. 354–371.
6. Ten pat.

Atspausdinta „Ateityje“ 2006 / 2 (29)

Stasys Šalkauskis ir jaunimas

120 m. gimimo ir 65 m. mirties sukakčiai paminėti

Stasys Šalkauskis

Rašau apie tėvą ne tik kaip jo sūnus, bet ir kaip jo mokinys bei sekėjas. Vaikystės prisiminimai iš mūsų bendravimo, kaip ir tėvo asmeninis pavyzdys, paliko man ne-nykstančių įspūdžių, turėjusių lemiamą įtaką man jaunystėje formuojant savo pasaulėžiūrą sunkiais pokario metais. Nuo kitų S. Šalkauskio bendraminčių skiriasi turbūt tik tuo, kad galėjau anksti iš mūsų šeimoje saugomų rankraščių susipažinti su tėvo raštais. Sovietinės okupacijos metais kitiems jie buvo neprieinami. Be to, iš mamos ir tėvo vyriausiojo brolio bei seserų pasakojimų daug sužinojau apie gausios Šalkauskių šeimos tradicijas ir mano

senelio – gydytojo Julijono Šalkauskio (1845–1933) moralinį autoritetą bei principus. Tai turėjo lemiamą reikšmę Stasio Šalkauskio asmenybės raidai, jo gyvenimo tikslams ir idealams, kurių jis laikėsi visą savo gyvenimą.

Stasys Šalkauskis kūrė XX amžiaus pirmojoje pusėje. Tačiau dabar, suėjus 120 metų nuo jo gimimo ir 65 metams nuo mirties, daugelis Šalkauskio minčių ir koncepcijų mūsų metui tampa net aktualesnės negu tuo laiku, kai apie tai jis rašė. Dar studijuodamas Fribūre jis buvo užsibrėžęs pagrindinį

gyvenimo tikslą „tautos ugdymą per filosofiją“, dėl kurio jis žymia dalimi apribojo savo originalią filosofinę kūrybą.

Baigęs studijas ir apgynęs doktoratą 1920 m. S. Šalkauskis grįžo į Lietuvą ir aktyviai įsijungė į dėstymą universitete bei visuomeninę veiklą – ypač jaunimo organizacijose, visų pirma – ateitininkuose. 1921–1925 m. jis sukūrė pagrindinius ateitininkų ideologijos principus, kuriuos galutinai suformulavo 1927 m. Palangos reorganizacinėje ateitininkų konferencijoje. Ten buvo išrinktas vyriausiuoju ateitininkų vadu (1927–1930 m.). Šiuos „Ateitininkų ideologijoje“ (1933 m.) išdėstytus principus Šalkauskis gyvenimo pabaigoje apibendrino ir juos pritaikė ne tik ateitininkams, bet ir visai Lietuvos visuomenei, ypač mokslus einančiam jaunimui.

Įdomu būtų panagrinėti klausimą – kaip S. Šalkauskio principų požiūriu tektų vertinti šiandieninę mūsų visuomenės būklę ir kur reiktų ieškoti išeities iš dabarties blogybių. Šiam tikslui ypač reikšmingi paskutiniai S. Šalkauskio darbai jo gyvenimo saulėlydyje. Todėl „Ateities“ skaitytojams bandysiu pateikti trumpą svarbiausių Šalkauskio idėjų apžvalgą, išreikštą paties autoriaus žodžiais, ir jo asmenybės charakteristiką, iliustruodamas ją savo vaikystės prisiminimais bei artimųjų pasakojimais.

Su vyresniaisiais seserim Antanina ir broliu Kaziu Pirmosios Komunistų partijos proga (apie 1894 m.)

Trumpa Šalkauskio gyvenimo ir minčių raidos apžvalga

Stasio Šalkauskio tėvai ir šeima

Stasio Šalkauskio tėvas gydytojas Julijonas Šalkauskis (1849–1933) buvo moralinis autoritetas šeimoje ir visuomenėje. Ilgametis Šiaulių burmistras ir praktikuojančias gydytojas, turėjęs didelių gero pedagogo sugebėjimų, išugdęs gausią lietuvišką šeimą principingais žmonėmis.

Motina Barbora Goštautaitė-Šalkauskienė (1864–1947), bajoraitė, išauginusi ir išauklėjusi devynių vaikų šeimą. Buvo estetinių polinkių, išsilavinusi, domėjosi literatūra ir muzika. Dauguma Šalkauskių vaikų baigė aukštuosius mokslus. Labai solidariai padėdavo vieni kitiems ir artimai bendravo. Namie vaikystėje kalbėjo lenkiškai, bet visi suaugę tapo Lietuvos patriotais.

Tėvas – Julijonas Šalkauskis (1849–1933)

Motina Barbora Goštautaitė-Šalkauskienė (1864–1947)

Šiaulių gimnazijoje (1896–1904)

Stasys dar vaikystėje greit ir gerai išmoko lietuviškai, dalyvavo J. Jablonskio kalbos būrelyje, skaitė nelegalią lietuvišką spaudą. Visi jaunieji Šalkauskiai dalyvaudavo lietuviškose gegužinėse Zubovų dvaruose Ginkūnuose ir Aleksandrijoje, kur buvo aptariama Lietuvos dabartis ir ateitis, dainuojama ir t. t.

Ypač reikšminga S. Šalkauskio patriotiniam apsisprendimui buvo pėsčiųjų ekskursija po Lietuvą baigus gimnaziją 1904 m. Gausūs jos dalyviai susitiko Kurtuvėnuose su P. Višinskiu, vėliau – su T. Daugirdu, A. Smetona ir kt. lietuvių veikėjais. Gimnazijoje, kurią Šalkauskis lygino su „policijos nuovada“, nedidelė aktyvi lietuvių mažuma priešinosi rusifikacijai ir ne kartą buvo tardoma ir baudžiama.

Studentas Maskvoje (1904–1905), studentas

(1905–1911) ir juristas Samarkande (1911–1915)

Maskvoje ekonomiką ir teisę studijavo tik metus. Susidraugavo su R. Bytautu ir P. Dovydaičiu. Vėliau, susirgęs džiova ir tėvo išsiųstas į Samarkandą, studijavo savarankiškai ir į Maskvos universitetą važinėdavo tik laikyti egzaminų. Dar Maskvoje susidomėjo V. Solovjovo filosofija. Tačiau baigdamas Fribūre disertaciją apie „Pasaulio sielą“ Solovjovo koncepciją sukritikavo ir nuo jo filosofijos nutolo. Baigęs studijas dirbo Samarkande juristu, bet ir toliau domėjosi filosofija ir pradėjo rašyti į lietuvių spaudą. Parašė veikalą „Bažnyčia ir kultūra“ (1914) ir pradėjo susirašinėti bei diskutuoti su A. Jakštu-Dambrausku. Tai padėjo S. Šalkauskiui gauti „Motinėlių“ draugijos stipendiją studijoms užsienyje.

Sveikata Samarkande labai sustiprėjo ir jis 1915 m. išvyko filosofijos ir pedagogikos studijoms į Fribūro universitetą Šveicarijoje. Kartu pradėjo dirbti Draugijos nukentėjusiems nuo karo šelpiti atstovų. Fribūre ne tik studijavo, bet ir su K. Pakštu kūrė planus ateities darbams grįžus į Lietuvą.

Studentas Fribūre (1915–1920)

1919 m. rašė J. Tumui-Vaižgantui: „Iš pačios Azijos širdies skubėjau atvykti Europon, kad savo tautiečių tarpe rasčiau tikrų draugų ir bendromis jėgomis tarnaučiau šventajam Tėvynės darbui“. Pasirinkęs gyvenimo tikslu „tautinį auklėjimą per filosofiją“, lygiagrečiai studijavo filosofiją ir pedagogiką. Dalyvavo Lietuvių informacijos biuro Lozanoje ir lietuvių studentų draugijos „Lithuania“ veikloje. Jau 1916 m. parašė informacinį veikalą apie Lietuvą „Dviejų pasaulių takoskyroje“ (išleistas 1919 m.), kuriame iškėlė Rytų ir Vakarų sintezės idėją, kaip lietuvių kultūros uždavinį. Šveicarijos klimatas ir gyvenimo sąlygos labai pakenkė jo sveikatai, daug sirgo, gydėsi, sunkiai vertėsi materialiais. 1919 m. išlaikė žodinius doktorato egzaminus, įteikė ir apgynė disertaciją „Pasaulio siela V. Solovjovo filosofijoje“. Sukritikavęs šią koncepciją pasuko Vakarų filosofijos link.

Lietuvių studentų draugija „Lithuania“ Fribūre

Veikla Lietuvoje (1920–1941)

Pedagoginis darbas Aukštuosiuose kursuose ir Universitee. Kursai: „Filosofijos įvadas“, „Kultūros filosofija“, „Mokslinio darbo metodika“, „Pedagogika“, „Logika“ ir kt. Sukurta Pilnutinio ugdymo sistema, vedė seminarus ir vadovavo doktorantams. „Romuvos“ žurnalas ir draugijos bei kolegijos projektai. Ateitininkų vadas (1927–1930). „Ateitininkų ideologija“, „Skautai ir pasaulėžiūra“, „Šatrijos“ draugija. Laiškai prezidentui dėl ateities grėsmių. Paskutinių gyvenimo metų darbai, prognozės ir tautos ugdymo idėjos: 1. „Ideologiniai dabarties krizių pagrindai“; 2. „Jaunuomenė ir gyvoji dvasia“; 3. „Inteligentijos koncepcija“. Paskutiniais gyvenimo metais rašė veikalą apie pilnutinę demokratiją ir Lietuvai tinkamiausią valstybės santvarką. Deja, šio veikalo rankraščiai per karą Šiauliuose sudegė.

Romuvos projektas ir „Ateitininkų ideologija“

Dar studijuodamas Fribūre S. Šalkauskis kartu su K. Pakštu kūrė „Romuvos“ draugijos planus. „Romuva“ turėjo būti bendraminčių katalikų draugija, turinti savo laikraštį ir mokyklą, kur būtų ugdomi tvirtai apsisprendę katalikiškų pažiūrų inteligentai, Lietuvos patriotai ir veiklūs visuomenininkai. 1920 m. grįžęs į Lietuvą Šalkauskis nedelsdamas šį projektą pradėjo vykdyti. 1921 m. įkūrė „Tautinės kultūros ir pilnutinio gyvenimo laikraštį“, pavadintą „Romuva“, ir draugijos užuomazgą iš artimiausių savo bičiulių. Jau pirmame „Romuvos“ numeryje suformulavo „Romuvos“ draugijos principus, kurie vėliau padėjo pagrindus „Ateitininkų ideologijai“. Šio laikraščio išėjo tik du numeriai (1921 ir 1922 m.), kurių didžiąją dalį S. Šalkauskis parašė pats. Prie laikraščio leidimo prisidėjo taip pat ir K. Pakštas su P. Dovydaičiu. Tačiau visuomenė dar nebuvo subrendusi šios idėjos realizavimui ir, be keleto artimų tėvo bičiulių, jos nepalaikė. Laikraštis dėl materialių sunkumų nustojo ejęs, o platesnė draugija taip ir nesusikūrė.

S. Šalkauskis visą savo entuziazmą bei energiją skyrė ateitininkų veiklai ir jau 1925 m. suformulavo „Ateitininkų principus ir pareigas“, t. y. ateitininkų ideologijos pagrindus, kurie vėliau buvo apibendrinti „Ateitininkų ideologijoje“ (1927 m.). „Ideologijos“ terminas šiais laikais kelia daug nesusi-

Vestuvės 1927 m. gruodžio 28 d. su vyskupu K. Paltaroku

pratimų, tai parodė ir „Ateities“ konferenijoje vykusį diskusiją, pradėta klausimu „Ar ateitininkų ideologija nepaseno?“ S. Šalkauskį visus save raštuose vartojamą; terminus tiksliai apibrėždavo, todėl tokių nesusipratimų dėl terminų turinio nekildavo. Dabar krikščioniui turėtų būti aišku, kad jei tikrosios vertybės negali pasenti, tai ir atitinkama ideologija nepasens. Aiškumo dėlei pereiname prie Šalkausio autorinių tekstų, pradėdami nuo apibrėžimų.

Ideologija tai yra „organiška idėjų sistema, charakterizuojanti vieną kurią pasaulėžiūrą ir nustatanti praktinę žmogaus gyvenimo ir veikimo liniją“. „Principas yra bendras proto teigimas, kuriuo nustatoma tai, kas privalo būti.“ „Principas yra vadovaujamas pradas, turįs bendros reikšmės.“ „Tikslas yra gerybė siekiama kaip tai privalo būti. Uždavinys yra užduodamas tikslo atsieikimas. Priemonė yra tai, su kieno pagalba uždavinys yra atliekamas ir tikslas atsieikiamas. Jei nėra tikslo, negali būti tikslingo veikimo. Jei nestatoma uždavinio, nesirūšta atsieikti tikslas. Jei nevartojamos prie-

monės, negali būti atliktas uždavinys.“ „Idealizmas turi pasiekti veikime, pasirinkime gerų tikslų ir įsitikinime, kad šie tikslai yra atsieikiami vadovaujantis teisingais ir padoriais principais. Realizmas turi charakterizuoti veikimą, statantis eilinių uždavinių ir renkantis veiksmingų priemonių. Kitaip tariant, tikslus ir principus nustato visų pirma idėjos; tuo tarpu vykdomi uždaviniai ir priemonės pareina visų pirma nuo realybės, ar tikrovės...“ „Kaip matome, normalus ir sėkmingas veikimas yra daug sudėtingesnis dalykas, kaip kad jis paprastai atrodo diletantui teoretikui ar diletantui praktikui, sentimentaliam idealistui ar pasenusiam dvasia praktikui, revoliucingam maksimalistui ar nesiskaitančiam su priemonėmis etikos minimalistui.“

Matome, kad S. Šalkauskis reikalavo iš savęs ir kitų ne gražių šūkių ir kalbų, o teisingus principus realizuojančio gyvenime veikimo, kurio mechanizmas aptartas aukščiau pateiktoje ilgoje citatoje. Šią jo nuostatą iliustruoja epizodas su prezidentu A. Smetona. Gavęs 1935 m. tėvo laiške prezidento ir tautininkų veiklos griežtą kritiką, Smetona dovanavo tėvui savo knygą „Pasakyta, parašyta“ su dedikacija. Ją gavęs tėvas garsiai paskaitė knygos pavadinimą ir pridėjo nusiūkęs: „...bet nepadaryta!“

Dabartiniai mūsų liberalai, skaitydami aukščiau cituotas ir panašias S. Šalkausio mintis, akcentuojančias „teisingus principus“, tuoj pat apkaltingų ir apkaltina jį ideologizavimu, mitologizavimu ir pretenzijomis į absoliučią tiesą, t. y. didžiausiais nusikaltimais liberalinei pasaulėžiūrai ir moraliniam reliatyvizmui. Tačiau tėvas, savo kūryboje ir gyvenime remdamasis krikščionybės principais, lengvai skyrė gėrį nuo blogio – priešingai nūdienos vyraujančiai libertalistinei ideologijai, kuri deklaruoja, kad reikia toleruoti kiekvieną laisvai pasirinktą žmogaus įsitikinimą, net jei jis būtų blogas. Tokie „principai“ ir tokia „tolerancija“ veda į chaosą visuomenėje ir į moralinę krizę, kuri šiandien Lietuvoje akivaizdi.

Jau 1925 m. „Ateities“ ir „Židinio“ žurnaluose S. Šalkauskis išspausdino straipsnį „Ateitininkų principai ir pareigos“, kuriame buvo suformuluoti pagrindiniai reikalavimai ateitininkams:

1. „Ateitininkas turi uždavinį tapti rinkiniu inteligentu kataliku...“ „Religinio apaštalavimo pradžia glūdi žmogaus gyvenimo bei veikimo suderinime su krikščioniškosios pasaulėžiūros idealais.“ „Apaštalavimo dvasia nesutaria su tuo ekskliuzyvizmu, kuris neleidžia sueiti su kitaip manančiais žmonėmis. Krikščionybė reikalauja prieiti prie netikinčių, kaip prie nelaimingų žmonių, reikalaujančių dvasinės pagalbos.“
2. „Ateitininkai...turi būti patriotai, sugebą giliai imti tikro patriotizmo pareigas ir vengti siauro nacionalizmo, taip kenksmingo gerai supras tiems tautybės reikalams“; „...tikras patriotizmas padeda asmeniui susiderinti su visos žmonijos dvasia per tautos tarpininkavimą.“
3. „Ateitininkams... kaip būsimiems inteligentams... lavinimas bei lavinimasis turi stovėti pirmoje uždavinių eilėje.“
4. „...lavinimasis turi ruošti lietuvių katalikiškąjį jaunimą prie plataus veikimo visuomenėje.“
5. „Būtų visai tikslinga ir naudinga ateitininkams, kad į jų privalomas pareigas būtų įrašyta dar pareiga išeiti visas skautizmo pratybas, tarsi savo rūšies karinę tarnybą, privalomą kiekvienam ateitininkui. Nuo to, žinoma, laimėtų ne tik ateitininkai, bet ir skautai.“

Vėliau šie reikalavimai buvo išplėsti į oficialią ateitininkų ideologiją, suformuluotą Palangos reorganizacinėje konferencijoje 1927 m. ir kituose ateitininkų dokumentuose S. Šalkausio vadovavimo metais

Tęsinys buvo žurnale „Ateitis“ kitame numeryje, bet dėl informacijos pasikartojimo nededame tos dalies į šį straipsnį.

Išvados

1. Pasirinkęs gyvenimo tikslu *tautos ugdymą per filosofiją*, S. Šalkauskis kaip pedagogas ugdytojas didžiąją dalį savo darbų, veiklos ir raštų skyrė akademiniam jaunimui, jaunimo organizacijoms ir pedagogams.
2. Kadangi filosofas viską detaliai ir griežtai argumentuodavo, todėl jo stilius nėra nei lengvas, nei populiarus.
3. S. Šalkausio gyvenimas nesiskyrė nuo jo minčių ir darbų. Ką skelbė, to pats laikėsi ir reikalavo iš studentų bei šeimos narių.
4. Paskutiniuose savo veikaluose S. Šalkauskis numatė visapusišką mūsų visuomenės krizę, analizavo jos priežastis ir padarinius, kartu nurodymas priemones jai atsispirti. Deja, jo prognozės dabar pasitvirtino kuo liūdniausiai, o gynybos priemonės iki šiol nepanaudotos.
5. S. Šalkausio veiklos rezultatyvumas buvo įmanomas tik jo didžiulės valios, sistemingumo ir savidrausmės dėka.
6. Laikas, kada S. Šalkauskis veikė ir rašė, Lietuvai ir mūsų visuomenei buvo daug sėkmingesnis negu dabar. Todėl jo teiginiai apie artėjančią krizę ir būdus, kaip ją įveikti, dabar yra aktualesni negu tada.

Atspausdinta „Acta Paedagogica Vilnensia“ mokslo darbai, t. 20, 2008, psl. 9–16

Intelligentija: jos samprata, raida ir ugdymas Stasio Šalkausio koncepcijoje

Straipsnyje aptariamos ir išskiriamos dažnai painiojamos intelektualo, inteligento ir inteligentijos sąvokos remiantis Stasio Šalkausio darbais. Parodytas Lietuvos inteligentų vaidmuo tautiniame ir valstybiniame atgimime bei įvairiuose mūsų istorijos laikotarpiuose. Apžvelgti inteligentijos ugdymo metodai Šalkausio pedagogikoje. Pažymėtas intelektualų ir inteligentų susiskaldymas ir jo neigiamas poveikis visuomenės, tautos ir valstybės raidai, privedęs prie visuomenės, tautos ir valstybės krizės. Tik naujos, sąmoningos, veiklios inteligentijos susikūrimas ir jos pozityvių vertybinių orientacijų perėmimas visuomenėje leistų iš šios krizės išeiti.

Pagrindiniai žodžiai: intelektualas, inteligentas, intelligentija, intelligentai Lietuvoje, inteligentų ir inteligentijos įtaka ir ugdymas

Įvadas

Vargu ar kas nors iš kritiškai mąstančiųjų abejoja tuo, kad inteligentijos, t. y. šviesuomenės aktyvi veikla, įtaka ir vaidmuo tautoje ir valstybėje turi lemiamos reikšmės jų tapatybės išlaikymui bei jų, kaip taptautinės bendrijos subjektų raidai ir pastoviam egzistavimui. (Liekis, 1999), t. p. (Surdokaitė, 2000). Gyvename sąvokų ir terminų painiavos laikais. Todėl pirmiausia

turėtume išsiaiškinti ką iš tikrųjų reiškia eilė artimų, bet anaip tol neidentiškų sąvokų, tokių kaip inteligentas, intelektualas, inteligentiškumas, išsilavinimas bei išsimokslinimas ir profesionalumas. Visos šios sąvokos yra vienaip ar kitaip susijusios, bet reiškia skirtingus dalykus.

Dabar išplitusiame taip vadinamame „postmodernistiniame diskurse“, kaip ir plačioje visuomenėje, vietoje termino „inteligentas“ paprastai vartojamas terminas „intelektualas“. Pastarasis terminas lyg tai pažymi asmenį su aukštai išvystytu intelektu (pvz. pagal kūrybiškumą, IQ ar kitą intelektualumo testą). Paprastai priimama, kad toks intelektualas yra išsilavinęs ir savo profesinėje srityje nemaža pasiekęs. Šiandien šis terminas daugeliui išreiškia nuostatą, kad intelektualai turi kuriamąją galią. L. Donskis linkęs jį apibrėžti taip: „Intelektualas yra tiesiog idėjas kuriantis ir jomis gyvenantis žmogus.“ (Donskis L., 1997, p. 92). Profesionalus vagis, sugebąs per internetą įsilaužti į banko informacinę sistemą ir iš ten nusirašyti milijonines sumas – be abejonės yra žmogus, sugebantis kurti idėjas programavimo srityje, taigi – kūrybingas profesionalas. Pagal L. Donskio apibrėžimą jis laikytinas intelektualu. Tik vargu ar mūsų garbieji intelektualai, sėkmingai veikiantys akademinėje, mokslinėje ar kurioje kitoje aukšto intelekto reikalaujančioje kūrybinėje srityje, priimtų tokį „intelektualą“ į savo tarpą. Tuo labiau nepavadinumėm jo ir lietuviškai šviesuoliu. Šis terminas turbūt laikytinas sinonimu inteligentui. L. Donskis pritardamas N. Berdiajevui²³ inteligentus charakterizuoja taip: „Intelligentai paprastai nieko reikšmingo nesukuria, (dažnai jie apskritai stokoja tikrojo išsilavinimo, nemeluotos erudicijos ir profesionalumo pasirinktoje veiklos srityje)“ (L. Donskis, 1997, p. 91) Taigi, matyt, su sąvokomis ir terminais čia kažkas yra netvarkoje.

Bandysiu tai aptarti, pasinaudojant S. Šalkausio „Intelligentijos koncepcija“, atspausdinta Židinyje 1939 m. (S. Šalkauskis, 1995) bei jo kitais pedagoginiais veikalais, kurių dauguma skirta būtent inteligento ir inteligentijos ugdymui. Taip pat remsiuosi įvairių asmenų, su kuriais yra tekę

²³ N. Berdiajevas čia matyt kalbėjo apie Rusijos inteligentiją tam tikru jos istorijos momentu, o ne apie inteligentiją aplamai, ką suponuoja L. Donskis.

bendrauti, tiesioginiais stebėjimais.

Straipsnyje bus nagrinėjama inteligencijos ir inteligentijos sampratos, atskleidžiama S. Šalkauskio inteligentijos koncepcija, aptariamas inteligentijos vaidmuo XIX–XX a. Lietuvos istorijos laikotarpiams, jos raidos ir ugdymo problemos.

Inteligencijos samprata

Inteligentas pirmiausia pasižymi inteligencija. Todėl būtina aptarti ir patikslinti šios sąvokos turinį. Populiarioje žiniasklaidoje inteligencija prilyginama intelektui, kas apibrėžiama kaip „žmogaus sugebėjimas mąstyti, protas, protingumas“ (Wikipedia, intelektas, inteligencija), Intelektualo apibrėžimas konkretesnis, tai: „gebėjimas mokytis ir išmokti, susivokti naujose situacijose, atskleisti reiškinių sąsają.“ (Wikipedia, intelektualas). Pagal šiuos apibrėžimus atrodytų, kad kiekvienas normalus ir protingas žmogus tuo pačiu yra ir intelligentas ir intelektualas. Bendraudami su įvairaus išsilavinimo ir profesijų žmonėmis ir juos stebėdami matome, kad tikrai taip nėra. Nors pastarajame apibrėžime teigiamas „gebėjimas susivokti naujose situacijose, atskleisti reiškinių sąsają“ yra diskutuotinas. Čia praveisti ribą tarp asmenų priklausančių ir nepriklausančių intelektualams yra daug sunkiau, nes šis gebėjimas priklauso nuo situacijos bei reiškinių sudėtingumo ir jų sąryšio su asmens profesija. Yra tekę bendrauti su asmenimis, baigusiais aukštuosius mokslus ir esančius savo srities kūrybingais profesionalais, kurie sunkiai orientuojasi gyvenimiškose ar kitose situacijose, toli išeinančiose iš tiesioginės jų specialybės ribų. Reikšdami savo nuomones, jie kartoją stereotipines išmoktas ar įsidėmėtas frazes, nesugebėdami kritiškai galvoti jiems svetimoje srityje ir nejausdami savo kompetencijos ribų. Gal juos galėtume laikyti intelektualais, bet jokių būdu – ne intelligentais. Taigi ne kiekvienas intelektualas laikytinas intelligentu. Apie išskirtines inteligento savybes plačiau sekančiame skyrelyje.

Suvoktas nežinojimas ar menkas išsilavinimas dar nėra inteligencijos

stoka. Yra tekę ne kartą bendrauti su mažai išsilavinusiais kaimo žmonėmis, kurie kiekvienu gyvenimišku klausimu turėdavo originalią ir argumentuotą nuomonę. Tokie žmonės turėjo imlų protą ir neabejotiną prigimtine inteligenciją, nors dėl išsilavinimo stokos gal ir negalėtų būti laikomi intelligentais pilna to žodžio prasme. Taigi asmens inteligentiškumui yra svarbus ne tik išsilavinimas ir profesionalumas, bet ir genetiškai paveldėti originalaus proto duomenys. Aišku, išsilavinimas bei kūrybinė veikla padeda išvystyti šiuos duomenis iki intelektualo lygio. Tačiau ne kiekvienas intelektualas tampa intelligentu, priklausomai nuo prigimtos inteligencijos ir nuo to kam ir kokiais motyvais jis savo intelektą naudoja. Įdomu, kad paskutinėje tarptautinių žodžių žodyno laidoje (Kindurys, red., 2001, p. 624) tarp intelekto („protas, pažintiniai žmogaus sugebėjimai“) ir inteligencijos („protinis išsilavinimas, kultūringumas“) sąvokų jau daromas adekvatesnis skirtumas įjungiant plačią kultūringumo sąvoką. Pagal S. Šalkauskį „Inteligencija yra ypatingas protinis sugebėjimas. Kiekvienas žmogus turi protą, bet ne kiekvienas turi inteligenciją. Protą galima daugiau ar mažiau išlavinti; bet inteligencijos, jei jos kas neturi iš prigimties, lavinimu įsigyti negalima.“ (S. Šalkauskis, 1995, p. 547).

Intelektą galima IQ ar kitais testais daugmaž įvertinti. Tačiau vertinant intelligentą – be intelekto reikia įvertinti jo inteligenciją, pasaulėžiūrą, vertybinę orientaciją, principus, dorą, veiklos motyvus, jų raišką visuomenėje ir platų visapusišką išsilavinimą. Intelligentas bręsta ir auga būtent visuomenėje, o kai ten jų atsiranda pakankamai daug – jie sudaro visuomenėje neformalų sluoksnį – intelligentiją. Pilniausiai inteligentijos sąvoką ir funkcijas apibrėžė Stasys Šalkauskis paskutiniame žymesniame spausdintame savo veikale „Intelligentijos koncepcija“ (S. Šalkauskis, 1995, p. 554). Visa Šalkauskio pedagoginė kūryba ir veikla, paremta jo pilnutinio ugdymo sistema buvo orientuota būtent į intelligentų, o ne į intelektualų ugdymą. Ši Šalkauskio veikla, kaip toliau matysime, davė gerus rezultatus. Vėliau pabandysime įvertinti – kokią reikšmę Lietuvos inteligentijos veikla turėjo įvairiuose mūsų tautos ir valstybės raidos etapuose.

Šalkauskio „Inteligentijos koncepcija“ ir inteligentų bei inteligentijos ugdymas

Šalkauskiui visuose jo darbuose būdingas sintetinis mąstymo pobūdis. Baigęs Maskvos universitete teisę ir ekonomiką, o vėliau studijuodamas Fribūre filosofiją ir pedagogiką 1918 metais laiške J. Tumui-Vaižgan-tui jis savo gyvenimo uždavinį apibrėžė kaip „tautinį auklėjimą per filosofiją.... pratinuos visur ieškoti tiesos sintezės, nes tai yra kiekvienos tikros filosofijos uždavinys.“ (S. Šalkauskis, 1993, p. 434). Darbas „Inteligentijos koncepcija“ (S. Šalkauskis, 1995) buvo atliktas kaip kūrybinių pratybų su studentais tema dar 1927 m po Šalkauskio perskaityto epizodinio „Visuomeninio auklėjimo“ kurso. Kadangi Šalkauskio studentams tema buvo pernelyg sudėtinga, tai didžiąją dalį darbo atliko pats profesorius. Autoriaus suredaguotas šis darbas pirmą kartą buvo atspausdintas tik 1939 m. Židinyje (S. Šalkauskis, 1995).

Ryšium su nuostata „visur ieškoti tiesos sintezės“ kiekvieno Šalkauskio darbo idėja ir sintetinė visuma matoma iš darbo plano, kurį sudaro nuosekliai išdėstytos darbo antraštės ir paantraštės. Iš tokio plano seka loginis jo dalių ryšys, pagrindiniai apibrėžimai ir kiti svarbiausi darbo bruožai. Todėl pirmiausia pateiksime autoriaus duotą „Inteligentijos koncepcijos“ planą, o tik po to aiškinsimės ir Šalkauskio citatomis iliustruosime kai kurias jo dalis.

Šalkauskio inteligentijos koncepcijos pagrindiniai teiginiai

I. Inteligentijos esmė:

- a. Laisvė nuo bet kokio partikuliarizmo
- b. Pastovus visuomeninis gyvavimas

II. Tam būtina :

1. Aukšta intelektualinė kultūra
2. Tvirti doriniai idealai
3. Įsitikinimų pastovumas
4. Stiprus ideologinis nusistatymas
5. Universalus dvasinis išsilavinimas

III. Inteligentijos apibrėžimas ir funkcijos:

Inteligentija, t. y. organiškai nesusijusi su jokia luomu, su jokia klase, su jokia profesija, su jokia partija, bet pastoviai gyvuojanti visuomeninė grupė, pasižyminti II išvardintomis savybėmis, kuri dėl savo universalinio dvasinio išsilavinimo yra pašaukta atlikti šias pagrindines visuomenines funkcijas:

1. Susipratimo reiškėja
2. Pusiausvyros saugotoja
3. Kultūrinės kūrybos ir pažangos skatintoja
4. Asmeninės laisvės gynėja
5. Visuomeninio vadovavimo įkvėpėja

Į klausimą, kas trukdo tapti žmogui inteligentu? Šalkauskis atsako: „Kelias į inteligentijos eiles atdaras kiekvienam žmogui, nors ne kiekvienam pasiseka stoti į jas: vienam skersai šito kelio atsistoja prigimtios trūkumai, būtent inteligencijos stoka; kitam gyvenimo aplinkybės neleidžia įsigyti aukštesnės vidaus kultūros ir universalinio išsilavinimo; trečiam savas nerangumas sukludo panaudoti savo gabumus ir gyvenimo išteklius.... Intelligentijai žmogus priklauso...savo vidaus ypatybėmis.“ (S. Šalkauskis, 1995, p. 546).

„Laisvė nuo bet kokio partikuliarizmo“ reiškia, kad inteligentas turi rūpintis ne tik asmeniniu tobulinimusi, bet ir visos tautos ir valstybės gerovės reikalais. Inteligentas negali siekti vien kokios nors atskiros partijos ar kitos visuomenės grupės bei savo asmeninių egoistinių interesų patenkinimo. Tačiau iš to neseka, kad subrendęs inteligentas negali priklausyti jokiai solidžiai pozityviai partijai. Tačiau jis bendrus visuomenės interesus turi statyti aukščiau siaurų – partinių. Jis gali veikti vadovaudamasis ta ideologija, kurios pagrindu partija yra sukurta.

„Tvirti doriniai idealai“ seka iš krikščioniškos etikos principų. Tuo nesunku įsitikinti šiuos principus (pav. Dekalogą) pakeitus priešingais ir pritaikius jiems I. Kanto etikos kategorinį imperatyvą. Akivaizdu, kad remdamasi tokia „išvirkščia“ morale nei stabili visuomenė nei valstybė egzistuoti negalėtų. Tvirtus dorinius idealus žmogus gali turėti net nepriklausomai nuo savo konfesinės priklausomybės, nes krikščioniškos etikos principai yra universalūs. Jie gali užtikrinti žmonėms moralius santykius, o jų bendruomenėms – stabilumą. Todėl nestebėtina, kad daugumos ir kitų pasaulinių religijų moralės principai yra panašūs.

Šalkauskis darbe „Ideologiniai dabarties krizių pagrindai ir katalikiškoji pasaulėžiūra“ dar 1936 m. pabrėžė „Didelį katalikiškosios pasaulėžiūros pajėgumą ir ideologinį katalikų silpnumą“ ir nurodė, kad „Modernusis pasaulis nesugebėjo suderinti asmens laisvės ir visuomeninio autoriteto tinkamoje pusiausvyroje, ir todėl jis buvo pasmerktas svyruoti tarp anarchijos ir despotizmo“ (Šalkauskis, 1996, p. 305). Dabartinis postmodernusis pasaulis, iškeldamas pirmoje vietoje materialines vertybes, lengvai suderina, monopolinio verslo ekonominį despotizmą, paremtą besąlygišku pelno siekiu bei konkurencija ir jam naudingą moralinę anarchiją. Šiomis sąlygomis, vyraujant libertalistinei pasaulėžiūrai, apie dorinius idealus iš viso būtų sunku kalbėti.

„Įsitikinimų pastovumas“. Jei žmogus savo įsitikinimus keičia priklausomai nuo situacijos ar aplinkybių, kurios jam yra naudingesnės, tai rodo, kad tvirtų ir pagrįstų įsitikinimų jis iš viso neturi. Toks asmuo niekuo-

met negalės tapti tikru inteligentu, nes visais atvejais vadovausis konformistinėmis savanaudiškomis nuostatomis.

„Stiprus ideologinis nusistatymas“. Ideologiją Šalkauskis suprato, kaip vientisą idėjų sistemą, nusakančią vieną kurią pasaulėžiūrą ir nustatančią praktinę gyvenimo bei veikimo liniją. Terminas „ideologija“ mūsų turi neigiamą atspalvį, nes asocijuojasi su okupacijos metais mums prievarta brukamu ateizmu ir bolševikinėmis pažiūromis. Tačiau esama ir pozityvios krikščioniškos idealistinės ideologijos, kurios laikėsi ir kurią visą gyvenimą skleidė Stasys Šalkauskis. Ideologiją inteligentas sąmoningai pasirenka pats ir jos principingai laikosi. Būtent pastovus „tvirtas ideologinis nusistatymas“ sudaro inteligento įsitikinimų ir veiklos principų pagrindą, paremtą aukštaisiais idealais (tiesa, gėriu, grožiu ir šventumu). „Turėti aukštąjį idealą reiškia ne tik teoriškai pripažinti jo vertę, bet ir jam nesuinteresuotai tarnauti“ (Šalkauskis, 1996, p. 395). Taigi Šalkauskio sampratoje inteligentas turi būti kartu ir praktinis idealistas, nes „asmuo, kuris tik žodžiais išpažįsta aukštuosius idealus, bet nėra linkęs nieko daryti jų įtvirtinimui gyvenime, faktinai jokių idealų neturi“ (Šalkauskis, 1936, p. 395).

Universalus dvasinis išsilavinimas. S. Šalkauskis pabrėžė, kad „Žmogus yra inteligentas ne tiek savo išsilavinimu, kiek savo inteligencija.... Vien protinis ar net mokslinis išsilavinimas dar nesudaro inteligento, nors išsilavinimas, pagrįstas tikra inteligencija, intelligentui yra būtinai reikalingas...tikras išsilavinimas jungia savy tris momentus: teoretinį nusimanymą, praktinį sugebėjimą ir valios nusistatymą.... Universalinis išsilavinimas yra laisvas nuo bet kurio partikuliarizmo ir ekskliuzivizmo.... t. y. platus bendras išsilavinimas, sudaręs žmoguje visuotinius interesus ir neleidžiantis jam užsiskleisti siauruose rėmuose“ (S. Šalkauskis, 1995, p. 548).

„Inteligentijos koncepcijoje“ S. Šalkauskis konstatavo, kad mūsų visuomenėje „rasime nemažą tikrų inteligentų, bet šalia jų žymiai daugiau pilnų pretenzijų pusinteligentių, kurie faktiškai yra tikri dvasios miesčionys. Jiems yra svetimi dvasiniai kultūriniai interesai. Jie reikalauja sau gerų materialinių sąlygų ir gausių pramogų, jie yra putlūs savo materialiniais laimėjimais ir snobiškai brangina greit tarp jų susidarancius miesčioniš-

kus papročius.“ (S. Šalkauskis, 1995, p. 555). Nemažai tokių, save laikančių intelektualais, turime šiuolaikinėje valdininkijoje. Tai atitinka Merriam-Webster'io internetinio žodyno duotam inteligentijos apibrėžimui: „intellectuals who form an artistic, social or political vanguard or elite“ (Merriam-Webster online dictionary, Intelligentsia). Anglų kalboje ir inteligentas ir intelektualas žymimi tuo pačiu žodžiu „intellectual“. Tokia inteligentijos samprata prieštarauja S. Šalkauskio duotiems inteligentijos kriterijams ir daug geriau atitinka jo minėtiems „pusinteligentišiams“ ar dabartiniams „intelektualams“, pretenduojantiems į valdžią ir „elito“ statusą. Tačiau ir dabar turime pavienių inteligentų, bet palyginus juos su prieškario inteligentais, išretintais okupacijų ir emigracijos, reikia pripažinti, kad tada jų buvo žymiai daugiau, aktyvesnių ir labiau susipratusių. Tačiau ir tada inteligentų sluoksnyje, kurio Šalkauskis dar nebuvo linkęs vadinti inteligentija, atitinkančia visiems jo koncepcijoje duotiems kriterijams. Joje irgi buvo nemaža trūkumų, į ką jis cituotoje pastaboje ir atkreipė dėmesį.

Inteligentai turėtų būti ugdomi, pradedant jau nuo mokyklos suolo, remiantis S. Šalkauskio Pilnutinio ugdymo sistema (S. Šalkauskis, 1992, 1998 ir 2002), kuri vėliau papildoma „Visuomeniniu auklėjimu“ (S. Šalkauskis, 1992 ir 2002) bei Gyvosios dvasios (S. Šalkauskis, 1996) principais.

Pilnutinio ugdymo sistema prasideda nuo fizinio auklėjimo, turinčio paruošti tvirtą ir pavaldų valiai kūną, patvarią nervų sistemą ir veikliu imliu smegenis. Visa tai būtina kultūriniam ugdymui, kuriuo įsisavinus mokslo, dorovės ir estetikos pagrindus einama prie tiesos, gėrio ir grožio šaltinio, tai yra prie Visatos Kūrėjo – Dievo. Religiniu auklėjimu siekiama įsisavinti krikščioniškos moralės ir socialinio solidarumo principus ir pagal juos gyvenant skleisti tai į aplinką, tuo vykdant praktinę apaštalavimo misiją. Čia jau prasideda visuomeninė veikla.

Visuomeninio auklėjimo tikslai, metodai, priemonės ir veiksniai išanalizuoti ir pateikti veikale „Visuomeninis auklėjimas“ (Šalkauskis, 2002). Jo tikslas išugdyti ne tik pavienį inteligentą, bet ir aktyvų veiksmingą visuomenės narį – patriotą ir pilietį. Visuomeninis ugdymas prasideda šeimoje ir toliau tęsiasi mokykloje, bažnyčioje, kariuomenėje. Jam turėtų

talkinti įstatymai, spauda, organizacijos. Visi šie veiksniai turi veikti drauge ir sudaryti harmoningą ugdančią visumą. Visuomeninis auklėjimas susideda iš teisinio, politinio, ekonominio, tautinio ir tarptautinio auklėjimo. Jais siekiama eliminuoti bet kokio agresyvaus kraštutinumo ar egoizmo grėsmes, tokias kaip nacionalizmas, ekonominis gobšumas ir išnaudojimas, užsisiklindimas siauruose politiniuose-partiniuose ar egoistiniuose intereseuose ir t. t. Pavyzdžiui: „Politiniame auklėjime turi būti išlaikytas reciprocity principas, t. y. kiekvienai konfesinei, tautinei arba šiaip jau ideologinei grupei būtina pripažinti principaliai ir faktinai tiek teisių į politinį ir savo jaunuomenės auklėjimą, kiek jų reikalaujama sau“. (S. Šalkauskis, 2002, p. 461). Šis principas apibendrintas ir įgyvendintas visose pozityviose ideologinėse grupėse galėtų užtikrinti stabilią demokratiją. Aišku, autoritarinėms destruktivioms grupuotėms šis principas negali būti taikomas. Prisiminus nacizmo ir bolševizmo raidos istoriją toks teiginys darosi akiivaizdus. Dalyvavimas partijose leistinas tik pilnai susiformavusioms inteligentiškoms asmenybėms. Jaunimo ugdyme ir jaunimo organizacijų veikloje, pagal Šalkauskį, visoks partinis kryptingumas yra žalingas ir šalintinas.

Pereinant nuo ugdymo ir auklėjimo prie ugdymosi, t. y. prie geriausių inteligento savybių savarankiško puoselėjimo S. Šalkauskis iškėlė Gyvosios dvasios idėją (S. Šalkauskis, 1996), kuria siekė nurodyti kelią, kaip geriausias jaunatvės dvasines savybes išlaikyti visą gyvenimą, t. y. nepriklausomai nuo amžiaus. Pagrindinės dvasinės Gyvosios dvasios ypatybės buvo apibrėžtos kaip: „a. Idealo meilė b. Dorinis jautrumas. c. Protinis gyvumas. d. Pasiryžimas nuolat tobulintis. e. Optimizmas. f. domėjimasis dvasinėmis vertybėmis. g. Išlaikymas jaunos širdies skaistumo ir h. Įsigyvenimas į evangeliškąją religijos dvasią“. Viso to pasiekti neįmanoma „be kovos su gyvenimo inercija, kuri lygiai pasireiškia ir senovės šablone ir naujovės madoje“ (S. Šalkauskis, 1996, p. 358–366). Šia idėja lyg ir atbaigiamas pilnutinis visapusiškai išsiugdžiusio inteligento – veiklaus krikščionio, patrioto ir piliečio idealas. Aišku, kad tai yra tik siektinas tobulo inteligentijos ugdymo kelias ir tikslas iki kurio mums dar labai toli. Bet tikslą pasiekia ar bent prie jo priartėja tik šiuo keliu einantis.

Intelligentai Lietuvos atgimime XIX a. ir XX a. pradžioje

Izoliacija nuo krikščioniško pasaulio ir pavėluotas krikštas, neturint nei savo rašto, nei švietimo lietuvių kalba, apsprendė žymų Lietuvos kultūrinį atsilikimą. Šio atsilikimo priežastys buvo tai, kad kunigaikščio dvaras, bajorija, ir visi kiti labiau apsišvietę visuomenės sluoksniai iki Lublino unijos buvo gerokai surusėję, o vėliau – sulenkėję. Prie polonizacijos labai prisidėjo ir ta aplinkybė, kad po Lietuvos krikšto dauguma dvasiškios bažnyčios naudojo lenkų kalbą, tuo versdami prie jos prisitaikyti ne tik aukštuomenę, bet ir valstietijos, ypač susijusios su dvarais, dalį. Laimei kaimas liko ištikimas lietuvių kalbai ir tautos tradicijoms.

Panaikinus Rusijos imperijoje 1861 m. (Užnemunėje – 1807 m.) baudžiavą, daugelio lietuvių ūkininkų sūnūs, baigę gimnazijas ir dažniausiai Rusijos universitetus, sudarę antrąją J. Basanavičiaus, V. Kudirkos, J. Maioronio ir kitų inteligentų kartą, atvedusią Lietuvą į tautinį ir valstybinį atgimimą. Pirmas negausus lietuvių šviesuolių būrelis, daugumoje kilusių iš nevisai sulenkėjusių smulkiųjų Žemaitijos bajorų, tokių kaip S. Daukantas, D. Poška ar S. Stanevičius, žavėjosi Lietuvos praeitimi, apdainuota A. Mickevičiaus, J. Kraševskio ir kt. kūryboje lenkų kalba. Jie rinko tautosaką ir davė pirmą nors ir nedidelį impulsą masiniam Lietuvos atgimimui, prasidėjusiam XIX a. pabaigoje. Tada susidarė gausus lietuvių inteligentų-patriotų sluoksnis, be kurio pasiaukojamo darbo ir pastangų vargu ar būtų pavykę 1918 m. atkurti, o vėliau – ir apginti Lietuvos nepriklausomybę. Tos epochos inteligentams būdingas buvo didžiulis entuziazmas ir nesuinteresuotumas pasiaukojimas siekiant prikelti Lietuvą iš nebūties ir atsilikimo ir apginti jos nepriklausomybę.

Jau ir tada pasireiškė pirmieji inteligentų susiskaldymo požymiai, kurie vėliau tik plėtėsi. Šalkauskis tuo metu (1915–1920 m.) studijavo Šveicarijos Fribūre ir ten dalyvavo lietuvių atgimimo judėjime. 1918 m. balandžio mėn. Jis rašė J. Tumui-Vaižgantui „Kol buvome turėję vieną visiems svetimą priešą, mūsų tarpe buvo visados tampresnė ar silpnesnė vienybė, bet da-

bar, kai atėjo laikas nuskinti pirmąsias mūsų kovos išdavas, mumyse prabilo įvairūs instinktai, kurie ne vieną iš mūsų ragina naujame gyvenime srėbti gėrybių pilna burna... Nėra abejonės – šis tas laimėta, bet kaip tik dėl šitos priežasties buvusių kovotojų eilės skyla į realistus ir idealistus. Pirmiesiems priklauso dabartis, antrieji pakels kovą už geresnę ateitį“ (Šalkauskis, 1993, p. 428). Ironiška, kad šie žodžiai pilnai, net su kaupu, pasitvirtina ir dabar, po 90-ties metų.

Inteligentija nepriklausomoje Lietuvoje 1918–1940 m.

Lietuvoje, atgavus nepriklausomybę, pradėjo kurtis nauja inteligentų karta, kurią daugumoje sudarė ūkininkų vaikai, baigę mokslus Lietuvos ar Vakarų kraštų universitetuose. Aukščiau cituotas jų „skilimas į realistus ir idealistus“ ypač sustiprėjo įsigalėjus partiniam tautininkų režimui. Opozicijoje esantys intelligentai-katalikai, didele dalim VDU Teologijos-Filosofijos fakulteto auklėtiniai, ateitininkai ir kiti sudarė pajėgią nepartinę opoziciją tautininkų režimui. Ši inteligentų grupė turėjo žymią įtaką Lietuvos švietimui ir kultūrinei bei socialinei kūrybai. Tai eilė ryškių kūrybinių asmenybių, tokių kaip J. Ambrazevičius, B. Brazdžionis, J. Grušas, Z. Ivinskis, A. Mačeina ir daugelis kitų. Tos, taip vadinamos, „1936 m. generacijos“ būrelis paruošė deklaraciją „Į organišką valstybės kūrybą“, atspausdintą J. Keliuotio „Naujojoje Romuvoje“ (J. Keliuotis red., 1936). Šią deklaraciją reikėtų vertinti kaip lietuvių politinės-socialinės minties viršūnę. Kitas šios grupės laimėjimas buvo dienraščio „XX amžius“ išleidimas. Tokio žurnalistinio lygio visapusiško dienraščio nei anksčiau, nei vėliau mes neesame turėję. Šie faktai patvirtina Šalkauskio teiginį, kad „universitetas yra pagrindinis inteligentijos formavimo organas“ (S. Šalkauskis, 1995, p. 556), nes dauguma tuo metu pozityvia kūrybine veikla pasižymėjusių asmenybių buvo VDU auklėtiniai.

Tačiau tuo pat metu formavosi valdžiai konformistinė tautininkų-intelektualų grupė. Ji dažnai aukojo ankstyvesnius tautinio atgimimo ir Lietuvos valstybės tobulinimo idealus galimybei „srėbti gėrybių pilna burna“. Taigi vėl pasireiškė Šalkausio anksčiau minėtas skilimas į realistus ir idealistus.

Intelligentai okupacijų metais (1940–1987)

Kairiųjų inteligentų dalis, būdama opozicijoje tautininkų režimui, pirmosios sovietinės okupacijos pradžioje palaikė okupantus ir net su jais bendradarbiavo, nes tikėjosi, kad tai tik nepopuliaraus tautininkų režimo pakeitimas kitu – socialistiniu, neprarandant nepriklausomybės. Tačiau prasidėjus masinėms represijoms, Kremliaus diktatui, vežimams į Sibirą dauguma jų šias iliuzijas prarado, nors ir buvo priversti prie naujo agresyvaus režimo prisitaikyti.

Patriotinių ar katalikiškų organizacijų aktyvesni veikėjai kaip ir daugelis valdžios atstovų jau pirmomis okupacijos savaitėmis buvo areštuoti ir išvežti į Rusijos kalėjimus. Žymi jų dalis prasidėjus karui buvo sušaudyta.

Tėvo pusbrolis ūkininkas Česlovas Šalkauskas buvo suimtas kaip politinis 1941 m. gegužės pradžioje, kalintas Telšių kalėjime ir birželio 25 d. nukankintas Rainiuose.

Likę aktyvesni intelligentai organizavo Vyriausią Lietuvos išlaisvinimo komitetą (VLIKA), kuris vėliau veikė JAV. Kita dalis pirmomis okupacijos dienomis pasitraukė į Vokietiją, kur organizavo Lietuvos aktyvistų frontą (LAF). Aktyviausi likę Lietuvoje vėliau pradėjo ruošti sukilimui karo atveju. Pastarųjų štabas, vadovaujamas mjr. Bulvičiaus buvo susektas ir prieš pat karą likviduotas.

1941 m. birželio 22 d. prasidėjus karui, greit visoje Lietuvoje kilo sukilimas. Kaune paskelbta nepriklausomybė ir sudaryta J. Ambrazevičiaus vadovaujama laikinoji vyriausybė. Jos daugumą sudarė ta pati „1936 m. generacija“. Kviečiama bendradarbiauti su vokiečių valdžia, laikinoji vyriausybė „in corpore“ atsisakė. Sukilėliai vokiečių kariuomenei užėmus Lietuvą buvo

nuginkluoti, o laikinoji vyriausybė po šešių savaičių, jai atsisakius eiti generalinio komisaro tarėjų funkcijas, išvaikyta. Tačiau ji spėjo atgaivinti švietimą ir suorganizuoti administraciją didelėje Lietuvos dalyje.

Vokiečiams paskelbus mobilizaciją į SS pajėgas, Lietuvos jaunimas, vadovaujamas patriotinės inteligentijos, šią mobilizaciją pilnai ignoravo. Atsakydami į tai vokiečiai uždarė visas Lietuvos aukštąsias mokyklas, o vedančius inteligentus, kuriuos spėjo sugaudyti, uždarė Štuthofo lageryje, kur nemaža jų dalis mirė. Tačiau Vilniaus ir Kauno universitetų darbas buvo tęsiamas pagrindžio sąlygomis, gelbstint jaunimą nuo mobilizacijos ir deportacijos darbams į Vokietiją.

Jau 1944 m. gale visą Lietuvą užėmus sovietų armijai, arti 100 000 daugiausia inteligentijos ir akademinio jaunimo pasitraukė į Vakarus. Prasidėjo antroji sovietinė okupacija. Tuoju metu buvo paskelbta visuotinė vyrų mobilizacija į sovietinę armiją, kuriai Lietuvos jaunimas irgi nenorėjo paklusti, bet buvo prievarta gaudomi. Dalis jų pradėjo ginkluotis ir išėjo į miškus. Taip prasidėjo partizaninis karas, kuris tęsėsi net dešimtį metų. Intelligentai jame dalyvavo negausiai, o dauguma bandė vienaip ar kitaip prisitaikyti prie naujų sąlygų.

Vėl vyko inteligentijos skilimas – vieni, kurių buvo dauguma, bandė išlaikyti pozicijas švietime, pramonėje ir kultūros darbe. Kiti, kurių buvo mažuma, siekdami karjeros, atvirai kolaboravo su okupacine valdžia, net įeidami į Tarybų Lietuvos valdžios organus. Dalis akademinio jaunimo ir net mokinių palaikė partizanus, teikdami jiems informaciją vaistus ir kitką, būdami jų ryšininkais ir taip remdami partizaninį judėjimą. Už tai jie dažnai buvo suimami, bandomi verbuoti ir kitaip persekiojami.

Visur, ypač aukštosiose mokyklose buvo jaučiamos KGB akys ir ausys, todėl studijuojantiems ir dėstytojams teko būti labai atsargiems. Nežiūrint to nemaža drąsesniųjų buvo iš švietimo įstaigų išmesta, suimta ar ištremta.

Vertindamas inteligentijos įnašą į partizaninį ginkluotą pasipriešinimą partizanų generolas A. Ramanauskas-Vanagas rašė:

„Anksčiau aš manydavau, kad sunkiausiomis Tėvynei valandomis visos tautos ramstis bus inteligentija. Dabar įsitikinau, jog klydau. Tai įrodė nepa-

prastai sunki mūsų tautai antra bolševikinė okupacija. Šiandien sunkiausią okupacinę našą velka kaimas, bet kartu jis rodo ir didžiausią priešinimąsi okupantui. Kaimas neprarado vilties net šiomis tamsiausiomis vergijos dienomis. Laisvės viltį jis pats ir gaivina, ir palaiko. Kaimas jau nelaukia iš inteligentijos nei pavyzdžio, nei paguodos. Okupantas sugebėjo tarsi geležine uždanga atskirti kaimą nuo inteligentijos. Nenoriu pasakyti, kad mūsų inteligentija jau sugedusi ir žuvusi Tėvynei. Ne, ji tik prieš savo norą yra bolševizmo sukaustyta ir tapusi gyva mumija Lietuvos laisvinimo kovoje. Negana to – bolševizmo moraliai sužlugdyta, inteligentija pasidarė mechaniniu jo įrankiu. Intelligentai prieš savo valią pučia bolševikinę dūdon, nors tie garai jiems ir labai šlykštūs.“ (Ramanauskas A. (Vanagas), 1992, p. 127–128).

Negausūs „intelligentai“ – išdavikai ir provokatoriai, tokie kaip J. Marčulis, A. Zaskevičius pražudė daug partizanų ir tikrų patriotų. Jie amžiams liks Lietuvos gėda.

Po 1953–1954 m. partizanų pasipriešinimą sutriuškinus, tik maždaug po dešimties metų pradėjo aktyviau reikštis kultūrinė rezistencija. Atsirado patriotinis kraštotyris judėjimas (etnografinės ekspedicijos, Ramuvos, Žygeivių, Alko kraštotyris organizacijos, folkloriniai ansambliai, masinės Rasos (Joninių) šventės Kernavėje ir kitur). Joje dalyvavo daugiausiai akademinis jaunimas ir jaunesnioji inteligentų karta. Šie judėjimai greitai plėtėsi apimdami vis didesnę dalyvių skaičių. Saugumas pradeda šiuos judėjimus persekioti. 1971 m. uždaroja Ramuva, trukdomos Rasos šventės, uždraudžiamos kompleksinės kraštotyris ekspedicijos. 1973 m. sukurpiama „kraštotyrisininkų byla“. Kauniškiai (Š. Žukauskas, V. Povilonis ir kt.) suimami, daugelis kitų tardomi, jiems grąšinama. Nežiūrint to judėjimas tęsiasi. Ieškoma naujų formų. Kuriasi nauji folkloriniai ansambliai. Visa tai daug prisidėjo prie patriotinių nuotaikų palaikymo, kaip atsiradusi ir vis plačiau sklindanti pagrindinė spauda.

Visi šie patriotiniai judėjimai, kuriems lemiamą įtaką turėjo platūs Lietuvos inteligentų sluoksniai, vėliau patraukė ir platesnes tautiečių mases. Jie paruošė dirvą Sąjūdžio inicijuotam tautiniam, o vėliau ir valstybiniam Lietuvos atgimimui.

Intelligentai ir intelektualai atkuriant nepriklausomybę Lietuvoje ir vėliau

Atgimimo bangą Lietuvoje parengė dar 1987 m. pradėję veikti įvairūs diskusijų klubai, kur buvo svarstoma Lietuvos padėtis kultūrinio, ekonominio, ekologinio, politinio požiūriais ir galimybės ją pagerinti. Tai labai suaktyvino plačius Lietuvos inteligentų sluoksnius ir pasekmėje 1988 m. birželio 3 buvo išrinkta Persitvarkymo Sąjūdžio iniciatyvinė grupė, sudaryta iš žymių kultūros ir mokslo veikėjų. Sąjūdžio tautos ir valstybės atgimimo idėjos greit apėmė visą Lietuvą. Oficialiai pradžioje Sąjūdžio tikslas buvo santvarkos pertvarkymas ir didesnės autonomijos Lietuvai siekis. Jau 1988 m. spalio 22–23 d. įvyko Steigiamasis Sąjūdžio suvažiavimas, atstovavęs maždaug 180 000 Sąjūdžio narių visoje Lietuvoje. Vėliau Sąjūdžio tikslas buvo nepriklausomos Lietuvos valstybės atkūrimas. Tiek Sąjūdžio iniciatyvinėje grupėje, tiek ir visoje Sąjūdžio veikloje dominavo kūrybinių sričių intelligentai. Didžiulis sąjūdiečių entuziazmas persidavė ir žymiai Lietuvos visuomenės daliai. Visus vienijo laisvės Lietuvai siekis, privedęs prie nepriklausomybės paskelbimo 1990 kovo 11. Visuomenės entuziazmas tęsėsi iki sovietinės agresijos 1991 m. sausio – rugpjūčio mėn. ir kiek ilgiau. Vėliau į valdžią atėjo buvusių komunistų opozicija tautinės nepriklausomos valstybės kūrėjams, vadovaujamiems V. Landsbergio, kuri jau bandė ieškoti kompromisų su buvusiais okupantais.

Dabartinė inteligentijos situacija ir jos perspektyvos

Opozicijai 1992 m. laimėjus rinkimus prasidėjo moralinio ir socialinio Lietuvos visuomenės smukimo reiškiniai, kurie, deja, tęsiasi iki šiol. Valstybės kūrimo ir tobulinimo tikslus nustelbė asmeninio pasipelnymo siekiai. Susidarė stambiojo monopolinio verslo dominuojančios grupės, akivaizdžiai įtakojančios partijas ir valdžios institucijas. Prasidėjo ir tęsiasi „lau-

kinio kapitalizmo“ epocha. Buvusieji intelektualai skilo į tris grupes – vieni atsiriboję nuo ankstyvesnio savo kūrybinio darbo ir įsijungė į partinę-politinę veiklą, praturtėjo, pateko į Lietuvos ar užsienio kapitalo įtaką, sudarydami naują valdininkijos ar valdžios elitą. Jo veiksmų pasekmėje kilo ir iki šiol kyla daugybė korupcijos, piknaudžiavimo tarnybine padėtimi ir finansinių skandalų, kurie nuolat žlugdo tikėjamą geresnę Lietuvos ateitimi. Kiti – grįžo prie savo kūrybinio profesinio darbo Lietuvoje, nesikišdami į politinę veiklą, nors skurdžiai gyvendami ir nieko geresnio ateity nesitikėdami. Didelė dalis (apie 500 000!) apsvylusio aktyviausio akademinio jaunimo, jaunesnės bei vidurinės kartos inteligentų ir kitų visuomenės sluoksnių emigravo į užsienį, ieškodami geresnių gyvenimo ir profesinės veiklos sąlygų. Tai, priimant domėn neigiamus gimstamumo rodiklius, kelia tiesioginį pavojų tautos ir valstybės tęstinumui. Tuo labiau, kad priimami pilietybės ir kiti įstatymai bei ES nuostatos šiuos pavojingus procesus net skatina. Tik nedidelė dalis intelektualų, prisiimdami atsakomybę už tautos ir valstybės ateitį, per visuomenines organizacijas bando šioms tendencijoms ir iš jų kylantiems pavojams priešintis. Gal tik pastaruosius, ir tai sąlyginai, galėtume, pagal Šalkauskio pateiktus kriterijus, laikyti inteligentais.

Inteligentijos ugdymo metodai pagal Šalkauskį

Inteligentija pagal Šalkauskio sampratą (žr. skyrelį „Inteligentijos koncepcija“ šio rašinio pradžioje) sudaro inteligentai, suformavę konsoliduotą ir aktyvų visuomenės sluoksnį, įgyvendinantį Šalkauskio nurodytas funkcijas ir pareigas. Todėl inteligentijos ugdymas turėtų prasidėti nuo atskirų inteligentų ugdymo dar mokyklos suole. Tą pradėti ir tęsti galima būtų vadovaujantis Šalkauskio pilnutinio ugdymo sistema, papildyta „Visuomeninio auklėjimo“ (S. Šalkauskis, 1992 ir 2002) principais. Dar aukštesnius reikalavimus inteligentijai keltų „Gyvosios dvasios“ (S. Šalkauskis, 1936) kriterijai.

Dabartinė švietimo sistema yra orientuota tik į mokymą, t. y. į žinių perdavimą ir tai dažniausia tik primityviausia medžiagos įsiminimo („iškalimo“) prasme. Ugdymas, nors kai kuriuose švietimo dokumentuose bei programose yra minimas, bet faktinai dabartinėje švietimo sistemoje jo nėra. Jis vyksta tik atskirų talentingų pedagogų asmeninio pavyzdžio ir iniciatyvos dėka, kas dabar, deja, sudaro tik retą išimtį. Pedagogo profesija neužtarnautai dabar yra nuvertinta ir negerbiama. Todėl daugelis net Pedagoginių universitetą baigusių absolventų neieina į mokyklas mokytojauti, o renka si verslą ar kitus pelningesnius ir prestižiškesnius darbus. Apie švietimą dažnai kalbama tik komerciniais terminais: mokytojas ar dėstytojas tėra tik „žinių perdavimo paslaugų tiekėjas“ o mokinys ar studentas laikomas šių paslaugų „pirkėju“. Todėl konstitucijoje deklaruotas nemokamas mokslas tampa tik formalia fikcija ir dar nuolat kalbama apie šios „paslaugos pirkimo“ visuotinumą ir kainos kėlimą. Lyg aukštesnė kaina padės pakelti mokyimo ir studijų kokybę. Prisimintinas fizikų teiginys, kad „mokinys ar studentas nėra puodas į kurį reikia pripilti kuo daugiausiai žinių, o fakelas, kurį reikia uždegti“. Nei entuziazmas mokslui, nei sugebėjimas produktyviai savarankiškai protauti, nei talentas kurti naujas žinias nenuperkami už jokių pinigų. Tačiau visa tai galima sąmoningai ir laipsniškai ugdyti, o tinkamų tam gabių žmonių visada atsiras.

Kad ir pasiekęs didžiausių profesinių laimėjimų intelektualas, bet, silpnavalis, neatsilaikantis prieš vartotojiškos visuomenės plačiai reklamuojamas pagundas, neturintis tvirtai pagrįstos socialiai veiksmingos pasaulėžiūros ir neveiklus visuomenėje niekada netaps tikru inteligentu. Šalkauskio pedagoginiai idealai dabar yra labai toli nuo mūsų tikrovės ir atrodytų realiai neįgyvendinami. Tačiau kiekvieną idealą turbūt neįmanoma tikrovėje pilnai įgyvendinti. Tačiau jis nurodo veiksmų ir siekių kryptį prie jo artėjant ir ieškant tam tinkamų priemonių. Tik tvirti žingsniai ta kryptimi formuojant naują jauną inteligentiją galėtų suteikti galimybę išeiti iš dabartinės krizės, chaoso ir užtikrinti Lietuvai šviesesnę ateitį.

Išvados

1. Intelligentu gali tapti veiklus intelektualas, pasiekęs pakankamai aukštą visapusiškos intelektualinės, dorinės, visuomeninės kultūros lygį ir besivadovaujantis pastovia tvirta pasaulėžiūra.
2. Intelligencija yra pastoviai funkcionuojanti inteligentų bendruomenė, atitinkanti S. Šalkausio „Intelligencijos koncepcijoje“ suformuluotus jai reikalavimus ir vykdanči pagrindines ten nurodytas savo funkcijas bei pareigas.
3. Intelligentų ir intelligencijos ugdymas turėtų remtis pagrindiniais Šalkausio pedagogikos veikalais: „Intelligencijos koncepcija“, „Visuomeninis auklėjimas“, „Jaunuomenė ir Gyvoji dvasia“ ir kitais.
4. Lietuvos inteligentai-idealistai tautos ir valstybės atgimimui, valstybingumo ir tautos tapatumo išlaikymui, kaip ir jos kultūros kūrimui ir palaikymui visais laikais turėjo lemiamos įtakos.
5. Lietuvos šviesuomenė visada skaldėsi į „realistus ir idealistus“. Šiuo metu realistų-pragmatikų žymi persvara valdžioje ir valdininkijoje kelia realų pavojų tautos ir valstybės tęstinumui.
6. Tik naujos jaunos intelligencijos susibūrimas autentiškų vertybių pagrindų ir jos dominuojanti įtaka galėtų įtvirtinti tautinę ir valstybinę tapatybę.

Literatūra

1. Donskis L. Tarp Karlailo ir Klaipėdos. Visuomenės ir kultūros kritikos etiudai. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 1997.
2. Intelligencija. Prieiga per internetą: <http://lt.wiktionary.org/wiki/intelligencija> Intelektas. Prieiga per internetą: <http://www.google.lt/intelektas>
3. Keliuotis J., red. Autorių kolektyvas „Į organišką valstybės kūrybą“, Naujoji Romuva, 1936, 02 23, Nr. 8, p. 169–174.
4. Kinderys A., ats. red. Tarptautinių žodžių žodynas. Vilnius: Alma Littera, 2001.
5. Liekis A. Lietuviai inteligentai lemiama tautai ir Lietuvai laikotarpiais. Mokslo Lietuva. Prieiga per internetą: http://www.ebiblioteka.net/resursai/Leidiniai/Mokslotyros/institutas/Liekis/51/51kn_127_140.pdf
6. Merian-Webster Online Dictionary. Prieiga per internetą: <http://www.m-w.com/>
7. Ramanauskas A. (Vanagas). Daugel krito sūnų...1992. Vilnius: Mintis.
8. Surdokaitė D. Intelligencija ar intelektualas? Prieiga per internetą: <http://www.sociumas.lt/Lit/autoriai/Surdokaite.asp.2000>.
9. Šalkauskis S. Intelligencijos koncepcija. Raštai IV, Vilnius: Mintis, 1993, p. 544–556.
10. Šalkauskis S. IV-tas laiškas J. Tumui. Raštai III, 1993, Vilnius: Mintis,
11. Šalkauskis S. Ideologiniai dabarties krizių pagrindai ir katalikiškoji pasaulėžiūra. 1996. Raštai V. Vilnius: Mintis, p. 274–318.
12. Šalkauskis S. Pilnutinio ugdymo gairės. Raštai VI. 1998, Vilnius: Mintis, p. 35–58.
13. Šalkauskis S. Pilnutinio ugdymo sistema// Rinktiniai raštai. Pedagoginės studijos, I knyga. 1992, Vilnius: Leidybos centras, p. 24–26.
14. Šalkauskis S. Įvedamieji aiškinimai apie pilnutinį ugdymą, Raštai VII, 2002, Vilnius: Mintis; p. 619–636.
15. Šalkauskis S. Jaunuomenė ir gyvoji dvasia. Raštai, V, 1996, Vilnius: Mintis, p. 354–371.
16. Šalkauskis S. Visuomeninis auklėjimas. Rinktiniai Raštai. Pedagoginės studijos, II knyga. 1992, Vilnius: Leidybos centras p. 113–316.
17. Šalkauskis S. Raštai VII. 2002, Vilnius: Mintis, p. 323–613.

The Intelligentsia: its Concept, Development and Education in Conception of Stasys Šalkauskis

Summary

The concepts of intellectuals and intelligentsia were defined and analysed in terms of educational ideas of Stasys Šalkauskis. Such analysis is actual because named concepts often are confused. In contemporary literature „inteligentas“ and „intelektualas“ are considered as identical concepts.

After definitions and analysis by S. Šalkauskis of those concepts were proved that they are essentially different accordingly to the difference between concepts of intelligent person and intellectual person. Although in English both concepts are named with the same word „intellectual“.

The community of intellectuals which satisfy a criterion of intelligentsia defined by S. Šalkauskis compose an intelligentsia which have a dominant and positive role on cultural and social processes in society, nation and state.

The role of intelligentsia in Lithuania in different periods of Lithuanian history were viewed. There is shown that intelligents and intellectuals are not in consolidation but rather are divided in different groups which are of different world outlook and often are in state of mutual noncommunication and involved in severe conflicts.

The result of such situation is social, cultural and political chaos which create danger for identity of Lithuanian nation its culture and independence of Lithuanian state. The progress in this unhappy situation is possible only if the new young positive and active intelligentsia in accordance to concept of Šalkauskis can be created.

Atspausdinta straipsnių rinkinyje „Lietuva: dabarties realijos ir ateities vizijos“ 2010, p. 24–37.

Gamtos mokslų daktaras Julijonas Stanislovas Šalkauskas

Gimė 1931 m. Kaune. 1956 m. su pagyrimu baigė Vilniaus universiteto Fizikos fakultetą. 1956–1959 m. tobulinosi Leningrado universiteto aspirantūroje molekulinės spektroskopijos srityje, vėliau dirbo pramoninės fizikos-chemijos laboratorijos viršininku Vilniuje. 1970 m. įstojo į Baltarusijos Mokslų akademijos Fizikos instituto neakivaizdinę aspirantūrą ir perėjo dirbti į Lietuvos Mokslų Akademijos Fizikos-matematikos institutą. Vėliau dirbo Fizikos, Vilniaus universiteto Teorinės fizikos ir Astronomijos institutuose inžinieriumi, jaunesniuoju ir vyresniuoju moksliniu darbuotoju. Mokslinių tyrimų sritis – plazmos spektroskopija ir atominė spektrinė analizė. Parengė apie 30 šių sričių mokslinių publikacijų bei pranešimų. Fizikos mokslų kandidato (dabar daktaro) disertaciją apgynė 1985 m.. Lietuvių katalikų mokslų akademijos narys, Kultūros fondo prezidiumo narys, Lietuvos skautų sąjungos Akademinio skautų sąjūdžio pirmininkas, Krašto apsaugos būvių klubo narys.

Filosofo Stasio Šalkauskio įžvalgos ir dabarties Lietuvos realijos

Įvadas

Esu ne tik Stasio Šalkauskio sūnus, bet labiau jo mokinys ir bendramintis. Vaikystėje išėjau griežtą Tėvo auklėjimo mokyklą. (Buvau išdykęs. Kologoms filosofas pusiau juokais skųsdavosi: „Studentus auklėti lengviau negu savo sūnų.“) Jaunystėje iš rankraščių susipažinau su daugelio jo darbų min-

timis, o vėliau lyginau ir iki šiol lyginu šių darbų teiginius su Lietuvoje vykstančiais procesais. Dabar matau, kad Tėvas beveik visada būdavo teisingas net numatomomis ateities prognozėmis. Taip formavosi ir formuojasi mano pažiūros į dabarties realijas ir pasaulėžiūra apskritai. Bandysiu, remdamasis S. Šalkauskio ateities įžvalgomis, su savo išvadomis plačiau supažindinti gerbiamus skaitytojus.

S. Šalkauskis, dar studijuodamas Šveicarijoje, 1918 m. J. Tumui-Vaižgantui rašė: „Laikydamas savo pašaukimu filosofinį darbą, arba tikriau – tautos auklėjimą per filosofiją, priprantu visur ieškoti tiesos sintezės, nes tai yra kiekvienos tikros filosofijos uždavinys“. Šį sau iškeltą uždavinį S. Šalkauskis ir kaip filosofas, ir kaip pedagogas nuosekliai vykdė visą gyvenimą. Per palyginti neilgą 20 metų aktyvios veiklos laikotarpį jo nuolatinės pastangos ta kryptim lydėjo sėkmė akademiniame darbe universitete, spaudoje ir visuomeninėje veikloje. S. Šalkauskis, praktiškai įdiegęs savo pilnutinio (visuminio) ugdymo sistemą, išaugino ištisą jaunų mokslininkų bei mokytojų kartą, įnešusią svarų indėlį į Lietuvos mokslą ir kultūrą. Silpnėjęs sveikatai, S. Šalkauskis skubėjo įspėti visuomenę apie jai gresiančius pavojus, ieškojo išeities iš artėjančios krizės. Paradoksalu, kad paskutiniai trys S. Šalkauskio darbai dabar yra net aktualesni negu tada, kada jie buvo rašyti, t. y. daugiau kaip prieš 70 metų. Dar prieš prarandant nepriklausomybę, S. Šalkauskis pastebėjo neigiamas mūsų visuomenės raidos tendencijas, kurios greit prasidėjusių okupacijų sąlygomis ir, net atgavus Lietuvai nepriklausomybę, atvedė mūsų Tėvynę į didžią ir visapusę krizę.

Jau 1935 m. pabaigoje S. Šalkauskis laiške prezidentui A. Smetonai nurodė tautininkų vienpartinio režimo ydas, keliančias grėsmę Lietuvos atečiai. Filosofas šiame laiške rašė: „Šitas režimas neįstengė įtikinti visuomenės, kad jam visų pirma rūpi valstybės ir tautos reikalai. Susidarė įspūdis, kad pirmas ir svarbiausias jo rūpestis yra tvirtai įsitiprinti užimtoje pozicijoje ir pastoviai laikytis valdžioje. <...> Tautininkų režimas yra politinė sistema, kurioje ne vyriausybės interesai subordinuojami visuomenės interesams, bet, atvirkščiai, visuomenės interesai subordinuojami vyriausybės interesams. <...> Liūdniausia šiuo atžvilgiu yra gal tai, kad dabartinė

politinė sistema ir net daugelis naujai išleistų įstatymų stumia mūsų visuomenę į beprincipiškumo, 'oportunizmo ir servilizmo vagą. <...> Tautininkų jaunuomenė, kaip ir kiekviena kita favorizuojamoji jaunuomenė, auga karjerizmo ir materialinių išskaičiavimų nuotaikoje. <...> Tuo metu, kai pavojai Lietuvos valstybei iš šalies vis auga ir darosi kaskart vis grasesni, viduje viešpatauja nelemtos dekonsolidacijos stovis. Tautininkų režimas ne tik nesugebėjo nuginkluoti idėjinių savo priešų ir patraukti juos į savo pusę, bet neįstengė sukonsoliduoti net savo šalininkų, iš kurių oportunistiškai pritaikėliai vaidina valdančioje grupėje paralyžiuojančio balasto rolę...“.

Dauguma čia paminėtų reiškinių stebėtinai primena tai, ką dar ryškiau matome šiandieninėje Lietuvoje. Tokie pat procesai, ydos ir tendencijos kartojosi per visas okupacijas, o dabar net atviriau reiškiasi nepriklausomoje Lietuvoje. Matyt, tautininkų režimas, kurio sąlygomis šios blogybės dar nebuvo taip suvešėjusios kaip dabar, o okupacijų metais buvo labiau okupacinio režimo slepiamos, šiuo metu atvirai išlindo į paviršių. Deja, neliko įtakingų ir susivienijusių jėgų, kurios galėtų šioms ydoms veiksmingai pasipriešinti. Juo labiau, kad praturtėjusiųjų pinigais paremta korupcija kiekvieną aktyvesnį pasipriešinimą užgniaužia. Tuo tarpu teismai ir prokuratūra kol kas viską leidžia pro pirštus.

1936 metais S. Šalkauskis, išanalizavęs atslenkančios krizės priežastis, raidą ir struktūrą, II Lietuvių katalikų MA suvažiavime perskaitė pranešimą „Ideologiniai dabarties krizių pagrindai ir katalikiškoji pasaulėžiūra“, išspausdintą to suvažiavimo darbuose, vėliau ne kartą publikuotą įvairiuose žurnaluose ir išleistą atskira knyguote. Kiekvieną nagrinėjamą reiškinį S. Šalkauskis pradėdavo nuo apibrėžimo, toliau pateikdavo jo ištakų ir priežasčių analizę ir baigdavo išvadomis, rekomendacijomis ar raidos prognozėmis. Šis darbas buvo skirtas visai kitai auditorijai, o Lietuvos situacija tada buvo kitokia nei dabar. Tačiau filosofo teiginiai iki šiol yra aktualūs ir universalūs. Todėl bandysiu pristatyti juos, prisitaikydamas prie šių dienų situacijos bei auditorijos.

Krizės apibrėžimas: „Krizė yra intensyviai pergyvenamas visuomeniniame gyvenime persilaužimo vyksmas, kilęs iš skaudaus patyrimo, kad se-

noji gyvenimo sąranga dėl savo netobulumo neatitinka dabarties reikalavimų“. Šis terminas, anot S. Šalkauskio, susideda iš keturių pagrindinių komponentų: 1) kultūrinė dvasinė; 2) visuomeninė-politinė; 3) socialinė ekonominė ir kaip padarinys – 4) intelektualinė ir moralinė anarchija.

1. Kultūrinė dvasinė krizė – tai tradicinių krikščioniškų vertybių faktiško atmetimo padarinys. Dėl to atsiranda didelis visuomenės moralės nuosmukis: masinis alkoholizmas, nusikalstamumas net jaunimo terpeje, laisvas seksas ir jo reklama žiniasklaidoje, savižudybės, šeimų ardymas. Pagrindinis dėmesys skiriamas ekonomikai, gamybos ir vartojimo plėtrai bei pramogų verslui. Kultūra verta tik tiek, kiek ji gali atnešti pelno. Kultūros ministras vienoje konferencijoje yra viešai pareiškęs, kad kultūra – labai pelninga sritis, nes „vienas litas, įdėtas į kultūrą, atneša tris litus pelno“. Manau, jis turėjo galvoje pirmiausiai „popkultūrą“, kuri tikrai mūsų laikais yra populiari ir pelninga, bet su autentiška kultūra turi mažą ką bendro. Antai popmuzika yra ritmo, triukšmo ir mirgančių šviesų kratinys. Kartu su šio meno „žvaigždžių“ ne visuomet estetiškais judesiais jis sukelia ekstazę šio pramogų verslo mėgėjų auditorijai. Čia turbūt reikėtų kalbėti greičiau apie priklausomybę, o ne apie estetinę vertybę. Tuo labiau, kad tai neretai derinama su alkoholio ar net narkotikų vartojimu. Tokios tendencijos visose kultūros srityse nuosekliai veda į dvasinį išsigimimą, žlugdantį autentišką tautos kultūrą.

Krikščioniškų vertybių nereikėtų tiesiogiai sieti su kuria nors religija ar konfesija. V. Kudirka manė, kad svarbu yra ne tiek asmens įsitikinimai, bet „kad tavo darbai būtų geri...“. Prieškario ateistai, tokie kaip prof. J. Vabalas-Gudaitis, išauklėti pagal krikščioniškas tradicijas, buvo aukštos moralės žmonės. Tuo tarpu dabartinio valdžios elito dalis, atvirai demonstruodama savo religingumą, neretai viešai meluoja tautai. Jokios moralės ar dvasinės kultūros negali būti, kada valdžios elitas, nuolat painiodamas (kaip pirštinės!) asmeninius bei valstybinius interesus, dažnai iš to pralobsta, o didelė valdomųjų dalis beviltiškai ieško būdų, kaip išgyventi. Dėl to auga socialinė atskirtis, didelė visuomenės dalis viskuo nusivilia, niekuo netiki ir emigruoja, o kartais nusižudo.

2. Visuomeninės politinės krizės priežastimi S. Šalkauskis laikė liberalizmo dominavimą. Dabar liberalizmas dangstomas žmogaus teisių lygybės, tolerancijos ir kitais gražiais šūkais. Tačiau jis kompromituoja pačią laisvės sąvoką, laisvės, už kurią tautinio atgimimo metais XX a. pradžioje ir pabaigoje tūkstančiai buvo pasiruošę paaukoti net gyvybę. Laisvė turi dvi puses – laisvė nuo ko ir laisvė kam. Dabar vyraujantis, nors ir nedeklaruojamas, liberalizmas propoguoją laisvę beveik nuo visko, t. y. atsiriboja nuo visų įsipareigojimų šeimai, Tėvynei, moralinėms vertybėms, valstybei, nes tai yra jų asmeninės laisvės suvaržymai. Lieka vienintelis įsipareigojimas – turtui ir karjerai. Valdžia neretai ignoruoja net Konstitucijos reikalavimus. Suprantama šiomis sąlygomis klesti korupcija, teisėsauga yra neveiksni, piliečiai netiki valdžios pažadais bei pareiškimais. Galima abejoti, kiek valdžia savo sprendimais yra nepriklausoma, o kiek pati yra valdoma monopolinio kapitalo interesų grupių.

3. Socialinės ekonominės krizės priežastingumą S. Šalkauskis aptarė kaip „principinį ekonomizmą“, sudarantį krizės pagrindą. Jis „yra suardęs tikrąją žmogiškųjų vertybių hierarchiją ir dorinį žmogiškojo gyvenimo vientisumą“. S. Šalkauskis pripažįsta, kad „asmeninė nauda pasidarė kapitalizme tobulai išnaudojamu varikliu, kuris sugebėjo suteikti žmonijai stebėtinų materialinių ir techninių pasiekimų“. Labai naivu būtų galvoti, jog mūsų sąlygomis rinkos ekonomika ar ekonominio modelio parinkimas galėtų išspręsti aktualiausias valstybės ar tautos problemas, kurios glūdi anaip tol ne vien ekonomikoje. Kol klestės korupcija, reikiamai nefunkcionuos teismai ir didelė valdžios dalis rūpinsis tik savo asmeniškais interesais, tol jokios socialinės ekonominės pažangos nebus. Nereikia stebėtis, kad didėjant socialinei atskirčiai ir sulaužius pažadus jautrių socialinių išmokų krizės metu neliesti, visuomenės pasitikėjimas valdžia yra žlugęs. Joks darnus valdančiųjų ir valdomųjų sugyvenimas šiomis sąlygomis yra neįmanomas.

Nevyriausybinių organizacijų (NVO), turinčių tarpininkauti tarp piliečių ir valdžios, Lietuvoje yra silpnos, susiskaldžiusios ir valdžios veiksmams beveik neturi jokios įtakos. Gal naujų vilčių suteiks pradedamas kurti Europos ekonomikos ir socialinių reikalų komitetas (EESRK). Jo įstatymo

projektas jau yra parengtas ir Seime turėtų būti svarstomas. Jeigu šiam komitetui pavyktų suvienyti NVO organizacijas, išvengti oligarchinių grupių diktato ir bendrai veikti su valdžia, taisant esamą situaciją, tai padėtis galėtų pradėti keistis į gera. Tačiau tam reikėtų labai daug ką Lietuvoje pakeisti, grįžti prie tradicinės vertybinės orientacijos.

Krizės padariny, anot S. Šalkausio, yra intelektualinė ir moralinė anarchija, prie kurios artėjame dėl daugelio piliečių, o ypač elito, laisvės be garbės: deklaruojama pareiga tarnauti tautai ir valstybei, bet ji nevykdoma. Eli-to godumas turtui naikina mokslo, kultūros ir socialinės saugos institucijas, viskas vertinama rinkos ekonomikos terminais kaip pasipelnijimo šaltinis. Dėl to vyksta mokslo bei kultūros naikinimo procesas, dangstomas optimizacijos, stambinimo ar kitais neadekvačiais terminais. Žodžiai Tauta, Patriotizmas, Tėvynė, kaip neatitinkantys šiuolaikinės postmodernistinės pasaulėžiūros ir rinkos ekonomikos, nebevertinami. O su šiais žodžiais širdyje tūkstančiai ėjo į mirtį ar buvo vežami į Sibirą. Tautos pagrindų ignoravimu pakertamos autentiškos tautinės kultūros šaknys, ji pakeičiama popkultūra, jei tai iš viso galima laikyti kultūra. Pagal postmodernistinę filosofiją nėra objektyvios tiesos. Kultūros ir mokslo darbai jos neišreiškia. Egzistuoja tik „simuliakrai“, kurie neatspindi realybės. Kuo tad gali remtis garbė, pareiga ir sąžinė? Nemanau, kad Seime ir Vyriausybėje nėra sąžiningų ir blaiviai mąstančių žmonių. Deja, kaip rodo dauguma balsavimų, jų tėra tik visiška mažuma.

Išėjimas iš krizės paieškos

Toliau S. Šalkauskis svarsto galimas išėjimo iš krizės: „Siekiant materialinės gerovės galima eiti dviem keliais: arba redukuoti savo reikalavimus, arba didinti gamybą. Kapitalistinis pasaulis pasirinko antrąjį kelią ir tuo pačiu didino ne tik gamybą, bet ir žmogaus reikalavimus. Turtai kapitalizmui pasidarė sau tikslu...“. Aišku, vadovaujantis tokia pasaulėžiūra, negali būti kuriama autentiška kultūra visais savo pavidalais, kuri, kaip ir kūrybišku-

mas, talentas ar pasiaukojimas kūrybai, už jokių pinigų nenuperkama. Pastaraisiais metais sunkios ekonominės, socialinės, ekologinės bei moralinės problemos susipynė taip, kad, jei Vakarų pasaulio besaikės gamybos ir vartojimo plėtros politikos tendencijos nepasikeis, tai matematikai – globalinės raidos modeliuotojai – šio šimtmečio vidury ar vėliausiai gale prognozuoja nepalyginamai gilesnę krizę, atvesiančią prie dabartinės Vakarų civilizacijos žlugimo ribos. Fizikos pasiekimai gal ir padės išspręsti energetikos problemas, bet kitos problemos dėl to neišnyks.

S. Šalkauskis didžiausias viltis įveikti krizę siejo su katalikiškąja (krikščioniškąja) pasaulėžiūra ir jaunimo bei visuomenės ugdymu, remiantis šiomis vertybėmis. Tačiau jis griežtai skyrė katalikiškąją ir katalikų pasaulėžiūrą. Katalikiškajai pasaulėžiūrai būdingi šie pagrindiniai bruožai: „1) Visuotinis ir sintetinis pasaulėžiūros pobūdis; 2) Joje vyrauja tvirtos idėjos, reikalaujančios tvirtos valios, tvirtų veiksmų. Ji moko kentėti ir veikti su tvirtybės dvasia. Žmogus nėra nei sau tikslas, nei pasaulio centras, nei visų dalykų mastas, iš savęs turintis nelygstamąjį vertingumą; 3) Nelygstamoji žmogiškosios asmenybės vertė ir žmogaus laisvė apsispręsti pagal savo sąžinę; 4) Organinė valstybės ir visuomenės santvarka, atitinkanti netobulą žmogaus prigimtį; 5) Materialinė gerovė gali būti suprantama kaip priemonė, o ne kaip besąlygiškas tikslas; 6) Modernusis pasaulis nesugebėjo suderinti asmens laisvės ir visuomeninio autoriteto. Todėl jis buvo pasmerktas svyruoti tarp anarchijos ir despotizmo“. Tai mes matome visame XX a. ir iki šiol. Deja, katalikiškosios pasaulėžiūros idealas yra labai tolimas nuo realios katalikų laikysenos krizės akivaizdoje. S. Šalkauskis griežtai kritikavo šias katalikų ydas bei trūkumus: „1) Jų neveiklumas krizės pavojų akivaizdoje; 2) Konservatyvus palinkimas istorines religijos formas laikyti nelygstamomis tiesos išraiškomis; 3) Dėl dvasinės inercijos jie linkę daug ką nepagrįstai dogmatizuoti“. Visa tai aktualu ir mūsų laikais. Ypač formaliesiems tikintiesiems, dažnai viešai demonstruojantiems savo religingumą, o gyvenantiems taip, kaip jiems patogiau bei naudingiau.

Tačiau didžiausias viltis, atsispiriant krizei, S. Šalkauskis siejo, su tvirtais principais apsišarvavusio ir veiklaus jaunimo ugdymu. Tam buvo skirta

didelė filosofo veiklos ir kūrybos dalis. Visapusiško ugdymo sistema sudarė jo jaunimo ugdymo pagrindą. Ji susideda iš trijų pagrindinių aukštų, kurių kiekvienas apatinis sudaro pagrindą kitam – viršutiniam. Sistema prasideda nuo fizinio auklėjimo, kurio tikslas – išugdyti jaunuolio fizines bei psichines pajėgas taip, kad jos paklustų kryptingai organizuotai valiai. Fizinio auklėjimo tikslą S. Šalkauskis apibrėžė taip: „Fizinis žmogaus galingumas, palenktas aukštesniems gyvenimo tikslams“. Pasiekęs šį tikslą, jaunuolis yra pasiruošęs įsisavinti kultūros pagrindus per mokslą, dorovę ir meną. Tam jau reikia visų proto, valios, sąžinės bei estetinių galių pastangų. Intelektinis ugdymas šioje sistemoje neapsiriboja vien mokymu, kuris sudaro tik vieną iš protinimo vyksmo sudedamųjų dalių. Filosofas rašė: „Protinimo srityje ugdomoji gėrybė yra tiesa, suimta mokslinės pažinties pavidalu. Ugdomoji vertybė yra protinis išsilavinimas, kaipo vertingas ugdytinio nusiteikimas, kurio pagalba paskui tiesa gali būti kūrybiškai siekiama. <...> Dorinimas turi paruošti žmogų gyvenimui doriniu atžvilgiu. <...> Pagrindinis žmogaus doros nusiteikimas yra sąžinė, t. y. pastovus bei sąmoningas nusiteikimas <...> liepiąs tai, kas yra darytina, ir draudžiąs tai, kas yra vengtina.“ Protinimo ir dorinimo uždaviniai yra artimai susiję, nes „laisvoji valia nebūtų galima be proto“. Estetinis lavinimas privalo savo galutiniu tikslu laikyti grožį. Šis „stengiasi išvystyti žmoguje sugebėjimą suvokti grožį tiek gamtoje, tiek mene ir mažesniu ar didesniu laipsniu realizuoti jį savo gyvenime ir veikime“. Dabartinė masinė kultūra yra tiesiog priešinga šiam estetiniam idealui. Apibendrinamas ir pereidamas prie aukščiausio pilnutinio ugdymo sistemos etapo, S. Šalkauskis rašė: „Kultūroje per žinią yra siekiama tiesa, per dorą – gėris, per daile – grožis, o per religiją – pats tiesos, gėrio ir grožio šaltinis, pirmutinė visų daiktų priežastis“. Labai šiuolaikiškai skamba jo teiginys, kad „tarp tikėjimo ir žinojimo esama organinio sąryšio: tikėjimas papildo žinojimą, o žinojimas pateisina tikėjimą prieinamoje žmogaus protui srityje“. Visatos pradžia dėl Didžiojo Sprogimo, Antropinis principas, rodantis, kad gamtos konstantos ir dėsniai bei Žemės padėtis Visatoje tiksliai atitinka sąlygas, leidžiančias egzistuoti gyvybei ir sąmonei. Žmogaus bei kitų gyvūnų genomas, nešantis milžinišką informaciją, kuri

vargu ar gali atsirasti savaime, rodo vieningą gyvybės planą. Žmogaus dvasinės savybės, palyginti su kitų pagal fizinę struktūrą artimų žmogui gyvulių skurdžia psichika, atitinka žmogaus aukštesnės kilmės dvasinę prigimtį. Su tokioms pažiūroms šiuo metu sutinka ne vienas žymus idealistinių pažiūrų gamtos mokslų atstovas. Deja, ne visi mokslo žmonės tam pritaria, manydami, kad gyvybė bei sąmonė atsirado žemėje dėl savaiminės evoliucijos ir atsitiktinumo per milijardus metų. Sunku patikėti, jog tokia informacija, kaip žmogaus genomas, galėtų susikurti atsitiktinai net per visą pasaulio egzistencijos laiką. Mokslinės teorijos, paaiškinančios šį faktą, nėra ir vargu ar ji kada bus sukurta.

Deja, mūsų mokyklos, net ir aukštosios, užsiima tik primityviu mokymu, perkraunančiu besimokančiųjų atmintį faktais, bet neišugdančiu sugebėjimų nuosekliai, kūrybiškai, logiškai savarankiškai mąstyti. Nėra jokio darnaus vieningo fizinio, kultūrinio ir dvasinio ugdymo. Ugdomi tik materialine geroje bei turtu suinteresuoti vartotojai, gebantys gerai prisitaikyti prie rinkos ekonomikos diktuojamų gyvenimo sąlygų. Žiniasklaidoje, ypač televizijoje, propaguojamas vartotojų gyvenimo būdas, laisvas seksas, bukinančios primityvios pramogos. Tokiam gyvenimo būdai nereikia nei gilesnės išminties, nei sąžinės, nei tuo labiau dvasinio išprusimo ar valios pastangų ieškoti autentiškų vertybių, kuriomis gyvenime galima būtų remtis. Gaila, bet S. Šalkauskio Pilnutinio ugdymo sistema lieka neįgyvendintas ugdymo idealas. Pilnutinio ugdymo sistema neapsiriboja trimis minėtomis pagrindinėmis dalimis. Ji papildoma visuomeniniu ugdymu, tautiniu ir tarptautiniu, politiniu ir socialiniu-ekonominiu auklėjimu. Visuomeninis ugdymas įtraukia bręstantį jaunuolį į sėkmingą socializacijos procesą, dėl to asmuo geba darniai sugyventi su bendrija, kurioje jis gyvena ir veikia. Darna čia reiškia, kad asmuo geba ne tik įsisavinti bendrijos jam teikiamas vertybes, bet ir vykdyti jos paskirtas pareigas, padėti jai tobulėti, atsispirti ją žlugdančioms blogybėms. Bendruomeninis gyvenimas prasideda nuo šeimos, mokyklos, darbovietės, visuomenės, bažnyčios, tautos, valstybės. Sudėtinė visuomeninio ugdymo dalis yra politinis auklėjimas. Valstybės gyvenime labai svarbus klusnumas teisingiems valstybės įstatymams. Tačiau tai – ne

aklas klusnumas, atsisakant savo proto ir sąžinės balso, vertinant įstatymų teisėtumą bei moralumą. Niekas taip nežlugdo žmogaus asmenybės, kaip vergiškas nusilenkimas brutaliai prievartai, nors ir formaliai įstatymiškai įteisintai. Ekonominis-socialinis auklėjimas turi būti paremtas doros principais, kurie dar kylančio kapitalizmo sąlygomis buvo apibrėžti Leono XIII enciklikos „Rerum novarum“ socialinio teisingumo principais. Turtas lemia solidarumo su vargstančiais bei pagalbos jiems sąlygas: „<...> socialinės netvarkos gydymas visuomenėje turi paraleliai eiti ir žmonių sielose ir ekonominėje-socialinėje santvarkoje“. Tautinis auklėjimas siekia išugdyti žmogui sveiką patriotizmo jausmą. Anot S. Šalkausio, patriotizmas: „Savo tautinės individualybės meilė, pagrįsta pageidavimu savo tautai dvasinės didybės, <...> ir reiškiančios save individualinėmis tautybės lytimis“. Tokia patriotizmo samprata eliminuoja pavojus nukrypti į agresyvų nacionalizmą (šovinizmą) ar į bedvasį suniveliuotą kosmopolitizmą. Patriotas su patriotu visada susitars net tautinio konflikto atveju, nes supras vienas kito jausmus. Nacionalistai ar šovinstai nesusitars niekada. Kosmopolitizmas siekia panaikinti ir sulieti tautas, tuo nuskurdindamas pasaulio kultūrinę įvairovę. Jis ypač yra pavojingas negausioms tautoms, nes plinta per nutautėjimą ir perėmimą didesnių, galingesnių tautų kalbos bei kultūros. Tik sąmoningas patriotizmas leidžia nuo šio pavojaus apsiginti. Tarptautinis auklėjimas lavina gebėjimus pariteto pagrindais solidariai sugyventi su kitomis tautomis, toleruoti tautines mažumas, suteikiant joms visišką kultūrinę, bet ne politinę autonomiją. Šiuo metu didžiausias problemas sukuria lenkiškoji tautinė mažuma rajonuose, kur ji sudaro gyventojų daugumą. Reikalaudama antikonstitucinių privilegijų, ignoruodama valstybę sukūrusios lietuvių tautos gyventojų teises, ji peržengia tautų gero sugyvenimo normų ribas. Rusų tautinė mažuma Lietuvoje elgiasi korektiškiau, nors Rusijoje įstatymiškai įsipareigota net ginklu ginti savo tautiečių teises užsienyje.

Dabar vyraujančioje vartotojų visuomenėje, vertybių hierarchijos viršūnėje atsidūrus turtui bei naudai, visos šios natūraliai prigimtinėi tvarkai būdingos bendruomenės yra vienaip ar kitaip žlugdomos. Irsta šeimos ar net bandomos pakeisti surogatiniais dariniais, prieštaraujančiais žmo-

gaus prigimčiai, plinta laisvas seksas. Dėl to turime demografinę krizę, tautos kultūra keičiama pramogų verslu ir taip laipsniškai naikinama, didėja socialinė atskirtis, plinta alkoholizmas, narkomanija, jaunimo nusikalstamumas, masinė emigracija, savižudybės. Visa tai iliustruoja, kad šiuo metu mūsų tauta eina į laipsnišką susinaikinimą. Būtinės radikalios švietimo, socialinės, ekonominės, teisėtvarkos reformos, keičiančios visuomenės vertybinę orientaciją bei visą visuomenės sąrangą. Tai įvykdyti sugebėtų tik visapusiškai išsilavinę, supratę praeities ir dabarties klaidas, remdamiesi pagrindiniais autentiškais vertybiniais principais, susivieniję bei pasiaukoję aktyvūs šviesuoliai – inteligentai – patriotai, o ne pragmatikai – vartotojai, kurie gali ir Nepriklausomybę parduoti už pigesnes dujas ar naftą.

1. Kaip toliau ugdyti asmenis, jaunystėje mokomus pagal „Pilnutinio ugdymo sistemą, siekiant, kad jie taptų visapusiškai pasiruošę produktiviam kūrybiniam darbui savo pasirinktoje srityje, tobulam visuomeniniam veikimui, šalinant bendrijoje sklindantį blogį? Į šį klausimą S. Šalkauskis bandė atsakyti dviejuose paskutiniuose savo darbuose: „Jaunuomenė ir gyvoji dvasia“ (1938 m.), „Inteligentijos koncepcija“ (1939 m.). Jis čia pateikė nuoseklų planą, kuriame matyti pagrindinis darbo turinys.

2. Jaunatvė gyvena dabartimi, bet dirba ateičiai. Jaunatvė – tai apsisprendimo amžius. Apsispręsti – tai nusistatyti idealą (t. y. nelygstamos reikšmės vertybę, kuriai žmogus nesuinteresuotai tarnauja). Žmogus, kuris tik žodžiais pripažįsta aukštuosius idealus, bet nėra linkęs nieko padaryti jiems įgyvendinti, faktiškai jokių aukštųjų idealų neturi.

3. Gyvoji dvasia ir jaunatvė: a) jaunatvės dvasia, kaip gyvoji dvasia; b) gyvoji dvasia, kaip dvasinė jaunatvė; c) reikalas konservuoti jaunatvės dvasią dvasinėje jaunystėje; d) jaunatvės idealizmas ir nuopolio pavojai.

4. Dvasinės jaunatvės (Gyvosios dvasios) ypatybės: a) idealo meilė; b) dorinis jautrumas; c) protinis gyvumas; d) pasiryžimas nuolat tobulintis; e) optimizmas.

Priemonės dvasinei jaunatvei laimėti: a) domėjimasis dvasinėmis vertybėmis; b) išlaikymas jaunos širdies skaistumo. Jo išsaugoti negalima be kovos su gyvenimo inercija, kuri lygiai pasireiškia ir senovės šablone, ir naujo-

vės madoje; c) dalyvavimas auklėjimosi ir lavinimosi organizacijose (laikantis žosistų principo („Matyti, spręsti, veikti“) ir jį įgyvendinant (žosistai, t. y. katalikiškos pakraipos prancūzų jaunimo organizacija – J. S.); d) įsigyvenimas į evangeliškąją religijos dvasią; e) įsijungimas į gyvosios dvasios sąjūdį.

Baigiamosios pastabos: „Būkime linksni ir džiaugsmingi. Niūri ir pesimistinė nuotaika nesiderina su jaunatvės esme. Akademinis darbas, kuris yra mūsų tiesioginė pareiga, turi būti mūsų dvasinių vertybių dirva. Nebijokime jo sunkenybių. Tegu jis būna mums darbo ir valios mokykla ir sykiu dvasios vertybių versmė, kaip ir organizacinis gyvenimas. Visa tai, kas pripildo mūsų dienas, turi būti panaudota apvaizdingomis progomis mūsų doriniam dvasiniam augimui, brendimui. O, kas svarbiausia, būkime iš tikro jauni ir savo jaunatvės dovanose raskime atramą dvasinei jaunatvei“.

Stebėtina, kad S. Šalkauskis, silpstant sveikatai ir jausdamas artėjančią mirtį, rašė apie priemones, leidžiančias išsaugoti dvasinę jaunystę bet kuriame amžiuje ir kiekvienoje situacijoje. Pats jos neprarado net šiomis sunkiomis sąlygomis. Ištvermingai dirbo iki mirties, kol turėjo sąmonę ir šiek tiek jėgų. Pereidamas nuo ugdymo prie ugdymosi, S. Šalkauskis, apibendrinamas visą savo filosofinę ir pedagoginę patirtį, teigė, jog „svarbiausias žmogaus auklėjimosi ir lavinimosi uždavinys yra jaunatvės dvasią paversiti saviugdos priemonėmis dvasine jaunatve“. Jis visų savo skelbiamų idėjų atžvilgiu laikėsi principo, suformuluoto jo mėgstamo prancūzų autoriaus E. Heilo: „Žmogus privalo gyventi tiesoje: mąstyti, kaip gyvena; kalbėti, kaip mąsto“; jo niekuomet nepažeidė.

Gyvosios dvasios koncepcija – visiška priešingybė pragmatiškoms, liberalioms, oportunistinėms nuostatoms, kuriomis vadovaujasi didelė mūsų visuomenės ir ypač valdančiojo elito dalis. S. Šalkauskio filosofinių ir pedagoginių idėjų visuma sudaro idealą. Pastarojo realizacija galėtų tapti efektingiausiu priešnuodžiu dabartinės visuotinės krizės ištakoms. Deja, dabartinė vartotojų visuomenė yra kaip niekada toli nuo to idealo ir tebesilaiko marksistinės dogmos, kad žmogui butis, jo ekonominės gyvenimo sąlygos lemia jo sąmonę. Nepastebima, kad visuomenės sąmonė, kiekvieno jos nario pareigos, sąžinės ir garbės supratimas, sąžiningas ir garbingas gyveni-

mas lemia visuomenės bei valstybės ekonominę-socialinę gerovę ir būtinas sąlygas kurti autentišką, pasauliniu mastu vertingą tautos kultūrą.

Sukūręs ir praplėtęs savo Pilnutinio ugdymo sistemą, S. Šalkauskis bando atsakyti į klausimą: „kaip ir kokią vaidmenį visuomenėje, tautoje ir valstybėje gali ir privalo turėti visapusiškai išugdyti ir išsiugdę asmenys?“. Čia jis mato išskirtinį inteligentijos vaidmenį visuomenės, tautos bei valstybės gyvenime. Būtent autentiška inteligentija daugiausiai prisideda prie tautos kultūros kūrybos ir tęstinumo. Kaip reikėtų apibrėžti tikro inteligento sąvoką? Kokiomis savybėmis jis turėtų pasižymėti? Kokias funkcijas privalėtų vykdyti visuomenėje, tautoje ir valstybėje? Atsakymai į šiuos klausimus pateikiami viename iš paskutinių spausdintų filosofo darbų „Inteligentijos koncepcija“ (1939 m.):

5. Inteligentijos esmė: a) laisvė nuo bet kokio partikuliarizmo (partikuliarizmas čia – atskirtas nuo bendrų tautos ir valstybės reikalų, uždaras veikimas, siekiant išskirtinai didelės įtakos – J. Š.); b) pastovus visuomeninis gyvavimas.

6. Tam būtina: 1) aukšta intelektualinė kultūra; 2) tvirti doriniai idealai; 3) ištikinimų pastovumas; 4) stiprus ideologinis nusistatymas; 5) universalus dvasinis išsilavinimas.

7. Inteligentijos apibrėžimas. Inteligentija t. y. organiškai nesusijusi su jokia luomu, su jokia klase, su jokia profesija, su jokia partija, bet pastoviai gyvuojanti visuomeninė grupė, kuri dėl savo universalaus dvasinio išsilavinimo yra pašaukta atlikti šias pagrindines visuomenines funkcijas: 1) susipratimo reikšmę; 2) pusiausvyros saugotoja; 3) kultūrinės kūrybos ir pažangos skatintoja; 4) asmeninės laivės gynėja; 5) visuomeninio vadovavimo įkvėpėja.

8. Ar lietuvių tauta turi savo inteligentiją?

„Dairydamiesi mūsų inteligentijoje, rasime nemažą tikrų inteligentų, bet šalia jų žymiai daugiau rasime pilnų pretenzijų pusinteligentų, kurie faktiškai yra tikri dvasios miesčionys. Jiems yra svetimi dvasiniai kultūriniai interesai, jie reikalauja sau gerų materialinių sąlygų, gausių pramogų ir snobiškai brangina greit tarp jų susidarantį miesčionišką papročius.

Vienas iš retų veiksmų, kuris gali palaikyti inteligentiją reikiamoje aukštumoje, yra universitetas, kaip inteligentijos formavimo organas.“

Plačiau aptarėme du iš paskutiniųjų S. Šalkausio darbų „Jaunuomenė ir gyvoji dvasia“ ir „Inteligentijos koncepcija“. Pirmajame raginama bet kuriame amžiuje išlaikyti jaunatvei būdingą idealizmą tvirtų principų ir vertybių pagrindu ir nurodomos tam reikiamos priemonės. Antrajame nuskaidintos inteligentijos pareigos bei vaidmuo visuomenės, tautos, valstybės gyvenime. Tai, ką turime dabar mūsų mokyklose, yra diametrali priešingybė S. Šalkausio ugdymo principams. Dėstyme ir programose vyrauja liberalistinės nuostatos, ugdančios ištroškusį tik turto, pramogų vartotoją, dažnai paminantį elementariausias moralės normas. Mokslas, iš esmės esantis nesuinteresuotas tiesos ieškojimu, paverstas verslo atšaka, turinčia nešti tik pelną. Liberalizmo užkratas skverbiasi net į tokias organizacijas, kaip skautai, ateitininkai, kurios deklaruoja grynai idealistinius principus, nors ne visuomet juos vykdo. Tikėtis pažangos galėtume tik iš principingos jaunimo bei inteligentijos dalies, jei ši gebėtų susivienyti ir veikti platesnius visuomenės sluoksnius. Tik gebant kritiškai galvoti apie grėsmingą krašto, tautos, valstybės padėtį, slypinčius pavojus, matant jų priežastis, galima imtis veiksmų išsivaduoti iš esamos krizės, užtikrinti mūsų tautai, valstybei tęstinumą ir tapatybę.

Išvados

1. Esamos krizės priežastys yra postmodernistinė ir liberali pasaulėžiūra, neigianti objektyvią tiesą.
2. Krizę gilina besaikis godumas, moralės bei Konstitucijos principų pažeidimai ir socialinis neteisingumas.
3. Jaunimo ugdymas – demoralizuotas. Ugdomas godus vartotojas, o ne idealistas pilietis ir patriotas.
4. S. Šalkausio darbai nurodo kelią, kaip iš krizės išeiti, išugdant atsparų blogiui jaunimą ir veiklų inteligentą – patriotą, gebantį atsisipirti tautą ir valstybę žlugdantiems veiksniams.

Straipsnis pagal pranešimą konferencijoje S. Šalkausio vardo kolegijoje Kaune. Šios konferencijos pranešimai turėjo būti išspausdinti Klaipėdoje leidžiamam žurnale „Tiltai“. Šio žurnalo redakcijos straipsnis suredaguotas ir paruoštas spaudai. Uždarius šią kolegiją, šis pranešimas liko nespausdintas.

Stasio Šalkausio pilnutinio ugdymo sistema ir dabartis

Straipsnyje aptariama Stasio Šalkausio pedagoginė ugdymo sistema šiuolaikinės švietimo ir socialinės situacijos Lietuvoje kontekste.

Mūsų visuomenė dabar yra patekusi į visapusišką moralinę krizę. Tai rodo šeimų žlugimo, nusikalstamumo, narkomanijos ir kito socialinio blogio plitimas. Švietimo sistema neugdo galių, leidžiančių šiam blogiui atsisipirti, o tik mechaniškai perduoda žinias. Stasio Šalkausio pilnutinio ugdymo sistema, paremta harmoningu fizinių, kultūrinių, t. y. intelektualinių, dorinių, estetinių ir visuomeninės veiklos galių kūrimu, pereinant prie visapusiško dvasinio ugdymo krikščioniškos pasaulėžiūros pagrindu. Ši sistema, įdiegta mūsų visuomenėje leistų atsisipirti plintančiam moraliniam išsigimimui, grėsiančiam mūsų tautos ir valstybės tęstinumui.

Pagrindiniai žodžiai: *edukologija, sociologija, tautinis identitetas.*

Abstract

Contemporary society now is in deep moral crisis. This situation is obvious from fall down of families, the rise of criminality and narcotic addiction and other is to be regretting facts. Present system of education is incapable to resist against this evil. Lithuanian philosopher and educationalist Stasys Šalkauskis was created the universal system of

development the best characteristics of persons – the perfection of their physical, intellectual, moral, esthetical and spiritual features on the ground of catholic ideology. This system introduced into educational practice of our society permit to overcome the main defects of contemporary education from which created the danger for existence of our nation and state.

Key words: educology, sociology, national identity.

Išvadas

Šalkauskis dar studijų Fribūre metais įsipareigojo tokiai gyvenimo užduočiai: „Laikydamas savo pašaukimu filosofinį darbą, arba tikriau – tautinį auklėjimą per filosofiją, priprantu...visur ieškoti tiesos sintezės, nes tai yra kiekvienos tikros filosofijos uždavinys.“ (Iš laiško J. Tumui 1918) [1]. Todėl Šalkauskis pasirinko studijuoti ir baigė dvi specialybes – filosofiją ir pedagogiką (edukologiją). Abejose srityse, kurios Šalkausio veikloje artimai siejosi, jis visą gyvenimą aktyviai dirbo. Savo akademiniame ir visuomeniniame veikloje jis siekė pilnutinio visų žmogaus asmeninių ir visuomeninių galių tobulo ir harmoningo išvystymo. Ugdymo teoriją plėtojo į visuomenę [2], tautą [3] ir valstybę. Laikydamasis savo principo „pirma koncepcija, o tik po to veikla“ jis sukūrė pedagoginę pilnutinio ugdymo sistemą [4]. Vėliau ji buvo papildyta ir išplėsta Šalkausio darbais, skirtais asmenybės fiziniam, visuomeniniam auklėjimui bei inteligentijos ir asmenybės gyvosios dvasios ugdymui bei ugdymuisi. Šių darbų visumą reikėtų laikyti pilnutinio ugdymo sistema plačiąja prasme. Jos sudedamąsias dalis apžvelgsime vėliau, prieš tai aptarę siauresnės Pilnutinio ugdymo sistemos, taikytinos pirmiausia mokslus einančiam jaunimui, principus ir turinį.

Stasys Šalkauskis, būdamas tvirtos idealistinės katalikiškos pasaulėžiūros ir veikdamas katalikų akademinės bendruomenės bei organizacijų terpėje, ugdymo galutinį tikslą matė dvasios klestėjime, paremtame idealistine pasaulėžiūra ir religine praktika. Jau pirmajame dvasinio ugdymo etape vaikas augdamas katalikiškoje šeimoje turėtų įgyti pirmuosius religinės pa-

saulėžiūros pradus. Vėliau, sekdamas artimųjų pavyzdžiu, įeidamas į bažnytinę bendruomenę kur galėtų įsisavinti pirmuosius krikščioniškosios pasaulėžiūros ir bendruomeniškumo pradus kuriuos toliau turėtų puoselėti mokykla bei idealistinės krypties jaunimo organizacijos. Tačiau tam, pagal Šalkauskį, tinkamą dirvą turi paruošti fizinis ir kultūrinis ugdymas. Pastarasis privalo tinkamai išvystyti asmenybės intelektualines, dorines ir estetines galias.

1. Dabartinė jaunimo ugdymo situacija

Deja, šiuolaikinėje sekuliarizuotoje visuomenėje labai dažnai jauno žmogaus raida eina visai priešinga linkme. Jau šeimoje jis mato ir perima vienašališką susirūpinimą materialine gerove, kurią gali užtikrinti tik turtais ir pinigais [5]. Dominuojantis šių „vertybių“ siekis būdingas tiek pasiturintiems tiek ir skurstančioms šeimoms. Abiem atvejais artimesniam bendravimui su vaikais ir jų asmenybės ugdymui užimtiems tėvams nelieka laiko, tuo labiau, kai jie dažnai išvyksta uždarbiauti į užsienį. Paauglys tada paliekamas tokių pat draugų, gatvės ir televizijos įtakai. Vartotojiško gyvenimo būdo ir abejotinos vertės pramogų reklama dažnai veda į alkoholizmą, narkomaniją ir nusikalstamumą. Šių blogybių plėtra apima vis jaunesnius paauglių sluoksnius. Tai ypač būdinga vaikams, augantiems nepilnose ar asocialiose šeimose, kur padėtis yra dar blogesnė. Daugumos mokyklų – pradedant pradine ir baigiant aukštąja, praktinis tikslas yra ne visapusiškas asmenybės ugdymas, o tik – žinių mechaniškas perdavimas. Mokytojai čia galėtų daug gero įnešti į mokyklinį ugdymą. Deja apie platesnį ugdymą mokyklų oficialiose programose neužsimenama. Geriausiu atveju jis įmanomas tik kūrybingo mokytojo asmenine iniciatyva ir pavyzdžiu. Tačiau tai priklauso nuo pačių mokytojų vertybinės orientacijos ir iniciatyvos [6]. Mokyklose tokių mokytojų yra mažuma ir ugdymo rezultatai daugumoje yra menki. Taip pavyzdžiui dėstant matematiką ar fiziką praleidžiami įrodymai ir dėsnių išvedimai iš bendresnių mokslo principų. Pasekmėje moki-

nys mechaniškai iškala dėsnių formuluotes ar jų matematines išraiškas, bet neišlavina savarankiško logiško nuoseklaus mąstymo. Tuo labiau, kad net logika mokykloje iš viso nedėstoma. Neįgyja mokinys ir platesnio humanitarinio išsilavinimo, negavęs, pavyzdžiui, net elementaraus psichologijos ar sociologijos pagrindų supratimo. Kartu su besiplečiančiu moraliniu pakrikimu visa tai grėsia tautos ir valstybės tęstinumui ir kiekvienas sąmoningas tautos patriotas ir valstybės pilietis privalo visomis savo pajėgomis šioms tendencijoms priešintis. Pirmiausia ta pareiga liečia tėvus, pedagogus, socialinius darbuotojus, dvasininkus ir jaunimo organizacijų vadovus. Įdomią pozityvią vertybių ir auklėjimo sąryšio apžvalgą humanistinės psichologijos požiūriu pateikia M. Radušis [7]. Įgyvendinus šias idėjas mokyklinėje edukologijoje būtų žengtas pirmas žingsnis pažangos link. Šalkausio pedagoginiai darbai apima daug platesnę ugdymo sritį ir jų dauguma mūsų dabartiniam laikmečiui būtų net aktualesni, negu prieš 70–80 metų, kada jie buvo rašyti.

Stasio Šalkausio pedagogikoje, o ypač – pilnutinio ugdymo sistemoje ir kitose platesnio visapusiško asmenybės ugdymo koncepcijose yra duoti metodai ir priemonės šioms blogybėms išvengti. Todėl pabandysime nors schematiškai bendrais bruožais pagrindines Šalkausio pedagogines idėjas apžvelgti ir išsiaiškinti jų aktualumą šiandieninei jaunimo ugdymo būklei pagerinti.

2. Šalkausio pilnutinio ugdymo sistema

Ši ugdymo sistema, kaip ir visa Šalkausio filosofija, remiasi teocentrine pasaulėžiūra, kurioje žmogaus būtis susideda iš trijų grandžių – prigimties, kultūros ir religijos. Tai matome ir pilnutinio ugdymo turinio struktūrinėje apžvalgoje (žr. 1 schemą). Tai yra hierarchinė ugdymo sistema, kur kiekviena apatinė grandis paruošia dirvą sekančiai – viršutinei. Praktikoje ugdymas visom trim kryptim turi būti vykdomas vienu metu. Tačiau jau naujai asmenybei bręstant ir ugdymo vyksmui kylant nuo fizinio lavinimo per

kultūrinį prie dvasinio ugdymo darbas turėtų būti vykdomas vis didėjančiu intensyvumu. Taip, kad įsisavinęs žemesniąją ugdymo grandį ugdytinis būtų pakankamai subrendęs ir pasiruošęs įsisavinti sekančią aukštesnę ir sudėtingesnę.

Šiuolaikinėmis mūsų visuomenės sąlygomis pilnutinio ugdymo sistema yra sunkiai pasiekiamas praktinio asmenybių ugdymo idealas. Plintantis vartotojiškas gyvenimo būdas, siekiant materialinių gėrybių, net ir juslinių pramogų, yra pagrindinė kliūtis šiam idealui siekti.

Pilnutinis ugdymas prasideda nuo fizinio auklėjimo, kurio tikslas yra išugdyti asmenybės fizines ir psichines pajėgas taip, kad jos paklustų žmogaus kryptingai organizuotai valiai, būtų atsparus darbo ir gyvenimo sunkenybėms ir praktikuodamas sveiką gyvenimo būdą būtų pusiausvyroje su savo prigimtimi ir su gamtine bei socialine aplinka.

Fizinio auklėjimo tikslai trumpai yra įvardinti šios schemos apatinėje eilutėje. Pilniau fizinio auklėjimo siekiamieji tikslai Šalkausio yra apibrėžti taip: „Tikrai stiprus žmogus yra tasai, kurio fizinė jėga yra palenkta valios reikalavimams“... „Tikra sveikata gaunama tada, kai vienybės pradai, kuriuo yra siela, tobulai valdo visas žmogaus prigimties pareigas ir jas deramai koordinuoja organingos vienybės tikslams.“ [8].

Kai ugdomasis jau yra pasiruošęs įsisavinti kultūros pagrindus per mokslą, dorovę ir meną, jam reikia visų: proto, valios, sąžinės bei estetinių galių sutelktinių pastangų. Intelektualinis ugdymas Šalkausio pedagogikoje neapsiriboja vien tik mokymu, kuris sudaro tik vieną iš protinio vyksmo sudedamųjų dalių. „Protinio srityje ugdomoji gėrybė yra tiesa, suimta mokslinės pažinties pavidalu. Ugdomoji vertybė yra protinis išsilavinimas, kaipo vertingas ugdytinio nusiteikimas, kurio pagalba paskui tiesa gali būti kūrybiškai siekiama.“... „Tik tam tikra objektyvinių ir pagrįstų tiesų visuma gali būti tikru protinio tikslu. Šita visuma savo esmėje yra ne kas kita, kaip teorinė ir praktinė pasaulėžiūra, suimanti į save specialiasias mokslines pažintis, filosofines pažiūras ir teologinę doktriną.“ [9] Mokyklos pagrindines intelektualinio mokinių ugdymo funkcijas Šalkauskis mato mokyme, protinime ir lavinime, tuo pat metu ruošiant mokinius gyvenimui, saugant nuo

neigiamų įtakų, nukreipiant valią tiesai ir teisingumui siekti, pratinant prie metodiško darbo, skatinant kultūrinį susipratimą. Mokykla, kaip pedagoginė bendruomenė turėtų įdiegti mokiniui platesnės socializacijos pradus ir padėti mokiniui suvokti bendruomeninės orientacijos svarbą.

Pilnutinio ugdymo sistemos autoriaus sudarytas bendras planas duotas 1-je schemeje.

Schema 1

Pilnutinio ugdymo sistemos apmatai

STATINĖS GYVENIMO FORMOS	DINAMINĖS GYVENIMO FORMOS	BENDROS UGDYMO VERTYBĖS	UGDOMOSIOS VERTYBĖS IR TIKSLAI			UGDYMO UŽDAVI- NIAI
			Teoriniai	Praktiniai	Estetiniai	
Bažnyčia	Religija	Dvasios klestėjimas	Krikščioniš- ka pasaulė- žiūra	Religinė bendruo- menė	Religinis kultas ir kūrybišku- mas	Religinis auklėjimas
Civilizacija	Kultūra	Sielos pajėgų išvystymas	Mokslas	Dorovė	Menas	Kultūri- nimas
			Protinis išsilavini- mas	Dorinisiši- auklėjimas	Estetinis išsilavini- mas	
Gamta	Prigimtis	Kūno nusiteikimas aukštesniems gyvenimo tikslams	Kūno svei- kata	Fizinė galybė	Kūno grožis	Fizinis auklėjimas
			Tikslus veikimas	Kūno klus- numas valiai	Nusiteiki- mas savai- minei kū- rybai	

Dorovės ugdymą Šalkauskis savo pedagogikoje pristato kaip dorinio mokslą. „Dorinimas turi paruošti žmogų gyvenimui doriniu atžvilgiu“... „Dorybė yra jau įgytas įprastinis valios turėjimas, palenktos doriniams tikslams“... „pagrindinis žmogaus doros nusiteikimas yra sąžinė,... t. y. pastovus bei sąmoningas nusiteikimas, padedąs žmogui vertinamai spręsti apie dorinio veiksmo vertę ir sykiu liepiąs tai, kas yra darytina, ir draudžias tai,

kas yra vengtina.“ Protinimo ir dorinimo uždaviniai yra artimai susiję, nes „laisvoji valia nebūtų galima be proto“ [10].

Kita kultūrinio ugdymo sritis yra estetiškas lavinimas, „kuris privalo turėti savo galutiniuju tikslu grožį“. Jis „stengiasi išvystyti žmoguje sugebėjimą suvokti grožį tiek gamtoje, tiek mene ir mažesniu ar didesniu laipsniu jį realizuoti savo gyvenime ir veikime“ [11]. Tai nereiškia, kad iš kiekvieno estetiškai ugdomo mokinio siekiama padaryti menininką, bet estetiškas lavinimas leidžia jam susikurti sveiką, madų nesudarkytą, estetinių skonį ir nuovoką. Estetiškai išlavintas žmogus neliks abejingas nei gamtos grožiui nei menui. Spragos estetiniame lavinime nuskurdina žmogaus asmenybę, nežiūrint jo pasiekimų kitose kultūrinio ugdymo srityse, nes visos trys šio ugdymo sritys yra artimai susijusios.

Grožio, tiesos ir dorinio gėrio gilus suvokimas priartina žmogų prie jo amžino ir vienintelio šaltinio – Dievo. Taigi pasiekęs pagal savo galimybes reikiamos pažangos kultūrinėje srityje jaunuolis turėtų sugebėti sąmoningai priartėti prie aukščiausios pilnutinio ugdymo grandies – dvasinio-religinio ugdymo. Suprantama, kad visas šias tris pagrindines ugdymo stadijas jaunuolis praeina šiam darbui pasiruošusio ir pasišventusio pedagogo padedamas. Aišku, kad visos trys ugdymo stadijos neturėtų būti atskirtos laike, o vykdytinos vienu metu. Tik jų apimtis ir pateikimo gelmė privalėtų būti nuosekliai didinama pereinant nuo žemesniųjų prie aukštesniųjų ugdymo grandžių.

Savo pedagogikos paskaitose ir raštuose Šalkauskis smulkiai ir metodiškai aptaria visas pilnutinio ugdymo dalis ir jų tarpusavio ryšį. Apibendrinamas Šalkauskis rašo: „Kultūroje per žinią yra siekiama tiesa, per dorą – gėris, per daile – grožis, o per religiją – pats tiesos, gėrio ir grožio šaltinis, pirmutinė visų daiktų priežastis. Visos gyvenimo sritys randa galutinę prasmę religiniame gyvenime, kur tikėjimu prieinama prie tiesos šaltinio, meile – prie gėrio šaltinio, viltimi – prie grožio šaltinio.“ [12].

„Jei pats Dievas yra objektyvinis tolimesnis religinio auklėjimo tikslas, tai žmogaus šventumas yra šito religinio auklėjimo subjektyvinis artimes-

nis tikslas. Kaipo pastovus nusiteikimas šventumas ir yra religiniame auklėjime bendroji pedagoginė vertybė....., bet ir ji yra dar labai platus ir tolimas tikslas.“ [12] Religinio auklėjimo metodas reikalauja „nuosekliai eiti nuo prigimties ir kultūros faktų prie religijos dalykų;...harmoningai derinti prigimtųjų priežasčių veikimą su pirmutinės dieviškosios priežasties nenutrūkstama įtaka.“ [12]. Būtina *panaudoti sąryšį tarp tikėjimo ir žinojimo*. „Tikėjimui yra pavojingas ne žinojimas, bet nežinojimas, o taip pat neproporcingas teorinis atsilikimas, lyginant su pažanga kitose gyvenimo srityse.“ [12]. Vaizdumo principas religiniame auklėjime remiasi tuo, „kadangi gerai jausti nuteikia gerai pažinti ir tvirtai veikti, tai religinio pergyvenimo momentas turi kapitalinės reikšmės ir religiniam proto sprendimui, ir religiniam valios nusistatymui“. „Savarankiško veikimo principas visai nereikalauja pamiršti dieviškosios malonės veiksnį, panašiai kaip neleidžia pasitikėti šita malone pasyvumo stovyje.“ „Išvystant auklėtinio pagrindinius religinius nusiteikimus, t. y. tikėjimą, meilę ir viltį, vedamasis principas yra savarankiškas veiklumas.“ [12]. Jis turi sietis su konkrečia religine-sakramentine praktika.

Taigi fizinis-prigimtinis lavinimas, kultūrinis ugdymas ir religinis auklėjimas Stasio Šalkausio pilnutinio ugdymo sistemoje savo tikslais, metodais ir tiesiogine ugdomąja veikla sudaro glaudžiai tarpusavyje susietą vienvę. Mūsų sumaterialėjusioje visuomenėje ir pragmatinėje pedagogikoje visa tai atrodo kaip tolimas, sunkiai pasiekiamas bet siektinas idealas.

3. Socializacija ir pilnutinio ugdymo sistema

Pilnutinio ugdymo sistema yra orientuota į visapusišką asmens individualybės tobulinimą. Kiekvienas sociumas sudarytas iš atskirų asmenybių. Todėl jo tobulumas priklauso ne tik nuo asmenų visapusiško išsivystymo, bet ir nuo sėkmingos asmenybių visuomeninio sugyvenimo gebėjimų, ugdomų visuomeninio auklėjimo priemonėmis.

Socializacija yra procesas kurio metu žmogus išmoksta darniai sugyventi su bendrija, kurioje jis gyvena ir veikia. Darna čia reiškia, kad asmuo bendrijoje turi ne tik gauti jos duodamas vertybes, bet ir vykdyti jos uždedamas pareigas, padėti jai tobulėti. Žmogaus socializacijos vyksmas prasideda vaikystėje šeimos aplinkoje ir tęsiasi visą gyvenimą. Žmogus savo raidoje dalyvauja įvairiose bendrijose pradedant šeima, toliau – mokyklos, visuomeninių organizacijų, darbovietės ir bažnyčios bendrijose. Didžiausia žmonių bendrija įtakojanti jo gyvenimą yra visuomenė, tauta ir valstybė. Todėl visuomeninis auklėjimas prisideda prie visų šių bendrijų sėkmingos raidos.

Visuomenės įtaka asmeniui gali būti tiek teigiama, tiek ir neigiama – priklausomai nuo to kokių narių įtaka visuomenėje dominuoja. Pirmuoju atveju asmuo naudodamasis visuomenės teikiamomis vertybėmis pats turi pareigą jas palaikyti ir pagal savo galimybes prisidėti prie jų kūrimo. Antruoju – pakrikusios, amoralios ar net nusikaltėliškos bendruomenės atveju, asmuo privalo atsispirti jos neigiamai įtakai ir kovoti su plintančiomis blogybėmis. Tam tikslui būtina burtis į idealistiškai ir kritiškai nusistačiusių asmenų organizacijas ir bendromis jėgomis atsispirti žlugdančiai plintančio blogio įtakai. Dabar būdami pakrikusioje, išsivaikščiojančioje Lietuvos visuomenėje, esame būtent tokioje apgailėtinoje situacijoje. Naudos ir turto pirmenybė prieš visas naikinamas kultūrinės, tautinės ir dvasinės vertybes yra akivaizdi. Žlugdoma šeima, tautos kultūra, vyksta masinė emigracija, demografinė krizė, plinta alkoholizmas ir jaunimo nusikalstamumas. Visa tai akivaizdžiai rodo, kad mūsų tauta šiuo metu eina į laipsnišką susinaikinimą.

4. Visuomeninis auklėjimas [2]

Visuomeninio auklėjimo pagrindiniai tikslai, metodai, priemonės ir veikėjai matomi iš 2-os schemos.

Schema 2

Išvadas. Visuomeninio auklėjimo samprata ir jo svarba

1. *Visuomeninis ir individualusis pradas pedagogikoje* – neracionalus šių pradų priešpastatymas, nes jie abu glūdi asmenyje. Sintetinis metodas – priešingas individualistiniam. Visuomeninės asmens nuostatos yra dorinės prigimtios.

2. *Visuomeninio auklėjimo aktualumas*. Visuomenės darna remiasi į individo visuomenines nuostatas, kurias būtina ugdyti. Lietuvos visuomenė dar nepasiruošus kurti savo valstybę (1926 m.!).

3. *Pagrindiniai visuomeninio auklėjimo klausimai*. Tikslai – tolimieji ir artimieji). Priemonės (metodai) ir veiksniai. Tai pagrindiniai visuomeninio auklėjimo elementai. Jų tarpusavio sąveika ir derinimas.

I. Visuomeninio auklėjimo tikslai

1. *Tolimieji ir artimieji tikslai*: Artimieji – ugdomosios vertybės. Jos tampa priemonėm tolimiesiems tikslams. Visuomeniniai tikslai siekiami visuomeninio veikimo priemonėmis, bet remiasi į asmenį.

2. *Pagrindinis tolimasis tikslas – visuomeninis idealas*: Idealas – vedamasis normatyvinis principas. Susivienijimas, lygybės ir laisvės pagrindai. Žmonijos solidarumas. Idealizmo ir realizmo darna.

3. *Artimieji tikslai – visuomeninių nusiteikimų ugdymas*. Teisinė sąmonė. Solidarumas.

Patriotizmas ir pilietiškumas. Tvarka valstybėje paremta piliečių sąmoningumu, o ne valdžios prievarta.

II. Visuomeninio auklėjimo priemonės

1. *Teorinė – visuomeninio susipratimo lavinimas*. Pirma doktrina, pas-

kui akcija. Prieš veikiant reikia mąstyti. Išsilavinimo pirmenybė prieš veikimą.

2. *Praktinė – pratinimas dirbti visuomeninį darbą*: ugdomas valios tvirtumas ir aktyvumas. Tai pasiekama nuolatinėm valios pastangom. Auklėtojas turi dvejopą pareigą – teigiamą ir neigiamą (skatinimas ir drausminimas). Laisvas klusnumas autoritetui. Priemonės: 1. Labdara ir doros gynība 2. Liaudies švietimas 3. Visuomeninės akcijos

III. Bendrieji visuomeninio auklėjimo uždaviniai

1. *Pasyviųjų visuomeninių nuostatų ugdymas*: a. Menas paklusti (su juo susijęs menas vadovauti) b. Visuomeninė drausmė (ne prievartinė dresūra!). Kas nesugeba valdyti savęs, paklusti proto ir sąžinės balsui, nesugebės paklusti kitam ir būti drausmingu. b. Visuomeninė drausmė privalo remtis laisvu apsisprendimu, o ne prievarta c. Taikumas ir kova su blogiu

2. *Aktyviųjų visuomeninių nuostatų ugdymas*: a. Aktyvus atsparaumas neigiamai visuomenės įtakai. b. Sugebėjimas vesti savo idėjų propagandą c. Praktinis visuomeninis veiklumas d. Menas vadovauti

IV. Specialieji visuomeninio auklėjimo uždaviniai

Auklėjimas: A – Skaitytis su prigimtine teise. Ugdyti teisinę sąmonę. Eliminuoti privačių ir partinių interesų dominavimą Solidarumo principas be prievartos. Tolerancija, bet ne abejingumas. Prieš valdžios įvairių grupių protegavimą (demoralizacija)

1. *Politinis*: PA – būtinas neutralus, bet ne partinis. Tačiau orientuotas pasaulėžiūriškai, Reciprocity principas

2. *Ekonominis*: EA – Ekonomika priklauso nuo doros. Laisvė nuo pinigų diktato. Gyvybė virš turto. Darbo organizacija ir vartojimas.

3. *Socialinis*: SA –Ekonominė-socialinė krizė. Turčių egoizmas ir socialinė įtampa. Socialinės reformos. Korporatyvizmas. Socialinis solidarumas.

4. *Tautinis*: TA – Dorinis ir kultūrinis tautinio auklėjimo pobūdis – priešybė kosmopolitizmui. Nacionalinis auklėjimas. Nacionalizmo pavojai. Patriotizmas.

5. *Tarptautinis*: tarptautinis auklėjimas yra tautinio auklėjimo papildymas virš tautiniu pradū. Globalizacija. Tarptautinis solidarumas ir endradarbiavimas. Tautų Sąjunga ir internacionalizmas.

V. Visuomeninio auklėjimo priemonės ir veiksniai

1. *Šeima* – Prigimtinis auklėjimo veiksnys. Jos poveikis priklauso nuo dorinio jos lygio. Šeima – maža visuomenė. Šeiminio egoizmo pavojus.

2. *Visuomenė* – Prigimtinis auklėjimo veiksnys. Šalutiniai auklėjimo veiksniai – mokykla, kariuomenė, organizacijos. Jos valstybei padeda visuomeninio auklėjimo darbe.

3. *Mokykla* – veikia per dėstomą visuomenės mokslą ir visuomeninius pamokymus. Taip pat ji turėtų veikti per kitas disciplinas ir mokinių savi Valdą.

4. *Kariuomenė* – jos pagrindiniai auklėjantys faktoriai – karių sąmoningumas ir patriotizmas. Tvarka, precizija, punktualumas, tačiau ne militarizmas.

5. *Bažnyčia* – Prigimtinis auklėjantis veiksnys – pusiausvyros, pastovumo, tvarkos, klusnumo, solidarumo ugdymas. Bažnyčia neturi būti abejinga blogiui.

6. *Įstatymai* – gali būti auklėjančiu veiksmiu, bet gali ir demoralizuoti visuomenę (dabartis!). Įstatymai turi skatinti iniciatyvą, o ne pavergti. Jie turi tarnauti pilieciams ir valstybei, teisesaugai, o ne valdžios ar partijos siekiui bet kokioms priemonėms išlaikyti valdžią.

7. *Spauda (žiniasklaida)* – jos įtaka – emocinis poveikis. Privalo laikytis moralinių normų ir neskatinėti visuomenėje antagonizmą.

8. *Organizacijos* – Susibūrimas jau savaime visuomenę auklėja. Jos turi veikti pasauležiūrinio ir reciprociteto (žr. 7 p.), bet ne partiniu principu.

Harmoningas veiksmių derinimas – prigimtieji ir šalutiniai veiksniai turi suderintai kartu veikti. Tai visuomeninio auklėjimo sėkmė.

Planingo visuomeninio auklėjimo mūsų susiskaldžiusioje ir pakrikusioje visuomenėje iš viso nėra. Bendruomeniškumas mūsų visuomenėje baigia

išnykti. Deja nei šeima, nei mokykla, nei bažnyčia (siaurąja institucionaline prasme), nei krikščioniškos organizacijos, formaliai vykdydamos savo veiklą, neturi didesnės įtakos ir neatlieka savo esminio visuomenės auklėjamojo-dorinamojo uždavinio. Kitaip tariant, pozityvi, paremta krikščioniškomis vertybėmis, visuomenės platesnė socializacija nevyksta.

Kadangi visuomenė susideda iš žmonių, kurių dauguma nėra pasiekę tinkamo lygio visais trimis pilnutinio ugdymo aspektais ir yra vadovaujama tokio pat ar net žemesnio lygio asmenų, tai šiomis sąlygomis visuomenės, tautos bei valstybės visapusiškas atgimimas ir tobulėjimas yra neįmanomas. Būtina atsisipirti „gyvenimo inercijai, kuri lygiai pasireiškia ir senovės šablone ir naujovės madoje“ [13]

Todėl Šalkauskis savo pilnutinio ugdymo sistemą, orientuotą labiau į atskiros asmenybės visapusišką ugdymą, papildė dar „Visuomeninio auklėjimo“ [2] koncepcija, pateikdamas krikščioniškos socializacijos idealą. Viršuje pateikėme paties Šalkauskio sudarytą „Visuomeninio auklėjimo“ veikalo planą, autoriaus pažymėtą atskirų skyrių antraštėse, mano – kiek sutrumpintą ir paredaguotą. (Schema 2) (Skliausteliuose įterptos replikos mano – J. Š.). Šalkauskis pažymi, kad „visuomeninis auklėjimas sudaro vieną pilnutinio ugdymo atžvilgi, su kuriuo privalo skaitytis visos pedagogikos mokslo sritys“ [2].

Visuomeninis idealas, kaip ir kiekvienas idealas nėra pilnai pasiekiamas, bet duoda visuomeniniam veikimui kryptį. „Nei visuomeninės tikrovės netobulumas nei priemonių menkumas niekados nepaliuosuoja nuo linkmės į nelygstamą visuomeninį idealą; o kadangi iš jo esmės nuosekliai plaukia demokratiškas jo supratimas, tai linkmė į demokratizmą pasilieka teisinga ir mūsų laikams.“... „Idealizmo ir realizmo suderinimas turi ypatingos reikšmės visuomeninės santvarkos organizavimui ir palaikymui“... „Visuomeniniai žmonių nusiteikimai yra jau artimesni visuomeninio auklėjimo tikslams, nes jie siekami tiesioginėmis visuomeninio auklėjimo priemonėmis.“ [2].

Mūsų gyvenamuoju laikotarpiu akcentuojamos žmogaus teisės, visai neminint jų pareigų ir moralinės bei teisinės atsakomybės už savo veiks-

mus. Teisėsauga dažniausiai suklumpa ant kolektyvinės atsakomybės, kada nusikaltimai akivaizdūs kiekvienam, o kaltųjų prokuratūra neranda. Jau aukštesnėse gimnazijų klasėse turėtų būti dėstomas visuomeninis mokslas, į kurį įeitų teisės, politikos, ekonomikos ir sociologijos pagrindinės sampratos. Naivus teiginys, kad „rinkos ekonomika viską sutvarkys“, kaip matome iš jos rezultatų, yra niekuo nepagrįstas. Tik susipažinęs su šių mokslų pagrindais ir išsiugdęs logišką kritinį mąstymą pilietis galėtų realiai vertinti visuomeninio ir politinio gyvenimo reiškinius, nepasiduoti populistinėms vilionėms ir sąmoningai dalyvauti visuomeninių organizacijų veikloje.

Visuomenės gyvenime labai svarbus yra klusnumas įstatymui ir būtiems teisingiems valdžios įsakymams. Tačiau tai ne aklas vergiškas klusnumas, atsisakant savo proto ir sąžinės balso vertinant įsakymų teisėtumą ir moralumą. Visuomeninė drausmė yra būtina, bet ji turi būti palaikoma teisėtomis, o ne represyvinėmis ekonominėmis ar diktatoriškomis priemonėmis, reikalaujančiomis vergiško paklusnumo. Niekas taip nežlugdo žmogaus asmenybės, kaip vergiškas paklusimas brutaliai prievartai.

Mūsų visuomenės nelaimė yra tai, kad neturime tikrai autoritetingų, nesuinteresuotų asmenine nauda, nepriklausomų ir teisingų vadų – „Tikras vadas nesuveda nieko į save, tačiau dirba ne sau, bet idėjai, nes ugdydamas savo bendradarbius, jis iš tikro pats auga jis sužadina atsidėjimą vykdomiems uždaviniais. Jis apsisupa gabiais asmenimis ir paskatina juos augti.“ [2]

Sunkumų ir problemų kelia politinis auklėjimas. Jis „sudaro sudedamąją visuomeninio ugdymo dalį, be kurios ugdymas negali būti pilnutinis, t. y. integralinis, ir negali paruošti žmogaus visoms gyvenimo sritims...“

Tačiau jis „negali būti nelygstamai neutralus atžvilgiu į visas visuomenės grupes.“ „Apolitinis jaunuomenės auklėjimas yra fikcija, kuria gali operuoti nesusipratėliai ar politiniai aferistai...“

„Lojaliai statant politinio auklėjimo klausimą, tenka vadovautis *reciprociteto principu*, t. y. kiekvienai konfesinei, tautinei arba šiaip jau ideologinei grupei pripažinti principialiai bei faktinai tiek teisių į savo jaunuomenės auklėjimą, kiek jų reikalaujama sau.“ [2].

Ekonominis ir politinis auklėjimas turi būti paremtas doros principais. Jie šioje srityje kylančio kapitalizmo sąlygomis buvo apibrėžti Leono XIII enciklikoje „*Rerum Novarum*“. Turtas uždeda solidarumo su vargstančiais ir pagalbos jiems pareigas. „Iš kurgi kyla tas visas blogis, prieš kurį pasisako enciklika *Rerum novarum*, jeigu ne iš laisvės, ūkinėje ir visuomeninėje veikloje atitrūkusia nuo tiesos apie žmogų?“ [2] Tai ypač aktualu įsisamontinti dabar – egoistinio ekonominio pragmatizmo laikais, didėjant socialinei atskirčiai.

Tautinis auklėjimas privalo ugdyti tautiečiuose patriotizmą, savo tautinės kultūros puoselėjimą, bet apsaugoti ir nuo vienašališko nacionalizmo, kaip ir nuo kosmopolitizmo, vedančio į nutautėjimą. Tautinis auklėjimas turi būti papildytas tarptautiniu, ugdančiu platų tarptautinį bendradarbiavimą tuo pat metu išlaikant savo tautinę individualybę ir gerbiant kitų tautų bei tautinių mažumų patriotinius jausmus. Tautinį patriotizmą reikėtų skirti nuo nacionalizmo, etnocentrizmo ir nuo tautiškumą neigiančio pilietiškumo. Tautinėse valstybėse patriotizmas yra pilietiškumo pagrindas. Konsitucijos preambulėje ir 2-am straipsnyje („Lietuvos valstybę kuria Tauta. Suverenitetas priklauso tautai“, t. p. ir kitur aiškiai atskirtos lietuvių tautos, kaip etninės individualios bendrijos ir kaip Lietuvos Respublikos piliečių teisės ir pareigos. Tautos „sukūrusios valstybę“ ir kitų Lietuvoje gyvenančių tautų teisių pilnasulyginimas reikštų ne lietuvių tautos kokias tai privilegijas, o jos prigimtines teises, apibrėžtas Konstitucijoje atėmimą.

Taigi lietuvių tautą reikėtų skirti nuo Lietuvos arba pilietinės tautos, kuri dabar dažnai propoguojama. Toks tautos sampratos iškraipymas prieštarauja Konstitucijai ir veda į tautinės tapatybės ir kultūros praradimą, o tolimesnėje perspektyvoje – į nutautėjimą. Autentiškas patriotizmas su ksenofobija ar nacionalizmu, kaip dabar dažnai teigiama, neturi nieko bendra. Tai tiesiogiai pagrįsta veikalo „Lietuvių tauta ir jos ugdymas“ [3] kur penktojo skirsnio „Tikras patriotizmas ir jo reikšimosi lytys“ II 3 skyrelyje: „Patriotizmas kaip pagrindas tinkamam sugyvenimui su kitomis tautomis“ kur rašoma „Kai sakoma, kad žmogus privalo mylėti savo artimą kaip save tai ir patriotas privalo mylėti kitas tautas kaip savąją. Tačiau tegalima kalbėti ne apie faktinę, arba psichologinę, bet apie moralinę tolygu-

mą.“ [3]. Todėl du patriotai, suprasdami vienas kito jausmus savajai tautai, gali ramiai ir argumentuotai išsiaiškinti visus nesutarimus. Du nacionalistai arba šovinistai niekuomet to padaryti nesugebės. Keleta šiuolaikinių autorių irgi atkreipė dėmesį į tautiškumo ir patriotizmo svarbą, jų ryšį su pilietiškumu ir atskleidami tautos ir valstybės sąryšį dabartinėje situacijoje (žr. pav. [14, 15]).

5. Pilnutinio ugdymo sistemos papildymas pereinant nuo ugdymo prie ugdymosi

Pilnutinio ugdymo sistema kartu su visuomeniniu auklėjimu ugdymo procesą vertina kaip vykdomą išorinių veiksnių – pedagogų ar visuomeninių institucijų (žiūr. 2 schemą). Tačiau visapusiško ugdymo sėkmei ne mažiau yra svarbūs paties ugdymo žmogaus savarankiško tobulinimosi kryptingumas ir tiesioginės asmeninės pastangos, susietos su bendraminčių būrio kolektyvine veikla. Tuo labiau, kad Šalkausio akademinė ir visuomeninė veikla buvo nukreipta į būsimos tobulesnės visuomenės vadų ugdymą.

Tam tikslui paskutiniaisiais savo aktyvios veiklos metais, silpnėjant sveikatai ir nujaučiant savo gyvenimo saulėlydį, Šalkauskis paruošė „Gyvosios dvasios“ sąjūdžio projektą (1938) [13] ir „Inteligentijos koncepciją“ (1939) [16]. Tai buvo kaip jis pats pavadino jo „gulbės giesmė“ ir dvasinis testamentas. Jų turinys gali būti bendrais bruožais nesunkiai suvoktas iš 1-me ir 2-me prieduose pateiktų planų. Iš jų matome, kad abiejų koncepcijų turinys yra artimai susietas su krikščioniškosios socializacijos uždaviniais ir yra skirtas tautos ir valstybės dvasiniam elitui, sugebančiam nesuinteresuotai ir pasiaukojančiai vadovauti visuomenei, tautai ir valstybei.

Visos šiame rašinyje minėtos Šalkausio tautos ir visuomenės ugdymo gairės ir pastangos ta kryptimi neliko bevaisės. Katalikiškoji opozicija leido tokius iki šiol nepralenuktus žurnalistikos šedevrus kaip dienraštį „XX amžius“ ir kultūros žurnalą „Naujoji Romuva“, nedaug nuo jų atsiliko anksčiau leista ir kurį laiką Šalkausio redaguota „Ateitis“. Jaunesnės katalikų veikėjų,

daugumoje Šalkausio mokinių ir bendraminčių paskelbta deklaracija „Į pilnutinę demokratiją“, atspausdinta 1936 m. „Naujojoje Romuvoje“ turbūt yra lietuvių politinės ir socialinės minties viršūnė. Jau sirgdamas Šalkauskis toliau vystė tinkamiausios Lietuvai politinės santvarkos temą ruošdamas tuo klausimu didelį veikalą. Deja, ankstyva mirtis ir okupacija šį darbą nutraukė, o jau paruoštos to veikalo dalies rankraščiai sudegė Šiauliuose karo metu.

Išvados

1. Šalkausio pilnutinio ugdymo sistema, papildyta visuomeniniu, tautiniu ir tarptautiniu auklėjimu, mūsų visuomenės pažangai ir socializacijos sėkmei galėtų turėti išimtinai teigiamos įtakos
2. Asmenų, iš kurių sudarytas sociumas, visapusiško išprusimo lygis ir sociumo kokybė turi abipusės grįžtamosios įtakos.
3. Dabartinėje moralinėje, socialinėje ir kultūrinėje krizėje pilnutinio ugdymo sistema yra sunkiai pasiekiamas pedagoginis idealas. Tačiau kaip ir kiekvienas idealas jis turėtų nurodyti pozityvios raidos ir aktyvių pastangų kryptį.
4. Visi 2-je scheme nurodyti visuomeninio auklėjimo veiksniai neatlieka savo pagrindinių teigiamo visuomenės ugdymo pareigų. Deja, jie dažnai net veikia priešinga kryptimi.
5. Vadovaujančių sociumui asmenų moralinio, kultūrinio ir dvasinio išprusimo lygio įtaka yra didžiausia. Todėl savarankiško asmenybės tobulėjimo metodai ir pilnai susiformavusio vadovaujančio inteligento sąžiningai vykdomos pareigos, nurodytos Gyvosios dvasios ir Intelligentijos koncepcijose (žiūr. 1 ir 2 priedus) tautos ir valstybės pažangai turėtų lemti reikšmės.

Literatūra

1. Šalkauskis S. (1993) Studento S. Šalkausio laiškai kun. J. Tumui. Raštai III t. Vilnius: Mintis.
2. Šalkauskis S. (2002) Visuomeninis auklėjimas. Raštai VII t. Vilnius: Mintis.
3. Šalkauskis S. (1995) Lietuvių tauta ir jos ugdymas. Raštai IV t. Vilnius: Mintis.
4. Šalkauskis S. (1998) Pilnutinio ugdymo gairės. Raštai VI t. Vilnius: Mintis.
5. Kublickaitė R. (2008) Atvirai apie šiuolaikinio jaunimo vertybes. http://www.politika.lt/index.php?cid=9299&new_id=547602
6. Martišauskienė E. (2007) Mokytojų vertybinės nuostatos ir jų sklaida pedagoginėje veikloje. *Acta pedagogica vilniensia*, 19 t. Vilnius: VU leidykla
7. Radušis M. (2006) Vertybės – vaikų auklėjimo gairės. <http://www.bernardinai.lt/index.php?url=articles/46967>
8. Šalkauskis S. (2002) Fizinis lavinimas ir jo tikslai. Raštai VII t. Vilnius: Mintis.
9. Šalkauskis S. (2002) Lavinimo mokslas. Raštai VII t. Vilnius: Mintis.
10. Šalkauskis S. (2002) Dorinimo mokslas. Raštai VII t. Vilnius: Mintis.
11. Šalkauskis S. (2002) Estetinio mokslas. Raštai VII t. Vilnius: Mintis.
12. Šalkauskis S. (2002) Religinimo mokslas. Raštai VII t. Vilnius: Mintis.
13. Šalkauskis S. (1996) Jaunuomenė ir gyvoji dvasia. Raštai V t. Vilnius: Mintis.
14. Trakšėlys K. (2008) Etnopolitiškumas atvirojoje visuomenėje. Tiltai, 1.
15. Grigas R. (2001) Tautinė savivoka. Vilnius: Rosma.
16. Šalkauskis S. (1995) Inteligentijos koncepcija. Raštai IV t. Vilnius: Mintis.

III. Interviu

Atspausdinta „XXI amžiuje“, 2006 07 19

„Esu savo tėvo mokinys ir sekėjas“

Pokalbis su prof. Stasio Šalkauskio sūnumi
dr. Juliumi Šalkausku

Dr. Aldona Kačerauskienė

2006 m. gegužės pabaigoje Lietuvių katalikų mokslo akademija pasveikino savo narį fiziką dr. Julijų Šalkauską 65-ojo ir jo Tėvo 110-ojo gimimo jubiliejaus proga. Dr. J. Šalkauskas maloniai sutiko pasikalbėti ir su „XXI amžiaus“ korespondente.

Šnekučiamoms tame pačiame kambaryje, kuriame jau sunkiai sirgdamas gyveno jo tėvas prof. Stasys Šalkauskis (1886–1941). Čia su pagarba saugomi jo raštų tomai, asmeniniai daiktai, rankraščiai. Buto sienas puošia Julijos Paltarokaitės-Šalkauskienės (1904–1994) tapyti paveikslai. Daug portretų. Ji buvo sumaniusi nutapyti visas gausios Šalkauskių giminės portretus, tačiau nesuspėjo.

Aldona Kačerauskienė. Gerb. Juliau, kai mirė jūsų tėvas prof. S. Šalkauskis,ėjote vienuoliktus metus. Ar daug jūsų atmintyje išliko prisiminimų apie tėvą?

Julius Šalkauskas. Daug. Kartą, eidamas iš mokyklos, kitoje gatvės pusėje pamačiau tėvą. Jis manęs nematė. Buvo žiema. Tėvas buvo apsirengęs kailiniais ir su kailine kepure. Tiesus, lieknas, ėjo normaliu žingsniu. Tokį tėvo portretą išsaugojo regimoji atmintis visam laikui. Prisimenu 1941 m. birželio 22–23-iosios nakties bombardavimą. Visas mūsų namas drebėte drebėjo. Tėvas sirgo, gulėjo ant sofos. Su visa patalyne persikraustė į vonios kambarį. Ten mums atrodė saugiausia vieta, nors krito sienų plytelės, byrėjo lubų tinkas. Tėvas buvo ramus. Iš prigimties jis nebuvo flegmatikas, gal daugiau cholerikas, tačiau labai gerai apvaldęs

*Dr. Julius Šalkauskas
su mama Julija 1986 m.,
švenčiant S. Šalkauskio
100-metį*

prigimtį, išsiugdęs išimtinai tvirtą valią. Iki pat mirties, kol turėjo sąmonę, dirbo. Kol pajėgė, rašė prie stalo. Paskui buvo padarytas specialus pultas darbui gulint. Nebepajėgdamas rašyti diktudavo žmonai, tai yra mano motinai. Ir mirties akivaizdoje neprarado valios kūrybai. Jis sakė: „Per ligą apgalvojau tiek, kad užtektų dešimčiai metų darbo tai parašyti“. Tačiau šiam darbui laiko jau nebebuvo duota.

Tėvas buvo gan linksmas, giedros nuotaikos žmogus. Iš universiteto jis grįždavo atsipalaidavęs, linksmas. Tada, vakarais, galėdavau su juo daug bendrauti. Tebegirdžiu jo juoką...

Poetas Justinas Marcinkevičius yra sakęs, jog vaikystėje, mirus jo motinai, jis supyko ant Dievo, net buvo nustojęs tikėti. Iš tiesų vaikystėje netekti tėvų yra labai skaudi patirtis... Tikrai labai skaudi. Tačiau man toks klausimas nekilo. Mačiau, kaip tėvas silpo. Per 1940 metų Kūčių vakarą dar visi sėdėjome už stalo. Tačiau jau suvokiau, kad gal kitų Kūčių tėvas nebesulauks. Graudžiai balsu pravirkau. Taip ir atsitiko. Jis mirė 1941-ųjų gruodžio 4 dieną Šiauliuose, savo tėvų namuose. Mirti visai nebijojo. Likau vienas Šiauliuose tarp moterų: senelė Barbora Šalkauskienė, užauginusi ir išauklėjusi devynių vaikų šeimą. dvi tėvo seserys ir mano mama. Prieš didįjį Šiaulių bombardavimą išvažiavome į ma-

mos tėviškę – Petrelių kaimą, prie Židikų. Laimingas atsitiktinumas, kad, prieš pataikant bombai į senelių namus, visi iš jų jau buvo pasitraukę.

Aldona Kačerauskienė. Kas iš didelės Šalkauskių giminės jums buvo artimiausi?

Julius Šalkauskas. Pirmiausia norėčiau paminėti vyriausią tėvo seserį Antaniną. Ji buvo nepaprasto proto ir inteligencijos moteris, apsiskaičiusi, išsilavinusi. Baigusi tris aukštąsias mokyklas. Su ja buvo galima kalbėtis visais klausimais, diskutuoti, aiškintis. 1945 metais mums su mama grįžus į Vilnių, mus globojo, rėmė tėvo vyresnysis brolis teisės profesorius Kazys Šalkauskis, už ką mes jam likome visuomet dėkingi. Jis man daug pasakojo apie tėvo jaunystę ir studentavimo metus, kadangi iš brolių Tėvui jis buvo artimiausias.

Aldona Kačerauskienė. Kokius geriausiai prisimenate tėvo draugus?

Julius Šalkauskas. Trečiadieniais iš universiteto Tėvelis dažnai grįždavo su prof. Juozu Eretu. Per vakarienę jie ilgai kalbėdavosi, aptardavo pasakutines naujienas ir Lietuvos reikalus. Kartą ar du per mėnesį pas tėvą susirinkdavo nemažas būrys profesorių: K. Pakštas, P. Dovydaitis, L. Karšavinas, M. Biržiška, A. Maceina ir kiti. Mama į tėvo kabinetą atnešdavo arbatos. Profesoriai diskutuodavo. Man su jais leisdavo būti ir tekdavo pasėdėti ant jų kelių. Į tas diskusijas, aišku, neįsitraukdavau, tačiau jų vartojamus tarptautinius žodžius ir mokslinius terminus įsidėmėjau. Kai bandydavau juos įterpti į savo vaikišką kalbą, visus prajuokindavau.

Vasarodavome prie Kačerginės esančiame Palankių kaime. Toje pat vietoje, kaimynystėje, vasarodavo skulptorius Juozas Zikaras su šeima. Netoliese savo ūkį turėjo prof. Jonas Vabalas-Gudaitis. Taip pat tėvas bendravo su prof. Tadu Ivanausku. Jie buvo kitos pasaulėžiūros ir interesų žmonės, bet tai netrukdė tėvui su jais nuoširdžiai bendrauti. Taigi tėvas bendravo su kitų pasaulėžiūrų žmonėmis, buvo tolerantiškas jiems ir jų galvosėnai. Tačiau niekada netoleravo blogio, netiesos ir negarbingo elgesio.

Man ypač didelį įspūdį paliko kun. prof. Pranas Kuraitis (1883–1964), su kuriuo teko prasmingai bendrauti jam grįžus iš sovietinio kalėjimo. Buvo labai gilus mąstytojas, parašęs fundamentalių veikalų iš neotomistinės filosofijos, tyrinėjęs lietuviškos filosofijos raidą. Daug diskutavome filosofijos ir pasaulėžiūros klausimais. Man siūlė ką nors kartu su juo parašyti. Tačiau aš jutau nesąs tokiam uždaviniui pasiruošęs. Be abejonės, polinkį į filosofinį man kylančių klausimų svarstymą ir susidomėjimą filosofija esu paveldėjęs iš tėvo. Tačiau tuo metu rimtai gilinausi į fiziką. Todėl šio pasiūlymo atsisakiau. Didelį įspūdį paliko jo pasakojimas, kaip jis kalėjime, laikomas visiškoje tamsoje ir izoliacijoje nuo aplinkos, išvengė gresiančios tomis sąlygomis psichikos krizės. Tuo tikslu jis skirdavo sau kasdien vis naują filosofijos problemą ir visą dieną apie ją intensyviai mąstydavo. Mane iki šiol žavi toks valingas ir racionalus pasipriešinimas grėsmingam kritinių aplinkybių poveikiui.

Aldona Kačerauskienė. Prašom papasakoti, kaip susidomėjote fizika. Ar tik todėl, kad sovietmečiu tai buvo vienas neutralių mokslų, toliausiai esantis nuo komunistinės ideologijos?

Julius Šalkauskas. Tikrai ne todėl. Mokantis 6–8 tuometės gimnazijos klasėse, man pasidarė labai lengva matematika, kaip permatoma loginė sistema. Mokytojas kartais net neklausinėdavo, o pavesdavo baigti įrodyti teoremą. Baigęs gimnaziją studijuoti matematikos nenorėjau, galvojau apie geologiją, chemiją, bet ir tie dalykai savaime atkritę. Fizika, jungianti matematiką su realybe, man atrodė įdomesnis, sudėtingesnis ir vertas pastangų dalykas. Tuo labiau kad gimnazijoje ją supratau daug blogiau negu matematiką. Mama norėjo, kad pasirinkčiau architektūrą. Tačiau nemokėjau piešti, mamos talento nepaveldėjau ir apie šią profesiją net negalvojau.

Studijuoti fiziką sekėsi. Gavau universiteto diplomą su pagyrimu. Įstojau į aspirantūrą Leningrado universitete molekulinės spektroskopijos srityje. Disertacijos vadovas – Vladimiras Čulanovskis, labai įdomi asmenybė ir žymus mokslininkas. Greitai įsitikinau, kad studijuoti ir savarankiškai dirbti mokslinį darbą yra du skirtingi dalykai. Tuo la-

biau kad mano pasiruošimas tam buvo nepakankamas. Buvau pasiryžęs įveikti visus sunkumus. Tačiau, gavęs temą ne pagal savo galimybes ir persidirbęs, po glandų operacijos susirgau ir patekau į ligoninę. Vėliau, po akademinų atostogų, sveikatai nedaug tepagerėjus, teko aspirantūrą nutraukti, grįžti į Vilnių ir viską pradėti iš pradžių.

1960 metais pradėjau dirbti Šlifavimo staklių gamykloje, kuri steigė Fizinių-cheminių tyrimų laboratoriją. Man teko tą laboratoriją kurti ir 10 metų jai vadovauti. Pradėjau persiorientuoti į naują fizikos sritį – atominę spektroskopiją ir spektrinę analizę, susijusią su darbu steigiamoje laboratorijoje. Po kelerių metų, sustiprėjęs ir sukūręs laboratoriją, pradėjau dirbti šioji tokį mokslinį darbą su VU studentais – praktikantais ir diplomantais. Tada pradėjau spausdinti pirmąsias publikacijas ir dalyvauti konferencijose spektroskopijos tema. 1969 metų rudenį įstoja į neakivaizdinę aspirantūrą Baltarusijos MA Fizikos institute atominės spektroskopijos srityje pas prof. A. Jankovskį. Disertacijos temą pasirinkau pats, kuri buvo priimta. Tačiau ir šį kartą ji man buvo per sunki. Susidūriau su daugeliu principinių ir techninių kliūčių. 1970 metais perėjau dirbti į MA Fizikos-matematikos institutą. Aspirantūrą baigiau 1974 metais be gynimo, o apgyniau tik 1985 metais, palaipsniui įveikęs visas šio darbo kliūtis.

Mama visada svajojo mane matyti profesoriumi. Deja, tokio lygio fizikoje nepasiekiau. Tačiau kad pasirinkau fiziką, nė kiek nesigailiu – ji man davė labai daug, žymiai daugiau, negu aš sugebėjau jai duoti. Iki šiol tebedirbu Teorinės fizikos ir astronomijos institute prie Vilniaus universiteto.

Aldona Kačerauskienė. Kaip jūsų šeimai sekėsi sovietmečiu? Ar patyrėte nemalonumų? Ar buvote persekiojami?

Julius Šalkauskas. Per pirmąją bolševikų okupaciją buvome pasmerkti tremčiai liepos mėnesį, tačiau tam sutrukdė karas. Mūsų išvežti nespėjo. Po karo mama ir dėdė Kazys, vyresnis tėvo brolis, su kurio šeima gyvenome viename bute, dirbo MA bibliotekoje. Mūsų bute lankėsi žy-

mūs žmonės: dr. Leonas Bistras, vysk. Mečislovas Reinys, Jonas Noreika-Generolas Vėtra ir kiti. Kasdien, kas savaitę laukė karo, tikėjosi, kad tai bus išsivadavimas iš sovietinės nelaisvės. Mūsų bute J. Noreika tarėsi su dėde dėl laikinosios vyriausybės sudarymo prasidėjus sukilimui karo atveju. Tačiau karas neprasidėjo, išlaisvinimas neatėjo. Buvo suimtas J. Noreika, prof. P. Juodelė, su kuriuo tuo pačiu klausimu buvo tartasi, mamos bendradarbė Julija Lozoraitytė-Vaiciekauskienė ir kiti. Mama, eidama į darbą, nešdavosi lagaminėlį šiltų drabužių, tikėdamasi, kad ir ją greitai suims. Tačiau nesuėmė nei jos, nei dėdės Kazio. Kodėl?

Saugume tais metais turėjo didelės įtakos aukšti žydų tautybės pareigūnai. Dėdė vokiečių okupacijos metais dalyvavo gelbėjant žydus – kartu su apskrities viršininko pavaduotoju išdavinėjo jiems pasus lietuviškomis pavardėmis ir išsiųsdavo į kaimą. Taip daugelis jų išsigelbėjo. Manau, kad tai buvo viena priežasčių, dėl kurios nepatyrėme nei Sibiro tremties, nei lagerių.

Provokacijų ir sekimo būta. Pavyzdžiui, prieina toks tipas prie manęs, paduoda ranką ir pradeda kalbinti, agituoti, atseit jaunimui reikia burtis, ką nors daryti. Nesileisdavau su tokiais į jokias kalbas. Sakydavau: „Aš jūsų nepažįstu“ ir nusisukdavau. Išsėmę savo gražbylostę, kartais priminė: „Esate žymių tėvų vaikas ir visi jus pažįsta“, jie turėdavo tik pasišalinti.

Aldona Kačerauskienė. Iš tiesų esate žymių žmonių – filosofijos ir pedagogikos profesoriaus ir gabios dailininkės – vaikas. Ką jums reiškia būti tokių tėvų sūnumi? Viename straipsnyje rašėte, kad esate savo tėvo mokinys ir sekėjas. Prašytume apie tai papasakoti plačiau.

Julius Šalkauskas. Žymių žmonių sūnumi būti nelengva, nes vien dėl kilmės ar ir dėl mano būdo savybių žmonės mane nerealiai pervertindavo, susidarydami pernelyg gerą nuomonę apie mano gabumus. Ir būdavo labai skaudu, kai aš tos nuomonės nesugebėdavau patvirtinti. Kildavo pernelyg aukšti reikalavimai sau, neatitinkantys mano realių galimybių. Tokia situacija ne kartą kartodavosi.

Mokytojai vaikystėje man kartais sakydavo: „Tokių rimtų tėvų vaikas ir toks išdykęs“. Iš tikrųjų nuo pat vaikystės buvau judrus, smalsus, išsiblaškęs, išdykęs. Laipiodavau spintomis, knygų lentynomis, visokių išdaigų pridarydavau. Kartą dariau „eksperimentus“ su degtukais ir spiritu. Vos nepadegiau buto. Savo kolegoms tėvas pusiau rimtai, pusiau juokais sakydavo, kad „studentus lengviau auklėti negu savo sūnų“. Už vaikiškas išdaigas buvau pabaramas. Tačiau už melą ir veidmainiavimą tėvas griežtai bausdavo.

Žaidžiau su bendraamžiais Kačerginėje ir radome smilkstančią nuorūką. Nusprendėme visi „vyriškai“ užrūkyti, ką ir padarėme. Pamatęs tai, tėvas pasikvietė mane į vasarnamio verandą, perrišo įėjimą į ją baltu siūlu ir pasakė: „Čia tavo kalėjimas. Neturi teisės už šio siūlo išeiti“. Netrukus grįžta mama ir klausia: „Kodėl neatbėgi manęs pasitikti?“. „Negaliu, esu kalėjime“, – atsakau.

Vaikystėje, o ir vėliau buvau ir tebesu labai smalsus. Vartydavau tėvo lentynose sudėtas iliustruotas knygas, enciklopedijas, vėliau daug skaitydavau ir vis klausinėdavau: kas tai, kodėl taip, o ne kitaip, ir t. t. Jau eidamas į mokyklą, kartą paklausiau tėvo apie tikybos pamokose minimą Švenčiausiąją Trejybę. Kaip suprasti, kad trys asmenys sudaro vieną esybę? Jis paėmė lapelį popieriaus, nubraižė trikampį ir man parodęs tarė: „Žiūrėk, trikampis vienas, o kampai trys“. Mano vaikiškam protui šio paaiškinimo visai pakako. Ir vėliau, kritiškai formuodamas savo pasaulėžiūrą, niekada neturėjau abejonių dėl Dievo buvimo. Fizikos studijos šį įsitikinimą tik sustiprino. Blogio problema taip pat nekankino. Dievas žmogui paliko laisvą valią. Žmogus pats pasirenka gėrį ar blogį ir anksčiau ar vėliau sulaukia to pasirinkimo pasekmių.

Paaugęs, jau gimnazijoje ir vėliau, pradėjau tyrinėti reiškinius, bandžiau išsiaiškinti stebimų reiškinių priežastis. Tuo laiku pradėjau intensyviai skaityti tėvo raštus, jo rankraščius ir kitą filosofinę literatūrą. Tėvo gyvenimiški principai, su kuriais susipažinau ne tik iš jo raštų, bet ir iš artimųjų pasakojimų, man padarė didelį įspūdį. Jų požiūriu ban-

dydavau tais sudėtingais pokario laikais vertinti gyvenimo reiškinius ir savo elgesį ir jį koreguoti.

Virš tėvo rašomojo stalo kabėjo lotyniškas užrašas, kurį jis pats man išvertė: „Tiesa yra didi ir ji nugalės“. Kitas jo mėgstamas posakis buvo toks: „Žmogus privalo gyventi tiesoje, mąstyti, kaip gyvena, kalbėti, kaip mąsto“. Straipsnyje apie dvasinę jaunystę jis ragina: „Būkime jauni ir džiaugsmingi... dirbkime ateičiai... nepraraskime optimizmo“. Tokių principų jis pats gyvenime griežtai laikėsi, o savo stiprios valios ir sistemingumo dėka, nepaisant labai silpnos sveikatos, daug pasiekė.

Iš viso to susidarė labai harmoningas tėvo asmenybės, jo mąstymo vaizdas. Savo raštuose, kaip ir gyvenime, jis buvo nuoseklus, racionalus, visur logiškas. Toks buvo ir jo raštų bei paskaitų stilius. Dėstomos mintys įpareigodavo mąstyti, apsispręsti ir veikti: „Žmogus, kuris tik kalba apie aukštus idealus, bet nieko nedaro jų pergalei gyvenime, iš tikrųjų jokių idealų neturi“. Taigi jo mintys ir darbai yra ir man visada buvo labai įpareigojantys.

Aldona Kačerauskienė. Prof. S. Šalkauskis pelnytai laikomas ateitininkijos ideologu. 1927–1930 metais jis vadovavo ateitininkijai, suformulavo pagrindinius ateitininkų principus, nurodė pareigas. Jūsų mama J. Šalkauskienė aktyviai dalyvavo Lietuvoje atsikuriant ateitininkams. Tačiau jūs esate skautas, dabar skautininkas. Kodėl ne ateitininkas?

Julius Šalkauskas. Skautų ir ateitininkų principai yra beveik tie patys, skiriasi tik metodai. Man skautų metodai yra artimesni. Su jūrų skautais mane suartino buriavimas, kurį kultivuoju jau per 40 metų. Be to, skautai yra silpnesnė, susiskaldžiusi organizacija. Todėl esu su skautais. Skautams ir ateitininkams reikėtų glaudžiau bendradarbiauti. Iš to abiem organizacijoms būtų naudos. Tai tiesiogiai buvo nurodyta S. Šalkauskio „Ateitininkų ideologijoje“ (p. 44–45).

Šalkauskių giminė susirinkusi paminėti prosenelio Petro Šalkauskio 200-ąją gimimo sukaktį 2006 m. rugpjūčio mėn., prie seniausios Joniškio parapijos Kalnelio kapinių koplyčios, Joniškio seniūnijoje.

Aldona Kačerauskienė. Pirmieji S. Šalkauskio „Raštų“ tomai, pradėti leisti 1990 metais dideliais, net 20 tūkst. egzempliorių tiražais, buvo greitai išpirkti. Vėliau išleisti tomai užsigulėjo knygų lentynose. Kodėl susidomėjimas S. Šalkauskio kūryba nuslopo?

Julius Šalkauskas. Netenka stebėtis, kad S. Šalkauskis ir jo raštai dabar, praktinio liberalizmo ir materializmo laikais, nėra populiarūs nei visuomenėje, nei tarp jaunimo, nei net tarp ateitininkų. Juk daug paprasčiau, lengviau ir maloniau pacituoti kokią apibendrintą formuluotę, dalyvauti bendruose renginiuose ar apeigose, negu detalai studijuoti, kas po tomis formuluotėmis slepiasi, išnagrinėti konkrečiai keliamus tikslus, apsispręsti ir veikti ta linkme. Tačiau dabartinė moralinė ir iš jos kylanti visapusiška mūsų visuomenės krizė reikalauja veiksmingos akcijos, kurios gairės nubrėžtos S. Šalkauskio raštuose.

Aldona Kačerauskienė. Dėkojame už pokalbį.

Atspausdinta „Kultūros barai“, 2012, liepos 16, Nr. 6, p. 69–74 (6)

Inteligentijos pesimizmas ir pasyvumas man nepriimtinas

Su Julium Šalkausku kalbasi **Edita Degutienė.**

Edita Degutienė. Šalkauskiai priskiriami žymiausioms Lietuvos inteligentų šeimoms. Dar Mykolas Biržiška knygoje „Lietuvių tautos kelias į naują gyvenimą“, kalbėdamas apie mūsų tautai didžiai nusipelnčius, itin reikšmingus darbus nuveikusius žmones, greta Čiurlionių, Šalčių, Alseikų, Žemkalnių, Zubovų paminėjo ir Šalkauskius. Iškiliausia asmenybė – prof. Stasys Šalkauskis, kurio nuopelnus sunku net išvardyti. Tai vienas iš lietuvių filosofinės minties pradininkų, žymus pedagogas, paskutinis tarpukariu Vytauto Didžiojo universiteto rektorius, Lietuvos katalikų mokslų akademijos įsteigimo 1922 m. iniciatorius, o 1938–1940 m. jos vadovas. Nepaprastai svarus Šalkauskio indėlis į Lietuvos ateitininkų ideologiją – jis sudarė jų programą, o 1927–1930 m. vadovavo jų federacijai. Šis nepriklausomos Lietuvos veikėjas yra daugelio ne tik filosofijos, bet ir pedagogikos, kitų mokslo sričių veikalų autorius, katalikiškų žurnalų „Romuva“, „Židinys“, „Ateitis“ ir kitų redaktorius arba bendradarbis. Šalkauskio žmona Julija studijavo VDU lietuvių kalbą, mokėsi dailės pas Petrą Kalpoką ir Justiną Vienožinskį. Nors baigti Meno mokyklą sukludė karas, ji nutapė daugelio Šalkauskių giminės atstovų portretus. Jų vienturtis sūnus Julius Šalkauskas pasirinko ne filosofiją ar pedagogiką kaip tėvas, bet fiziką, tapo mokslų daktaru. Šalkauskas – Lietuvos katalikų mokslų akademijos narys, aktyvus skautas, etnografinių ekspedicijų dalyvis, sporto ir sveikos gyvensenos propaguotojas. Jo žmona Ritonė su bendraautore parengė pirmąją tikybos vadovėlį dvyliktoms klasėms, šiuo metu rengia tikybos pratybų vadovą.

Šalkauskiai ypatingi dar ir tuo, kad jų šeima palaikė glaudžius ryšius su iškiliausiomis Lietuvos asmenybėmis, o sovietmečiu jų bute Vilniaus senamiestyje rinkdavosi ne tik mokslo, kultūros šviesuomenė, bet ir disidentai, kunigai, partizanai. Apie šeimą, garsius, garbingus jos bičiulius, apie didikus Goštautus ir šių dienų Lietuvą dr. Julius Šalkauskas mielai sutiko pasikalbėti

Edita Degutienė. Tėvo motina, jūsų senelė Barbora Goštautaitė, kilusi iš LDK didikų Goštautų giminės, išaugo lenkiškos kultūros apsuptyje. Ar ji laikė save lenke? Kokia kalba su ja bendravote? Ar senelė ką nors pasakojo apie garsiuosius savo protėvius Goštautus, palikusius tokį ryškų pėdsaką Lietuvos istorijoje?

Julius Šalkauskas. Sakoma, kad Goštautų giminė baigėsi su Alberto Goštauto sūnaus Stanislovo, pirmojo Barboros Radvilaitės vyro, mirtimi. Tačiau mūsų giminaičiai Goštautai tyrinėjo šeimos genealogiją ir pasirodė, kad Alberto Goštauto senelis turėjo brolių, kurie pradėjo gretimas Goštautų atšakas, pasiekusias mūsų laikus. Tai patvirtina ir faktas, kad mano senelės giminės herbas „Gabdank“ yra toks pat kaip ir Alberto Goštauto. Senelė Barbora išties kur kas geriau kalbėjo lenkiškai negu lietuviškai, nes buvo išauklėta lenkiškoje kultūroje. Turėjau galimybę nemažai su ja bendrauti, nes kai ji mirė, buvau jau vyresnės klasės gimnazistas. Seneliai ir tarpusavyje ir su vaikais šnekėdavo lenkiškai būtent dėl jos, bet aš ilgą laiką su ja kalbėjau lietuviškai, nes tik vėliau pramokau lenkų kalbos. O senelis Julijonas, gydytojas, buvo kilęs iš grynai lietuviškos šeimos, jo motina lenkiškai nemokėjo nei žodžio, tad kai ji atvažiuodavo aplankyti sūnaus ir marčios, abi vos susikalbėdavo. Barbora Goštautaitė pagimdė ir užaugino devynis vaikus. Didelių mokslų nebuvo baigusi, tačiau domėjosi viskuo, buvo labai apsiskaikiusi, gilinosi net į filosofijos klasikų knygas. Tais laikais tarp moterų tai buvo retas dalykas. Labai įstrigo jos žodžiai: „Juliau, tu negalvok, kad mes lenkai. Nors kalbame lenkiškai, mes visi esame lietuviai.“ Ji tikrai mylėjo Lietuvą. Jaunystėje, dar XIX a., tai gal buvo labiau LDK, bet XX a. pradžioje – jau etninės Lietu-

vos patriotė. Šeima gausi, namas didelis, todėl turėjo nemažai tarnų, su jais senelė stengėsi kalbėtis lietuviškai. Buitinę kalbą buvo pramokusi neblogai. Tad mano tėvas nuo vaikystės girdėjo ir lietuviškai šnekant, O gimnazijoje lietuvių kalbą neblogai įsisavino. Senelės žodžiai apie Goštautus mano atmintyje išdilo, labiau prisimenu tetos Janinos Goštautaitės pasakojimus: visi Goštautai buvę nenuoramos, karšti, choleriško arba sangviniško būdo. Vienas iš mūsų giminaičių Goštautų tarnavo Lietuvos kariuomenėje, dalyvavo nepriklausomybės kovose, bet susikivirčiojo su aukštesnio rango karininku ir užtvojo jam. Grėsė karo teismas, todėl pabėgo į Lenkiją. Tik tokias nuotrupas prisimenu apie Goštautus. Įdomų faktą išsiaiškinau jau pats, kai sovietmečiu dalyvavau etnografinėje ekspedicijoje prie Krakių, kur kadaise buvo Milvydų dvaras. Jo nelikę nė pėdsako, bet kaimo žmonių pasiteiravęs apie Milvydų dvarininkus išgirdau – ko gero, tai unikalus atvejis Lietuvoje – vien pačius geriausius atsiliepimus. Man sakė, kad dvarininkai mokėjo lietuviškai, nesididžiavo, draugiškai bendravo su kaimiečiais, o ištikus bėdai visada padėdavo. Daug ką byloja faktas, kad komunistams net kelis mano senelės brolius ir seseris ištrėmus į Sibirą, Milvydų kaimo žmonės rinkdavo pinigus, maistą ir siūsdavo jiems.

Edita Degutienė. Kaip atsitiko, kad jūsų tėvas, užaugęs vis dėlto lenkakalbėje šeimoje, be to, tais laikais, kai Lietuvoje buvo tiek daug lenkybės, tapo aktyviu lietuviybės rėmėju, įsitraukė į lietuvių atgimimo sąjūdį?

Julius Šalkauskas. Tai prasidėjo dar Šiaulių gimnazijoje. Iš 30 klasės mokinių tik 6 buvo lietuviai. Mano tėvas irgi laikė save lietuviu. Šešetą tų lietuviukų jis vadino „aktyvia lietuviška mažuma“. Jie gaudė ir skaitė slapta atgabentą spaudą – „Varpą“, kuris tuo metu dar ėjo, kitą nelegalią literatūrą, net ėmėsi versti Žemaitės raštus į lenkų, rusų kalbas. Kai grafų Zubovų dvaruose Ginkūnuose ir Aleksandrijoje vykdavo lietuviškos gegužinės, kur žmonės šnekėdavosi, dainuodavo tik lietuviškai, ten dalyvaudavo ne tik mano tėvas, bet ir vyresnysis jo brolis Kazimieras, dvi seserys. Visi jie draugavo su broliais Biržiškėmis, lankiusiais tą pačią

gimnaziją. Pagarba ir meilė lietuvybei ypač sustiprėjo, kai gegužinėse pradėjo lankytis tokios asmenybės kaip Juozas Tumas-Vaižgantas, pasakęs ugningą kalbą, kuri visiems padarė milžinišką įspūdį. Beje, tuose tautiška dvasia persmelktuose jaunimo susibūrimuose lankydavosi ir Vincas Mickevičius-Kapsukas, tada nusiteikęs kaip ir kiti patriotiškai. Dėdė Kazys paskui stebėjosi, kaip komunistai sugebėjo jį prisivilioti.

Patriotines mano tėvo nuostatas dar labiau sustiprino ekskursijos pėsčiomis po Lietuvą. „Aktyvi tautinė mažuma“ nuėjo iki Kurtuvėnų, kur susitiko su Povilu Višinskiu, vėliau apsilankė Tado Daugirdo dvare, pasiekė Dionizo Poškos Baublius, Šatrijos kalną, palei Dubysą keliavo iki Nemuno, iš kur garlaivių nuvyko į Kauną, iš ten traukiniu į Vilnių, užsuko ir į Trakus. Tėvas vėliau rašė, kad ši ekskursija sustiprino jo patriotizmą ir teigiamai paveikė sveikatą.

Edita Degutienė. Kas paskatino filosofijos įžymybę Šalkauskį intensyviai propaguoti krikščionybės tiesas ir kurti ateitininkų ideologiją?

Julius Šalkauskas. Jis augo ir brendė šeimoje, kuriai nekėlė abejonių du dalykai: krikščioniškas katalikų tikėjimas ir lietuviybė. Ateitininkai buvo tik viena iš tėvo veiklos sričių, anaip tol ne pagrindinė. Artėjo reorganizacinis ateitininkų suvažiavimas 1927 m. Palangoje. Jų ideologijos principus tėvas buvo parengęs iš anksto ir argumentuotai juos išdėstė suvažiavime. Tai, matyt, lėmė, kad buvo išrinktas Ateitininkų federacijos vadu. Ateitininkų idėjoms anuomet pritarė daugelis jo bičiulių, kurių jis turėjo tikrai nemažai. Beje, didžiuma Laikinosios vyriausybės narių buvo ateitininkai.

Tačiau savo gyvenimo užduotį jis, dar studijuodamas Šveicarijoje, suformulavo taip: „Tautos ugdymas per filosofiją.“ Ateitininkai buvo tik viena to ugdymo dalis. Be to, jis bendravo ir su skautais, juk net 70 proc. ateitininkų anuomet buvo ir skautai. Tačiau po 1926 m. perversmo, kai tautininkų režimas skautus faktiškai suvalstybino, tėvas nuo jų nutolo, nes, anot jo, tautininkai skautus pavertė savo rezervu. Dėl to manęs į vilkiukus nepasiuntė (*šypsosi*).

Edita Degutienė. Istorikai, kiti mokslininkai, nagrinėjantys Šalkauskio nuveiktus darbus, pripažįsta, kad be jo būtų sunku net įsivaizduoti XX a. pirmosios pusės Lietuvos intelektualinį gyvenimą. Jūsų šeima tarpukario nepriklausomybės metais puoselėjo tradiciją burti inteligentus, kad jie diskutuotų valstybei svarbiais klausimais. Kas rinkdavosi tėvų namuose Kaune. Kokie žmonės labiausiai įstrigo atmintin?

Julius Šalkauskas. Žinoma, visų gal neprisiminsiu. Ateidavo filosofų, politikų, rašytojų. Beje, tėvas palaikė puikiausius santykius ir priešingų pažiūrų žmonėmis, pavyzdžiui, su profesorium Jonu Vabalu-Gudaičiu, kuris vėliau, sovietmečiu, vadintas mokslinio ateizmo pradininku. Taip pat su Tadu Ivanausku, nors jis, gamtininkas natūralistas, laikėsi evoliucionistinio požiūrio, tad vargu ar buvo tikintis. Su visais rasdavo kalbą ir temų diskusijoms. Kartą per mėnesį tėvo kabinete susirinkdavo apie 10–12 žmonių. Tarp jų – profesorius Juozas Eretas, iškilus Lietuvos ir Šveicarijos mokslininkas, politikas, visuomenės veikėjas, filosofijos daktaras, literatūros istorikas, pats artimiausias tėvo draugas Kazys Pakštas, žymus geografas, politikas, rašytojas, keliautojas, irgi studijavęs Šveicarijoje. Garsus jo teiginys „Negalėdami kiekybe susilyginti su savo gausingais kaimynais mes privalome pakelti kiekvieno lietuvių kokybę“ aktualus iki šiol. Dažnai lankydavosi broliai Biržiškos, Levas Karsavinas, filosofas, klasikinės filologijos tyrinėtojas, VDU ir Bonos universitetų profesorius Vladimiras Šilkarskis. Suprantama, ateidavo ir Antanas Maceina, tėvo mokinys, vėliau jaunas dėstytojas. Tuose susirinkimuose man, dar vaikui, leisdavo dalyvauti, tačiau liepdavo netriukšmauti, nė žodžio nepratarti.

Antanas Maceina – tėvo mokinys, vėliau jaunas dėstytojas, beje, vienintelis be barzdos, kurią anuomet užsiaugindavo beveik visi.

Edita Degutienė. Šalkauskis troško Lietuvos visuomenę matyti kūrybingą, veiklią, „gyvos dvasios“. Niekada nepalaikė jokios kraštutinės ideologijos, radikalizmo, ksenofobijos, apskritai nepagarbos žmogui, neišsižadėjo demokratių vertybių, neapleido Lietuvos, nors buvo kviečiamas

dėstyti užsienyje. Mūsų kultūros, mokslo, politikos žmonės jis tarsi įpareigojo puoselėti visuomenės dvasines vertybes. Kokias dar jo skelbtas mintis laikote itin svarbiomis, žvelgiant iš šių dienų perspektyvos?

Julius Šalkauskas. Kazys Pakštas, sudėtingais 1940 m. pasitraukęs iš Lietuvos, labai kvietė tėvą su šeima vykti į Ameriką, kur jam buvo jau numatyta profesoriaus vieta Prancūzų universitete, net atsiuntė kelionei didelę pinigų sumą, bet tėvas padėkojęs tuoj pat grąžino ją siuntėjui ir nė nesuabejojęs liko Tėvynėje.

Vertas dėmesio jo požiūris į partijas. Nors daugelis manė tėvą esant krikščionių demokratų partijos šalininku, jis pabrėždavo esąs nepartinis. Krikdėmai buvo turbūt tolerantiškiausia iš to meto partijų, daug kuo jam artimi, bet laiške Antanui Smetonai jis vis dėlto rašė: „Nesidžiaugčiau, jei į valdžią ateitų krikščionys demokratai, ir neliūdėčiau, jei iš jos išeitų tautininkai.“ Labai griežtai kritikavo tautininkų režimą nuo pat pučo 1926 m. gruodį. Barė tiek ateitininkus, kurie prie jų prisidėjo, tiek krikdemus. Su pagrindiniu jų ideologu, žemės reformos autoriumi kunigu Mykolu Krupavičiumi tėvas daug diskutuodavo.

Įdomus dalykas, į kurį iki šiol neatkreiptas deramas dėmesys: 1936 m. Katalikų mokslų akademijoje darydamas pranešimą „Ideologiniai dabarties krizių pagrindai ir katalikiškoji pasaulėžiūra“ tėvas analizavo ano meto krizių priežastis, kurios dabar pačiu liūdniausiu būdu pasitvirtina. Pagrindinėmis priežastimis jis laikė liberalizmą ir principinį ekonomizmą, kai viskas priklauso nuo ekonomikos – jei situaciją reguliuoja laisvoji rinka, tai esą viskas gerai. Šitokios nuostatos daug kas laikosi ir šiandien. Liberalioji demokratija, jo teigimu, anksčiau ar vėliau išsigimsta arba į kraštutinę kairę, tai yra bolševizmą, kaip Rusijoje, arba į kraštutinę dešinę, tai yra nacizmą, kaip Vokietijoje. Tai irgi pasitvirtino. Su laukiniu kapitalizmu tėvas nesusidūrė, o tai trečioji išsigimimo priežastis.

Edita Degutienė. Šalkauskis mirė anksti, sulaukęs vos 55 metų. Kokį jį prisiminate?

Julius Šalkauskas. Tėvas mirė 1941-aisiais, kai man buvo 10 metų. Gerai prisimenu, kad buvo tvirto, valingo charakterio ir tai padėjo jam grumtis su ligomis, kurių patyrė daug – sirgo džiova, turėjo net tris infarktus. Tiems, kurie susidurdavo su juo tik auditorijose, universiteto koridoriuose, jis atrodė tarsi iš kito pasaulio: dvasingas, susikaupęs. O namuose būdavo linksmas, nuolat šypsodavosi, kantriai atsakinėdavo į „filosofinius“ mano klausimus. Buvo paprastas, draugiškas šeimos žmogus ir labai geras tėvas. Nemažai pasiekti, o ir įveikti ligas jam padėjo valinga nuostata laikytis geležinio režimo. Senelis gydytojas yra sakęs: „Jei ne tvirta Stasio valia, jis būtų miręs jaunystėje.“ Ryte po pusryčių tėvas dirbdavo savo kabinete, ten man buvo kategoriškai uždrausta įeiti, po pietų – trūks plyš valanda netrikdomo poilsio, tada eidavo skaityti paskaitų. Kadangi daugelis studentų dirbo, paskaitos vykdavo popiet arba pavakare. Trečiadieniais grįždavo su prof. Eretu, kuris buvo jo „informuojanti sistema“ – pranešdavo, kas vyksta šalyje, nes tėvas neturėjo laiko sekti įvykius, skaityti visus laikraščius.

Mane jis labai rimtai auklėjo. Kai neseniai per vieną seminarą pasakiau edukologams, kad gaudavau diržų, visi akis stulpu pastatė: kaip įmanoma – pagrindinis Lietuvos pedagogikos, edukologijos teoretikas lupdavo savo sūnų! Aš jiems paaiškinau, kad labai gerai darė, jei turėčiau vaikų, irgi griebčiau diržą dėl rimtų priežasčių. Svarbu, ar yra už ką.

Edita Degutienė. Ar okupacijos metais jūsų tėvai nebuvo persekiojami? Bolševikai turbūt laikė jus „pavojingais elementais“ tiek dėl kilmės, tiek dėl mokslinės, visuomeninės katalikiškos veiklos ir apskritai pažiūrų?

Julius Šalkauskas. Per pirmąją sovietų okupaciją nei tėvo, nei mamoms nepriėmė į jokią darbą. Tėvas kelis kartus ėjo į švietimo komisariatą, kuriam tada vadovavo Antanas Venclova, siūlėsi gimnazijoje mokytojauti, nes apie dėstymą universitete negalėjo net svajoti. Grįždavo šypsodamasis kaip visada, mama apsidžiaugdavo – na, turbūt sutarei su Venclova?

O tėvas: „Niekaip nepavyko. Tiesiog gaila buvo žiūrėti, kaip nepatogiai Venclova jautėsi atsakydamas man, ir šiaip, ir taip muistėsi, išsisukinėjo visas paraudęs, esą netinkama mano pasaulėžiūra, nors jis ir gerbia mane, bet mokytojauti neleis...“ Tada mama, kilusi iš pasiturinčių ūkininkų Paltarokų, baigusi VDU, be to, studijavusi tapybą, pradėjo vaikščioti ieškodama darbo, siūlėsi dėstyti lietuvių kalbą arba piešimą. Švietimo komisaras tada buvo jau Liudas Gira. Jis elgėsi su mama tiesiog chamiškai: net nepakviesdavo į kabinetą, sėdėdamas ant palangės prieškambaryje aiškino, esą mūsų šeimos ideologija yra labai kenksminga, Šalkauskio žmona negali dėstyti sovietinėje mokykloje. Materialiai mūsų šeimą tada rėmė, be to, savo bute priglaudė dėdė Kazys. Gerokai vėliau mamai pavyko įsidarbinti Vilniaus universiteto bibliotekoje.

Edita Degutienė. Šalkauskio skelbtos mintys darė įtaką visai Lietuvos šviesuomenei, be to, ir šiandien į jas daug kas gilinasi, jas vertina idealistinės krypties Vakarų Europos, net Amerikos intelektualai. O kaip tėvo pažiūros paveikė jus?

Julius Šalkauskas. Mokykloje mokiausi tikrai ne per geriausiai, buvau labai judrus, išsiblaškęs. Su šia yda man teko grumtis ir studijų metais, ir vėliau, kai jau dirbau mokslinį darbą. Vis dėlto gimnaziją baigiau su pagyrimu. Vyresnėse klasėse pradėjau skaityti tėvo rankraščius. Viską filtravau per savo smegenis, kritiškai svarstydamas, kas man priimtina, o kas – ne. Pagrindiniams tėvo teiginiams vis dėlto neradau jokios priežasties nepritarti, nes jie tvirtai, išmintingai argumentuoti, visos mintys aiškiai pagrįstos.

Taigi, galiu tvirtinti, kad mano pasaulėžiūrą išugdė tėvo mokslinis palikimas. Tiesa, tėvas prisipažino gimnazijos laikais patyręs religinę krizę, net suabejojęs Dievo buvimu. Aš su tuo nesusidūriau, nors dėl kai kurių apeigų, dėl liturgijos turėjau abejonių, gal ir šiandien jų likę, tačiau principinę pasaulėžiūrą perėmiau iš tėvo.

Edita Degutienė. Jūsų šeimos butas Vilniuje net ir gūdžiu sovietmečiu garsojo inteligentų susibūrimais. Sklido kalbos, kad jūsų mama, būdama jau vyresnio amžiaus, bet vis dar elegantiška, daili moteris, svečius vaišindavo tik savo gamintais skanėstais. Kūčių vakarienės, net tada, kai komunistinė valdžia griežtai draudė religines šventes, pasikviesdavo kunigų, tarp jų ir iš tremties grįžusį monsiorą Kazimierą Vasiliauską. Kas dar svečiuodavosi pas jus?

Julius Šalkauskas. Gilų išpūdį man paliko trys artimos mamos draugės. Tai Jadvyga Čiurlionytė, jauniausia M. K. Čiurlionio sesuo, kurios prisiminimai dar nebuvo atiduoti spausdinti, o prie mūsų stalo juos jau girdėjome. Ji pasakodavo nepaprastai gyvai, spalvingai. Čiurlionytė tyrinėjo folklorą, o aš 50 metų dalyvavau etnografinėse ekspedicijose, rinkau tautosaką. Kol neturėjau magnetofono, dainų tekstus tiesiog užsirašydavau, o melodijas stengdavausi įsiminti, taigi su Čiurlionyte turėdavome ką aptarti, jos nuomonė man buvo labai svarbi. Svarstydavome, kaip dainos keičiasi, keliaudamos iš lūpų į lūpas, ji buvo įsitikinusi, kad nuo to dainos tampa tik dar tobulesnės.

Kita nuolatinė viešnia buvo Beatričė Grincevičiūtė. Mano kambaryje stovėjo pianinas ir ji, akompanuodama sau, dainuodavo pamenu tuos išpūdingus koncertus.

Dar viena mamos draugė – ponė Eleonora Čarneckienė, buvusio ministro, ambasadoriaus Romoje žmona, labai įdomiai pasakodavo apie savo gyvenimą. Prieš karą jai teko pažinoti Mussolini, net kortomis su juo lošusi. Įstrigo skaudūs jos prisiminimai apie ilgus tremties metus prie Ledinuotojo vandenyno.

Pas mus lankydavosi daug žmonių. Vienas iš jų, su kuriais artimai bičiuliavausi, – Adolfas Raulinaitis, apie dešimt metų kalėjęs lageriuose, bet nepalaužtas nei fiziškai, nei dvasiškai. Tai buvo šviesi, išmintinga, aukštos kultūros asmenybė. Vėliau jis tapo Liaudies universiteto Kultūros fakulteto dekanu, daug prisidėjo prie Trakų pilies atstatymo, be to, buvo aukštos klasės paleografas – senovinių lotyniškų, lenkiškų, vokiškų, rusiškų rankraščių šifravimo specialistas. Šis nepaprastai išsilav-

nęs žmogus nuolat viešėdavo mūsų namuose. Ateidavo profesorė Vanda Zaborskaitė, pas kurią mes irgi dažnai svečiuodavomės, tekstologas Aleksandras Žirgulytis, vertėjas Dominykas Urba, profesorius Henrikas Horodničius su žmona, o atkūrus nepriklausomybę – Jadvyga ir Adolfas Damušiai, Juozas ir Ona Girniai, kunigas Vaclovas Aliulis ir kiti. Mūsų bute, ypač per mamos vardines, susirinkdavo 30–40 žmonių, ištiesdavom stalą, turėjom net specialų priedėlį prie jo. Ypatingu svečiu laikėme didžiulę visų susirinkusiųjų pagarbą kėlusį profesorių Serają Chan Šapšalą, dvasininką, pasaulinio masto tiurkologą, orientalistą, karaimų tautinį ir religinį vadovą. Jis dirbo Mokslų akademijoje ir artimai draugavo su mano dėde Kaziu Šalkauskiu. Su profesorium Šapšalu bendravau iki pat jo mirties. Tai buvo nepaprastai gilios rytietiškos kultūros žmogus. Per karą jis kaip įmanydamas gelbėjo karaimus nuo nacių represijų. Įrodė, kad karaimai tiek antropologiškai, tiek etniškai, tiek pagal kalbą yra tiurkų giminės, o jų religija, nors turi šiek tiek bendro su judaizmu,

Susibūrimas Julijos Šalkauskienės būte 1986 m. Iš kairės sėdi: V. Zaborskaitė, Raulinaitytė, J. Šalkauskienė; stovi: A. Raulinaitis, kun. tremtinys K. Vaičionis, R. Šalkauskienė, V. Rastenis, O. Martinaitienė, B. Miknevičius, A. Martinaitis.

bet jam netapati. Būdamas jau labai garbaus amžiaus, Šapšalas darė nepaprastą įspūdį savo išprusimu, intelektu. Ne veltui kadaise pats caras buvo išsiuntęs jį dirbti Persijos šacho vaikų auklėtoju. Tikslas, žinoma, buvo politinis – norėta suartinti Rusiją su Persija. Šapšalas praleido ten ne vienus metus.

Edita Degutienė. Jūsų butą KGB tikriausiai laikė „liaudies priešų, buržuazinių nacionalistų, kapitalizmo pakalikų lizdu“ ir, be abejo, sekė. Ar toji „priežiūra“ labai slėgė?

Julius Šalkauskas. Dar ir šiandien prisimenu, kaip mama uždėdavo ant telefono net tris pagalves, o šnekai pakrypus itin aštria politine tema, eidavom į kitą kambarį, sandariai uždarę duris, kad kagėbistai negirdėtų. Man, fizikui, tai atrodė juokinga, nes po 1960 m. jau buvo infraraudonieji lazerio spinduliai, reikėjo vieną iš jų tik nukreipti į langą ir viską lengvai iššifruoti langui veikiant kaip membranai. Neabejoju, kad buvome aky-lai stebimi. Juolab kad pas mus lankydavosi net partizanai. Vienas iš jų, padaręs man didžiulį įspūdį, buvo partizanų pasipriešinimo pirmaisiais pokario metais organizatorius generolas Vėtra – Jonas Noreika. Jis buvo artimas mūsų šeimos draugas, labai gerbė mano tėvą. Ir Štuthofio lageryje jis elgėsi didvyriškai, ir Lietuvoje. Kai grįžo iš lagerio, buvo paimtas į sovietų kariuomenę, bet netrukus demobilizuotas, nes karas baigėsi. Mano dėdė Kazys, dirbęs MA bibliotekos juriskonsultu ir direktoriaus pavaduotoju ūkio reikalams, užleido jam juriskonsulto vietą – Noreika buvo baigęs ne tik karo mokyklą, bet ir teisės fakultetą. Dėdė vertino jį kaip vieną gabiausių savo studentų.

Likimas mane suvedė ir su lakūnu Viktoru Ašmensku, kuris kartu su generolu Vėtra buvo devynis mėnesius kankinamas saugumo rūsiuose, paskui devynerius metus kalėjo lageryje. Generolas Vėtra buvo greit sušaudytas. Ašmenskas viską ištvėrė. Neseniai šventėme jo šimtmetį. Nors tokio garbaus amžiaus, į iškilmes jis atėjo su lakūno uniformos visa atributika ir pasakė susirinkusiems prasmingą kalbą. Užsukdavo pas mus beveik visi to meto disidentai, tarp jų – Nijolė Sadūnaitė, kuni-

gas Alfonsas Svarinskas, daugelis iš Čarnekių giminės. Mielas ir dažnas mūsų svečias buvo kunigas Vasiliasukas, po žiaurios tremties į Rusijos anglies kasyklas ir po priverstinio gyvenimo Latvijoje pagaliau sugrįžęs į Lietuvą. Nepaprastai tolerantiškas, draugiškas žmogus. Diskutuodavome, šnekėdavomės įvairiausiomis temomis: apie kultūrą, istoriją, literatūrą, filosofiją ir, žinoma, apie politiką, sovietinės santvarkos absurda.

Edita Degutienė. Tad kaip jums pavyko išvengti arešto, tremties?

Julius Šalkauskas. Manau, mūsų nesuėmė ir neišvežė todėl, kad vokiečių okupacijos metais dėdė Kazimieras nuo nacių gelbėjo žydus, o karui pasibaigus sovietų represinėse tarnybose ir jų vadovybėje žydų dirbo nemažai. Mūsų name vokiečių laikais gyveno Vilniaus apskrities ar miesto, tiksliai nežinau, vienas iš viršininkų, rodos, Kovera. Jis turėjo lietuviškų pasų blankų ir kartu su mano dėde vietoj žydiškų įrašydavo lietuviškas pavardes. Su tokiais dokumentais išsiųsdavo žydus į kaimą pas patikimus žmones. Šitai juos išgelbėdavo, o tai, esu įsitikinęs, vėliau, jau rusų okupacijos metais, padėjo mūsų šeimai išvengti kalėjimo ir Sibiro.

Edita Degutienė. Kaip manote, kodėl mūsų dienomis taip tolstama nuo Šalkauskio propagotų dvasinių vertybių? Gal tapome visai nebeatsparūs pinigų, linksmybių kultui? Kodėl taip lengvai pasiduodame kai kurių politikų, žiniasklaidos manipuliacijoms? Nejau iš tikrųjų dauguma lietuvių – mulkia, trokštantys, kaip teigia žiniasklaida, tik lėkštų, pigaus skonio TV laidų, skaitantys tik kriminalinius spaudos puslapius, kur aprašinėjami nužudymai, prievartavimai? Kaip jūs vertinate dabartinę mūsų visuomenę?

Julius Šalkauskas. Daug esu galvojęs apie tai. Padariau aiškią išvadą: šandien tiek visuomenė, tiek valdžia laikosi principo – jei būtų pinigų, viską išspręstume. Netiesa! Toks principinis ekonomizmas – nesąmonė! Aukso veršio garbinimas daro daug žalos, o jis, deja, labai įsigalėjęs. Dėl pinigų rezgamos intrigos, ieškoma kompromatų, atsiranda tarpusavio priešiškas. Piniguočiai dėl pavydo ir konkurencijos irgi susvetimėja.

O tie, kurie vargsta skursdami, neturi nei noro, nei laiko žmoniškiems santykiams, rūpinasi, kad kaip nors pramistų. Nesveikos konkurencijos esama ir tarp partijų, ir partijų viduje.

Kitas skaudulys – moralės nuosmukis. Šis reiškinys turi gilesnes šaknis. Libertarizmas, t. y. kraštutinis liberalizmas, postuluoja absoliučią individo laisvę, o ji neleidžia jam įsipareigoti nei konstitucijai, nei religijai, nei šeimai, nei valstybei. Postmodernistinė libertarizmo filosofija sukelia visišką chaosą galvose. Ačiū Dievui, kraštutinių liberalų Lietuvoje dar nedaug, bet pasaulyje ši tendencija jau ryškėja. Ir mūsų šalyje bandoma propaguoti absoliučią individo laisvę. Iš to randasi godumas, smunka moralė. Pramogų industrija, popmenas gadina estetinį skonį.

Menkėjant intelektui, visuomenė lengvai pasiduoda manipuliacijoms, visą informaciją ima iš televizijos, balsuoja už tuos, kurie dažniau pasimaivo ekrane. Televizijos sukvailinti žmonės lekia pirkti kuo daugiau daiktų, nori vis daugiau ir vis primityvesnių reginių. Būtent tai neša pelną. O idealistas patriotas, tikras inteligentas – menkas vartotojas. Štai kodėl melagingai aiškinama, esą žiniasklaida tik pildo visuomenės norus, derinasi prie jos skonio.

Bet kodėl mūsų tautos šviesuomenė atrodo tarsi susigūžusi? Kodėl intelektualai nenubrėžia visuomenei šviesesnės perspektyvos, nesuteikia egzistencinės vilties? Aplink girdime tik vaitojimus, kad Lietuva – baisi šalis, kad čia gyvena vieni niekšai, sukčiai, savanaudžiai... Ar nepasigendate išmintingo, autoritetingo balso, kuris keltų tautos dvasią?

Edita Degutienė. Šviesuomenė, intelektualai šiandien sudaro, deja, visiškai menką visuomenės dalį. Be to, nėra ryškių asmenybių. Jei atsirastų charizmatiškas žmogus, sugebantis patraukti mases, daug kas pasikeistų. Antai Brazauskas turėjo charizmą, gaila tik, kad jis vedė dviprasmišką politiką. Gerai prisimenu, kaip jis sakė: „Jeigu išeis iš Lietuvos tarybinė armija, kas gi mus tada gins?“ Bet nuo ko gi, jei ne nuo tos armijos, reikėjo ir reikia mus ginti?

Julius Šalkauskas. Inteligentijos pesimizmas ir pasyvumas man nepri-

imtinasi. Ji tikrai turėtų būti aktyvesnė. Intelektualai nieko nedaro, nes, matyt, yra įsitikinę, kad viskas nupirka ir nieko pakeisti neįmanoma. Tokias kalbas neretai girdžiu iš savo pažįstamų. Bet vis dėlto ne viskas perkama ir parduodama. Pavyzdžiui, tokio entuziazmo ir pasiaukojimo, koks buvo 1989–1990–1991 m., nenupirksi už jokių pinigų.

Klausėte, kodėl žmonės dabar tokie susvetimėję, kodėl bendrumo jausmas, ypač tarp vyresnės kartos, baigia išnykti? Nežinau. Mūsų šeimoje ir tarp mūsų bičiulių susvetimėjimo niekada nebuvo. Po mamos mirties bendravimas kiek prigeso, nes išmirė jos karta, mano ji jau irgi išeina. Bet aš su skautų sąjunga organizuoju pažintinius seminarus didelėms auditorijoms, rengiu diskusijas – siauresniame būrelyje nagrinėjame mokslinius, filosofinius klausimus. Tarp dalyvių dažnai būnu vyriausias, kiti – pradedant nuo studentiško amžiaus. Svarbu pasiūlyti gerą temą, tada atsirasi susidomėjimas ir užsimegs bendravimas.

Susibūrimas padainuoti. Iš kairės: Gediminas Jakubčionis, Marija, Julija, Vladas Motiejūnas, Vytautas Ciplijauskas, Ritonė, Julius, Ona Horodničiūtė, 1996 m.

Susvetimėjimas išnyksta, kai žmonės remiasi bendromis vertybėmis, bendra pasaulėžiūra, kai juos sieja suvokimas to, kas blogo vyksta aplinkui, kokios grėsmės kyla tautai, valstybei, ir ieškoma būdų tam blogiui įveikti. Jei nieko nedarysime, abejingai plauksime pasroviui, mūsų tauta, valstybė tikrai atsidurs ant išnykimo slenksčio. Vis dėlto tikiu, kad išliksime, laikui bėgant, daugelis dalykų keisis į gerąją pusę. Kad žlugus Sovietų Sąjungai, irgi niekas nebesitikėjo, tačiau šis stebuklas įvyko.

Edita Degutienė. Kita vertus, yra daug nepaprastai šviesių, šaunių žmonių, kurie atkakliai siekia mokslo ar verslo aukštumų, rūpinasi ne tik asmeniniais, bet ir Lietuvos reikalais. Apie juos per mažai žinome, bet jūs tikriausiai dažnai susiduriate su tokiais?

Julius Šalkauskas. Simfoninių koncertų salės būna pilnos, bažnyčios per sekmadienio mišias – taip pat. Ypač Vilniaus Bernardinų bažnyčioje gausu jaunimo. Yra daug puikių jaunuolių, kurie nepaprastai išprusę, visapusiškai lavinasi. Teko bendrauti su Tarptautinių santykių instituto studentais, maloniai nustebino, kokie jie šviesuoliai. Kitas pavyzdys: Kovo 11-ąją mudu su žmona lankėmės jaunimo organizacijos „Pro Patria“ renginyje – susidarė įspūdis, kad tai graži užuomazga su puikia ateities perspektyva.

Edita Degutienė. Esate sveiko gyvenimo būdo šalininkas: nevartojate alkoholio, nerūkote, iki šiol aktyviai dirbate protinį darbą, rašote straipsnius. Daug sportavote, o ir dabar kartais matau jus su kuprine ant pečių, su sportine apranga kažkur susiruošusį. Ką patartumėte kitiems, remdamasis savo patirtimi?

Julius Šalkauskas. Dar prieš ketverius metus buriavau, slidinėjau, anksčiau laipiojau į kalnus. Atsisveikinti su jais mudu su žmona nukeliavome net į Norvegiją. Ilgai slidinėjau kalnų slidėmis Sapieginėje ir Karpatuose. Buriavau ir slidinėjau iki 77 m. amžiaus. Žaidžiau lauko tenisą. Apėjau pėsčiomis didžiąją dalį Lietuvos, rinkdamas tautosaką. Dar ir dabar pas

mus į svečius ateina žmonių, su kuriais ne tik diskutuojame, bet ir padainuojame.

Jaunimui patariu aktyviai sportuoti, bet nepamiršti, kad būtina treniruoti ne tik raumenis, bet ir smegenis. Kaip tą daryti? Paprasčiausias būdas – skaityti rimtas knygas. Tačiau ne formaliai, o mąstant, įsigilinant. Aš pirmiausia perbėgu akimis tekstą, kad nuspręščiau, ar verta tą knygą skaityti. Jei taip, tada skaitau atkreipdamas dėmesį į svarbiausius teiginius, juos pabraukdamas ar kitaip pažymėdamas.

Beje, turbūt nedaugelis žino, kad smegenų darbas gali padėti atlaikyti baisiausius kankinimus. Antai iškilus filosofas ir teologas profesorius Pranas Kuraitis patyrė siaubingas kančias KGB kalėjimo rūsiuose, kur ištisus mėnesius buvo laikomas absoliučiai izoliuotas, visiškoje tamsoje. Anot psichologų, žmogus pajėgia tai ištverti ilgiausiai savaite. Tačiau kunigas Kuraitis, – jis man pats pasakojo, – užsibrėžė tikslą nepasiduoti. Kad neišprotėtų, kasdien mintyse visapusiškai gvildendavo koki nors filosofijos klausimą. Tai padėjo jam atsilaikyti – liko gyvas ir sveiko proto.

Antras smegenų treniravimo būdas – sekti mokslo naujienas, bandyti jas perprasti. Aš informacijos semiuosi internete. Trečias metodas,

Elbruso šlaite 4800 m aukštyje. 1973 08 18

Slidinėjimas Karpatų kalnų Gaverlos rajone. 1982 m.

Fizikos Instituto bendradarbiai kalnų slidinėjimo varžybų dalyviai prie Molėtų observatorijos. Iš kairės: G.Kakaras, 3-asis direktorius – J. Viščiakas, 5-asis V. Švedas, A. Stakišaitis, V. Gontis, J. Šalkauskas.

neleidžiantis smegenims atbukti, – tai rašymas. Ką tik baigiau rašyti pradinę medžiagą amerikiečių rengiamam tinklalapiui, kuris bus skirtas mano tėvui, jo veikalam. Pasirengti turėjau visapusiškai, dar kartą gilinausi į jo mintis, į kai ką pažvelgiau kritiškai. O dabar rengiu straipsnį apie terminus, sąvokas ir jų vartojimą. Taigi, domiuosi ne vien fizika ir ne vien Stasio Šalkauskio filosofija (*smagiai juokiasi*).

Edita Degutienė. Dėkoju už pokalbį.

Interviu. išspausdintas „Lietuvos bičiulių draugijos“ leidžiamame žurnale lenkų kalboje „Lithuania“ Varšuvoje 2000, Nr. 1(34), p. 43–70. Lietuviškas mano vertimas, suredaguotas lituanisto Vlado Motiejūno

Julius Šalkauskas apie save, savo šeimą ir naujausius įvykius Lietuvoje

Pastaba. Šis tekstas nevisiškai atitinka žurnalistės klausimus ir tuometinius mano atsakymus, įrašytus į magnetofoną. Interviu buvo skirtas lenkiškai publikai, kurią labiausiai domino polonizacijos-relituanizacijos reiškiniai mūsų šalyse. Tuo labiau, kad šiuo klausimu tarp lenkų ir lietuvių yra daugiausia nesusipratimų. Todėl pradėjau nuo senelių iš tėvų pusės, kurie labiausiai suformavo Šalkauskių šeimos tradicijas ir savo metu dalyvavo tiek polonizacijos, tiek relituanizacijos procesuose, išlikdami Lietuvos patriotais. Nors patriotizmo sąvoka XIX a. ir XX a. gerokai skyrėsi.

Jadwiga Siedlecka: Tamsta esat kilęs iš žinomos lietuvių intelektualų šeimos. Kokią įtaką Jums padarė šeima?

Julius Šalkauskas: Abi mano senelės buvo bajorės. Viena – iš žinomos Lietuvos didikų giminės, kita – iš smulkių žemaitijos bajorų. Mano kambaryje ant sienos kabo mano senelės iš Tėvo pusės portretas, tapytas mano Mamos, kuri buvo dailininkė. Senelė buvo kilusi iš Goštautų giminės. Ši pavardė yra gerai žinoma Lietuvos istorijoje. Dabar staiga atsirado du tos pačios kilmės giminaičiai užsienyje. Vienas iš jų yra man artimesnis giminaitis, t. y. Tėvo pusbrolio sūnus Pjeras, kuris gyvena Paryžiuje ir aktyviai tyrinėja Goštautų genealogiją. Jau trejus metus susirašinėja su viso pasaulio archyvais, rinkdamas medžiagą apie Goštautus ir beveik kasmet atvažiuoja į Lietuvą. Tai Pjeras Goštautas, kuris nemoka nei lietuviškai, nei lenkiškai, nei rusiškai. Šiaip taip su-

sikalbame ir susirašinėjame su juo tik angliškai. Neseniai atsiuntė mums Goštautų genealogiją. Lapas, ant kurio ji išspausdinta, yra beveik 6 m ilgio ir apie 1 m aukščio. Tačiau daug ką tenai reikėtų patikrinti. Kitas mano giminaitis juokauja, kad esame pusbroliai jau 200 metų. Jis dabar kritiškai studijuoja Pjero sudarytą genealoginį medį. Turi lietuvišką šeimą ir kalba lietuviškai be akcento. Jo istorija yra labai įdomi. Nebaigęs universiteto ir negynęs daktarato, tapo Bogotos universiteto profesorium, tai turbūt įmanoma tik Lotynų Amerikoje. Tačiau, kai persikėlė su šeima į Bostoną Šiaurės Amerikoje ir prisistatė vietinio universiteto rektoriui kaip Bogotos universiteto profesorius, rektorius pareikalavo iš jo diplomo ir daktaro pažymėjimo. Paaiškėjus, kad viso to nėra, rektorius paplojo jam per petį ir pasakė: *Jaunuoli, pirma baik universitetą, apgink daktaratą ir tada pasikalbėsime.* Įdomu, kad jis nuvykęs į New Yorko universitetą studijuoti ir tuo pat metu dirbdamas žurnalistu per keletą metų visa tai sėkmingai atliko. Tai rodo jo išimtinus gabumus ir inteligenciją. Tada, su visais reikiama dokumentais, vėl nuėjo pas Bostono universiteto rektorių, buvo priimtas ir greit tapo Bostono universiteto ispanų kalbos ir literatūros profesoriumi. Jis visai neseniai išvyko iš Lietuvos, kur Vytauto Didžiojo universitete dėstė ispanų kalbą ir literatūrą bei žurnalistiką. Dabar jau nedėsto, bet beveik kasmet atvažiuoja į Lietuvą. Turi sukūręs lietuvišką šeimą, kurioje išskyrus žentus – latvius, kalbama tik lietuviškai. Stasys Goštautas labai kritiškai peržiūrėjo Pjero paruoštą genealogiją, bandydamas atskirti abejotinus mitus nuo istoriškai dokumentuotų faktų. Daugelį dalykų jam tiesiog teko atmesti. Iki XIV amžiaus pabaigos faktus nuo mitų atskirti labai sunku. Tačiau pradedant XIV a. pabaiga ir XV a. pradžia faktų jau yra žymiai daugiau.

Iki šiol manėme, ir istorikai taip mano, kad Barboros Radvilaitės pirmasis vyras Stanislovas Goštautas yra tos Goštautų šakos paskutinis atstovas. Tačiau jo protėviai turėjo brolių ir tos šalutinės Goštautų šakos tęsiasi iki šiol. Viena tokia šaka, kuriai priklauso ir mano senelė iš Tėvo pusės Barbora Goštautaitė, yra kilusi iš Milvydų dvaro Kėdainių apskrity netoli Krakių. Taigi iš vietovių, Lietuvoje vadinamų Lauda. Iš šių apylinkių, kilo didelė dalis Lietuvos bajorijos. Ten gimė, pavyzdžiui, Česlovas Milošas ir

daugelis kitų žinomų Lietuvos bajorų. Taigi mūsų Goštautų šaka kilusi iš Milvydų, o prof. Stasio Goštauto – iš Žemaitijos. Tačiau šie abu mano pusbroliai jau šiais laikais mūsų giminiškais santykiais šias abi šakas sujungė.

Ką galėčiau pasakyti apie mano bajorišką kilmę (senelė iš Mamos pusės irgi buvo žemaičių bajoraitė – Jomantaitė) Nejauciū jokio pasididžiavimo tuo. Po nepriklausomybės atgavimo 1990 ar 1991 m. Lietuvoje susikūrė Lietuvos bajorų draugija. Kai kurie mano kolegos, priklausantys tai draugijai, ragino mane į ją įstoti. Į tai atsakiau, kad turiu svarbesnių reikalų. Tuo labiau, kad abu mano seneliai buvo kilę iš lietuvių valstiečių ir su bajorija tik tiek turėję bendro, kad abu vedė bajoraites. Atvirai kalbant, Lietuvos valstietijai turiu daugiau simpatijų negu bajorijai, nes ji išlaikė mūsų senovinę kalbą ir kultūrą bei apsaugojo nuo gresiančio visuotinio Lietuvos

Goštautų giminės pasaulinis susibūrimas Lietuvoje 2010 m. Suvažiavo iš JAV, Kanados, Australijos, Lenkijos, Prancūzijos (Prancūzijos Goštautai – kompanija 40 asmenybių su senyvu vienuoliu ir jaunu katalikų kunigu). Iš kairės sėdi 3-čias Julius su Stasiu Goštautu iš Bostono universiteto.

sulenėjimo. Nors labai gerbiu abi savo seneles. Deja, artimai pažinojau tik senelę Barborą, kuri mirė, kai aš jau buvau vyresniųjų klasių gimnazistas. Per visas šventes ir atostogas tradiciškai ją lankydavau ir daug su ja bendravau. Pradžioje kalbėjom lietuviškai, nes aš lenkiškai prieš karą visai nemokėjau. Jos kalba buvo tik buitiška, perpinta gausiais lenkiškais barbarizmais tokiais kaip „dzvanas“, „zerkalas“ ir pan. Bet susikalbėdavom visai neblogai. Be to, daug prisiklausydavau lenkų kalbos, nes visa šeima tarp savęs kalbėjo lietuviškai, o su ja lenkiškai, nes apie viską kalbėti lenkiškai jai buvo daug lengviau. Be to 1940 m. rudenį persikėlėm į Vilnių. Kieme beveik visi vaikai, su kuriais žaisdavom, kalbėjo tik lenkiškai ir aš su jais bendraudamas šiek tiek pramokau lenkiškai. Vėliau, kai aš pradėjau skaityti lenkiškas knygas su žodynu, tai pamažu pramokau lenkiškai daug geriau. Todėl po karo aš su ja jau galėjau šiaip taip kalbėti ir lenkiškai. Ji man papasakojo daug įdomių faktų iš Goštautų šeimos istorijos ir iš 1863 m. sukilimo. Gaila, kad tada visko neužsirašiau – būtų įdomi medžiaga. Aš kaip visuomet skubėjau ir neturėjau tam laiko. Tiesa, dėdės ir tetos man kai ką iš tų pasakojimų pakartojo ir mes su mano pussesere, gyvenančia Lenkijoje, papildėme senelės pasakojimą, apie jos motinos šeimos dalyvavimą 1863 m. sukilime pagal tai, ką jai papasakojo jos motina. Tai aprašiau atskirame straipsnyje.

Ji, nors nuo mažens buvo lenkų kultūros veikiamą, bet realiai gyvenime buvo karšta Lietuvos patriotė. Iki Didžiojo karo tas patriotizmas turbūt daugiau susijęs su Didžiosios Lietuvos Knigaikštystės istorija, bet, susikūrus nepriklausomai Lietuvos valstybei, senelė taip manė ir apie laisvą Lietuvą, niekuo nesusijusią su Lenkija. Vieną kartą ji tiesiai man paaiškino: *Juliau, tu nemanyk: mes kalbam lenkiškai, bet nesame lenkai. Mes lietuviai. Tik augome veikiami lenkiškos kultūros ir todėl mums lenkiškai kalbėti lengviau.* Visą šeimą išauklėjo lietuviais patriotais ir nepriklausomos Lietuvos veikėjais. Tai, nebuvo būdinga Lietuvos bajorijos daugumai, išskyrus gal žemaičių bajorų dalį. Dalis žemaičių bajorų XIX a. antroje pusėje pasirinko lietuviškumą ir lietuvišką kultūrą. Vienas pirmųjų tokių žemaičių bajorų pavyzdys buvo S. Daukantas, kuris studijavo Vilniaus universitete

vienu metu su A. Mickevičium, pirmas pradėjo rašyti romantišką Lietuvos istoriją lietuviškai. Tai darė žymią įtaką lietuvių tautiniam atgimimui. Dar Mickevičiaus laikais tautybė suvokiama buvo visai kitaip negu dabar. Tada buvo populiari sąvoka „Gente lituanus, natione – polonus” (Gentis – lietuvis, tautybė – lenkas).

Kalbant apie mūsų šeimą, būtina pažymėti, kad visos šventės – Kalėdos, Velykos, taip pat atostogos buvo švenčiamos pas senelę Šiauliuose. Suvažiuodavo visi 9 broliai ir seserys su šeimom. Senelė, sėdėdama gale stalo, aktyviai dalyvavo visuose pokalbiuose, viskuo domėjosi, mėgdavo pajuokauti ir pasijuokti. Visiem būdavo labai linksma. Senelis buvo visų labai gerbiamas žmogus Šiauliuose. Jis buvo didelis demokratas ir dirbo savivaldybės gydytoju beveik iki mirties 1933 m. Daugelį vargingesnių savo pacientų gydė veltui. Šiaulių visuomenės buvo išrinktas miesto burmistru, kuriuo dirbo nuo 1905 m. iki 1915 m. Kai jis mirė, buvo iškilmingai pagerbtas ne tik lietuvių, bet ir žydų. Miesto vyr. rabinas atėjęs meldėsi ir pasakė labai jautrių žodžių apie gyd. J. Šalkauskio nuopelnus žydų visuomenei. Prisimenu tetos Antaninos papasakojimą apie tai. Šalkauskių santykiai su žydais visuomet būdavo geri, o Kazys Šalkauskis net juos gelbėjo nuo pražūties nacių okupacijos metais. Su buvusiu Vilniaus apskrities viršininko pavaduotoju, turėdami tuščių pasų blankų, paruošdavo žydams lietuviškus dokumentus ir išsiųsdavo pas patikimus žmones į kaimą, kur jie išlikdavo. Tik taip galiu paaiškinti, kad mūsų šeima, turinti daug „kalčių” sovietų režimui, išvengė lagerių ar trėmimų. Tuo metu KGB valdžioje buvo įtakingų žydų – tik jų užtarimas galėjo padėti, kad okupantų represijos mūsų nepalietė. O pavojus buvo didelis. Mama dirbo Mokslų akademijos bibliotekoje Meno skyriaus vedėja. Į Mamos darbovietę kaip ir į mūsų namus, užeidavo daug sekamų ir persekiojamų asmenų – vienas iš partizanų vadų Jonas Noreika – „Generolas Vėtra”, vyskupas Reinys, prof. V. Karsavinas, kurie netrukus buvo ištremti į lagerius. Po J. Noreikos arešto greit buvo suimti visi su juo artimai bendravę, išskyrus mūsų šeimą, nors jis čia dažnai lankydavosi. Mama neretai aptikdavo saugumietį Baroną, stovintį už durų ir besiklausantį apie ką Mamos kabinete kalbama. Jonas Noreika buvo Lietuvos armijos kapitonas

baigęs ir teisės fakultetą. Tai vienas gambiausių mano dėdės teisės prof. Kazimiero Šalkauskio (1885–1960) studentų. Dėdė rekomendavo jį į MA bibliotekos juriskonsulto vietą. Apsigyveno jis pas mano tetą, nusipelnusią gydytoją Teodorą Vitortienę. Noreiką suėmus tetos bute surengta pasala. 12 dienų čia budėjo KGB darbuotojai ir nieko iš namų neišleisdavo. Apie tetą neturėjom žinių, ir aš jau buvau beeinąs pas ją į namus pažiūrėti kas su ja atsitiko. Laimei, mane kaimynai įspėjo, kad ten saugumo pasala, ir aš prie jos durų nepriėjau.

Kai Lietuvos jaunimas visiškai boikotavo vokiečių mėginimą sumobilizuoti lietuvius į SS diviziją (tokias divizijas turėjo latviai ir estai), vokiečiai areštavo žymiausius inteligentijos atstovus, kurie nespėjo pasislėpti. Areštuotas buvo ir J. Noreika. Karui baigiantis, buvo paimtas į sovietų armiją, bet karui pasibaigus – paleistas. Nors galėjo pasitraukti į Vakarus, kur jau buvo jo žmona ir duktė, bet prisiekęs Lietuvos karininkas laikė savo pareiga grįžti į Lietuvą ir kovoti su naujais sovietiniais okupantais. Dieną dirbdavo bibliotekoje, o naktimis – važinėdavo po Lietuvą ruošdamas dirvą naujam sukilimui ir formuodamas laikinąją vyriausybę laukiamo karo atveju. 1946 m. buvo suimtas, nuteistas ir 1947 m. sušaudytas.

Nacių represijos iki 1943 m. buvo daug švelnesnės negu Lenkijoje. Bet Lietuvai boikatavus vokiečių valdžios organizuojamą mobilizaciją į SS divizijas, vokiečiai labai sustiprino represijas Lietuvoje. Apie 50 žymių inteligentų buvo ištremta į Štuthofio koncentracijos stovyklą, o visos Lietuvos aukštosios mokyklos buvo uždarytos. Latvijos ir Estijos jaunimas paklusniai stojo į vokiečių kuriamas SS divizijas, ir tokių represijų tenai nebuvo. Vokiečiai bandė izoliuoti Štuthofe aktyviausią ir labiausiai įtakingą lietuvių inteligentijos dalį. Gestapas Kauno universitete ieškojo ir mano Tėvo, bet tai buvo porą metų po jo mirties. Naciai, kitaip nei bolševikai persekiojamųjų asmenų šeimų nelietė, ir mes nuo jų nenukentėjom.

Su lenkų visuomene taip pat esama nemažų nesusipratimų. Priežastis yra dvejopa: arba veikia istoriškai susiformavę stereotipai, arba trūksta objektyvios informacijos apie kitą pusę. Šie nesusipratimai būdingi abiems pusėms, ir aš, būdamas Lenkijoje, juos visą laiką bandžiau neutralizuoti,

objektyviai nušviesdamas faktišką padėtį. Pradžioje tai sunkiai sekėsi, nes esama tragiškų abipusių nesusipratimų, bet ilgainiui, bent jau inteligentijos sluoksniuose, gan žymios pažangos pavyko pasiekti. Tarpvalstybiniai ir prezidentų santykiai yra pakankamai geri, išskyrus keletą problemų. Paskutinė jų – tai autonomistų procesas. Turėdami visišką kultūrinę autonomiją, šovinistiniai veikėjai su Tomaševskiu priešakyje kelia reikalavimus, prieštaraujančius Lietuvos Konstitucijai. Tai jau panašu į politinės autonomijos reikalavimą, o su kuo Lietuvos valstybė sutikti negali.

J. Siedlecka: Ar Jūsų tėvo bendradarbių ratas Jums buvo pažįstamas?

J. Šalkauskas: Taip, Tėvo dėka vaikystėje pažinau beveik visus žymiausius Kauno filosofijos ir gretimų mokslo sričių profesorius. Daugeliui esu sėdėjęs ant kelių, bet, deja, buvau per mažas, kad galėčiau su jais bendrauti. Maždaug kartą per mėnesį jie rinkdavosi Tėvo kabinete, prasidėdavo bendra diskusija. Man buvo leista dalyvauti su sąlyga, kad nekalbėčiau ir netriukšmaučiau, to paisiau todėl galėdavau įeiti į kabinetą kada norėdamas. Prisiklausydavau tarptautinių mokslinių terminų, kuriuos dažnai pradėdavau sakyti ne vietoje, sukeldamas aplinkiniams gardaus juoko. Deja, dauguma tų mokslininkų žuvo kalėjimuose, lageriuose ar Sibire. Kita dalis, to išvengė, pasitraukė į Vakarus. Išimtis – prof. kun. Pranas Kuraitis, kuris iškentęs kankinimus kalėjime ir lagerį, būdamas jau vyresnio amžiaus, grįžo ir dar ne vienerius metus gyveno Kaune. Tai buvo išimtinai didelės inteligencijos, visapusiškai išsilavinusi, ir plačių pažiūrų asmenybė. Man teko laimėti keletą metų su juo artimai bendrauti. Daug iš jo sužinojau ir patyriau. Jis argumentuotai sukritikavo mano scientistine pažiūrą. Diskusijos su juo man buvo puiki argumentuoto mąstymo mokykla. Iki šiol esu jam dėkingas už man skirtą laiką. Pažinojau keletą jo mokinių. Jie manė „kad jis formalistas ir dogmatikas“. Jį arčiau pažinęs įsitikinau, kad tokia nuomonė klaidinga. Gal ši nuomonė susidarė, nes jo paskaitos nebuvo įdomiai skaitomos.

Įdomi ir svarbi jo paties patirtis kalėjime. Jį norėjo palaužti

sensorinės izoliacijos metodu (visiška tamsa, tyla, jokių kontaktų, bendravimo, orientuotis laike įmanoma tik pagal triskart per parą paduodamą nykų maistą). Tokį režimą sveikas žmogus ištveria ne ilgiau kaip savaitę. Po to prasideda haliucinacijos, ir jis visiškai sužlunga psichiškai. Kuraitis man pasakojo: „Juliau, jaučiau, kad greit su manim bus visai blogai ir ieškojau išeities. Sugalvojau kiekvieną parą skirti sau filosofinę problemą ir visą dieną apie ją mąstyti. Ir žinai – tai iš karto padėjo, tokį režimą ištveriau mėnesį ar kelis be jokių pasekmių.“ Galima įsivaizduoti, koks platus jo filosofinis mąstymas. Taip ilgai užteko kiekvienai dienai skirtingų problemų.

Mokydamasis jau vyresnėse klasėse pradėjau intensyviai studijuoti išlikusius Tėvo rankraščius ir knygas bei straipsnius. Pradžioje nebuvo lengva, nes Tėvo stilius buvo abstraktus, logiškas ir neįpratus nelengvai suprantamas. Bet palengva prie jo įpratau, susidomėjau, ir, lygindamas Tėvo teiginius su esama realybe, supratau, kad Tėvas visais klausimais buvo teisus. Jis siekė pakelti mūsų tautos ir visuomenės, sąvivos, moralės ir veiklumo lygį. Bendraudamas su buvusiais Tėvo studentais ar jų mokiniais, įsitikinau, kad bent savo klausytojus jis tuo įtikino. Deja, sovietinė, o iš dalies – ir nacių okupacija tautos pažangą praktiškai sustabdė.

Krizė mūsų visuomenėje, (lyginu su okupacijos metais) gana neryškiai prasidėjo dar nepriklausomoje Lietuvoje po 1926 m. gruodžio perversmo. Krizės pradžia sietina su valdžia. Girdi paimti valdžią reikia nesiskaitant su priemonėmis ir nesilaikant jokių moralės reikalavimų, besąlygiškai siekiant to tikslo. Intelligentiškai, išsilavinę ir padorūs žmonės tokių sugebėjimų neturi ir į valdžią dažniausiai nepatenka. Antanas Smetona nepriklausomybės pradžioje pasižymėjęs aktyvia patriotine veikla ir buvęs net išrinktas pirmuoju prezidentu, po perversmo, karinės padėties sąlygomis, gavęs neribotą valdžią, ėmė gerokai keistis. Apsuptas pataikūnų, pasijuto turis neribotas galias ir faktiškai Lietuvoje įvedė autoritarinį režimą. Tai tik skatino krizės raidą – pradžioje moralinės, o vėliau ir socialinės bei visuomeninės. Tėvas numatė tragišką mūsų visuomenės smukimą okupacijos atveju. Tokių pavojų nesunku buvo numatyti esant to meto tarptautinei situacijai. Tėvo artimas draugas prof. K. Pakštas kreipėsi į Prezidentą Smetoną siūlydamas

konkrečias priemones, okupacijos žalai maksimaliai sumažinti, išsiunčiant labiausiai išsilavinusias Lietuvos intelektualines pajėgas ir išgabenant kultūrinės bei materialines vertybes į užsienį. Tai leistų sėkmingai toliau kurti tautos kultūrinės vertybes. Tačiau Smetona su Pakštu net nenorėjo tuo klausimu kalbėti, tvirtindamas, kad mes liekam neutralūs ir niekas mums negrėsia. Smetonos režimas buvo autokratinis, rėmėsi policija ir prievarta, bet nebuvo fašistinis, kaip Vokietijoje ar Italijoje. Gal panašesnis buvo Pilsudskio režimui Lenkijoje. Tėvas net du kartus rašė Smetonai laišką, įspėdamas apie Lietuvai grėsiantį pavojų ir reikalavo konkrečių reformų keičiant autoritarinį režimą. Tačiau tai, kaip ir K. Pakšto įspėjimai bei siūlymai neturėjo jokio poveikio. Jau po kelerių metų pesimistinės Tėvo prognozės pasirodė teisingos, baigtis buvo liūdna. Tėvas paskutiniaus savo gyvenimo metais siūlė kaip visuomenei priešinti šiam režimui ir su juo ateinančiai moralinei krizei. Deja, šviesiausioji visuomenės dalis buvo okupantų sunaikinta, ištremta arba pati pasitraukė nuo šių represijų į Vakarų. Likę įsijungė į ginkluotą ar neginkluotą pasipriešinimą, ir daugelis pateko į lagerius ir tremtį, iš kur tik nedidelė dalis po keliolikos ar keliasdešimt metų sugrįžo.

Iš artimųjų tėvo bendradarbių ir bendraminčių antrosios sovietinės okupacijos pradžioje liko tik prof. V. Karsavinas, prof. vysk. M. Reinys ir prof. V. Sezemanas, bet ir jie greit buvo areštuoti ir išsiųsti į lagerius, kur pirmieji du mirė. Iki jų arešto mums su Mama dar pavyko su jais susitikti ir pabendrauti. Apie prof. P. Kuraitį, kaip apie visiškai išskirtiną asmenybę rašiau jau anksčiau. Vaikystėje pažinojau ir daugelį kitų profesorių – Dovydaitį, Šilkarskį, brolius Biržiškas, Maceiną, ir kitus. Išskirtina asmenybė buvo ir prof. V. Karsavinas. Jis O. Milošui tarpininkaujant buvo pakviestas dėstyti Vytauto Didžiojo universitete Kaune. Atvykęs į Lietuvą iš Paryžiaus per dvi savaites išmoko lietuviškai, o po mėnesio ar dviejų jau pradėjo skaityti paskaitas lietuvių kalba. Prof. Karsavinas įkliuvo saugumui, gindamas vertingus Čechovičiaus paveikslus nuo sunaikinimo šv. Kotrynos bažnyčioje. Valdišką komisiją, siūliusią tuos paveikslus iš altorių išpjaustyti ir sunaikinti, išvadinę juos laukiniais barbarais. Greit po to buvo areštuotas ir

išsiųstas į Abezes lagerį prie Norilsko už poliarinio rato. Sirgdamas džiova ir širdimi lageryje išgyveno dar tris metus ir daug ką parašė daugumoje rusiškai, o prieš tai buvo parašęs 10 tomų Europos kultūros istorijos lietuviškai. Pavyko tuos lageryje rašytus raštus išsaugoti ir slapčia išvežti.

J. Siedlecka: Ar pavyko tuos raštus išleisti?

J. Šalkauskas: Taip, jie yra leidžiami, o rusiški tekstai yra verčiami į lietuvių kalbą. Dalis tekstų yra parašyti lietuviškai Prof. Karsavinas stebino retais gabumais ir talentu. Tuoju jam atvykus kažkas iš profesorių įvedė jį į mūsų šeimą. Tėvas mokėjo rusiškai visiškai laisvai, nes baigė rusų gimnaziją ir Maskvos universitetą. Mama mokėjo menkai, bet susikalbėti galėjo. Pirmomis dienomis Tėvas su juo kalbėjo rusiškai. Maždaug po dviejų savaičių prof. Karsavinas atėjo pas mus. Tėvo nebuvo namie, o Mama jį pasveikino ir pradėjo sunkiai kalbėti rusiškai. Dideliam Mamos nustebimui profesorius ištare „Labą dieną“ ir visai taisyklingai pradėjo kalbėti lietuviškai. Stebėtina, kaip jis per dvi savaites pramoko tokią sunkią kalbą kaip lietuviškoji. Už mėnesio kito pradėjo skaityti paskaitas lietuviškai. Lageryje ne tik visą laiką rašė, bet ir skaitė lietuviams kaliniams paskaitas įvairiomis temomis lietuviškai. Jau ir aš prisimenu: dar prieš areštą jis aplankydavo mus, ir kalbėdavo visiškai taisyklinga lietuvių kalba.

Pažinojau dar prof. V. Sezemaną, pusiau suomį, pusiau estą, kuris nors irgi buvo atvykęs iš Rusijos, puikiai kalbėjo, net dėstė lietuviškai. Tiesa, dėstė kitame – Humanitariniame fakultete, bet buvo artimas Tėvo draugas ir lankėsi mūsų namuose. Grįžęs iš lagerio dar išvertė Aristotelio veikalą „Apie sielą“ ir kurį laiką dar dėstė Vilniaus universitete.

J. Siedlecka: Ar šių asmenų ratas turėjo įtakos Jūsų studijų ir gyvenimo keliui pasirinkimui?

J. Šalkauskas: Be abejonės, turėjo. Mama nenorėjo, kad studijuočiau tiksluosius mokslus. Siūlė architektūrą arba filosofiją. Architektūrai visai

netikau, nes visiškai nemokėjau piešti ir, be to, tokios studijos manęs visai nedomino. Studijuoti filosofiją sovietinės okupacijos sąlygomis būtų buvę visiškai nesąmonė, nes visa filosofija apsiribojo marksizmu-leninizmu. Na, dar gal kiek papildytais filosofijos istorijos fragmentais. Abu pasiūlymus kategoriškai atmečiau. Matematika man gimnazijoje sekėsi geriau negu fizika, kurios nelabai supratau. Tiesa, ir gerų fizikos dėstytojų neturėjom. Tačiau jutau, kad fizika leis giliau pažinti gamtos tikrovę, o tai mane iš esmės domino. Stodamas į universitetą, jau buvau gerokai susipažinęs su filosofijos pagrindais ir išvelgiau fizikos ryši su gamtos filosofija. Tai man buvo papildomas argumentas rinktis studijoms būtent fiziką. Šeimoje nedaug buvo asmenų, turinčių meninių sugebėjimų. Be Mamos, tik vienas jos pusbrolis Kazimieras Jomantas buvo labai gabus dailininkas, kuo galėjau įsitikinti pamatęs kelis jo paveikslus Vilniaus Dailės galerijoje. Mama labai norėjo su juo susitikti, bet prasilenkėme, nes 1945 m., kai mes grįžome į Vilnių, jis išvažiavo į Lenkiją. Didelių gabumų menui turėjo jauniausias Tėvo brolis Algirdas, kuris buvo architektas, puikiai piešė ir tapė akvarele. Toronte net surengdavo savo tapybos parodas. Aš, kaip ir mano Tėvas, jokių meninių gabumų nepaveldėjome, bet menu domėjomės, kaip kultūros reiškiniu. Mėgstu lankyti parodas ir analizuoti mane sudominusius meno kūrinius.

Savarankiškos Tėvo darbų ir kitų filosofijos šaltinių studijos be abejo išstobulino mano loginį mąstymą, taigi studijavau sėkmingai ir lengvai. Deja, fizika man davė daug daugiau, negu aš galėjau duoti fizikai, nes po studijų savarankiškas kūrybinis darbas sekėsi nepalyginamai sunkiau. Tuo labiau, kad dirbau ką sumanydamas, vienas, nes nė į vieną mokslinį kolektyvą man įsijungti nepavyko.

J. Siedlecka: Ar Tamsta manote, kad dabar yra tinkamas laikas universalizmo idėjai?

J. Šalkauskas: „Universalizmo“ terminas neretai yra vartojamas nevienareikšmiškai. Norėčiau jį suprasti kaip visuminį gyvenimo stilių, suside-

dantį iš krikščioniškai-humanistinės pasaulėžiūros ir pozityvaus veikimo ta kryptimi. Tai yra neįmanoma be moralinio optimizmo, pagarbos žmogaus asmenybei ir besąlygiško tiesos laikymosi, be nevaidmeniaivimo. Taip apibrėžtas universalizmas visai atitinka mano Tėvo pažiūras. Momentas diegti tokį universalizmą yra visai tinkamas, nes tai būtų vaistas nuo šiuolaikinės visuomenės sumaterialėjusio liberalizmo ir chaotinės bei amoralios postmodernistinės pasaulėžiūros. Deja, apie visuomenės daugumą pasakytina, kad tokios idėjos yra mažai populiarios, nes vyrauja visai kitos nuostatos.

Tautinio atgimimo pradžioje, t. y. 1988–1991 m., Tėvo mintys buvo nuolat cituojamos. Cituodavo net ir buvę komunistai, norėdami savo tikrąsias pažiūras užmaskuoti. Tuo metu tai buvo populiariu, bet daugiau žodžiais, o ne visuomeninėje ir valstybinėje veikloje. Tačiau prasidėjo atoslūgio banga ir viskas nugrimzdo į tylą, įsivyravo nusiskundimai ekonominiais sunkumais. Tačiau yra dar aktyvių asmenybių. Anksčiau veikęs Amerikoje Šalkauskio vardo premijų fondas, įteikęs 4 premijas mano tėvo bendraminčiams, atkūrus nepriklausomybę Lietuvoje užsidarė. Dabar naujai Šiauliuose kas treji metai organizuojama S. Šalkauskio vardo premijos įteikimai. Įteikta jau 10 premijų (iki 2011 m.) ir šiuo metu (2014 m.) ruošinama apie tai knyga. Šių premijų įteikimo išskilmėse paprastai dalyvaudavau su žmona. Deja, ši tradicija jau nutrūko, nes kol kas tinkamos kandidatūros šiai premijai gauti dar tik bręsta. Kartais ta premija būdavo įteikiama Šalkauskio vardo gimnazijoje, pastatytoje ant mano senelės žemės, dabar S. Šalkauskio vardo gatvėje. Ne kartą buvo rengiamos konferencijos, kur buvo nagrinėjamos S. Šalkauskio idėjos dabarties pasaulėžiūros fone. Susirinkdavo žmonės, besidomintys Tėvo idėjomis. Bet svarbiausia būtų jas realizuoti gyvenime.

Yra siūlymų mūsų bute, kur Tėvas gyveno 1940–1941 m. ir visa aplinka likusi beveik tokia pati, kaip anuo metu, įkurti personalinį S. Šalkauskio muziejų. Tai buvo Šalkauskio fondo iniciatyva. Vėliau paaiškėjo, šiam fondui vadovavo p. Stančienė, buvusi komunistė ir ateistė. Jos

S. Šalkauskio vardo premijos įteikimas Prezidentui V. Adamkui 2003 m. Iš kairės: Hubertas Smilgys, Julius, Ritonė, p. Alma Adamkienė, Prezidentas Valdas Adamkus, Vytautas Sirtautas.

ateistinės disertacijos Lietuvoje niekas nepriėmė, tai ji ją įteikė ir apgyne Maskvoje Komunistų partijos CK institute. Taigi ji buvo visai priešingos Tėvo pasaulėžiūrai žmogus. Pradžioje mes su Mama elgėmės atsargiai ir nieko nežadėjome. Bet kai prasidėjo šiurkšti autoreklama naudojant Tėvo pavardę ir propaguojant tariamą draugystę su mūsų šeima, tai jau tapo nepakenčiama. Mes pasiuntėm tam fondui protestą, kurį paskelbėm per radiją ir per televiziją, reikalaudami, kad fondo pavadinime ir veikloje nevartotų Tėvo pavardės, o mes su šiuo fondu nutraukiame bet kokius santykius. p. Stančienė atskirai skambino man, Mamai ir žmonai grąšindama paduoti mus į teismą už šmeižtą. Nekas iš mūsų šio grąšinimo neišsigando, o aš tik pasijuokiau paragindamas duoti kuo greičiausiai, jei nori susikompromituoti dar labiau. Visi mes pasiuntėme juos šalin su tais grąšinimais. Jie buvusį Šalkauskio fondą pervadino „Liumen“ vardu ir liovėsi mums trukdyti. Susikompromitavę autoreklama ir finansavimo šaltiniais, jie turbūt pasimokė iš to skandalo ir tapo atsargesni. Leidžia gan rimtą religijos-filosofijos žurnalą prieškariniu pavadinimu „Logos“. Jokių santykių su jais nepalaikome, bet ir

naujų priekaištų jiems neturime, nes Tėvo idėjų šiuo metu, rodos, nebe-kompromituoja, nors jų gal ir nesilaiko.

Grįžtant prie pagrindinės temos apie visapusišką jaunimo ugdymą, reikia pabrėžti, kad tai turi esminės reikšmės visuomenės ir tautos ateičiai. Ta dvasia ruošiu fizikinių disciplinų paskaitas Pedagoginio universiteto studentams. Man svarbu artimi asmeniniai kontaktai su jaunimu. Todėl pakviečiau vieną ateitininką dalyvauti mūsų Jūrų skautų stovykloje Trakų (Skaisčio) ežero saloje. Tai buvo trečio kurso studentas fizikas ir daug su juo diskutavau. Tikiuosi kontaktus su jaunimu plėsti, tuo labiau, kad kitais mokslo metais turėsiu gabią magistrantę, kurios baigiamajam darbui vadovausiu. Tai aktyvina ir mano paties mokslinį darbą. Kai tenka dėstyti ar ką nors iš esmės aiškinti studentui, tai tas labai padeda sisteminti savo paties žinias.

Kas dar turėjo įtakos, kad susidomėjau tiksliaisiais mokslais? Kaip man pasakojo mano krikšto tėvas dėdė Kazys, jis ir mano Tėvas tiksluosius mokslus ir ypač matematiką labai vertino. Tėvas kai kuriose knygo-se savo teiginius iliustruoja pavyzdžiais iš tikimybių teorijos. Dėdė man pasakojo, kad norėję studijuoti matematiką, tik sunkumai matematikui gauti darbą Lietuvoje jį ir mano Tėvą paskatino pasirinkti teisę. Aš tiksliaisiais mokslais susidomėjau nuo 6-os klasės ir gimnaziją baigęs be svyravimų pasirinkau studijuoti fiziką, tačiau ne matematiką. Disertaciją ruošiau ne 4-5 metus, o – beveik 15 metų. Retrospektyviai apgalvojęs tų metų situaciją, priėjau išvadą, kad asmeninės mokslinės pažangos siekis turi būti suderintas su realiomis savo galimybėmis ir gabumais, o save turi pritaikyti prie realios problemos sunkumų. Šis adaptacijos procesas yra sunkus ir skausmingas. Tačiau „prarasto“ laiko nesigailiu, nes tai davė daug daugiau, negu visos formalios studijos. Nors protarpiais šis procesas priminė bandymus galva pramušti sieną.

J. Siedlecka: Kokia yra šiuo metu lietuviškoji inteligentija?

J. Šalkauskas: Ji yra gerokai susiskaldžiusi, kaip ir visa Lietuvos visuomenė. Aš daugiausia bendrauju su mokslinė inteligentija, tokioje aplinkoje dir-

bu. Lietuvoje daug pusiauinteligentų, t. y. asmenų, kurie yra išsilavinę, bet jiems stinga inteligencijos. Išsilavinimas – tai žinios, o inteligencija – tai maksimaliai išugdytos visos potencialios žmogaus dvasinės galios. Tik nereikia suprasti, kad inteligenciją galima išugdyti vien pedagogikos priemonėmis. Tokia potenciali galimybė, duota Dievo, slypi žmogaus prigimtyje, ir joks išsilavinimas ir ugdymas inteligentijos nesukurs, jei to prado prigimtyje nėra. Žmonės, kurie tikrai kartuoja svetimas mintis, geriausiai atveju tik suderindami jas su savo interesais, nėra inteligentiški. Bet egzistuoja ir autentiškas inteligentiškumas. Tai pasakytina ir apie jaunimą. Turi jie savo leidinius. Vyresnioji karta leidžia kultūrinio pobūdžio žurnalą „Dienovidis“. Bandžiau padėti šio leidinio redakcijai megzti ryšį su kolegomis iš Lenkijos – iš Katalikiškos inteligentijos klubo ir Lietuvos mylėtojų klubo. Velionė ponja Ivanska kažką jiems rašė.

J.Siedlecka: Kokie yra Tamstos planai, svajonės?

J.Šalkauskas: Planai yra moksliniai, visuomeniniai ir pedagoginiai, kaip iš šio konteksto matyti. O svajonės? Ilgai ir sėkmingai dirbti, esant sveikam sulaukti visapusiško Lietuvos atgimimo, pačiam jame aktyviai dalyvaujant. Sveikata dabar tikrai negaliu skųstis, nors turiu jau 69 metus (dabar, kai šį tekstą verčiu į lietuvių kalbą – 83). Taigi svajoju išgyventi iki laiko, kai pasieksim galutinę visuomeninę ir integralinę Lietuvos pažangą, Europos tautų šeimoje išlaikydami reikiamą nepriklausomybę ir tautinę tapatybę. Pirmiausia būtina moralinė visuomenės pažanga, nes be to nepavyks sutvarkyti nei ekonomikos, nei pasiekti tvarkos visose kitose srityse. Ypač svarbu, kad kiltų tautos kultūra, kuri dabar akivaizdžiai smunka. Turiu vilties, kad tai anksčiau ar vėliau pavyks pasiekti ir kad galėsiu aktyviai dirbti kuo ilgiausiai. Palaiko sportas, kontaktai su jaunimu ir pedagoginis darbas. Tai sukelia daug minčių, valios impulsų ir energijos. Esu nepataisomas, bet realiai mąstantis optimistas.

IV. Atsiminimai

Stasys Šalkauskis – mano tėvas ir pirmasis mokytojas

Įvadas.

Šalkauskių šeimos ištakos ir tradicijos

Gimiau tvirtų krikščioniškų moralės principų šeimoje, kur buvo gerbiamas išsimokslinimas ir pagarba tiesai. Tos nuostatos atėjo dar iš prosenelių Šalkauskių, Goštautų ir Korevų. Prosenelis Petras Šalkauskis buvo laisvasis valstietis iš Joniškio apylinkių. Jo šeimoje kalbėta tik lietuvių kalba. Jis aplinkinių buvo gerbiamas kaip doras ir racionaliai mąstantis žmogus. Visus vaikus leido į mokslus. Šias savybes paveldėjo ir perėmė mano senelis, gydytojas Julijonas Šalkauskis, baigęs Peterburgo Karo medicinos akademiją kartu su I. Pavlovu. Jis pasižymėjo besąlygišku autoritetu šeimoje ir visuomenėje. Dešimt metų buvo Šiaulių viceburmistru, o kitą kadenciją (1905–1915) šalia gydytojo darbo dar ėjo Šiaulių burmistro pareigas. Turėjo įgimtą pedagogo talentą ir visą šeimą išauklėjo dorais išsimokslinusiiais žmonėmis ir lietuviais patriotais. Senelė Barbora Goštautaitė-Šalkauskienė buvo kilusi iš senos Lietuvos bajorų Goštautų šeimos. Nors šioje šeimoje kalbėta lenkiškai ir vaikai buvo auklėjami lenkiškoje kultūroje, bet Goštautai laikė save lietuviais ir labai draugiškai sugyveno su aplinkinių kaimų valstiečiais. Senelė gerai išmanė muziką ir literatūrą, savo namuose puoselėjo ryškų estetinį pradą. Matyt, laisvės ir patriotizmo dvasia atėjo iš visų mano prosenelių šeimų tradicijų. Iš prosenelio Petro Šalkauskio šeimos likęs padavimas, kad Šalkauskiai į Joniškio apylinkes atėję iš Žemaitijos pusės, t. y. nuo Žagarės, ir tolimose kartose yra kilę iš totorių didikų. Neseniai atsiradęs tariamas Šalkauskių herbas, nepatvirtintas jokiais dokumentais, lyg šį padavimą ir patvirtintų, nes jame sujungtas islamiškas pusrėnulis su krikščionišku kryžiumi. Tai papildė ir antropologinis Šalkauskių išvaizdos tipas: beveik visi juodbruvia, veidų struktūra turi totoriškų bruožų.

1. Atmosfera ir aplinkybės mūsų šeimoje. Mano auklėjimas vaikystėje

Turėjau aštuonis dėdes ir tetas, o su Tėvo pusbroliais ir pusseserėmis – dar žymiai daugiau. Ši gausi šeima buvo labai solidari ir visi nuoširdžiai bendravo. Seneliams šeimoje buvau pirmasis anūkas, todėl buvau labai mylimas ir lepinamas. Tačiau mano tėvai, pagal tėvo pedagoginius principus, paveldėtus iš senelio, manęs per daug nelepino. Ypač griežtai buvo reaguojama į bet kokią, kad ir vaikišką, veidmainiavimą ar melą. Už tai buvau griežtai baramas, nevengiant net ir fizinių bausmių, įkrečiant tradiciškai diržu į tam skirtą apnuogintą vietą. Tą pačią bausmę praktikavo ir mano senelis Julijonas, tik gal kiek švelniau – kai kada sode per rūbus lazdele suduodamas. Šiuolaikiniai pedagogai sužinoję apie tai pasibaisėdavo, kaip vienas žymiausių Lietuvos pedagogikos teoretikų fiziškai baudžia savo sūnų. Dabar tai laikoma vaiko teisių pažeidimu, pažeminimu, vaiko agresyvumo ugdymu ir t. t. Iš savo patirties galiu šias šiuolaikinių pedagogų pažiūras kategoriškai paneigti. Fizinių bausmių poveikis vaikui priklauso nuo to, kaip ši bausmė atliekama. Jei mušama su pykčiu ir panieka, koneveikiant vaiką kaip niekam tikusį, tikrai pasekmės jo ateičiai bus blogos. Tačiau Tėvas tai darydavo visai kitaip. Pradžioje aiškiai pasakydavo, už ką man būtina įkirsti. Po „egzekucijos“, kai ašaros nudžiūdavo ir aš visai nusiramindavau, jis pasisodinęs mane ant kelių ar šalia savęs ramiai ir su meile paaiškindavo maždaug taip:

Aš tau įkrėčiau, kad tu visą gyvenimą prisimintum, jog jei taip ir toliau elgsiesi, tai niekas tavim netikės ir tavęs negerbs. Todėl tau ateityje bus blogai.

Mūsų šeima 1934 metais.

Po to man nelikdavo jokio skriaudos ar pažeminimo jausmo ir iki šiol jaučiu Tėvui tik dėkingumą už tas pamokas. Tai ir išugdė ypatingą jautrumą tiesai ir kiekvienam jos pažeidimui. Gal todėl okupacijos metais prievartinis melas laikant marksizmo ar ateizmo egzaminus skaudžiai žeidė, kaip ir dabar, kai aukšti valstybės pareigūnai viešai laužo tautai prieš rinkimus duotą žodį. Prie to niekaip negaliu priprasti. Mane guodė visam gyvenimui įsiminęs šūkis *Tiesa yra didi ir ji nugalės!*, kaligrafiškai išrašytas lotynų kalba ir kabėjęs virš tėvo darbo stalo jo kabinete Kaune. Kelią į tiesą mačiau tik per tikėjimą ir mokslą, šiedu dalykai ilgainiui tarpusavyje tampa susirišo. Tai, matyt, Tėvo man perduotų vertybių pasekmė.

2. Pedagogika pedagogo šeimoje. Dienotvarkė mūsų šeimoje. Pokalbiai, jų poveikis

Tėvas, dar man prieš pradėdant lankyti mokyklą, stengėsi mane kuo labiau pralavinti ir sužadinti mano vaikišką smalsumą, kurio, rodos, ir taip netrūko. Tai jis darydavo daug pasakodamas. Progų tam nebuvo daug, nes jis buvo labai užimtas ir visas mūsų šeimos gyvenimas vyko pagal Tėvo darbotvarkę. Šaltais žiemos rytais Tėvas ilgakai gulėdavo lovoje, kol nuo besikūrenančios krosnies prišildavo kambarys. Tada man leisdavo įlipti į jo lovą ir su juo pabendrauti. Pasakojimai būdavo labai įdomūs. Temos įvairiausios – apie jo vaikystės ir jaunystės nuotykius, apie Šveicariją ir jos kalnus, kur prijungdavo Šilerio „Viliaus Telio“ siužetą, pritaikytą mano vaikiškam supratimui. Taip kalnai man tapo kovos už laisvę ir drąsos simboliu bei svajone į juos nukeliauti. Tai ypač buvo aktualu sovietinės okupacijos metais, dominuojant melui ir prievartai. Sustiprėjęs mano skarlatinės pažeistai sveikatai, ne kartą keliavau į kalnus vasarą laiptuoti, o žiemą – slidinėti. Tai būdavo nuostabi atgaiva ir dvasiai, ir kūnui. Nepaprastai gerbiau tuo metu už laisvę kovojančius partizanus ir jutau gėdą, kad šioje kovoje nedalyvauju. Manau, kad tai Tėvo pasakojimų apie Vilių Telį atšvaitai mano sąmonės raidoje. Tuose pasakojimuose buvo ir kitų žinomų klasikinės literatūros siužetų, istorinių įvykių: Didysis karas, Lietuvos kovos už nepri-

*Su Tėveliu ir krikšto tėveliu
dėde Kaziu 1935 m.*

klausomybę ir daugelis kitų temų. Kai jau pakankamai subrendęs pradėjau skaityti, su nuostaba prisimindavau, kad daug kas iš tų Tėvo pasakojimų man buvo žinoma.

Kita proga mūsų šeimai pabendrauti buvo pusryčiai, pietūs ir vakarienė. Po pusryčių Tėvas eidavo į savo kabinetą, iš kur greit pasigirsdavo rašomosios mašinėlės stuksenimas. Tada man į kabinetą įeiti buvo griežtai draudžiama, kad Tėvui netrukdyčiau. Iki pietų – neliečiamos jo kūrybinio darbo valandos. Tada jis mašinėle rašydavo savo straipsnius, veikalus ir ruošdavo paskaitas. Per pietus buvo kalbama apie visus šeimos reikalus ir krašto naujienas. Aš, dar būdamas 6–9 m. amžiaus, nors ne viską suprasdavau, bet įdėmiai klausydavausi. Po pietų Tėvas valandą ilsėdavosi ir vėliau eidavo į universitetą skaityti paskaitų ar atlikti kitų pareigų. Vakare, po paskaitų, grįždavo vienas, o trečiadieniais – su prof. Juozu Eretu, su kuriuo aptardavo universiteto, Lietuvos ir tarpautinius įvykius. Kai grįždavo vienas, paprastai būdavo atsipalaidavęs, giedrios nuotaikos ar net linksmas. Dažnai sėdėdavo fotelyje, ir dabar esančiame mūsų namuose, klausydavo radijo, kartais net Hitlerio kalbų, kuriomis piktindavosi. Atsimenu ir aš isterišką tų kalbų intonaciją. Vakare prieš ir po vakarienės aš su Tėvu galėdavau laisvai bendrauti ir kelti jam savo nepabaigiamus klausimus, kurių per dieną nemažai susikaupdavo. Jis stengdavosi į kiekvieną klausimą atsakyti paprastai, man suprantamai.

Iškerojus mano fantazijai, kai jau pradėjau skaityti knygas, ypač su fan-

tastiniais ar nuotykių siužetais, pradėjau pats pasakoti nebūtus savo nuotykius ir žygius. Tada mano tėveliai, pasijuokę iš mano fantazijų, kurios nebuvo laikomos melu, dažniausiai man papasakodavo pedagoginį anekdotą „Agurkas kaip namas“. Vaikas, suradęs darže agurką, gerokai didesnę už kitus, grįžęs pasakoja tėvams, kad rado agurką to dydžio kaip namas. Kai jį įtikino, kad tokių agurkų nebūna, tai jau nusileido, kad jis buvęs kaip stalas, vėliau – kaip kėdė ir t. t. Galų gale prisipažino, kad „agurkas kaip agurkas, tik truputį didesnis“. Kai nusifantazuodavau, tai man tik pasakydavo „agurkas kaip namas“. Aš truputį pykdavau, kad manimi netiki, bet greit nusiramindavau. Būtinumą skirti tiesą nuo gražbyliavimo Tėvas savo rytiniais pasakojimais man pademonstravo Šekspyro „Karaliaus Lyro“ siužetu, kaip dvi jo dukterys savo meilę tėvui deklaravusios emocijomis išpūstomis kalbomis, o gyvenime elgdavosi priešingai. Kordelija, paprastai pasakiusi „myliu, kaip privalau mylėti savo tėvą“, buvo tėvo blogiausiai įvertinta ir nieko negavo. Bet kitos dukterys, nors gavo visą tėvo palikimą ir paveldėjo jo titulą, patį Lyrą išvijo iš namų. Kordelija tėvo neapleido ir globojo jį iki mirties. Ta istorija padarė man didelį įspūdį ir, matyt, suformavo mano adekvačias tiesas, teisingumo ir meilės sąvokas.

Kartais Tėvo kabinete rinkdavosi nemažas VDU profesorių būrelis. Vykdamo diskusijos įvairiais mokslo ir visuomeninės situacijos klausimais. Man tada įeiti į kabinetą buvo leidžiama, tik prašyta nekalbėti ir jiems netrukdyti. Tai būdavo, kaip dabar pasakytumėm, moksliniai seminarai ar diskusijų apvalieji stalai. Prisimenu ten dalyvavus profesorius Pakštą, Dovydaitį, Karsaviną, Eretą, Maceiną, Biržišką ir kitus. Čia galiu suklysti, nes daugelį jų matydavau ir kitomis progomis. Įdomu, kad ne kartą buvau liudininkas, kaip tėvas draugiškai bendravo ir diskutuodavo su visai kitos pasaulėžiūros kolegomis, pavyzdžiui, su prof. J. Vabalu-Gudaičiu, sovietmečiu laikytu net mokslinio ateizmo pradininku Lietuvoje, su prof. T. Ivanausku ir kitais. Jis visada buvo tolerantiškas asmeniui ir jo pažiūroms, bet niekada netoleruodavo blogio, netiesos ir negarbingo elgesio.

Aš prisiklausydavau įvairių mokslinių terminų, kuriuos kartais ne vietoje imdavau vartoti, sukeldamas aplinkiniams daug juoko. Mama pasakojo, kad kartą mieste mums einant ir apie kažką kalbant aš pareiškęs, kad „šiandien

Šeima su kolegomis apie 1937 m. Sėdi: Stasys Šalkauskis, Julija Šalkauskienė, sūnelis Juliukas ir skulptorius Juozas Zikaras, stovi: VDU profesoriai – Jonas Grinius, Zenonas Ivinskis.

aš labai subjektyvus“. Netoliese ėjęs prof. Šilkarskis pradėjo garsiai juoktis ir mane paėmęs net pakėlė į viršų. Iš tų susitikimų Tėvo kabinete prisimenu profesorius Pakštą, Dovydaitį, Biržišką, Eretą ir kitus. Vėliau, kai jau lankiau mokyklą, kartais vakare keldavau Tėvui filosofinių klausimų. Išgirdęs tikybos pamokoje aiškinant apie Švč. Trejybę, vakare klausiu Tėvo, kaip čia gali būti, kad Dievas vienas, o asmenys – trys. Jis paėmęs lapelį popieriaus nubraižė trikampį ir sako, žiūrėk – trikampis vienas, o kampai trys. Ir man tokio jo paaiškinimo visiškai pakako. Mano intelekto raidai tokie pokalbiai turėjo didelę įtaką. Daugumos pasakojimų ir pokalbių su Tėvu, aišku, neprisimenu, bet neabejoju, kad mano sąmonėje jų poveikis išliko iki šiol.

Nuo mažens buvau labai gyvo būdo ir gerokai išdykęs. Tai labiau erzindavo mamą, o Tėvas į mano išdaigas žiūrėjo gana ramiai. Kartais švelniai pabardavo, bet už jas fizinių bausmių niekada netaikydavo. Kartą virtuvėje vos nesukėliau gaisro žaisdamas su degtukais ir spiritu. Viskas baigėsi gerai ir aš už neatsargumą gavau tik barti ir pastabų, kad su ugnimi niekada negalima žaisti. Mėgau karstyti po knygų lentynas ir spintas. Atvykusi sene-

lė, mamos motina, baiminosi ir perspėjo „Julyte, to vaiko tu neužauginsi, nes jis užsimuš“ Vėliau atsirado pomėgis laiptoti į medžius, iš kurių kai kada ir iškrisdavau. Man visa tai nebuvo griežtai draudžiama, nors neretai gaudavau pastabų. Mokykloje irgi prikrėsdavau juokų. Mokytojai manęs klausė: „Kodėl tokių rimtų tėvų vaikas toks išdykęs?“

Po paskaitų tėvas grįždavo vakare paprastai vienas, o trečiadieniais – dažnai su prof. J. Eretu, su kuriuo vakarienės metu ir vėliau ilgai kalbėdavosi apie Lietuvos naujienas ir reikalus. Kai pareidavo vienas, būdavo atsipalaidavęs, betarpiškas, dažnai linksmas, rečiau – susimąstęs, tačiau į mano išdykavimus didelio dėmesio nekreipė, nes, matyt, suprato, kad tai nepiktybiškos gyvo temperamento ir smalsumo pasekmės. Labai rimtai ir griežtai reaguodavo į bet kokius mano gudravimus ar bandymus apgauti, o kitais atvejais mėgdavo iš mano pokštų pasijuokti. Laisvalaikio Tetulis būdavo betarpiškas, nuoširdus ir linksmas. Tai kontrastuodavo su jo kolegų ir studentų susiformuotu vaizdiniu. Jų jis buvo laikomas nepaprastai rimtu, dvasingu ir lyg „esybe ne iš šio pasaulio“. Šeimoje, ypač laisvalaikio, jis tokio įspūdžio nedarė, nors pašlijus sveikatai į gyvenimo pabaigą dažnai būdavo rimtas, susimąstęs ir gal kiek liūdnas. Po bendros vakarienės sėdėdavo fotelyje prie radijo aparato, klausydavosi laidų ar šiaip ilsėdavosi. Tada galėdavau neribotai su juo bendrauti ir kelti jam begalinius savo vaikiškus klausimus.

Kartais savo kolegoms tėvas pusiau rimtai, pusiau juokais skųsdavosi, kad *studentus lengviau auklėti negu savo sūnų*. Buvau gyvas, smalsus ir išdykęs vaikas. Kartais pridarydavau eibių ir namuose, ir mokykloje.

Su Tėveliu 1935 m. Šiauliuose.

Prisiminęs tėvo taikomas fizines bausmes subrendęs jutau tik dėkingumą už „įkalną“ teisingą principą, kad netiesos negalima niekur ir niekada toleruoti. Tuo skaudžiau teko išgyventi priverstinį tylėjimą okupacijos metais, matant visas Tėvynei daromas skriaudas, ar priverstinį kalbėjimą per marksizmo egzaminus ar seminarus, nors šio „mokslo“ turinys buvo seniai mano sukritikuotas ir atmestas kaip prieštaraujantis akivaizdiems faktams.

3. Tėvo gyvenimo paskutiniai metai. Sveikatos griūtis ir mirtis. Mano tų metų įspūdžiai ir jų poveikis tolimesniam gyvenimui

1939 m. pavasarį, nežiūrint visų Tėvo atsisakinėjimų dėl savo silpnos sveikatos ir Lietuvių katalikų mokslų akademijos pirmininko pareigų, prof. Stasys Šalkauskis buvo vieningai išrinktas VDU rektoriumi. Jis sutiko priimti tas pareigas, bet ne tiek dėl kolegų delegacijos, įkalbinėjusios su rinkimų rezultatais sutikti, kiek dėl to, kad jo kandidatūrą entuziastingai palaikė studentija. Prasidėjus mokslo metams, Tėvas inauguruetas VDU rektoriumi ir, nežiūrėdamas silpnėjančios sveikatos, šias pareigas pradėjo rūpestingai eiti. Tėvo sveikatos griūtis prasidėjo spalio pirmoje pusėje, nepalančiai susidėjus virtinei aplinkybių. Spalio pradžioje persirgęs gripu ir dar ne visiškai pasitaisęs, turėjo dalyvauti iškilmingame priėmime spalio 8 dieną, mūsų namuose, perimant rektoriavimo pareigas iš prof. M. Römerio. Mamos prisiminimuose (J. Šalkauskienė „Į idealų aukštumas“, LKMA, Vilnius, 1998, 121–122 p.) išliko Tėvo kalbos, pasakytos šia proga, tekstas. Po priėmimo Tėvas jautėsi labai pavargęs ir nuėjo ilsėtis tik apie 3 valandą ryto, bet užmigti negalėjo. Ryte paskambino prorektorius prof. Purėnas ir pranešė, kad Lietuvai grąžintas Vilnius. Reikia skubiai su visu universitetu žygiuoti į Karo muziejaus sodelį šį įvykį iškilmingai pažymėti. Žvarbiu oru Tėvas išskubėjo į VDU pirmuosius rūmus. Mes su mama pas dr. Gylį per jų buto langus stebėjome šią šventę. Pamatę, kad universiteto vėliavos pasuko atgal į savo rūmus, skubiai grįžome namo. Mama skambino Tėvui į rektoratą,

kviesdama jį pietų ir sušilti namuose, bet jis atsakė, kad neturi tam laiko, nes po pusvalandžio universiteto aktų salėje sakys studentams ta proga iškilmingą kalbą. Suvokiu, kokia sudėtinga buvo jo padėtis ruošiantis ir sakant šią kalbą (ten pat, p.127–129). Jis gerai suprato, kad su sovietų karinėmis bazėmis Lietuvoje prasideda pasirengimas visiškai Lietuvos okupacijai („Vilnius mūsų, o mes rusų“). Apie tai buvo tiesiai, nors sušvelnintai, toje kalboje pasakyta. Suprantu, kiek įtampos ta kalba jam kainavo, bet, sugebėdamas gerai valdytis kiekvienoje situacijoje, išoriškai to neparodė. Grįžo pavakare visiškai pervargęs. Vėl jokie vaistai nepadėjo ir antra naktis praėjo be miego. Iš ryto visgi atsikėlė, o netrukus atėjo jo brolis Kazys. Greit jis paprašė mamos paruošti kavos, nes Stasys negerai jaučiasi. Įėjusi ji pamatė, kad Tėvas guli ant sofos labai išbalęs ir beveik negali kalbėti, nors bandė mamą raminti. Aš per praviras duris tai pamatęs irgi išsigandau. Telefonu tuoj buvo iškviestas dr. Gutmanas, kuris dažnai jo sveikatą prižiūrėjo. Greit atvyko ir svainis, karo gydytojas V. Bendoravičius, ir kiti gydytojai. Suleidus reikiamų vaistų tėvas pasijuto geriau ir jau galėjo šiek tiek kalbėti. Pernešus į lovą gydytojai pareikalavo visiškos ramybės, poilsio ir lovos režimo. Gydytojai pakaitomis prie jo budėdavo ir naktį. Mums su mama užėti į jo kambarį buvo neleidžiama. Maždaug po savaitės tėvas pasijuto beveik normaliai ir pradėjo rūpintis universiteto reikalais, kasdien telefonu susiskambindavo su jį pavadavusiu prorektoriumi, prof. A. Purėnu. Vėliau prof. Purėnas beveik kasdien ateidavo pas tėvą tartis universiteto reikalais ir net senato posėdį buvo prie jo lovos suorganizavęs. Maždaug po 10 dienų ar dviejų savaitių tėvas atsikėlė ir atsiunčiamu automobiliu pradėjo važinėti į rektoratą. Universitete buvo labai sunkus laikas, nes reikėjo personalą ir katedras padalinti tarp kuriamo lietuviškojo Vilniaus universiteto ir VDU. Daug kas dėl šeimyninių ar kitų aplinkybių į Vilnių nenorėjo keltis. Rektoriui tai buvo labai sunki problema. Gruodžio pradžioje Tėvas vakare grįžęs prisipažino, kad blogai jaučiasi. Mama iškvietė dr. Atkočiūną, kuris išklauses ir suleisdęs vaistus besąlygiškai pareikalavo mėnesį gulėti ir gydytis, nes konstatavo, kad tai antras neskausmingas infarktas. Tėvas šį kartą pakluso gydytojo reikalavimams ir mėnesį gulėjo, perdavęs savo pareigas prorektoriui prof.

1940 m. vasario 16 d. Vytauto Didžiojo universiteto ir Vilniaus universiteto vadovai profesoriai. Iš kairės: sėdi – Kazimieras Vasiliauskas, kun. Maliauskis, P. Juodelė, Mykolas Biržiška, rektorius Stasys Šalkauskis, Petras Šalčius, prorektorius Antanas Purėnas, Augustinas Janulaitis; stovi – Vincas Mykolaitis Putinas, neatpažintas, Vaclovas Biržiška, Zigmąs Žemaitis, gyd. Vladas Lašas, Zenonas Ivinskis, Petras Katilius.

Purėnui. Sausio mėnesį tėvas dėl sveikatos bandė iš rektoriaus pareigų atsisakyti, bet į savo prašymą atsakymo negavo. Tada jis prašė suteikti jam sveikatai pataisyti metams atostogų, bet ir jų dėl sudėtingos universiteto situacijos gauti nepavyko, ir jis toliau ėjo rektoriaus pareigas. Pavasarį mes visi išvykome į Kačerginę atostogų. Tėvas dažnai plaukiojo garlaiviu į Kauną universiteto reikalais, o vakare grįždavo pas mus.

Birželio 15 d. sužinojome, kad sovietų armija užėmė Lietuvą, o kitą dieną jau pamatėme didžiulius žalius sovietų bombonešius su raudonomis žvaigždėmis. Nuotaika buvo labai prislėgta. Tėvas dar važinėdavo į Kauną, kad būtų universitete, o mus išsiuntė į mamos tėviškę Žemaitijoje, į Petrelių ūkį arti Židikų, pažadėjo sutvarkęs reikalus ir pats ten atvykti. Pravažiuodami pro Kauną matėme daug prastai atrodančios sovietų kariuomenės. Tėvas tikrai netrukus atvažiavo ir mes visi trys jaukiai pasijutome kaime, kur dar nesimatė jokių okupacijos pėdsakų. Gyvai atsimenu, kaip Tėvas mokė-

jo gamtoje ilsėtis: ar Kačerginėje, užlipęs, su sudedamąja kėdute, ant savo mėgstamo kalnelio Palankių kaime, ar mamos tėviškėje ant aukšto Kvistės upelio skardžio: jis džiaugėsi paukščių čiulbėjimu, vaišindavo juos trupiniais ir būdavo labai giedrios nuotaikos. Deja, ši mūsų šeimos idilė greit nutrūko. Dar prieš tai išgirdome per radiją, kad Teologijos-filosofijos fakultetas uždarytas. Tėvas, tai išgirdęs, liūdnai tarė: „Dabar aš ne profesorius, ne rektorius, tad lengviausiai gali su manim susidoroti. Todėl būkime visokiems netikėtumams pasirengę.“ Žinojome, kad jo bendraminčiai ir kolegos dr. D. Jasaitis, dr. L. Bistras, dr. P. Dielininkaitis jau buvo areštuoti. Tėvai po vasaros buvo nusprendę keltis į Vilnių. Tam mus ragino vyresnysis Tėvo brolis Kazys, profesoriavęs VU Humanitarinio fakulteto Teisių skyriuje ir Vilniuje turėjęs didelį butą. Šis fakultetas kvietė tėvą dėstyti pedagoginius dalykus kartu su prof. Vabalu-Gudaičiu. Mama buvo trumpam nuvykusi į Kauną, likvidavo mūsų butą Vytauto prospekte ir skubiai grįžo į Petrelius, kur mes su tėvu jos nekantriai laukėme. Tėvas liepos gale turėjo išvykti, nes taip buvo susitaręs su prorektoriumi ir turėjo sutvarkyti reikalus universitete. Palydėję tėvą arkliais į Lūšės stotelę, liūdnai su juo atsisveikinome. Tėvas, kaip visada, buvo ramus, nors ir nelinksmas. Jam išvykus, mama vos sulaikydama ašaras man tarė: „Vargu, ar tėtulį (taip aš jį vaikystėje vadinau – *mano past.*, J. Š.) mes daugiau bepamatysime.“

Mes su mama po kelių dienų sunkiai apsirgome ir patekome į Mažeikių ligoninę, kur buvome gydomi ir globojami bendrapavardžio gyd. Šalkausko. Pasveikę, rugpjūčio antroje pusėje vykome tiesiai į Vilnių, kur Tėvas mus džiaugsmingai sutiko su vežiku ir nuvežė į dėdės butą Žygimantų gatvėje, kur ir dabar gyvenam. Vežė mus pro Katedros aikštę. Gyvas, saulės apšviestas Katedros ir Gedimino kalno su bokštu vaizdas, tiek kartų matytas nuotraukose, padarė didžiulį įspūdį. Jaukiai pasijutome svetingoje mano krikšto tėvo šeimoje, kur mums skirti du, jau tėvo nuožiūra apstatyti atvežtais iš Kauno baldais, kambariai. Tomis dienomis buvome laimingi kartu susirinkę ir Tėvo nuotaika buvo žymiai pragiedrėjusi. Atrodė, kad darbas universitete užtikrintas, tereikėjo Švietimo komisaro A. Venclovos patvirtinimo. Deja, to patvirtinimo Tėvas negavo ir tik gailėjosi A. Venclovos matydamas, kaip

jam sunku buvo tėvui tai atsakyti. Abiem tėvams neleista net mokytojauti ir jie liko visiškai bedarbiai. Draugai siūlė materialinę pagalbą, bet tėvas sutiko ją priimti tik iš šeimos narių. Ilgalaikės darbo paieškos tėvams buvo nesėkmingos ir šeimą prislėgė sunki materialinė padėtis. Galų gale mama gavo darbą VU mokslinėje bibliotekoje ir materialinė padėtis normalizavosi. Rudenį ir žiemos pradžioje Tėvas jautėsi gerai, kartu valgėme Kūčių vakarienę, nors mane persekiojo sunki nuojauta, kad vargu ar per kitas Kūčias vėl būsime visi trys drauge. Baigiantis žiemai, gydytojams Starkui ir Petuchauskui aplankius Tėvą, besišnekučiuojant jis patyrė trečią infarktą. Laimingu sutapimu čia pat esantys gydytojai širdies būklę vaistais sukontroliavo, bet tėvui vėl ilgam teko gultis į lovą. Vėliau, sveikatai pagerėjus, jis daugiausiai sėdėdavo fotelyje, tylus, susimąstęs, gal kiek liūdnokas, bet kaip visada nepraradęs jam būdingos pusiausvyros. Vėliau, iš Tėvo posakio, kiek naujų veiklų jis per tą ligą yra apgalvojęs, supratau, kad po ta tyla ir ramybe slėpėsi intensyvus proto darbas. Kadangi mama nuo ryto būdavo darbe, o man pamokos prasidėdavo vėliau, dažnai likdavome namie dviese. Kartą jis tiesiai man pasakė, rodos, maždaug taip: „Kai manęs nebebus, klausyk mamos, elkis garbingai, mokykis ir t. t.“ Aišku, pažodžiui šių pamokymų darbar neatsimenu, tik jie man padarė gilų įspūdį ir labai nuliūdino. Po birželio 14-osios sužinojome, kad tėvo sesuo Vanda Labanauskienė su vyru yra ištremti. Dėl to Tėvas labai išgyveno, nes ta šeima jam buvo artima ir prieš persikeldamas į Vilnių jis gyveno pas juos.

Birželio 22-ąją, kilus karui, pavakare prasidėjo intensyvus mūsų rajono prie Žaliojo tilto bombardavimas. Bombos krito visai arti namų, kuriuose gyvenome. Tėvas, paėmęs savo patalynę, ramiai nuėjo į vonios kambarį, kur jį mama paguldė ant vonioje padėto čiužinio, o mes su mama ten prigludę irgi slėpėmės nuo skeveldrų iki pat paryčių, kol bombardavimas nurimo. Tėvas visą laiką buvo stebėtinai ramus, nors visas namas drebėjo ir vėliau net šviesa užgeso. Į kai kuriuos langus ir į balkoną, kur buvome išėję pasidairyti, išgirdę lėktuvų ūžimą, pataikė bombų skeveldros. Laimei, niekas nenukentėjo. Tėvas labai pasipiktino žydų šaudymu ir nacių vadinamo „civilizuotais barbarais“, o bolševikus – „laukiniais“. Pirmomis dienomis

prasidėjus karui mane nudžiugino trispalvė Gedimino bokšte, iškelta mūsų sukilėlių. Vėliau kabėjo dvi vėliavos – trispalvė ir nacių su svastika, tačiau netrukus trispalvė buvo nuimta ir liko tik nacistinė. Nors pirmomis karo dienomis per radiją girdėjome Lietuvos himną ir skelbiamą nepriklausomybę, greit supratome, kad prasideda nauja okupacija.

Jausdamas artėjančią mirtį, Tėvas norėjo dar pabūti, baigti savo gyvenimą tėvų namuose ir susitikti su senute savo motina. Kelionė, praėjus frontui, buvo sunkiai įmanoma, nes visas transportas buvo užimtas vokiečių kariuomenės. Galų gale, po ilgų paieškų, pavyko gauti iš Vilniaus burmistro plk. Dabulevičiaus mažą automobilį, pritaikytą važinėti tik asfaltuotais keliais. Nujausdamas tikėtiną automobilio gedimą, riedant karo apgadintais lauko keliais, burmistras pasiūlė kartu vežtis automechaniką, kuris gedimo atveju galėtų pagelbėti. Tai labai pravertė, nes Širvintų apylinkėse lūžo automobilio lingė ir toliau važiuoti negalėjome. Laimei, netoliese gyvenantys žmonės labai vaišingai ir nuoširdžiai mus priėmė nakvynei ir poilsiui, o tuo metu mechanikas, išėmęs lingę iš pašauto sovietų šarvuočio, automobilį sutaisė ir rytojaus dieną laimingai pasiekėme Panevėžį. Apsistojome kelioms dienoms pas Tėvo draugą ir mamos pusbrolių vysk. K. Paltaroką, kuris vėliau iš liginės gavo greitosios pagalbos mašiną ir mes laimingai pasiekėme Šiaulius. Tėvas kelionėje jautėsi gerai ir buvo giedrios nuotaikos. Šiauliuose kelias dienas pagyveno pirmame aukšte, kad ilgiau pabendrautų su motina. Vėliau užlipo į namo mansardas, kur mums buvo skirti du kambariai.

Rudenį Tėvas jautėsi lyg ir neblogai, nors gydytojų nuomonė apie jo širdį buvo grėsminga. Spalio gale ir lapkričio mėnesį jo būklė ėmė greit blogėti. Man visam gyvenimui paliko gilų įspūdį ir poveikį jo didvyriškos pastangos dirbti iki paskutinės gyvenimo dienos, kol dar turėjo sąmonę ir jėgų. Buvo padarytas specialus pultas, ant kurio jis gulėdamas galėjo rašyti. Sakė: „Per šią ligą apgalvojau tiek, kad visam tam parašyti reikėtų dešimties metų.“ Deja, jam buvo likę gyventi gal mėnuo ar tik kelios savaitės. Kai jau nebepajėgė rašyti, diktavo mamai ir aiškino, kaip nubraižyti schemą, vaizduojančią optimalią Lietuvos politinę santvarką. Jis pastebimai silpo ir mirties dieną beveik nustojo sąmonės. Ramiai mirė 1941 m. gruodžio 4 d., o gruodžio 8 d. buvo iškilmingai palaidotas šeimos kape senosiose Šiaulių kapinėse. Lai-

Prie Tėvo kapo su žmona Ritone 2007 m.

dojo vysk. K. Paltarokas, dalyvaujant daugybei šiauliečių ir nedideliame jo mokinių ir kolegų būreliui iš VDU, kuriems sunkiai pavyko karo sąlygomis atvykti iš Kauno.

Paskutinis Tėvo veikalas ir raštai buvo apie „pilnutinę demokratiją“ ir jos įgyvendinimo galimybes Lietuvoje. Prie šio veikalo jis dirbo iki paskutinių gyvenimo dienų. Rankraščiai, kuriuos mes fanerinėse dėžėse frontui artėjant 1944 m., žiemą rogutėmis suvežėme į Šiaulių bažnyčią, sudegė. Per Šiaulių bombardavimus ir karo metu senelių namai ir bažnyčia buvo sugriauti, sudegė, ir viskas žuvo. Ieškojome su draugu griuvėsiuose ten, kur raštai buvo sudėti, bet jokių pėdsakų, išskyrus apdegusias plytų krūvas, neradome. Užsiliko tik trumpi fragmentai, užrašyti ar padiktuoti mamai pačioje Tėvo gyvenimo pabaigoje Šiauliuose.

Po Tėvo mirties, slėgiant nepataisomos netekties skausmui, mudviejų su mama sveikatos gerokai susilpnėjo. Aš toliau gan vidutiniškai mokiausi pradžios mokykloje, o mama dėstė Šiaulių mokytojų seminarijoje. Bendravimas su Tėvu, jo sistemingas darbas net sunkiausiomis ligos sąlygomis ir

pačioje gyvenimo pabaigoje, taip pat ir jo bendravimo būdas su šeima ir visais žmonėmis man buvo gyvas idealios asmenybės pavyzdys nuo vaikystės iki šiol. Perėjęs į Šiaulių gimnaziją, o po karo grįžęs į Vilnių pradėjau mokytis žymiai geriau. Skaičiau visus man prieinamus Tėvo tekstus rankraščiuose ar prieškariniuose spaudiniuose, taip pat ir mokslo populiariąją literatūrą. Vėliau, labiau subrendęs, pradėjau lyginti Tėvo idėjas ir prognozes su to meto ir dabarties įvykiais ir visuomenės raida. Įsitikinau, kad, stebėdamas savo meto visuomenės tendencijas, jis numatė mūsų visuomenei ir tautai gresiančios moralinės krizės pavojus, kurie dabar liūdniausiu būdu pasitvirtino. Tai ypač ryšku straipsnyje „Ideologiniai dabarties krizių pagrindai“ (1936). Kartu jis ieškojo būdų ir metodų, kaip nuo šios atslenkančios krizės apsiginti – tai išryškinta paskutiniuose jo aktyvios veiklos penkmečio darbuose „Jaunuomenė ir gyvoji dvasia“ (1938) ir „Inteligentijos koncepcija“ (1939). Autentiška krikščioniška pasaulėžiūra, jaunatviškas idealizmas, realizuojamas aktyvioje visuomeninėje ir politinėje veikloje vadovaujantis krikščioniškąja morale ir Evangelijos dvasia, – visa tai galėtų apsaugoti nuo tautos moralinio smukimo. Deja, laukinio monopolinio kapitalizmo skatinamas moralinis smukimas, kuris šiandien dar stiprinamas 50 okupacijos metų palikimo ir dabartinės „pilietinės“ vartotojiškos, vien materialine grove susirūpinusios ir gausiai emigruojančios mūsų visuomenės tendencijos, veda į tautos ir valstybės susinaikinimą. Kaip priešnuodį, leidžiantį pasipriešinti šiai nelaimei, Stasys Šalkauskis matė krikščioniškosios moralės pagrindais aktyviai veikiantį jaunimą ir inteligentijos patriotines pastangas prikelti tautą moraliniam atgimimui iš to dvasinio skurdo, kurio pirmuosius ženklus jis pastebėjo dar prieš 70 metų.

Nagrinėdamas Tėvo raštus ir lygindamas jų teiginius su Lietuvos gyvenimo realybe, priėjau prie šių liūdnų išvadų. Sąjūdžio veikla, nepriklausomybės atgavimas ir jos gynimas 1991 m. sausį buvo nuostabus tautos vienybės, idealizmo ir pasiaukojimo stebuklas ir gal mūsų neužtarnauta Dievo dovana, o gal ankstyvesniųjų patriotų, kankinių, didžiaviryių išpirkta, išmelsta malonė. Deja, vėlesniais metais visa tai buvo užgniaužta gobšumu tesivadovaujančių postsovietinių veikėjų pastangomis. Dabar net „kultūringos“ ES direktyvomis skatinamas moralės ir šeimos žlugdymas veidmainin-

gos tolerancijos ir žmogaus teisių šūkiais puoselėjant dar didesnę visuomenės ištvirtimą, siekiant didinti pramogų monopolinio verslo pelnus. Tačiau moralinio atgimimo žarijos dar teberusena tautos gelmėse. Pastarųjų metų pamokos ir krizės gal dar įpūs naujo moralinio ir visapusiško tautos atgimimo liepsną.

Šeimos prisiminimai apie tėvą

Mano prisiminimai apie tėvą buvo papildyti gausiais jo seserų, mamoms ir vyriausio tėvo brolio, prof. Kazio Šalkauskio pasakojimais. Šios dar vakystėje gautos žinios apie S.Šalkauskio asmenybę labai prasiplėtė anksti skaitant tėvo rankraščius. Visa tai sudarė harmoningą S. Šalkauskio asmenybės, jo mastymo ir raidos vaizdą.

Pagal Šalkauskio seserų pasakojimus, jau vaikystėje pasireiškė išskirtiniai ir bendraamžiams atrodantys keisti besiformuojančios jo asmenybės bruožai. Taip, pavyzdžiui, dar nedidukas Stasys buvo pastebėtas ilgą laiką stovintis ant vienos kojos. Paklaustas, kam taip daręs, atsakė: *Valių lavinu!*, matyt, dar vaikystėje jau intuityviai jautė, kiek daug tos valios jam prireiks gyvenime.

Dar mokydamasis priešpaskutinėje gimnazijos klasėje Tėvas su broliu Kaziu bei vyresniosiomis seserimis ir bendraklasiais iš *aktyvios lietuviškos mažumos* dalyvaudavo lietuviškose gegužinėse Zubovų dvaruose, kur buvo kalbama ir dainuojama lietuviškai. Apie šias gegužines man daug pasakojo dėdė Kazys. Prisiminė, kad jose niekuo neišsiskirdamas iš bendros patriotinės nuostatos, dalyvavo ir Mickevičius-Kapsukas, vėliau talkininkavęs bolševikinei Rusijai bandant okupuoti Lietuvą ir vadovavęs fiktyviai Litbelo (Lietuvos-Baltarusijos) valstybei. Dar gimnazistas Stasys greit pramoko lietuvių kalbą. Didelės teigiamos įtakos jo apsisprendimui lietuviškai veiklai padarė pėsčiųjų ekskursija po Lietuvą. Pirmiausia aplankė

Kurtuvėnus, kur susitiko su Povilu Višinskiu, anksti mirusiu lietuviybės veikėju. Vėliau aplankė Poškos baublius, susitiko su dailininku ir archeologu Tadu Daugirdu. Vėliau garlaiviu Nemunu pasiekė Kauną, kur Kauno tvirtovės apylinkėse fotografuodami buvo sulaikyti. Tik išsiaiškinę, kad sulaikytos grupės tarpe esama dviejų Šiaulių burmistro sūnų, juos visus paleido, net apšvietę filmą grąžino ir fotoaparata. Vėliau nuvyko į Vilnių, kur susitiko su A.Smetona ir kitais lietuvių veikėjais, aplankė Trakus. Jau nepriklausomoje Lietuvoje Šalkauskis rašė, kokią teigiamą įtaką jo lietuviškam apsisprendimui ir net sveikatai padarė ši ekskursija.

Stasiui bebaigiant gimnaziją, jo tėvo kolegos gydytojai sakydavo: *Neleisk Stasiui baigti gimnazijos, nes jis yra per silpnos sveikatos, kad galėtų studijuoti universitete*. Tikrai, jis visą gyvenimą dėl sveikatos patyrė daugybę kliūčių užsimotiems savo darbams. Tik išimtinai stipri valia, sistemingumas ir savidrausmė leido jam pasiekti tiek daug ir palikti ateičiai reikšmingą

Šiaulių gimnazistai iškilautojai po Lietuvą. Iš kairės 2-je eilėje trečias – Kazys, penktas – Stasys Šalkauskiai.

rašytinį palikimą. Teisės ir ekonomikos studijos Maskvos universitete, vėliau savarankiškai pratęstos Samarkande, tik vykstant į Maskvą laukti egzaminų. Baigęs pirmąsias studijas, dar liko savo tėvo reikalavimu Samarkande, kad sustiprinti palankiame klimate savo silpnus plaučius. Dirbo teisininko darbą, bet vis aktyviau pradėjo domėtis filosofija. Pradėjo susirašinėti filosofijos klausimais su Jakštu-Dambrausku ir nusiuntė jam pirmą savo didesnę darbą „Bažnyčia ir Kultūra“, kurį Jakštas atspausdino savo redaguojamam žurnale „Draugija“. Šis darbas atkreipė skaitančios visuomenės dėmesį ir padėjo išrūpinti Šalkauskiui stipendiją filosofijos studijoms užsienyje. Šalkauskis pasirinko katalikišką Fribūro universitetą Šveicarijoje. Deja, prasidėjęs karas neleido pasinaudoti šia stipendija ir sudarė sunkumų išvykti į Šveicariją. Tuomet šioje situacijoje padėjo jo brolis Kazys, dirbęs Peterburge nukentėjusiems nuo karo šelpti komitete.

Lietuviai Fribūre 1917m.? Iš kairės: neatpažįstamas (gal kun. Malinauskis?), V. Mykolaitis-Putinas, K. Pakštas, I. Tamošaitis, S. Šalkauskis

Šalkauskis į Šveicariją atvyko 1915 m. gale. Čia jau buvo būrelis lietuvių, sudarę „Rūtos“ draugiją, vėliau pasivadinusią „Lithuania“. Susitiko su Mykolaičiu – Putinu, kurį Stasys labai vertino kaip poetą. Greit iš Amerikos atvažiavo į Fribūro universitetą Kazys Pakštas, su kuriuo, nežiūrint jų būdo ir temperamantų skirtumo, ypač artimai susidraugavo. Iš šios draugystės kilo daug bendrų idėjų. Pradžioje dirbo, kaip Petrapilio komiteto įgaliotas, lietuvių Generaliniame komitete nukentėjusiems nuo karo šelpti. Kartu tobulino savo prancūzų kalbą. Bet 1916 m. vasarą šių pareigų atsisakė ir atsidėjo akademinėms studijoms.

Fribūro universitete studijavo lygiagrečiai dvi specialybes – filosofiją ir pedagogiką. Studijos Fribūre, kur jis dažnai sirgo ir tekdamo mėnesiais gydytis, nežiūrint silpnos sveikatos, buvo visiškai sėkmingos. Materialiai vertėsi sunkiai. Studijų metu parašė dvi knygas, per trumpą laiką paruošė ir apgynė disertaciją. Ne mažiau intensyvus dėstymo, rašymo ir visuomeninis darbas prasidėjo grįžus į Lietuvą. Visa tai buvo įmanoma tik dėl didžiulių valios pastangų, aukštų sau keliamų tikslų ir griežtos dienotvarkės, įgyvendinant sau tinkamiausią darbo ir poilsio režimą. Mūsų namuose visas gyvenimas buvo rikiuojamas pagal tėvo darbotvarkę. Rytais, po pusryčių, jis eidavo į savo kabinetą ir iki pietų rašydavo mašinėle. Netikėtus svečius, trikdančius tėvo darbą mama stengdavosi išvilioti iš tėvo kabineto ir užimti pati. Ji pykdavo, kai tėvas iš mandagumo tam svečiui ilgai ir nelaiku su juo kalbėdavo.

Neišdildomų įspūdžių, visiems su juo bendraujantiems, paliko paskutinis Šalkauskio gyvenimo laikotarpis, kai jis mintyse susimąstęs kurdavo naujus veikalus ir jų planus užrašė. Rašė net tada, kai jau nebegalėjo sėdėti. Rašė lovoje ant specialiai tam padaryto pulto, leidžiančio rašyti gulint ir aukštai nekeliant rankų. Kai jau nebegalėjo pats rašyti, diktavo žmonai beveik iki paskutinių gyvenimo dienų, kol dar turėjo sąmonę. Tai leidžia suprasti, ką reiškia turėti stiprią valią ir aiškų gyvenimo tikslą. Jau sirgdamas, paskutiniaisiais savo gyvenimo metais, Stasys Šalkauskis apgalvojo ir pradėjo rašyti didelį veikalą apie tinkamiausią Lietuvai politinę santvarką.

Sakė, kad „tai bus svarbiausias mano darbas“ ir kad *per savo ligą apgalvojau tiek, kad reikėtų 10 metų tai parašyti*. Deja, S. Šalkauskiui laiko jau nebuvo duota. Išliko tik trumpi fragmentai, pilnesnis šio veikalo pradžios rankraštis sudegė Šiaulių bažnyčioje per karą.

Savo raštuose, kaip ir gyvenime, Stasys buvo nuoseklus, racionalus, visur logiškas. Raštų pradžioje ar antraštėse nurodydavo veikalo planą, išryškinantį minties ir argumentacijos raidą, vienareikšmiškai apibrėždavo vartojamas ar įvedamas sąvokas, kad nekiltų neaiškumų. Raštų ir paskaitų stilius buvo griežtas ir labai nuoseklus, todėl nelengvas – iš skaitytojo ar klausytojo reikalaujantis dėmesingumo ir didelių protinių pastangų. Be to, dėstomos mintys visada buvo įpareigojančios mąstyti, apsispręsti ir veikti, todėl netenka stebėtis, kad Šalkauskis ir jo raštai dabar, praktinio liberalizmo laikmetyje, nėra populiarūs nei visuomenėje, nei tarp jaunimo, nei netgi tarp ateitininkų. Tai nėra joks priekaištas, o tik suprantamo fakto konstatavimas. Juk daug paprasčiau, lengviau ir maloniau pacituoti kokią apibendrintą formulę (pavyzdžiui: Dovydaičio „Tris pamatinius klausimus“ ar Šalkauskio antraštes, kuriose paminėtas katalikiškumas, tautiškumas, inteligentiškumas, veiklumas, šeimyniškumas, visuomeniškumas), dalyvauti bendruose renginiuose ar apeigose, negu detalai studijuoti, kas po šiomis formuluotėmis slepiasi, išnagrinėti keliamus tikslus, apsispręsti ir veikti ta linkme.

Dabartinė moralinė ir iš jos sekanti visapusiška krizė reikalauja veiksmingos akcijos, kurios gairės nubrėžtos Šalkauskio raštuose. Jo mėgstamos sentencijos buvo: „Žmogus privalo gyventi tiesoje, mąstyti, kaip gyvena, kalbėti, kaip mąsto“ ir, priminsiu pasikartodamas: *Būkime jauni ir džiaugsmingi, <...> dirbkime ateičiai, <...> nepraraskime optimizmo*, nes, pagal lotynišką užrašą virš tėvo darbo stalo, *Tiesa yra didi ir ji nugalės!* Šia tiesa tėvas visą gyvenimą besąlygiškai tikėjo ir tai buvo jo optimizmo šaltinis.

Mano atsiminimai apie Motiną Juliją Šalkauskienę kaip dailininkę

Pirmą kartą su Mamos tapyba susidūriau turbūt kai man buvo kokie 4 ar 5 metai. Aš dar nėjau į mokyklą, o Mama dar nelankė Meno mokyklos, t. y. dar buvo savamokslė. Ji kartu su p. J. Maceiniene tada pradėjo tapyti gan didelio formato mano portretą. Man buvo sunku sėdėti nejudant, todėl, matyt, buvau labai negeras pozuotojas, ir portretas, rodos, taip ir liko nebaigtas. Ilgą laiką jis stovėjo mūsų paskutiniajame bute Kaune ant spintos ir į jį pasižiūrėjęs aš vis jutausi labai išaugęs, lyginant su tokiu, koks ten buvau pavaižduotas. Tas paveikslas karo ir okupacijų metais kažkur dingo.

Vieną iš kažkurių vasarų dalyvavau turbūt pirmame savo pėsčiųjų žygyje, kai Mama, susikrovusi dažus ir nedidelį molbertą į vežimėlį, kuriame aš anksčiau dažnai buvau vežiojamas, išsiruošė su manimi ir dar viena moterimi į Kačerginės apylinkes tapyti peizažo. Atsimenu,ėjome Zapyškio link. Priėję upelį ir perėję tiltuką, kilome vaizdingais krantais į kalną, o Mama pradėjo ieškoti vietos, iš kur matytųsi jai tinkamas reginys. Apsistojusi pasistatė molbertą, apvedė vaizdo kontūrus anglimi, paruošė dažus ir pradėjo tapyti, o aš pirmą kartą turėjau progos iš arti matyti, kaip tai daroma. Susidomėjęs stebėjau vakarėjančios saulės nušviestą Nemuno krantą su virš jo besidriekiančia tolimo miško juosta, kur mes su tėvu, prof. Eretu ir jo vaikais buvodavome, persikėlę per Nemuną laiveliu. Vaizdas buvo matomas pro galingų eglių properšą, o aš lyginau šį vaizdą su laipsniškai ryškėjančiu jo atvaizdu drobėje. Buvo įdomu ir neprailgo tos kelios valandos, praleistos švytinčioje vasaros gamtoje. Iki šiol prisimenu tą vasaros popietę, kai pažvelgiu į šį mūsų prieškambarėje kabantį paveikslą.

Vėliau, kai aš pradėjau mokytis pradžios, o Mama – Dailės mokyklose, atsimenu, tėvas juokavo, kad dabar susilyginome, nes abu tą pat dieną tapome mokiniais. Iš to laikotarpio prisimenu labai išraiškingą rusų karininko, baltagvardiečio Butlerio portretą, kuris karo metu kažkur dingo, ir bendrakursio dail. Motiejūno tapytą mamos portretą, pas mus išlikusį iki šiol.

1940 metais, prasidėjus sovietmečiui ir tėvui tapus bedarbiu, visi tą vasarą praleidome Mamos tėviškėje Petreliuose. Mama ten labai kruopščiai pradėjo tapyti iš natūros savo tėvo portretą, prieš tai rūpestingai parinkusi jam aprangą – rusvą naminio milo surdotą.

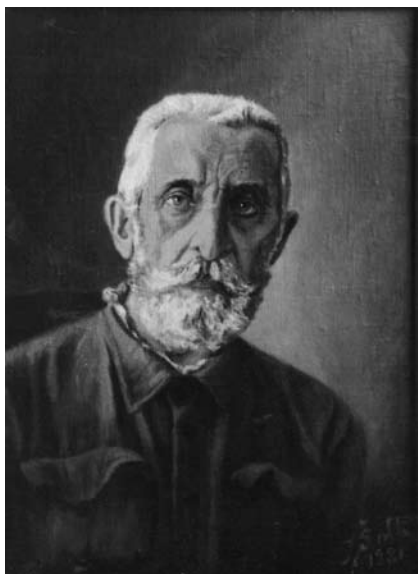
Portretas labai pavyko ir su mumis 1940 metų rudenį atkeliavo į Vilnių, o 1941 m. vasaros pabaigoje keliantis į Šiaulius irgi keliavo kartu. Berods, vokiečių okupacijos metais jis buvo eksponuotas šiauliečių dailininkų parodoje, suruoštoje Šiaulių kultūros ir meno centre. Deja, per didįjį Šiaulių bombardavimą 1944 m., sudegus senelės namui, jis ten ir žuvo. Šį portretą Mama tada vertino kaip vieną iš geriausių savo darbų.

Vokiečių, o paskui sovietų okupacijos metais Mama mokytojavo, vėliau dirbo įdomų darbą Vilniuje, Mokslų akademijos bibliotekoje studijuodama ir tvarkydama turtingus Vrublevskių surinktus meno rinkinius ir nuo tapybos tuo metu buvo, matyt, kiek nutolusi, nes neatsimenu, kad tuo metu būtų ką žymesnio nutapiusi.

Prie intensyvaus tapybos darbo grįžo po 1950-ųjų metų, pradėjusi dirbti Vilniaus Dailės kombinate etatine dailininke. Tada užsimezgė ryšiai ir su jaunesnės kartos dailininkais, ypač su anksti mirusiu tapytoju Jonu Švažiu, kuris vertino ir palaikė Mamos darbus meno tarybose. Šis neįdomus ir dažnai net rutininis darbas, tapant „vadų“ portretus, padėjo Mamai neabejotinai pagerinti tapybos techniką ir dar labiau išvystyti subtilų kolorito pajautimą. Tai tapo ryškiai pastebima, kai Mama keletą metų iš eilės kopijavo tapybos šedevrus Leningrado Ermitažo muziejuje. Kopijavimo objek-

Julija Šalkauskienė 1984 m. (1904–1994)

Portretas švietimo ministro Konstantino Šakenio lageryje, drobė, aliejus, 1982 m.

Antaninos Jomantaitės-Paltarokienės portretas, 1974 m., drobė, aliejus, 54x41 cm.

tus dažnai parinkdavau aš iš anksto, nors ne visuomet ji su mano parinkimu sutikdavo ir kai kada kopijudavo visai ką kita. Su ypatingu užsidegimu Ermitaže padarė Leonardo da Vinči „Madonos Litos“ kopiją, kurią, jei ne skirtingas mastelis, būtų sunku atskirti nuo originalo.

Kiek vėliau Mama pradėjo didelę Šalkauskių ir Paltarokų šeimyninių portretų seriją, kurią tęsė iki pat pastarųjų metų. Dalis jų iškelia vo pas gimines už Atlanto, o nemaža dalis saugoma mūsų bute. Kai kurie iš jų yra ypač vykę ir vertinami dailininkų, o tuo labiau ir mūsų pačių. Dauguma jų tapyti iš nuotraukų, bet dažnai portretuojamųjų charakteris atskleistas geriau, negu nuotraukose. Šia prasme pažymėtini tėvo, senelės A. Paltarokienės, senelių Šalkauskių ir kai kurie kiti portretai.

Prasidėjus pirmiesiems Lietuvos atgimimo priešaušrio metams, sparčiai vystėsi kraštotyris judėjimas ir jaunimo kultūrinio-tautinio pobūdžio organizacijos („Ramuva“, „Žygeiviai“, „Alkas“ ir kt.), kuriose, ypač „Ramuvoje“, nuolatos dalyvaudavau. Mama irgi savaip įsijungė į šią veiklą. 1968 metais, minint Vyduo 100 metų gimimo sukaktį, ji

specialiai šiai progai pasteline technika nutapė labai pavykusį Vydūno portretą, kuris dabar saugomas Kauno literatūriniame muziejuje. Portretas, mamai dalyvaujant, buvo eksponuotas Vilniaus universiteto Mažojoje auloje iškilmingo minėjimo metu.

Kitais metais, 1969-aisiais, Vaižganto gimimo 100-mečio proga Mama nutapė taip pat ne blogiau pavykusį Vaižganto aliejinį portretą, kuris po minėjimo metu atlaikytų šv. Mišių buvo padovanotas Svėdasų bažnyčiai ir turbūt iki šiol tenai yra.

Mama kartu su ramuviečiais kraštotyrininkais bei „Alko“ nariais aktyviai dalyvavo rašytojo minėjimuose Svėdasų apylinkėse ir jo tėviškėje Malaišiuose. Minėjimai tęsėsi visą dieną. Po mišių Svėdasuose buvo aplankyta Vaižganto tėviškė, o po to eita per visas Vaižganto aprašytas vietas: Popšutės piliakalnį, Juodžio kelmą ir kitas. Visur buvo dainuojama ir pasakojami atsiminimai. Mama irgi nuotaikingai papasakojo epizodą, kaip Vaižgantas pirmaisiais nepriklausomybės metais buvo atvažiavęs į Žemaitiją ir vietiniams bajorams lenkiškai aiškino apie Lietuvos siekius. Į šį Vaižganto minėjimą jo tėviškės apylinkėse buvo atkreiptas ir reikiamas saugumo dėmesys. Jis buvo pristatytas spaudoje kaip „nacionalistų šutvės sueiga“, o po to greit pradėtas persekioti ir kraštotyris judėjimas, o tai baigėsi „Ramuvos“ uždarymu, vadinamąja „kraštotyrininkų byla“ ir galop kompleksinių ekspedicijų uždraudimu.

Tuo laikotarpiu Dailės kombineate užsakymų labai sumažėjo ir Mama pradėjo žymiai daugiau tapyti Lietuvos bažnyčioms. Tų darbų per keliasdešimt metų padaryta gana daug, turbūt virš penkiasdešimties. Kai kurie, kaip antai krucifiksas Panevėžio senajai bažnyčiai, tapyti didžiulio formato,

tokio, kad netilpdavo net mūsų aukštuose kambariuose. Tuo tikslu vienas mano draugas sukonstravo prietaisą, leidžiantį vynioti drobę į ruloną ir paveikslą tapyti dalimis. Tokiam darbui reikėjo ir nemažos fizinės ištvermės, kurios tais metais Mamai tikrai netrūko. Pastebėjau, kad dažnai Mamai pavykdavo pati pirmoji, dar netaisyta paveikslo versija, o pradėjus joje ieškoti klaidų ar būdų kaip ją pagerinti, neretai paveikslas tapdavo, kaip aš vadindavau, „iškankintas“, ir po to jį pataisyti jau būdavo žymiai sunkiau. Todėl visada stengdavausi įtikinti Mamą, kad per daug nesileistų į detales, jei pirmuoju paveikslo variantu pavykdavo pasiekti reikiamos išraiškos. Mano žmona Ritonė gan tiksliai ir taikliai pastebėdavo net nežymius proporcijų bei perspektyvos pažeidimus, į tai Mama dažnai atsižvelgdavo. Jos darbus mes kai kada net aštrokai pakritikuodavome, o Mama kartais, nors toli gražu ne visuomet, su mūsų pastabomis sutikdavo. Tačiau, kai darbas Mamai tikrai pavykdavo, mes visi drauge labai nuoširdžiai džiaugdavomės.

Vilnius, 1994 m. sausio 30 d.

Mamą sveikina 90-čio proga gyd. V. Rastenis, E. Čarneckienė, I. Gaidamavičienė, P. Tulevičius. 1994 05 17.

Atspausdinta rinkinyje „Jadvyga Čiurlionytė“ (sudarytoja dr. L. Burkšaitienė).

Atsiminimai apie Jadvygą Čiurlionytę

Su Jadvyga Čiurlionyte susipažinome gal apie 1957 metus. Tada ji gyveno kaimynystėje, K. Poželos (dabar Žygimantų) gatvėje, su dukterimi Marule. Susipažinome turbūt per mano dėdę Kazį Šalkauskį²⁴, kuris su Čiurlionių šeima nuo senų laikų buvo pažįstamas, nes kartu su jais po Didžiojo karo grįžo iš Rusijos į Lietuvą. Apie tai man yra pasakojusi Valerija Čiurlionytė.

Mano mama su ponija Jadvyga gana greit susidraugavo, ir prasidėjo mūsų šeimų bendravimas, kuris tęsėsi kelis dešimtmečius, beveik iki pat Čiurlionytės mirties. Neužmirštami jos vaizdingi pasakojimai apie brolių Konstantiną, Čiurlionių šeimos gyvenimą Druskininkuose ir jos tradicijas, – visus juos girdėjome daug anksčiau ir turbūt detaliau, negu tai vėliau buvo aprašyta J. Čiurlionytės išleistuose atsiminimuose. Nemažai ji pasakojo ir apie savo studijas Leipce ir Berlyne, dalijosi išpūdžiais iš kelionių po Lietuvos kaimus renkant liaudies dainas. (Gaila, kad tada dar neturėjau magnetofono ir neįrašiau bent įdomiausių šių atsiminimų fragmentų. Dabar jau sunku atskirti, kas buvo girdėta iš jos gyvų žodžių, o kas skaityta vėliau išleistuose jos raštuose.)

Ryškiausiai užsifiksavo atmintyje žodžiais nenusakoma gerumo, pagarbos, susižavėjimo tikrosiomis vertybėmis atmosfera, kuria buvo persismelkusi visa Čiurlionytės asmenybė ir kurios taip trūksta dabartinėje Lietuvos visuomenėje. Tai dažnai būdavo susiję su prisiminimais apie jos didįjį brolių. Dar šiandien man kartais skamba ausyse jos balso intonacijos, kurios kartais pasakydavo daugiau negu pats pasakojimo turinys.

Jau nuo 1954 m. buvau pradėjęs rinkti senąsias dainas, taip pat, nors ir neturėdamas balso, bandydavau įsiminti ir bent sau paniūniuoti, o prie progos ir su draugais padainuoti kuo daugiau man patikusių melodijų. Taip pa-

24 Šalkauskis Kazys (1895–1960), teisininkas.

tyriau gilų emocinį jų poveikį, praskaidrinusį net ir niūriausius nelinksmos realybės įspūdžius. Be to, greitai įsitikinau, kad šios paprastos, neretai net iš mažosios tercijos ribų neišeinančios melodijos savo poveikiu prilygsta tobuliausiems pasaulinės muzikos šedevrams. Klausdavau savęs, kaip šiomis menkomis priemonėmis pasiekiamas toks didžiulis estetiškas efektas.

Kadangi mūsų šeima bendravo su Čiurlionyte, dažnai jai užduodavau su dainų vertingumo kriterijais susijusių klausimų. Renkant dainas, svarbu apsispręsti, ką visų pirma verta užrašinėti. Tada dar, berods, nebuvo išleistos profesorės knygos, todėl dabar negaliu tiksliai atgaivinti atmintyje, ką sužinojau iš pokalbių su ja, o ką vėliau perskaičiau mano motinai ir man su nuoširdžiomis dedikacijomis dovanotose jos knygose ir disertacijos autoreferate.

Apie 1967–1968 m. prasidėjo etnografinis atgimimas, kartu sustiprėjo ir domėjimasis etnine kultūra, lietuvių liaudies dainomis. Tada išpopuliarėjo, ypač tarp jaunimo, kompleksinės kraštotyros ekspedicijos, kur buvo ne tik renkamos senovinės mūsų dainos, bet ir čia pat jų mokomasi ir daug dainuojama. Kiek vėliau pradėjo kurtis dainų klubai ir folkloriniai ansambliai, kurie plačiai skleidė ir populiarino ekspedicijose surinktą medžiagą. Tai buvo didelė atgaiva ideologizuotame kultūriniame to meto gyvenime. Čiurlionytė nuo pat šių ekspedicijų pradžios entuziastingai joms pritarė.

Atsimenu, kaip 1970 metais, dar likus kelioms dienoms iki Gervėčių ekspedicijos²⁵ pabaigos, grįžau į Vilnių ponios Jadvygos palydėti į Gervėčius, nes ji norėjo spėti nors tas kelias dienas dalyvauti ekspedicijoje ir jos uždaryme. Važiavome automobiliu ir kalbėjome apie dainas, jų rinkimą, ekspedicijas, daugelį kitų įdomių ir svarbių dalykų. Kelionėje, kaip ir kitomis dienomis ekspedicijoje, jautėme jos pakilią, jaunatvišką nuotaiką ir gyvą domėjimąsi aplinka bei žmonėmis, todėl bendraudami su ja visai neįjautėme didelio amžiaus, išsilavinimo, gyvenimiškos patirties ir išminties skirtumų, kurie, atrodytų, turėjo daryti bendravimą žymiai sudėtingesnį.

Per baigiamąjį vakarą perpildytoje ir labai tvankioje salėje profesorei

25 Paminklų apsaugos ir kraštotyros draugijos organizuota kompleksinė ekspedicija į lietuvių gyvenamus kaimus Baltarusijoje.

vienu metu pasidarė silpna. Išvedę ją į lauką, siūlėme pakviesti gydytojus, kurių tikrai buvo salėje, ir nuvesti ją namo pailsėti. Ji griežtai atsisakė – pakvėpuosianti grynų oru, ir viskas praeis. Tikrai, – nepraėjus nė dešimčiai minučių, ji pareiškė, kad jaučiasi visiškai gerai, ir grįžo į salę.

Toks stoviškas požiūris į savo fizinę būklę ypač akivaizdžiai buvo matomas silpnėjant jos sveikatai. Dar gerokai anksčiau, išgyvenusi dvi ypač skaudžias operacijas ir nespėjusi nuo jų atsipeikėti, ji jau juokavo, kartojo savo mėgstamą posakį: „Такую гадину и колом не убьешь“²⁶. Tai matėme ir paskutiniaisiais gyvenimo metais, kai ji jau negalėjo nei dirbti, nei klausytis muzikos, net skaityti. Tai turbūt buvo vienas iš sunkiausių likimo smūgių. Tačiau ir jį pakėlė tvirtai, nes jai turbūt daug padėjo galimybė savo vidinė klausą girdėti mėgstamiausius muzikos (turbūt ne paskutinėje vietoje ir M. K. Čiurlionio) kūrinius.

Prisimenu vieną teiginį, kurio nepavyko rasti J. Čiurlionytės raštuose. Ji papasakojo, kad, berods, Vokietijoje jai teko girdėti vedų – senovės indų sanskritiškų himnų – įrašų. Buvo labai nustebinta dėl jų intonacijų (gal net ir dermių) panašumo į mūsų senovines rugiapjūtės dainas. Šis teiginys man padarė didžiulį įspūdį, nes jatau šių dainų melodijose sunkiai nusakomą sakralinę nuotaiką, o kai kada – ir toli likusių kalnų atgarsius.

Į mano klausimus, kaip tokios dainos,ėjusios per daugelio dainininkų lūpas, galėjo tapti miniatiūriniais muzikos šedevrais, ar jos yra turėjusios

J. Čiurlionytė 1985 m. gegužės 22 d.

26 Tokios bjaurybės ir kuolu neužmuši (rus.).

individualius talentingus kūrėjus (profesionalioje muzikoje kolektyviai šedvro sukurti turbūt tikrai neįmanoma), Čiurlionytė atsakė, kad tik tos dainos, kurios „šimtmečius gludinosi kaip akmenėlis upės vagoje“, pasiekė tokią išraiškos tobulumą. Atsakymo į klausimą apie senovinių dainų kūrėjus neatmenu. Gal jo ir nebuvo. Iš profesorės žodžių lyg ir išeitų, kad šios dainos yra daugelio talentingų dainininkių bendros kūrybos rezultatas, į kurį kiekviena iš jų yra įdėjusi geriausią savo sielos dalį.

Talentingiausių dainininkių stebėjimas įrašų metu ir pokalbiai su jomis visiškai patvirtina J. Čiurlionytės mintį. Ne kartą girdėjau, jog dainininkės, ypač po ilgesnio laiko, retai kada vienodai padainuoja tą pačią dainą. Kai kada tai būna jau kitas melodinis (kartais ir tekstinis) šios dainos variantas. Profesorės pastabos apie dainų vertės kriterijus ir tai, kokias dainas pirmiausia verta įrašyti, labai daug padėjo orientuojantis dainininkių repertuare ir jį įrašinėjant. Visa tai nepaprastai daug padėjo formuojantis mano muzikinei nuovokai ir dar labiau sustiprino liaudies dainų poveikį ir pomėgį. Maža to, tai padėjo suformuoti optimistinę pasaulėžiūrą, atsparią visoms realybės negandoms. Už visa tai esu ir iki gyvenimo pabaigos liksiu J. Čiurlionytei labai dėkingas.

Ji pasakodavo ir apie ryškiausias liaudies dainininkes, nuo pat jaunų dienų sutiktas ekspedicijose. Deja, konkrečių detalių nedaug teprisimenu. Liko tik pėdsakai atsiminimų apie susitikimus su Dusetų krašto dainininke

*Pokalbis, Eleonora
Čarneckienė ir Jadvyga
Čiurlionytė. 1987 m.*

(ar dainininkėmis) iš kalbininko K. Būgos tėviškės apylinkių. Tačiau tie pasakojimai turėjo man didžiulį poveikį, nes supratau, kad užrašinėjant dainas pirmiausia reikia negailėti laiko, išklaudyti dainininkę, nuoširdžiai su ja pabendrauti. Būtina įsigilinti ir įsijausti į dainininkės asmenybę, o tada atsivers ne tik „dainų skrynelė“, bet ir dvasiniai šių neeilinių asmenybių lobiai. Jau pirmų tokių bandymų rezultatai viršijo visus lūkesčius. Deja, to meto sąlygomis daugelio pasikalbėjimų su dainininkėmis nebuvo galima įrašyti, bet patirta daug dalykų, kurių dabar knygose ir atsiminimuose vargu ar rastume. Tuo labiau, kad gyvo žmogaus žodžiai kur kas veiksmingesni už išspausdintą tekstą. Pavyzdžiui, viena iš tų ryškiųjų dainininkių, partizano (ar net kelių žuvusių partizanų) motina, užklausta, ar dažnai savo sunkiame gyvenime dainavusi, atsakė maždaug taip: „Vaikeli, jei būč nuolat nedainavusi, turbūt būčia sublūdzijusi.“ Papasakojo man, kaipėjusi į miestelio aikštę atsisveikinti su nužudytu ir begėdiškai išniekintu sūnumi. Stebint „stri-bams“, negalėjusi parodyti „nė vienos ašaros ir kas darėsi <...> širdy“, nes tuoj pat būtų su visa šeima suėmę, tardę ar ištrėmę. Stebina ir tų didvyriškų moterų drąsa, atvirumas ir pasitikėjimas pirmąkart matomu žmogumi – tais laikais šitai buvo pavojinga.

Ką joms reiškė daina, galima spręsti iš to, kad, papasakojusios apie kraupius įvykius, po to jos dar sugebėdavo nuostabiai muzikaliai ir jautriai dainuoti. Tokie įspūdžiai turbūt ne mažiau vertingi už užrašytas dainas. Jų jau negaliu atsieti nuo ne kartą girdėtų profesorės pasakojimų apie dainininkes.

Deja, šie dalykai „įrašyti“ tik mano vidiniame „magnetofone“, iš kurio jie niekada nebus ištrinti, nes tai tiesiogiai susiję su visos mūsų tautos likimu. Čia vėl pajuntu didelę ir neatlygintą dėkingumo skolą šviesiam Jadvygos Čiurlionytės atminimui.

Apie Beatričę Grincevičiūtę

(Pradžioje pakartosiu savo pasakojimą prof. V. Žukui, kurį jis pažodžiui įdėjo į savo knygą „Beatričė Grincevičiūtė“. Panašus tekstas buvo ir mamos atsiminimuose, atspausdintuose knygoje „Esi graži ir nuostabi“.)

Mama mėgdavo svečius. Jų daugiausia rinkdavosi per vardines, gegužės 22 d. Ateidavo per Kalėdas, Velykas, bet mažiau. Svečių būdavo per dvidešimt. (...) Labiausiai laukiamos, privalomos viešnios buvo Jadvyga Čiurlionytė, Eleonora Čarneckienė ir Beatričė Grincevičiūtė. Beatričė būdavo šventės siela, švaistėsi sąmoju. Kurį laiką mūsų bute buvo giminaičių pianinas, tad Beatričė sau akompanuodavo. Kai savininkai pianiną pardavė, dainuodavo a capella. Beatričė dažnai dainuodavo Čaikovskio romansą („Tyliai dega mano laužas“ ir kt.), Edvardo Griego „Solveigos dainą“, Šuberto „Barkarolę“, daug liaudies dainų; Jadvyga Čiurlionytė truputį kritikavo Beatričės liaudies dainų atlikimą, kad jis esąs „suoperintas“. (Mano įsitikinimu, tai netiesa. Jis gal kiek stilizuotas, bet su operiniu dainavimu neturi nieko bendro. Ji išjuokdama puikiai pamėgdžiodavo, kaip operinės dainininkės

*H. Gorodničius,
Beatričė Grincevičiūtė,
J. Šalkauskienė*

dainuoja liaudies dainas, sukeldama visos draugijos juoko audrą. Vargu ar tą pamėgdžiojimą Čiurlionytė girdėjo. – J. Š.) Iš liaudies dainų dažnai girdėdavom „Ulijoną“, „Prauskis, prauskis, panytėla“ (darželio vaikai dažnai prašydavo šios dainos: „Padainuok „kaip morka geltona“ (dainos eilutė – V. Ž.)), lenkišką komišką romansą apie Anglijos karalių Edvardą ir jo mylimąją poniją Simpson. Kartais Beatričė paskambindavo šakute į taure, kitą, pradžioj nesisėkė, bet kai perstatė taures, išėjo „Bėkit, bareliai“ melodija.

Man 1950 metais baigus Vilniaus I berniukų gimnaziją, mama birželio pabaigoje suruošė vaišes. Susirinko švęsti mano klasės draugai: Paulius Juodišius, Vytautas Gaidamavičius, Sakalas Uždavins, Kęstutis Makariūnas, Leonas Ciunis. Buvo pakviesta Beatričė. Ji iki aušros dainavo ir linksmi bendravo su susirinkusiais – labai pritapo prie jaunimo. Dainoms akompanavo Gaidamavičius, kartais pati dainininkė.

Mama, pasinaudodama ankstyvesne nuotrauka, nutapė Beatričės portretą prie pianino, kuris ir dabar kabo Beatričės muziejuje.

Toliau aprašysiu savo asmeninius atsiminimus, neįėjusius į mamos straipsnį ir V. Žuko knygą. Jų buvo labai daug, tik mažai kas išliko atmintyje.

Man labai pasisėkė, kad prieš kiekvienas mamos vardines ar kitas šventes, kur turėjo dalyvauti Beatričė, mano pareiga buvo ją paimti iš namų ir parsivesti, o susitikimui baigiantis – nulydėti namo. Įdomu, kad pradžioje, kol ji dar gyveno Aklųjų namuose, koridoriuose, iki pat išėjimo į gatvę, būdavo visiška tamsa. Eidamas tais koridoriais pajusdavau, kad mes pasikeisdavom rolėmis. Čia Beatričė jau vesdavo mane, o ne aš ją. Prieš kiekvienus laiptus ar pasisukimą ji mane iš anksto įspėdavo ir todėl aš niekur neužkliūdavau.

Tie pasivaikščiojimai pirmyn ir atgal sudarydavo apie valandą laiko mūsų laisviems pokalbiams, kurie man visuomet buvo labai įdomūs. Pagrindinė tema buvo apie muziką, kompozitorius, jų kūrinis, atlikimą. Patirdavau viso to motyvuotą Beatričės vertinimą. Be to, Beatričė daug ką man pasakojo iš savo jaunystės ir vėlesnių laikų. Gaila, kad dienašio nevedžiau ir daug įdomių dalykų iš tų pokalbių esu užmiršęs. Aišku viena –

tie pokalbiai, kaip ir Beatričės dainavimas, suformavo mano muzikinį skonį klasikinei muzikai ir liaudies dainoms. Kitokios muzikos aš neklausydavau. Beatričė labai jautriai paliesdavo liaudies dainų temą, pažymėdama, kad daugiausia jų vaikystėje išmoko iš savo auklės, kuri daug ir, matyt, gerai jas dainavo. Atsimenu, kad visų mūsų labai mėgstama daina buvo „Prauskis, prauskis, panytėla“, kurią ypač mėgdavo vaikai ir pagal vieną jos posmą vadino „Kaip morka geltona“. Kaip Beatričė tvirtino, šią dainą ji išmoko vaikystėje būtent iš auklės. Matyt, iš jos Beatričė ir perėmė specifinę lietuvių liaudies dainų intonaciją, jų kuklų lyrizmą ir dainavimo būdą, skirtingą nuo operos arijų ar daugelio romansų. Taip Beatričė, kartu su Čiurlionyte, prisidėjo prie mano prisirišimo prie autentiškų liaudies dainų ir apskritai prie mano muzikinio skonio formavimo.

Aš jau senokai mokiausi muzikos mokykloje, o vėliau – privačiai groti smuiku. Apie tai žinojo Beatričė ir vieną kartą paprašė manęs ką nors jai pagroti. Aš pagroju kažkokį menuetą iš XVIII a. galo ar XIX a. pradžios. Ji mano grojimą įvertino neigiamai: „Čia visai ne tas, reikia groti jį lengvai ir gracingai“, ir čia pat padainavo, kaip jis turėtų skambėti. Po to dar pagroju J. S. Bacho ariją ir fugą. Čia ji pasakė: „Ot, Bachą tai tu jauti“, ir tuo labai pakėlė mano nuotaiką. Dėl to vėliau stengiausi kuo daugiau groti man prieinamų Bacho kūrinų.

Prisimenu ir vieną nemalonų epizodą, kur mes su keliais draugais labai Beatričei nusikaltom. Ji tada dar gyveno Aklųjų namuose ir buvo kuriam laikui išvykusi iš Vilniaus. Kadangi šiuose namuose, pasinaudojant gyventojų aklumu, neretai pasitaikydavo vagysčių, Beatričė paprašė, kad, kol jos nebus, jos kambarįje pagyventų mums gerai pažįstama studentė – fizikė. Šiai nusibodo nuolatinė vienatvė, todėl paskambino man ir pakvietė kurią pavakare ateiti su keliais draugais pavakaruoti. Po keleto dienų aš ten ir atėjau, rodos, su trim draugais, tarp kurių buvo vienas didelis humoristas. Mes labai maloniai pasišnekėjom, o pastarasis pradėjo pasakoti, o gal ir kurti, įvairius anekdotus bei komiškus įvykius iš mūsų studentiško gyvenimo. Visi įsismagino me ir pradėjome garsiai jo pasakojimus komentuoti ir juoktis. Patys nepajutome, kad sukėlėme nemažą triukšmą, kuris tęsėsi iki vėlyvo vakaro.

Kitą kartą susitikus su Beatriče, jinai nekeldama balso labai rimtai pasakė, kad gavo nusiskundimų, jog iš jos kambario iki vėlyvo vakaro sklido didelis triukšmas, kuris trukdė kaimynams ilsėtis. Aš pripažinau mūsų bendrą kaltę ir atsiprašinėju kaip tik mokėjau. Beatričė ramiu rimtu balsu pasakė maždaug taip: „Užmiršote, kokiame name esate. Čia daug ligonių ir vyresnių žmonių. Todėl triukšmauti, ypač vakare, – visiškai neleistina.“ Aš vėl atsiprašinėju, kad mes visai apie tai nepagalvojome ir todėl esame kalti. Beatričė šio pokalbio netęsė, kalba perėjo į linksmesnę intonaciją. Pakeičiui į mūsų namus pokalbis vyko kaip visuomet.

Apie Beatričės vedybas su prof. Henriku Horodničiumi mama plačiai aprašė savo aukščiau cituotuose atsiminimuose. Gražu buvo matyti, kaip tos dvi asmenybės viena kitai padeda ir viena kitą papildo. Kartu su mama ir Ritone džiaugėmės jų harmoningu sugyvenimu. Gaila, kad dėl medicinos personalo apsileidimo jų bendras laimingas gyvenimas po kelerių metų staigiai buvo nutrauktas.

Beatričei atsigulus į ligoninę operuotis, aš po kurio laiko skambinu Henriku, klausdamas apie Beatričės būklę ir teiraudamasis, kur ji guli, nes mes norime ją aplankyti. Henrikas ramiu, gal net linksmu tonu, pareiškė, kad Beatričė operaciją pakėlė gerai ir sėkmingai taisosi. Patarė neiti į ligoninę, nes rytoj ji bus jau namie ir jai bus daug maloniau, jei ją aplankysime namuose. Mes labai apsidžiaugėm ir rytojaus dieną jau ruošėmės eiti į jos butą Vienuolio gatvėje

Deja, Henrikas pranešė, kad Beatričė mirė. Tokią skaudžią prieštara tarp dviejų vienas kitą neigiančių žinių galima suprasti tik kaip fatališką medikų klaidą ar apsileidimą, už tai jų niekuo negalima pateisinti. Aplankėme dainininkę didžiojoje Konservatorijos salėje, deja, jau karste. Supratome, ko mes netekome ir ko neteko visa Lietuva, praradusi galimybę išgirsti taip autentiškai atliekant liaudies dainas, jos mylimą Šubertą ir kitus klasiikinės muzikos šedevrus. Deja, dabar jau nebeturime asmens, kuris savo pavyzdžiu turėtų tokios įtakos visai tautai, tobulai perduodant liaudies dainų ir klasiikinės muzikos autentiško grožio suvokimą.

Paruošta atsiminimų rinkiniui apie V. Zaborskaitę

Apie Vandą Zaborskaitę

Prof. Vanda Zaborskaitė 1986 m.

Pirmą kartą pamačiau prof. V. Zaborskaitę pirmaisiais pokario metais. Mama su ja susipažino kažkuriame inteligentų ratelyje, kurių tais laikais buvo nemaža. Įsiminė jos gražus prasmingas veidas, kuri įsidėmėjau ilgam. Buvau dar paau-glys, todėl pokalbių draugijoje, kur dalyvavo V. Zaborskaitė, tik klausiausi, pats juose nedalyvaudamas. Tačiau jie neabejotinai man padarė nemažai įtakos. Asmeniškai su ja pradėjau bendrauti tik 1957 ar 1958 m. vasarą, kai grįžęs atostogų iš pirmos aspirantūros Leningra-

de, dalyvavau didelėje kelionėje Molėtų ežerynu baidarėmis. Joje dalyvavo Lukšų ir Gučų jaunimas, Augis Maceina ir jų draugai. Užsukome ir į Ščiurį – nepaprasto grožio nedidelį vienkiemį, esantį siauroje žemės sąsmaukoje, esančioje tarp Juodųjų ir Baltųjų Lakajų ežerų. Tuo metu Ščiuryje vasarodavo kone visas Lietuvos filologų elitas. Kadangi V. Zaborskaitė mane iš bendrų susitikimų su Mama jau kiek pažinojo, tai ji pristatė ir charakterizavo visus čia vasarojusius. Visų jau neprisimenu. Tik atmenu, kad man didžiausią įspūdį iš pirmo žvilgsnio padarė prof. J. Lebedys, kaip tauri ir dvasiškai bei fiziškai stipri asmenybė. Nustebau ir apgailėjau sužinojęs, kad jis staiga ir toks dar jaunas mirė. Neteisybė ir klasta matyt pirmiausiai palaužia stipriuosius – tais metais buvo susidorojama su Lietuvių literatūros katedra,

kuriai, atleidus prof. M. Lukšienę, jis vadovavo. Supažindino su V. Kubiliu, kurio jau kažką buvau skaitęs. Paskui pristatė Rimantą Vėbrą, kaip vienintelį partinį šioje draugijoje, pabrėždama, kad jis yra tokių pat pažiūrų, kaip ir visi kiti, ir visai nėra jokio pagrindo jo saugotis. Jis istorikas, domisi XIX a. pabaigos – XX a. pradžios Lietuvos atgimimu ir yra lietuvis patriotas. Vėliau jis tapo prof. V. Zaborskaitės vyru. Kitų Ščiurio vasarotojų turbūt jau nebeprisimenu.

Ščiuryje buvo tradicija, kad pavakariais vasarotojai susirinkdavo bendroms mokslinėms ar visuomeninėms diskusijoms. Buvo dalijamasi naujie-nomis ir tai kritiškai vertinama. Šie pokalbiai man buvo ypač įdomūs ir aš jų įdėmiai klausydavausi. Deja, juose tiesiogiai dalyvauti negalėjau, nes jutau savo nepakankamą humanitarinį išsilavinimą. Tačiau klausimų man kildavo daug. Įsidrąsinęs pradėjau juos aiškintis su prof. V. Zaborskaitė. Taip su ja užsimezgė artimesni kontaktai. Baigiantis atostogoms gaila buvo palikti tą nepaprastai gražią vietą su išskirtinai įdomiais žmonėmis...

Kažkuris iš draugų perkėlė mane su kuprine per Juodųjų Lakajų ežerą, ir aš pėsčiomis palei Labanoro girią nuėjau į savo kurso draugo Juozo Širono tėviškę Saldutiškio apylinkėse. Juozo tėvai buvo dar gyvi ir gyveno savo ūkyje. Vakare susirinko būrelis brolių Šironų draugų ir iki pusės nakties susėdę gonkose nuotaikingai dainavome net kai kurias okupacinio režimo netoleruotinas dainas. Bet kadangi vienkiemis buvo toli nuo kitų gyvenviečių, tikėjomės, kad, kam nereikia, mūsų dainų negirdės. Kitą dieną nuėjome į Saldutiškį, o iš ten nuvykome į Švenčionėlius, kur aplankėme Juozo žmoną su neseniai gimusiu vyriausiu jo sūnum.

Šis apsilankymas Ščiuryje man padarė didelį įspūdį, todėl vėliau ne vieną vasarą, autobusu nuvykęs į Molėtus, pėsčias nueidavau kokį dešimtį ar keliolika kilometrų į Ščiurį. Visuomet tradicinių Ščiurio vasarotojų būdavau nuoširdžiai priimamas ir lengvai įsijungdavau į jų bendriją. Pasidariau jau kiek drąsesnis ir dalyvaudavau nūdienos įvykių aptarimuose. Tuo labiau, kad V. Zaborskaitė per mano Mamos vardines ar kitas šventes neretai būdavo mūsų namuose. 1986 m. jinai dalyvavo mūsų slapta suruoštame mano Tėvo 100 metų gimimo jubiliejaus minėjime. Ta proga ji kalbėjo apie S. Šal-

kauskį ir jo veiklą. Jaučiau, kad jai, poetinio žodžio estetei, S. Šalkauskio nuoseklūs, logiški ir gal kiek sausoki tekstai vargu ar galėjo būti patrauklūs. Be to, jai karštai kalbėti apie S. Šalkauskio palikimą nebuvo saugu dėl minėjime dalyvaujančių nepažįstamų asmenų. Nors dar mokydamosi Panevėžio gimnazijoje citavo S. Šalkauskio veikalą „Lietuvių tauta ir jos ugdymas“ ir žavėjosi jo idėjomis.

Dabar, pasibaigus okupacijai ir nepriklausomoje Lietuvoje iškilus naujoms ugdymo ir pasaulėžiūros problemoms, savo neseniai išėjusioje knygoje „Autobiografijos bandymas“ V. Zaborskaitė jau adekvačiai cituoja ir remiasi S. Šalkauskio veikalų pagrindiniais teiginiais.

Vėliau ir aš jau išdrįsdavau pas ją užėti, pasidomėti jos nuomone apie lietuvių rašytojus ir jų knygas. Sunku buvo išvengti ir dabarties įvykių aptarimo, nes tai buvo labai įdomus nepriklausomybę paskelbusios valstybės formavimosi laikas. Buvau šokiruotas jos „kairiosiomis“ (rašau kabutėse, nes apie kairę ir dešinę Lietuvoje kalbėti iš viso būtų sunku) pažiūromis ir ypač simpatijomis A. Brazauskui. Pastarasis, tiek melavęs ir apgaudinėjęs visą tautą bei niekingai elgęsis su savo žmona, mano akyse neužsitarnavo nei pagarbos, nei pasitikėjimo, ypač eidamas valstybės vadovo pareigas. Įsitarščiavęs išvardinau visus jį kompromituojančius faktus ir paklausiau, kaip tokiu žmogum galima pasitikėti? V. Zaborskaitė kažkaip išsitarė, kad politikoje visko pasitaiko, bet tai manęs visiškai neįtikino ir aš tvirtai, gal per aštriai, laikiausi savo nuomonės. Buvo aišku, kad tuo klausimu pažiūrų nesuderinsim ir V. Zaborskaitė pasiūlė tų temų mūsų pokalbiuose visiškai neliesti. Taip ir padarėme, bet mūsų santykiai nuo to nei kiek nenukentėjo. Kalbėjomės daugiausia apie literatūrą, meną, kultūrą.

Sovietmečiu V. Zaborskaitės autoritetas labai pakilo, nes ji okupacijos metais sugebėjo išleisti monografiją apie Maironį. Laikiau tai svarbiu ir drąsiu žygiu, turėjusiu nemažą įtakos skaitančios visuomenės tautiniam susipratimui. Sugriovus M. Lukšienės vadovaujamą Lietuvių literatūros katedrą, pašalinus iš jos V. Zaborskaitę ir stipriausias tos katedros dėstytojas – pasiaukojančią jų visų drasą ir nepataikavimą okupaciniam režimui dar labiau įvertinau.

S. Šalkauskio 100-ųjų metinių paminėjimas namuose 1986 m. Iš kairės: V. Zaborskaitė, V. Rastenis, B. Miknevičius, Julius Šalkauskas, kun. K. Vasiliauskas, A. Raulinaitis.

Man visada imponavo V. Zaborskaitės kalbėjimo būdas. Išskirtinai graži jos lietuvių kalba dar buvo puošiama kalbos turinį atitinkančiomis intonacijomis ir ritmu. Girdėjau kelias viešas jos paskaitas, rodos, Kraštotyryninkų Ramuvos susirinkimuose. Temų jau neprisimenu, tik atsimenu įspūdį, kad visa paskaita skambėjo kaip vientisas meno kūrinys.

Lankydamasis pas V. Zaborskaitę dažnai klausdavau jos nuomonės apie atskirus meno kūrinius ir jų autorius. Į klausimą: „Ką labiausiai vertintumėt iš jaunųjų poetų?“ V. Zaborskaitė pagalvojusi atsakė, kad Nijolę Miliauskaitę. Aš, norėdamas su poetės kūryba susipažinti, nusipirkau jos poezijos rinkinį ir įdėmiai visą peržiūrėjau. Deja, aš šios poezijos nesugebėjau tinkamai įvertinti – ji man pasirodė gležna ir sentimentali. Matyt tarp skaitytojo ir poeto kūrinio turi susidaryti tam tikras dvasinis rezonansas, kuris priklauso ne tik nuo kūrinio, bet ir nuo skaitytojo asmenybės. Kartą V. Zaborskaitės paklausiau nuomonės apie Sigitą Gedą, kurio kūrybos beveik nepažinau, o publicistikos – labai nemėgau. Ji atsakė: „Labai gabus, bet sunkaus būdo“.

Liūdna S. Gedos gyvenimo pabaiga, deja, patvirtino šią nuomonę. Tačiau Dantės „Dieviškosios komedijos“ spėtas užbaigti vertimas į lietuvių kalbą, pripažintinas kaip literatūrinis žygdarbis.

Ir dabar neretai man kyla klausimai apie įvairius kultūros reiškinius ar literatūros kūrinius ir jų autorius, kuriems nuodugnai skaityti neturiu laiko, o paklausti A+A V. Zaborskaitės kompetetingos nuomonės, deja, jau nebeturiu galimybės.

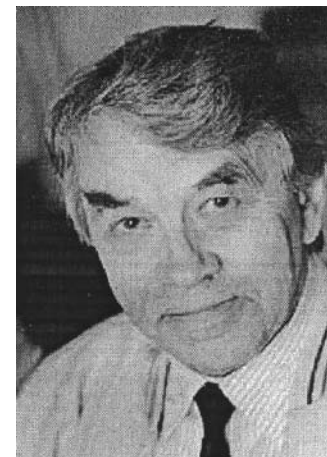
Atspausdinta knygoje „Edgars Imants Silinš mūsu atmiņās”.
Fizikālas enerģētikas institūts, 2002, p. 291–295

Susitikimai su Imantu Silinšu

Tikšanās ar Imantu Silinšu

(leidēju straipsnis versts iš lietuvių į latvių kalbą)

Esu laimingas žmogus ta prasme, kad nuo vaikystės iki šiol man teko pažinti ir bendrauti su daugeliu išskirtinių asmenybių. Nors dauguma jų, deja, jau yra išėję iš gyvųjų tarpo, tačiau jie paliko man ir visiems mums, juos artimai pažinojusiems, ne tik šviesius atsiminimus, bet ir gilų dėkingumą, kad jie tokie buvo, kad teko juos pažinti ir su jais artimai bendrauti. Turbūt mes visi perėmėme daugelį jų minčių ir nuostatų – jos laipsniškai tampa visų mūsų bendra savastimi. Taip mus visus, su jais bendravusius, jungia sunkiai nusakomi, išorėje nepasireiškiantys, draugystės ir dvasinės giminystės ryšiai.

*Latvijas akademikas (fizikas)
Edgaras Imantas Silinšas*

Tarp tokių šviesių asmenybių mano atmintyje ir mintyse svarbią vietą užima Edgaras Imantas Silinšas – broliškos latvių tautos ištikimas sūnus, kūrybingas mokslininkas, inteligentas ir intelektualas plačiausia šių žodžių prasme, jautriai suvokiantis gėrį ir grožį. Nuo pat pirmųjų mūsų pažinties valandų pajutau jo asmenybės kryptingumą ir mastą.

Susipažinome tamsiais sovietinės okupacijos metais, kai apie daug ką nebuvo tiesiogiai kalbama, nors visa tai buvo instinktyviai jaučiama. Minčių bei pagrindinių vertybinių nuostatų sutapimas jau savaime suartindavo

žmones. Tai ypač ryškiai pasireiškė man susipažinus ir pradėjus bendrauti su Imantu.

Susitikome 1961 metų birželio pradžioje, skrendant iš Maskvos į Gorkyje vykusią XIV Visasąjunginę spektroskopijos konferenciją. Ši kelionė buvo labai savotiška. Pakilus lėktuvui iš Maskvos oro uosto, po kokio pusvalandžio patekome į didelę audrą. Lėktuvas buvo labai smarkiai mėtomas ir daugelis keleivių ėmė sirgti jūros liga. Nepavykus prasiveržti pro audrą grįžome į Maskvą. Po kiek laiko mūsų lėktuvas vėl pakildavo, vėl viskas prasidėdavo iš pradžių ir baigdavosi taip pat. Ši istorija su pertraukomis kartojosi, rodos, 3 kartus – vakare ir naktį. Dalis keleivių buvo visai praradę pusiausvyrą, o gruzinai reagavo karščiausiai ir jau ruošėsi samdyti taksi iki Gorkio. Įdomu buvo stebėti įvairių tautų žmonių reakciją į susidariusią padėtį. Dėmesį atkreipė grupė jaunų žmonių, žvelgiančių į tą ne visai malonią situaciją ramiai ir net su humoru. Išsikalbėjome plačiau su vienu jos nariu. Pasirodė, kad tai esanti latvių grupė iš REZ gamyklos spektrinės laboratorijos, vykstanti į tą pačią konferenciją. Mano pašnekovas buvo šios laboratorijos vadovas I. Silinšas.

Aš tuo metu buvau pradėjęs dirbti šlifavimo staklių gamykloje Vilniuje ir steigiau ten analitinę laboratoriją. Tada žengiau pirmuosius žingsnius atominės metalų spektrinės analizės srityje (anksčiau buvau gilinęsis tik į molekulinę spektroskopiją Leningrado universiteto aspirantūroje), todėl savo pašnekovui turėjau klausimų, atsirado daug bendrų profesinių interesų. Bendravome ir susibičiuliavome visos kelionės ir konferencijos metu, o jai baigiantis Imantas (nuo tada jį tik taip vadindavau) pakvietė aplankyti jo laboratoriją Rygoje.

Rodos, kitų metų vasarą šiuo maloniu kvietimu ir pasinaudojau. Aplankiau Imanto laboratoriją REZ gamykloje, tai man, pradedančiam panašų darbą Vilniuje, buvo labai naudinga. Imantas mane apgyvendino savo šeimoje. Susipažinau su jo artimaisiais ir net bendradarbiais, kurių dalį jau pažinojau. Tai buvo draugiška ir labai solidari jaunų asmenų grupė, su daugeliu kurių ne kartą teko susitikti ir vėliau. Ją sudarė J. Eidus, L. Taure, D. Pops, O. Vilitis ir kiti, kurių pavardžių jau neprisimenu. Grupės centras ir

siela buvo Imantas, savo kompetencija, plačiais interesais ir būdo savybėmis jau savaime apie save burdavęs žmones. Ši grupė išliko tokia iki šiol, deja, Imanto tarp jų jau nebėra.

Kadangi Latvijoje buvau pirmą kartą, Imantas aprodė man Rygą, jos įžymybes ir net muziejus. Įsiminė įdomūs jo komentarai mums apžiūrint žymaus latvių dailininko Purvičio parodą. Iš to supratau, kad menas Imantui visada buvo artimas. Visur tada ir vėliau iš šio mokslininko ir jo draugų patyriau daug tikro draugiškumo ir nuoširdumo. Taip prasidėjo mūsų artimesnė pažintis ir draugystė, kuri tęsėsi iki ankstyvos jo mirties.

Rodos, dar kitais metais Imantas su nemaža bendradarbių ir bičiulių draugija keliavo baidarėmis po Lietuvą, atplaukė iki Vilniaus ir staiga atsirado mūsų namuose. Tada jis susipažino su mano motina, kuri buvo dailininkė – tapytoja. Nežiūrint amžiaus ir profesijų skirtumo, ji su Imantu visada rasdavo bendrų temų įdomiems pokalbiams ir diskusijoms. Motina sakydavo, kad „Imanto apsilankymai mus praturtina...“ Sužinojusi Imantą atvykstant, mama džiaugdavosi ir estetiškai serviruodavo stalą kavai (vėliau tą tradiciją perėmė mano žmona Ritonė). Tikrai – Imanto apsilankymas mums būdavo šventė. Visada buvo gera su Imantu ir jo draugais bendrauti.

Netrukus su Imantu ir jo bičiulių draugija teko pripučiamomis valtimis plaukti Aiviekstės ir Dauguvos upėmis iki Rygos. Tai leido pamatyti Latvijos gamtą ir iš arčiau susipažinti su Imanto bičiuliais. Po to, dar keletą dienų paviešėjęs Rygoje, arčiau pažinau Imanto darbo ir namų aplinką. Supratau, kad visa tai man yra artima ir įdomu. Atsirado daug ne tik profesinių, bet ir bendresnių interesų bei pomėgių.

Vėliau, apie 1970 metus, kai su motina laikinai gyvenome Vilniaus pakraštyje, prie miškingų Sapieginės kalvų, Imantui atvykus, su juo ir mano draugais smagiai slidinėjome vaizdingose Vilniaus apylinkėse. Džiaugiausi gera Imanto fizine forma, nors jis už mane buvo gerokai vyresnis.

Kai Imantas su savo bendradarbių grupe 1962 metais perėjo dirbti į Fizikos-energetikos institutą ir užsiėmė organinių puslaidininkų tyrimu, mūsų profesinis bendradarbiavimas susiaurėjo. Gailėjomės, kad mūsų darbo sritys išsiskyrė. Tačiau bendrų interesų ratas net išsiplėtė. Dabar pokal-

biuose daugiau lietėme bendras fizikos ir mokslo bei švietimo problemas, neaplenkdami mūsų kraštų situacijos, istorijos, meno ir tradicijų. Pradėjus braškėti sovietinei sistemai ir prasidedant mūsų tautų atgimimo judėjimui, vis dažniau aptarinėdavome politikos, ekonomikos ir socialinius klausimus, susijusius su Latvijos ir Lietuvos ateities perspektyvomis. Tų pokalbių bei diskusijų temas būtų net sunku apibrėžti, kai bendraujama su tokio išsilavinimo ir taip daug kuo besidominančia asmenybe. Atmintina ir mūsų paskutinė išvyka į Siguldą, kai Imantas man aprodė ir įdomiai komentavo tų puikių vietovių gamtos, istorijos ir meno paminklus.

Neatsimenu, ar teko kada su Imantu ginčytis, nes mūsų nuomonės ir vertinimai paprastai būdavo artimi ar lengvai suderinami. Pokalbiai dažniausiai turėdavo aktualios informacijos mainų pobūdį, o po to dažniausiai darydavome bendras išvadas. Gaila, kad niekada nerašiau dienoraščio ir nieko iš šių pokalbių nesu pasižymėjęs. Dabar tai būtų labai įdomu, o atsiminimai būtų daug turiningesni. Deja, laikas daug įdomių dalykų jau spė-

Iš dešinės: akademikas E. I. Silinš, indas – Mahinder Sinh, dailininkas Vytautas Ciplijauskas
Sapieginėje apie 1975 m.

jo ištrinti iš atminties, o didėjant Imanto užimtumui vis rečiau pavykdavo susitikti.

Imantui intensyviai dirbant organinių puslaidininkų srityje, užsimezgė jo laboratorijos bendradarbiavimas su Lietuvos fizikos institutu. Tai davė progos jam ne kartą atvažiuoti į Vilnių. Dažnai jis apsistodavo pas mane ir tai leisdavo, po ilgesnės ar trumpesnės pertraukos, vėl atnaujinti mūsų kontaktus ir pokalbius. Visada stebėjausi Imanto darbingumu ir klausdavau jo, kaip jam pavyksta tiek daug padaryti per trumpą laiką. Atsakė, kad kai nuvargsta nuo vieno darbo, tuoj pereina prie kito ir taip pasiilsa nuo pirmojo. Bandau šį Imanto metodą ir sau pritaikyti bei rekomenduoti bendradarbiams. Tai ne kartą man yra padėję per dieną daugiau padaryti. Tačiau ir tada supratau, kiek mano sugebėjimai ir produktyvumas yra menkesni už Imanto. Supratau, kiek daug galiu iš Imanto pasimokyti. Deja, daug ko nebespėjau jo paklausti ar su juo aptarti. Visada laukdavau tų mūsų susitikimų, kol paaikškėjo, kad jau vėlu jų laukti ir tikėtis.

Paskutiniaisiais metais Imantas vis rečiau būdavo Vilniuje ir mūsų bendravimas tapo labiau neakivaizdinis. Kolegos fizikai, grįžę iš konferencijų, kur susitikdavo su Imantu, visada man perduodavo jo linkėjimus. Švenčių progomis pasikeisdavome laiškais, o Lietuvos ir Latvijos nepriklausomybių minėjimo dienomis susiskambindavome. Kadangi keliais paskutiniaisiais Imanto gyvenimo metais, rodos, jis į Vilnių nebuvo atvažiavęs, tuo mūsų kontaktai ir apsiribodavo. Man į Rygą irgi vis nepavykdavo ištrukti. Taip mūsų bendri planai susitikti ir viską aptarti pastaraisiais metais ir negalėjo būti įvykdyti.

Tačiau, nežiūrint retų susitikimų, bendraujant su Imantu ypač ryškiai jautėsi, kad, net per atstumą, vidinis artimumas išlieka, ir vis lauki progos su tokiu asmenim vėl susitikti, pabendrauti, pasidalinti gyvenimo džiaugsmiais ar liūdesiu. Netekus tokių žmonių, ypač būna skaudu, praradus galimybę ir nepasakius tų gerų žodžių, kuriuos reikėjo pasakyti. Tačiau mus visada šildys jo šviesus atminimas, turiningo gyvenimo pavyzdys ir dėkingumas už tas atmintinas valandas, kai bendravome ir buvome kartu.

Atiduota spaudai L. Purlienės redaguojamam atsiminimų apie J. Averką rinkiniui.
Redaktorė šio straipsnio į rinkinį neįdėjo.

Apie Juozo Averkos veiklą lietuvybei ir etninei kultūrai puoselėti

J. Averka apie 1974 m. „Krivulės“ ansamblyje. Nuotrauka V. Daraškevičiaus

Juozas Averka gimė 1911 metais ir jaunystę praleido lenkų okupuotuose Marcinonyse, atskirtas nuo Lietuvos demarkacinės linijos. Turbūt todėl lietuviybės išlaikymas ir puoselėjimas jam visą gyvenimą buvo šventas tikslas, viešai nedeklaruojamas, bet visada nuosekliai vykdomas.

Dažnai pagerbiame asmenis, palikusius mūsų kultūrai ženklių mokslo ar meno kūrinių ir jais kėlusią mūsų tautos mintį ar pasaulėjautą. Tačiau nemažesnės pagarbos ir viešo pripažinimo nusipelno asmenys, nors šį šventą tautos atminties išlaikymo ir dvaisios kėlimo darbą ne ką mažiau sėkmingai

vykdę paprastesnėmis priemonėmis – asmeniniu pavyzdžiu, nuoširdžiu žmogišku bendravimu, o labiausiai autentiška skatinančia atmosfera, kuri apie tokius žmones lyg ir savaime susidaro. Be jų dažnai nepastebimo, bet labai svarbaus įnašo Lietuva niekada nebūtų išlikusi tuo, kuo ji dar sugebėjo išlikti, ir niekada ateity netaptų tuo, kuo ji gali ir privalo tapti.

Deja, tokie žmonės, sėkmingai veikę visą savo aplinką, o per ją ir žymiai plačiau, dažniausiai lieka nepastebėti ir nepagerbti, o jų veikla, atrodo, tokia natūrali bei savaime suprantama, – nesuvokta ir neįvertinta. Juozas Averka, arba dėdė Juozas, kaip mes visi – kraštotyrininkai, ansamblių dalyviai ar bent kiek artimiau su juo bendravę – įpratome jį va-

dinti, kaip tik ir yra vienas iš ryškiausių tokios asmenybės pavyzdžių.

Su Juozu Averka susipažinau, kai jis su marcinkoniškių folkloriniu ansambliu atvažiavo į Vilnių ir koncertavo Mokytojų namuose. Miestuose tada folklorinių ansamblių dar nebuvo, ir Marcinkonių ansamblis turbūt buvo vienas iš pirmųjų Lietuvoje. Autentiškas ir muzikiniu požiūriu tobulas jų dainavimas man padarė labai didelį įspūdį. Tokio darnaus spalvingo dzūkiskų dainų atlikimo aš dar nebuvau girdėjęs. Po koncerto nuėjau į užkulisius padėkoti ansamblių nariams ir pabendrauti su jais. Ansamblių nariai mane, mano padėką ir šiltą atsiliepimą labai nuoširdžiai priėmė, nusivedė į kitą kambarį, kur buvo suruoštos vaišės iš dzūkiskų skanėstų. Berods, sėdėjau šalia Juozo Averkos, su kuriuo artimiau susipažinome ir susidraugavome. Greit radome bendrą kalbą ir analogišką požiūrį į liaudies dainas, jų vertę ir atlikimą.

Vėliau jau susikūrė „Sadaujos“ ir Mokslių Akademijos ansambliai. Pastarąjį aš kelerius metus lankiau. Paskui buvau kuriam ilgesniam laikui atitolęs nuo ansamblio ir kraštotyrinės veiklos dėl disertacijos baigimo sun-

Mokslių Akademijos folklorinio ansamblio vyrų repeticija 1983 m. Iš dešinės sėdi: E. Širmulis, A. Ramonas, J. Šalkauskas, stovi S. Kavaliauskas, A. Verseckas.

kumų. Grįžęs pajutau, kad po ilgesnės pertraukos mano dalyvavimas MA ansamblyje nebuvo pageidautinas. Tačiau tuo metu neseniai jau buvo susikūręs Mokytojų namų folklorinis ansamblis, vėliau pavadintas „Krivule“. Jo vadovas Kazimieras Kalibatas mane pakvietė į jį įsijungti, tai nedelsdamas ir padariau. Čia netrukus vėl sutikau Juozą Averką, kuris tuoj mane pažino iš ankstesnio bendravimo. Jis „Krivulės“ ansambliečius išmokė daug autentiškų dzūkiškų dainų ir šokių, skaudžiai išgyvendavo, jei ansamblis, norėdamas pristatyti visų Lietuvos regionų folklorą, jo išmokytų dainų ar šokių į repertuarą neįtraukdavo.

Jaunystėje, tėviškės apylinkėse artimai bendravęs su sodžiaus jaunimu, kartu su jais dainavęs, šokęs, ruošęs vaidinimus, statęs ir saugojęs lietuviškus kryžius, skirtus žymioms tautos datoms ir žygiams atminti, kuriuos lenkų policija, kaip ir neseniai sovietiniai pareigūnai, naikino, o jų statytojus baudė, Juozas Averka jau savo gyvenimo ankstyvame pavasary buvo ne tik aktyvus visos šios veiklos dalyvis, bet ir organizatorius. Vėliau Alytuje jis įsijungė į šaulių veiklą, o grįžęs į dar lenkų pavergtą gimtąją Dzūkiją mezgė ryšius su nepriklausoma Lietuva. Bolševikams užėmus šį kraštą, organi-

Ansamblis „Krivulė“ Europos centre apie 1992 m.

*Jrašinėjama liaudies
dainos iš kaimo
močiūčių lobyno*

zavo lietuvių evakuaciją dar nepriklausomon Lietuvon, tačiau ją okupavus tuoj buvo suimtas, ilgiems metams įkalintas ir ištremtas.

Grįžus į okupuotą Tėvynę, kai prasidėjo pirmasis „kraštotyrinis“ Lietuvos atgimimas, Juozas Averka įkūrė Marcinkonių folklorinį ansamblį ir praktiškai jam vadovavo. Pradedant tais metais ir vėliau Averka daug bendravo su kraštotyrininkais, ramuviečiais, įvairiais ansambliais, folkloristais ir etnografais. Ilgainiui dėdė Juozas tapo natūraliu, nors ir neoficialiu, autentiško dzūkų folkloro konsultantu, kurio dažnai dar nemokame pakankamai įvertinti ir jo geranoriškai teikiama parama pasinaudoti.

Daug dar galima būtų pasakyti ir apie gausų jo įdainuotų autentiškų dzūkų dainų lobį, saugomą Lietuvių literatūros instituto Folkloro skyriaus fonotekoje, kuris savaime yra didelė mūsų kultūros vertybė, tikėkimės, savo laiku susilauksianti atskiros folkloristinės studijos. Tačiau dėdė Juozas, be-tarpiškai perduodantis šias vertybes jaunimui ir tuo tiesiogiai pratęsiantis gyvą tautos kultūros tradiciją, yra kur kas daugiau. Todėl manau, kad, pažymint garbingą Juozo Averkos 80 metų jubiliejų, tikrai reikėtų tinkamai įvertinti jo ilgametę visapusišką veiklą ir įnašą į lietuviybės bei tautinės kultūros puoselėjimą. Aš, buvęs ansamblio „Krivulė“ dalyvis, „Ramuvos“ ir „Liaudies dainos“ klubų narys, Julius Šalkauskas, palaikau ir pripažįstu aukščiausią žmogiškumo titulą garbiajam Juozui Averkai.

Atsiminimai apie prof. Chadži Seraja Chan Šapšalą (1873–1961)

Prof. Ch. S. Ch. Šapšalas gimė 1873 m. Bachčisarajuje. Jis buvo Krymo, Lietuvos ir Lenkijos karaimų aukščiausias dvasininkas (hachanas) ir tautos vadovas. Šapšalas turbūt vienintelis Lietuvoje karaimų kalbininkas ir aplanai orientalistas. 1899 m. baigė S. Peterburgo universiteto rytų kalbų fakultetą. 1901–1908 gyveno Irane. Dėstė Tebrize ir tuo pat metu buvo paskirtas Irano šacho vaikų auklėtoju, nes Tebrize buvo Irano šacho sosto įpėdinių rezidencija. 1909–1915 m. dėstė S. Peterburgo universitete. Tikriausiai S. Peterburgo universitete jam suteiktas profesoriaus vardas, kuris Tarybų Lietuvoje jam nebuvo pripažintas. Bet visi jį vadino profesorium. Nuo 1929 m. buvo Lenkijos mokslų ir menų akademijos narys korespondentas. 1940 ar 1941 m. persikėlė į Vilnių ir įkūrė Karaimų istorinį etnografijos muziejų, kuriame 1941–1951 m. dirbtoriaavo. Nuo 1947 m. dirbo Lietuvos MA (Mokslų Akademijos) Istorijos institute. Laisvai skaitė rankraščius ir dokumentus, parašytus rytų kalbomis. Panaudojęs tą medžiagą parašė daug originalių vertingų straipsnių. Gyveno ir mirė vienišas 1961 m., nes jo žmona buvo mirusi žymiai anksčiau. S. Šapšalui priverstinai sovietmačiu atsisakius hachano pareigų ir jau nepriklausomoje Lietuvoje šias pareigas perėmė 1992 m. Mykolas Firkovičius. Vienintelėje, sovietų okupacijos laikais veikusioje, Trakų karaimų bendruomenėje ir kenesoje vyriausiu dvasininku (hazanu) buvo išrinktas poetas Simonas Firkovičius.

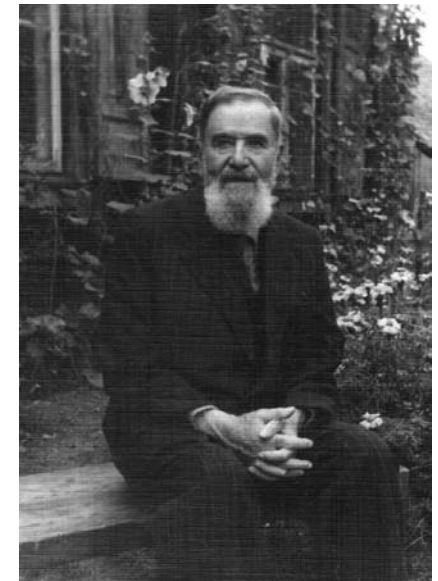
Su S.Šapšalu dėdė Kazys susipažino tikriausiai MA bibliotekoje ir greit susidraugavo. Neužilgo jis apsilankė mūsų namuose, kur gyveno me kartu su dėde Kaziu ir dėdiene Vanda. Taip ir mes su mama su prof. S. Šapšalu susipažinome. Po to dažnai su juo buvojome ir pas jį ir pas mus. Nepaprastai įdomiai jis pasakojo apie savo jaunystę, karaimų gyvenimą Kryme, savo darbą su Irano šacho vaikais, įvairius savo gyvenimo nutikimus. Gaila, kad tada neturėjau magnetofono. Įrašius tuos pasa-

kojimus išeitų nepaprastai įdomi S. Šapšalo atsiminimų knygutė. Atsimenu tik trumpą fragmentą apie tai, kaip Irano žmonės sutiko pirmą garvežį. Vieni jį laikė velnio kūrinium, kiti žiūrėjo po garvežio apačia, ieškodami paslėpto arklio ar kito galingo gyvūno.

Šapšalo butas buvo pilnas rytietišų karaimų meniškų dirbinių ir namų apyvokos daiktų. Didelė jų dalis buvo padovanota Karaimų etnografijos muziejui, kuris įsikūrė Trakuose. Pas jį atėjus, jis tuoj išvirdavo turkiškos kavos mažuose puodukuose, kuriuos sudėdavo į padėklą, turintį vertikalių kelių strypų laikiklį. Kartai už jo laikydamas jis viską apsukdavo apie galvą taip, kad niekas neiškrisdavo ir kava neišbėgdavo.

Pradžioje jį dažniausiai lankydavome kartu su dėde Kaziu. Bet, kai jis susirgo (1960 m. pradžioje mirė), lankydavau jį aš vienas. Nepaprastai įdomūs bvo pokalbiai su juo Rytų filosofijos ir religijos klausimais. Pavyzdžiui aš jo paklausiau, kodėl virš kinesės patalpinamas apvalus, artimas rutuliui daiktas. Jis man paaiškino, kad tai amžinybės simbolis. Pailiustruodamas tai klausimu – kas buvo pirmiau, paukštis ar jo kiaušinis. Man darydavo gilaus įspūdžio jo rytietiška išmintis ir gilios religinės pažiūros, nors susijusios su karaimų religija, bet tolerantiškos visoms kitoms religijoms.

Kartą mums su mama svečiuojantis jo namuose, mama susižavėjo vienu jo kambario kabančiu moters portretu, kurį mama labai išgyrė. Pasirodo tai buvo žuvusio rusu baltagvardiečio našlės portetas, tapytas S. Šapšalo žmonos brolio, karaimų dailininko Ikizo. Per artimiausias

S. Šapšalas 1954 m. J. Petrulio nuotr.

mamos vardines S. Šapšalas tą portretą atnešė ir mamai dovanojo. Tai atitinka rytiečių įpročiui, jei koks daiktas svečiui labai patinka, tai šeimininkas tą daiktą jam dovanoja. Jis iki šiol kabo toje vietoje, kur mama jį pakabino.

Po S. Šapšalo mirties, vėliau man teko nemažai bendrauti su H. Koberkaite ir su jos vyru M. Firkovičium. Jie savo karaimišką tradiciją ir kultūrą primindavo man šviesų Ch. S. Ch. Šapšalo atminimą.

Atsiminimai apie kapitoną Joną Noreiką

Joną Noreiką mūsų šeimai teko artimai pažinoti. Su juo susipažinom dar nacių okupacijos metais, kai jis 1941 m., būdamas Laikinios Vyriausybės (LV) paskirtas Šiaulių apskrities viršininku, gruodžio 8 d. prisidėjo organizuojant iškilmingas mano tėvo laidotuves. Jis man, dar vaikui, padarė malonų nuoširdaus asmens įspūdį. Šiauliuose įkūrė Kultūros ir meno centrą, kurio veikloje dalyvavo ir mano motina. Kūrė lietuviškas mokyklas ir lietuvišką valdžios administraciją provincijoje. D. Riauka yra paliudijęs, kad J. Noreika „1941 m. liepą kartu su kitais dešimt Žemaitijos inteligentų reika-

J. Noreika – Generolas „Vėtra“ 1910–1947

lavo vokiečių vadovybę uždrausti genocidą prieš žydų tautybių žmones ir suteikti Lietuvai savivaldą. 1943 m. vasario mėn. Noreika parašė straipsnį „Šių dienų Vokietija“, kuriame demaskavo nacistų režimo pragaištingumą tiek lietuvių tautai, tiek ir pačiai Vokietijai (perspausdino „Ūkininkas“, 1994 m. vasaris, Nr. 6; „Trimitas“, 1996 m. kovas, Nr. 3). Straipsnį naciai uždraudė spausdinti. Greit po to (1943 03 17) J. Noreika buvo areštuotas ir išsiųstas į Štuthofą lagerį, kur kalėjo dvejus metus kartu su kitais lietuvių inteligentais. Jis, kaip Šiaulių apskrities viršininkas, yra pasirašęs gal kelis nacių išreikalausius raštus dėl žydų izoliavimo, t. y. apgyvendinimo getuose ar išvaymo į Žagarę. Ar jis galėjo žinoti, kas iš to vėliau seks? Matydami J. Noreikos gilų religingumą, ką liudija jo sukurta malda Štuthofe, ir pasiš-

ventimą Lietuvos nepriklausomybės atstatymo ir kovos su okupantu tikslams, esame tikri, kad prie žydų žudynių jis prisidėti iš principo negalėjo.

Jis kovojo ne tik su sovietų, bet ir su nacių okupantais. Noreika buvo LF karinės organizacijos *Kęstutis* Šiaulių apskrities štabo viršininkas. 1942 m. rudenį Kaune su kitais įkūrė *Lietuvių vienybės sąjungą*.

Noreika Vilniuje draugavo su Kaziu Šalkauskiu, gelbėjusiu ir padėjusiu žydams, o Šiauliuose – su medicinos dr. Domu Jasaičiu, taip pat gelbėjusiu žydus ir bandžiusiu protestuoti prieš holokaustą, kuris ne kartą kreipėsi į Šiaulių karo komendantą, iš kurio sulaukė tik grasinimų. Noreika agitavo jaunimą boikotuoti mobilizaciją į lietuviškas SS divizijas. Dėl to Noreika buvo gestapo areštuotas ir su kitais aktyviais patriotais išsiųstas į Štuthofio lagerį. Tai toks buvo Noreikos bendradarbiavimas su naciais.

Karui baigiantis, 1945 m. sausio 25 dieną, naciai atidarė Štuthofio koncentracinio lagerio vartus ir kalinius, tarp jų ir J. Noreiką, nuvarė į Lenkiją. Sovietų armijos jie buvo išlaisvinti, bet dar galėjo vykti į Vakarų. Draugai, kartu kalėję Štuthofe, kvietė jį drauge trauktis, nes Noreikos žmona ir duktė jau buvo Vakaruose. Noreika griežtai atsisakė, tvirtindamas, kad jis, kaip prisiekęs Lietuvos karys, turi grįžti į priešų užimtą Lietuvą ir kovoti su okupantu. Dar Lenkijoje jis buvo mobilizuotas į sovietinę armiją, bet karas greit pasibaigė ir į frontą nebepateko. 1945 m. rudenį grįžo į Vilnių. Pradžioje buvo apsiėjęs pas prof. Vladą Jurgutį, su kuriuo kalėjo Studhofe. Iš jo sužinojęs, kad Mokslų Akademijos bibliotekoje dirba dėdė Kazys ir mano mama. Dar su sovietinio kario uniforma tik be antpečių, juos ten aplankė. Kadangi dėdė MA bibliotekoje turėjo dvi pareigas – direktoriaus pavaduotojo ūkio reikalus ir juriskonsulto, tai į juriskonsulto vietą rekomendavo J. Noreiką ir jam šias pareigas užleido. Noreika artimai susibičiuliavo su mano dėde Kaziu ir ilgai su juo atskirai kalbėdavosi. Kaip vėliau sužinojau, tarėsi su juo dėl galimo karo ir naujo ruošiamo sukilimo bei tuo metu numatomos laikinosios vyriausybės sudėties. Noreika apsigyveno pas mano tetą gyd. Teodorą Vitartienę, kuri turėjo savo namelį Vivulskio gatvėje. Teta vėliau pasakojo, kad Noreikos paros režimas būdavo toks: grįžęs iš darbo užkąsdavo ir pailsėdavo, kol sutemdavo. Sutemus išnykdavo ir grįždavo tik prieš švintant. Pasi-

rodo, kad visų apskričių apylinkėse organizavo partizanų komendantūras, kurios karo atveju mestų partizanų dalinius prie Vilniaus (gal ir Kauno) ir organizuotų žiedinę gynybą, kol atvyks sąjungininkų karinė parama.

J. Noreiką areštavus tetos Teodoros Vitartienės namuose suorganizuota saugumo (KGB) pasala. Visi į tuos namus įėję buvo tardomi ir neišleidžiami net 12 dienų. Paprastai teta Teodora dažnai mus lankydavo, visus gydydavo arba skambindavo telefonu. Staiga ji dingo. Mes skambiname į ligoninės skyrių, kur ji dirbo, bet mums atsako, kad jos nėra. Klausiamo, ar serga – atsako, kad nežinome. Aš buvau nuėjęs prie jos namų ir ruošiausi paspausti skambutį prie durų. Laimei nespėjau to padaryti, nes jos kaimynas man pamojęs įspėjo, kad į tuos namus geriau neiti, nes ten saugumas įleidžia, bet nieko neišleidžia. Aš greit pasišalinu ir supratau, kad J. Noreika areštuotas.

J. Noreika buvo areštuotas kartu su jo suorganizuotos *Lietuvių tautinės tarybos* (LTT) bendražygiais S. Gorodeckiu, O. Lukauskaite-Poškiene ir kt. Tuomet buvo areštuota mamos bendradarbė MA bibliotekoje ir draugė Julija Lozoraitytė-Vaiciekauskienė, vien už tai, kad nepranešė saugumui apie atsišaukimą į Suvienytųjų nacių organizaciją, kurį LTT narių buvo prašoma išversti į prancūzų kalbą. Išversti ji atsisakė dėl nepakankamo šios kalbos mokėjimo, bet buvo suimta, kad apie tai žinojo ir nepranešė saugumui. Ji išėjus iš kalėjimo mums pasakojo, kad skelbiant Noreikai mirties nuosprendį, jo veido išraiška nei kiek nepasikeitė. Bylai pasibaigus jis nuoširdžiai, su šypasena atsisveikino su visais bendrabyliais. S. Gorodeckis man pasakojo, kad per kalėjimo sieną beldimu Noreikai buvo perduota žinia, kad tomis dienomis Sovietų sąjungoje oficialiai panaikinta mirties bausmė. Ir kreipimasis jo draugų: *Jonai, paduok malonės prašymą, važiuosi į lagerį, bet liksi gyvas. Į ką J. Noreika atsakė – geriau tegu mane sušaudo, bet prieš malonės neprašysiu!*

Taigi, J. Noreika kovojo ir prieš nacių ir prieš sovietų okupaciją ir šioje kovoje sąmoningai atidavė savo gyvybę. Jo pagrindinis tikslas buvo iškovoti Lietuvai nepriklausomybę.

V. Tautinė kultūra, istorija ir sociologija

Atspausdinta JAV „Draugo“ Šeštadiniame priede ir 2009 m. lapkričio 21 d. ir „Etninėje kultūroje“ 2006 Nr. 6, p. 68-69

1863 m. sukilėlių daina Gervėčių apylinkėse

1863 m. sukilimo pėdsaką netikėtai aptikome 1962 m. su didele Vilniaus dailininkų (dalyvavo dail. A+A Arūnas Tarabilda, J. Kalinauskas, B. Žilytė-Steponavičienė, M. Vildžiūnienė ir kiti bei keletas jų draugų) grupe išvykoje į Gervėčių kraštą.

Atvykę į Gervėčius autobusu iš Vilniaus, dainuodami ėjome per šio krašto lietuviškus kaimus, lydimi vaikų būrio, visu balsu skelbiančio „lietuviai atvažiavo, lietuviai atvažiavo!“ Susitikome su tuo metu ten mokytojavu-

Grupė išvykos dalyvių. Iš kairės į dešinę: J. Šalkauskas, neatpažintas, B. Šaknis, A. Tarabilda

siu Bernardu Šakniu. Visur buvome labai širdingai pasitinkami ir vaišinami. Stebino ypatingas siekiamų nutautinti tautiečių patriotizmas ir prisirišimas prie savo Tėvynės.

Apsistojome Girių kaime, ten ir nakvojome. Ilgėliau viešėjome pas pagyvenusį mokytoją Julijų Valeiką, kur susirinko nemažas būrys vietinių gyventojų. Dovanojome jiems lietuviškų knygų ir daug dainavome. Vienas pagyvenęs vyras, gavęs A. Šapokos „Lietuvos istoriją“, susijaudinęs kalbėjo: „Dabar man nemuilins smegenų! Paskaitęs žinosiu, kaip viskas buvo...“. Kitas naiviai, bet primygtinai prašė: „Pakalbėkit Vilniuje su Paleckiu, kad tuos pasienio stulpus perkeltų į mūsų pusę“, kad priskirtų Gervėčių kraštą tarybinei Lietuvai. Deja, tada jokių „pasienio stulpų“ jau seniai nebuvo, o panaši kalba Vilniuje greit atvestų į KGB rūmus, į kuriuos išraiškingai rodė bronzinio Lenino pirštas.

Ir čia daug dainavome, o J. Valeika mums padainavo 1863 m. sukilėlių dainą „Mes berneliai varguoliai“, kurią čia pat išmokome ir visi kartu dainavome. Žemiau pateikiu jos žodžius:

Mes berneliai varguoliai,
Stiprūs kaip tie ažuolai,
Ei berneliai, ei krūvon, | 2k.
Eisim veizėt sa dalios. |

Vyžais kojas mes apavį,
Pačias, vaikus išbučiavį,
Ei berneliai, ei krūvon, | 2k.
Eisim vainon mes švinton. |

Kalinauskas visus veda,
Ponus cario visur karia,
Ir kazokus sukapojo, | 2k.
Kapų šilėj pakavojo. |

Švintų žemį pabučiuosim,
 Niekam, niekam neatduosim,
 Savo krauju palaistysim, | 2k.
 Jei reiks, galvas paguldysim. |

Melodiją ir atskirai žodžius, kartu su dailininke B. Žilyte, įrašėme į skoliną iš J. Čiurlionytės vadovaujamo Konservatorijos folkloristikos kabineto senovinį „Reporterio“ magnetofoną. Juostą sudubliavome ir vieną egzempliorių atidaviau A. Tarabildai, o kitą – į Konservatoriją. Prof. Jadvyga Čiurlionytė šią dainą įvertino kaip autentišką ir pacitavo savo knygoje „Lietuvių liaudies dainų melodikos bruožai“ Vilnius, 1964 m. Įrašėme ir kitų gervėtiškių dainų. Šią sukilėlių dainą 1970 m. ekspedicijoje iš J. Valeikos įrašė ir A. Juška, tačiau abu įrašai yra identiški.

Prieš išvykstant iš Girių kaimo, šeimininkai kategoriškai pareiškė: „Neišleisim, kol kartu nesugiedosim „Lietuva Tėvynė mūsų“... Mano bendraklasis iš Šiaulių gimnazijos ir artimas draugas A+A gyd. Edmundas Dapkevičius drąsiai užvedė ir sugiedojom. Vienas žmogus mūsų draugiškoje kompanijoje buvo niekam nežinomas ir nepažįstamas. Įtarėm, kad tai KGB „ausys ir akys“, kurias buvo stengiamasi įterpti į kiekvieną didesnę susibūrimą. Tikėjomės, kad grįžusius už tokį „valstybinį nusikaltimą“ mus pakvies „draugiškam pokalbiui“ į žinomus rūmus šalia Konservatorijos. Tačiau tokios „garbės“ taip ir nesulaukėme. Matyt tas niekam nežinomas kolega arba tokiu nebuvo, arba buvo geranoriškas.

Autentiškas, karštas gervėtiškių patriotizmas ir nuoširdumas priimant kaip brolių kiekvieną į jų kraštą atvykusį tautietį, paliko turbūt mums visiems, tada dalyvavusiems, iki šiol gyvą atminimą, kaip vieną ryškiausių sovietinės okupacijos metų išpūdžių. Šie išpūdžiai buvo patvirtinti ir kituose apsilankymuose šiame nuskriaustame ir nutautiname krašte, kai ten vykdavo tautosakos rinkimo ekspedicijos. Liūdna, kad tokio patriotizmo taip trūksta dabartinėje nepriklausomoje Lietuvoje, apie kurią tais priespaudos laikais buvo sunku net svajoti. Negi viską lemia „geras gyvenimas“ ir ekonomika? Tačiau Lietuva prisikėlė 1918 ir 1990 metais, tikėsimės, kad ji savo dvasia anksčiau ar vėliau prisikels ir suvienytoje Europoje.

Vilnius, 2004 07 13

Atspausdinta „Draugo“ šeštadieniniame priede 2009 m. lapkričio 14 d. ir „Etninėje kultūroje“, 2006, Nr. 6, p. 67–68.

Apie Korevas, dalyvavusius 1863 m. sukilime

(1863 m. sukilimo atgarsiai)

Mano senelė Barbora Goštautaitė-Šalkauskienė, gimusi sukilimo metais, girdėjo daug pasakojimų apie sukilimą iš savo motinos Korevaitės-Goštautienės. Šie pasakojimai buvo perpasakojami jos gausiems vaikams. Jau po senelės mirties jie buvo perduoti ir man bei mano pusseserei Stefanijai Malkevičiūtei (*S. Malkevicz*), gyvenančiai Lenkijoje. Dabar, po daugelio metų, bandome tuos atsiminimus atstatyti ir tarpusavyje suderinti. Kiek tai pavyko padaryti, pabandysiu čia papasakoti. Pagrindiniai šių įvykių veikėjai yra Konstancija Ciškevičiūtė-Korevienė (1812–1904), mano senelės Barboros Goštautaitės-Šalkauskienės (1864–1947) senelė iš motinos pusės. Jos sūnūs – Kletas Koreva (1832(?)–1864) ir jaunesnis jo brolis Severinas Koreva. Buvo minėtas ir kitas jų brolis, ištremtas į Sibirą ar Uralą, ten įsikūręs ir net tapęs kasyklos savininku. Pasakojama, kad jų motina pati išsiuntus juos į sukilimą, pasakius, kad tai yra jų pareiga. K. Korevienė buvo dvarininko, gyvenusio arti Panevėžiuko (Kauno apskrityje), Onufro Korevos žmona. Tenai mirė ir palaidota Panevėžiuko kapinėse. Panevėžiuko

Konstancija Ciškevičiūtė-Korevienė

Kletas Koreva

bažnyčioje yra jos atvaizdas ir paminklinė lenta su įrašu lenkų kalba: „Motinai ir veikliai pilietei“.

Korevos, kaip ir Goštautai, buvo Lietuvos bajorai, auklėti lenkiškoje kultūroje ir perėmę šeimoje vartotą lenkų kalbą. Vyriausioji mano tėvo sesuo Antanina Šalkauskaitė tvirtino, kad ankstyvesnė jų lietuviška pavardė turėjusi būti „Kareivos“, nors įrodymų to teiginio pagrindimui neturiu. Senelė B. Goštautaitė mokėjo lietuviškai ir vaikystėje su manim bendravo šia mano gimtąja kalba. Pokalbyje su manim yra pasakius: „Negalvok, kad mes esame kokie nors lenkai, jei kalbame lenkiškai. Esame lietuviai, tik išauklėti lenkiškoje kultūroje“. Po 1918 m. ji jau buvo atgimusios nepriklausomos

Lietuvos patriotė ir patriotiškai išauklėjo savo gausią šeimą, dalyvavusią Lietuvos tautiniame atgimime; kai kurie šeimos nariai dalyvavo ir nepriklausomybės kovose. Manau, kad ši tradicija atėjo ne tik iš Goštautų, kurių lietuviškas valstybinis patriotizmas žinomas jau nuo LDK laikų, bet ir iš B. Goštautaitės motinos Korevaitės. Žinoma, kad tada tai buvo unijinės valstybės (LDK) patriotizmas ir būtent šią valstybę norėta atstatyti sukilimų metais.

Kletas Koreva, baigęs Peterburgo Miškų institutą, buvo girininkas Trakų apylinkėse ir prasidėjus sukilimui tapo Trakų apygardos sukilėlių vadu. Deja, pirmuosiuose mūšiuose pateko maskoliams į nelaisvę, buvo kalinamas ir nuteistas mirties bausme. Prieš vykdant nuosprendį, motinai buvo leista su pasmerktu sūnumi atsisveikinti. Kitiems šeimos nariams į kalėjimą įei-

ti nebuvo leista, ir jie jos laukė už kalėjimo durų. K. Korevienė sūnaus kameroje užtruško valandą ar dvi ir, kai išėjo iš kalėjimo, buvo visai rami, net „veido išraiška nebuvo pasikeitusi“. Artimųjų paklausta, kaip ji sugeba taip valdytis, atsakiusi: „Tie caro šunys nėra verti matyti mano ašaras“. Nusprendusi net dalyvauti, vykdant sūnui mirties nuosprendį. Pasakojama, kad įvykdžius nuosprendį – K. Koreva buvo sušaudytas, sumirkiusi nosinę sūnaus krauju ir kruvinas jos skiautes išdalijusi vaikams atminimui. Jos išskirtinę savitvardą ir tvirtą būdą rodo ir kitas epizodas iš sukilimo laikų. Jaunesnysis Kleto brolis Severinas dalyvavo mūšyje netoli Panevėžiuko; mūšiui baigiantis ir maskoliams šukuojant apylinkę, pasislėpęs netoliese esančioje šieno kaugėje. Caro kareiviai, ieškodami pasislėpusių sukilėlių, tą kaugę durtuvais badė ir Severiną sunkiai sužeidę į petį (iš užsilikusių mūsų atmintyje pasakojimų nėra visiškai aišku, ar jis sužeistas besislėpiantis šieno, ar jau slėpėsi sužeistas mūšyje). Kariuomenei pasitraukus K. Korevienė, persirengusi prastais kaimietės drabužiais, paprastu valstiečių vežimu važiavo ieškoti sūnaus į mūšio lauką. Atradusi paslėpę jį vežime po šieną ar šiaudais. Grįždama sutiko kazokų

Broliai Korevos. Iš kairės: Severinas (1845–1910), Povilas (1840–1906), Tadas (1851–1913), Ignas (1855–1925) ir Onufras (1861–1912).

Julius su pusbroliu S. Šalkauskiu iš Šakynos prie prosenelio Petro Šalkauskio naujai sutvarkyto kapo, prisimenant jo 200-ąjį gimtadienį 2006 m. rugpjūčio mėn., Kalnelio kapinėse, Joniškio seniūnijoje. Dalyvavo visa Šalkauskų giminė.

patrulį, kuris ją sulaukė, tardė ir ietimis baidydami tikrino, ar vėžime nėra paslėpto sukilėlio. Severinas būvęs dar smarkiau tomis ietimis sužeistas, bet neišsidavė, ir kazo-kai juos praleido. Motina, laimingai parsivežusi sūnų, paslėpė jį ir išgydė. Jis vėliau vedė, turėjo vaikų (jo anūkė, rodos, dar tebegyvena Lenkijoje), bet visą gyvenimą dėl sužeisto peties nevaldęs vienos rankos. Mūsų šeimoje Konstancijos Ciškevičiūtės-Korevienės atminimas buvo visada labai gerbiamas. Ji laikyta ne mažesnė didvyrė, negu jos pasiūti į sukilimą, kovoję ir nuteisti sūnūs.

Straipsnis atspausdintas žurnale „Lithuania“, 1994 Nr. 2(11)–3(12), p. 192–194 lenkų kalba. Vertimas mano – J. Š. Kalba taisyta redaktoriaus lituanisto Vlado Motiejūno.

Lietuvių ir lenkų santykiai vakar, šiandien ir rytoj

Apie tai, kas buvo vakar, mes šį tą žinome, bet įvairios istorinių faktų interpretacijos ir emocinis reagavimas į jas dažnai meta tamsų šešėlį mūsų santykiams šiandien. Kas bus rytoj – nežinom, tai priklausys nuo daugelio aplinkybių, kurių numatyti negalime, bet taip pat ir nuo to, kokią mūsų bendravimo atmosferą sukursime šiandien ir artimiausioje ateityje. Palanki atmosfera, abipusiai pozityvūs vertinimai yra neišvengiama sąlyga, kad vyktų sąžiningas abipusis dialogas, be kurio esminis santykių pagerinimas yra neįmanomas net dabartinėmis tam palankiomis politinėmis aplinkybėmis. Todėl pabandykime panagrinėti mūsų santykių psichologinę situaciją, ypač atkreipdami dėmesį, kodėl atsiranda tarpusavio nepalankumas, įtari-mai ir net priešiškumas.

Istorinių faktų vertinimai, remiantis vien savo tautos interesais, dažnai yra diametraliai priešingi. Pavyzdžiui, Krėvos unija, Kęstučio nužudymas, nepavykusi Vytauto karūnacija, Liublino unija, polonizacija, Vilniaus užėmimas, sulaužant Suvalkų sutartį, konfliktai nacių okupacijos metais paliko gilius pėdsakus lietuvių tautos sąmonėje, nes pasekmės tikrai buvo tragiškos Lietuvai.

Remiantis tokiais istorinių faktų prisiminimais, lietuviai jaučia didelę grėsmę žvelgdami į visus tris didžiuosius kaimynus – Rusiją, Lenkiją ir Vokietiją. Tuo labiau, kad Lietuvos geopolitinė situacija yra išimtinai pavojinga ir mūsų likimas labiausiai priklauso nuo kaimynų jėgų pasiskirstymo šiame regione.

Didžiuliai Lietuvos nuostoliai ir kančios per 50 sovietinės okupacijos metų žymia dalimi nuslopino prisiminimus apie lenkų padarytas skriaus-

das, ir, baigiantis šiai okupacijai, matyt, buvo palankiausios sąlygos pataisyti lietuvių ir lenkų santykius. Tačiau tuo momentu aktyvūs kraštutinių pažiūrų veikėjai Vilniaus ir Vilnijos savivaldybėse palaikė agresyviuosius sovietų veiksmus prieš tautinį lietuvių atgimimą – Sąjūdį, siekiantį Lietuvos nepriklausomybės. Tai pakirto daugelio lietuvių pasitikėjimą lenkų visuomene, nes daugelis mūsų tėvynainių nesugebėjo atskirti minėtų veikėjų agresyvių iniciatyvų nuo visos lenkų visuomenės požiūrio į tautinį Lietuvos atgimimą tiek Lietuvoje, tiek ypač Lenkijoje.

Atmintinomis 1991 m. dienomis ir naktimis Lietuvos lenkų pozicija buvo labai nevienoda. Tuo tragišku momentu patyrėme autentišką užuojautą ir net moralinę bei materialinę pagalbą iš lenkų visuomenės, ypač – iš inteligentijos. Tuo pat metu matėme daug baltai raudonų vėliavų raudonai rudos „Vienybės“ organizacijos mitinguose, girdėjome „ugningas“ minėtų veikėjų kalbas, siekiant „sovietinės teisėtvarkos ir suvereniteto“ galiojimo Vilniuje.

Tokią akciją plačiai reklamavo propagandinė sovietinė masinė informacija, o broliškas rėmimas ir pagalba vyko Evangelijos dvasia tyliai ir be jokios reklamos. Priešiškus veiksmus dauguma lietuvių visuomenės (deja, ne be pagrindo) laikė „smūgiu į nugarą“, ir čia prasidėjo ydingas ratas: emocinės reakcijos buvo nukreiptos ne prieš abiejų pusių „aktyvistus“ ir ne prieš suinteresuotą tais konfliktais trečiąją pusę, o apskritai prieš tos ar kitos tautos žmones. Vilnijos lenkų veikėjų autonominis judėjimas ir aštri lietuvių visuomenės ir valdžios reakcija į jį dar labiau kaitino ir taip įtemptą atmosferą. Rezultatas: lenkų visuomenė Vilnių ir Vilnijoje izoliavosi nuo lietuvių visuomenės, dėl to beveik išnyko tarpusavio pasitikėjimas ir didėjo įtarumas: bet kuri vienos pusės akcija kitai pusei atrodė skirta specialiai jai pakenkti, o visuomeniniai konfliktai ir reakcija į juos dažnai buvo interpretuojami kaip valstybės politika.

Visa tai sudaro idealias sąlygas atsirasti abipusei dezinformacijai, izoliacijai, įvairioms apkalboms ir piktoms prielaidoms, o tai sėkmingai panaudoja suinteresuoti asmenys. Tuo labiau, kad kraštutiniai šovinistiniai veikėjai yra vieni kitiems reikalingi, nes jie pagrindžia kitos pusės agresy-

viuos veiksmus. Tai neretai veda į mąstymo stereotipų ir mitų atsiradimą, net tokių, kurie su tikrove turi mažai ką bendro. Šitai matome visų pirma Vilniuje ir Vilniuje, nors kai kada tie mitai yra platinami Lenkijoje ir toliau, taip žlugdomos net abipusio pasitikėjimo liekanos.

Būdingiausi stereotipai tokie.

Lietuvių pusėje:

1. Lenkai visoje mūsų istorijoje klastingai veikė prieš Lietuvos nepriklausomumą. XX a. pradžioje jie rėmėsi J. Pilsudskio idėja atkurti uniją ir jos pagrindu sukurti „dvių tautų respubliką“ – „nuo jūros iki jūros“. Lietuvoje neretai manoma, kad šios tendencijos gyvos ir dabar. Tuo labiau, kad Vilniuje uždamos lietuviškos mokyklos ir vykdomos kitos lenkinimo akcijos.

2. Lenkija nori užimti Lietuvą ar bent Vilnių ir Vilniją.

3. Draugiškuose lenkų ir Lenkijos gestuose Lietuvos atžvilgiu matoma tik klasta ir veidmainystė, nesuprantant psichologinės situacijos ir visuomeninės politinės konjunktūros. Kai kurios prieštaringos informacijos, perduodamos per Lenkijos masinės informacijos priemones, šias tendencijas lyg ir patvirtina.

Lenkų pusėje:

1. Dalies lietuvių visuomenės ir kai kurių politikų aštri reakcija į lenkų šovinistų veiklą ir jų skleidžiamą propagandą priimama kaip principinė Lietuvos valstybės politika, ignoruojant faktišką situaciją tarptautinės teisės požiūriu.

2. Lenkų visuomenės nuotaikos abiejose šalyse yra formuojamos remiantis kraštutinių lenkų ir lietuvių sluoksnių propaganda ir kontrpropaganda, o blaivesni požiūriai dažnai yra ignoruojami.

3. Ribotos ekonominės galimybės ir sunkumai, bendri visai Lietuvos visuomenei nepriklausomai nuo tautybės, vertinami kaip specialiai nukreipti prieš Lietuvos lenkus. Labiausiai tai pasakytina apie tautinių mažumų padėtį ir žmogaus teises, o lenkų mažumai reikalaujama specialių privilegijų.

Visa tai sukuria niūrią tarpusavio nedraugiškumo ar net priešiško situaciją, kurią bendromis jėgomis turime įveikti. Kaip šį tikslą galėtume pasiekti?

Abiejų mūsų šalių inteligentijos sluoksniuose yra nemaža asmenybių, pasižyminčių žymiai platesniu mąstymu. Būtent su jais galime rimtai panagrinti net aštriausius mūsų santykių klausimus. Mūsų tautų dydžiai, materialinės galimybės yra labai nelygios. Dažnai laikoma, kad didesnė tauta, palyginti su mažesniąja, turi daugiau teisių. Dažnai priimama, kad didesnė tauta mažesniųjų atžvilgiu turi daugiau teisių. Kaip yra pasakęs žymus Lenkijos teisininkas S. Stomma, „turime tiek kartų būti tolerantiškesni lietuviams, kiek kartų Lenkija yra didesnė už Lietuvą“. Tai yra autentiškas krikščioniškas ir riteriškas požiūris. Deja, į jį nekreipiama dėmesio, nes pagunda panaudoti savo pranašumą yra pernelyg didelė. Ne kartą praeityje tai reikėsi ultimatyviu tonu bandant išreikalausyti kompromisų iš silpnesnės pusės, o tai paprastai sukeldavo aštrią pastarosios pusės reakciją. Taip praeityje buvo ne kartą, bet taip neturėtų būti.

Malonu man pastebėti, kad šio susitikimo pobūdis visai kitoks, vyrauja tarpusavio supratimo, abipusio lygiavertiškumo ir tolerancijos dvasia, o tai teikia vilčių, kad šis susitikimas bus posūkis siekiant tarpusavio supratimo, abipusio lygiavertiškumo. Tokia tolerancijos dvasia teikia vilčių, kad šis susitikimas bus posūkis, siekiant pagerinti lietuvių ir lenkų santykius tiek visuomeniniu, tiek valstybiniu lygmeniu.

Atspausdinta „Lietuvos aide“ Nr. 145, 2012 06 23

Nepainiokime esminių sąvokų

Mąstome sąvokomis, kurios išreiškiamos žodžiais. Jei vieni žodžiai keičiami kitais, tai ir juos atitinkančios sąvokos keičiasi. Nuolat vartojamą ir kraipytą sąvoką televizijoje ar spaudoje, laipsniškai keičiamas žmonių mąstymas. Taip sukuriamą galimybę manipuliuoti žmonių sampratomis, vertybėmis ir net pasaulėžiūra.

Skaitydamas 2012 06 06 „Lietuvos žiniuose“, paskutinį kartą redaguojamose Valdo Vasiliausko, jo parašytą „Memoriją“ bei sūlomą visuomeninio judėjimo-asociacijos „Lietuvos Tautai“ (LT) iniciatyvą, stebėjau, kaip autorius, cituodamas Lietuvos Konstitucijos 2 straipsnį, ignoruoja Konstitucijos preambulę. Joje aiškiai pasakyta, apie kokią tautą Konstitucijoje kalbama. „Lietuvos tauta“ ir „Lietuvių tauta“ yra visiškai skirtingos sąvokos. Taigi, ši citata yra falsifikuota. „Lietuvos tautos“ bajorų dauguma prarado lietuvių sukurtą „dvasią, gimtąją kalbą, raštą ir papročius“, nes buvo ugdoma lenkiškoje kultūroje. Jos dalis net prisidėjo prie 1920 metais Lenkijos inspiruoto nepasisekusio valstybės perversmo, kuriuo buvo siekiama Lietuvą prijungti prie Lenkijos. Tuo metu Lietuva visomis savo pajėgomis gynėsi nuo Želigovskio armijos puolimo link Ukmergės, kai buvo bandoma apsupti Lietuvos Kariuomenę ir užimti Kauną. Kita nelietuviška „Lietuvos tautos“ dalis – buvusieji „Jedinstvo“ dalyviai, nevieši KGB agentai ir vieši „rezervistai“, gal mieliai prisijungtų ir prie Rusijos, pigias dujas ir žemesnes kainas vertindami labiau už nepriklausomą Lietuvos valstybę. Jau girdime pareiškimų, kad „gerovė svarbiau už nepriklausomybę“. Tendencingas sąvokų pakeitimas V. Vasiliausko „Memorijos“ ir judėjimo pavadinime nuvertina toliau „Memorijoje“ išsakytas kai kurias teisingas mintis ir nekelia pasitikėjimo siūlomu judėjimu, kurio pačiame pavadinime iškraipoma ir paniekinama Lietuvos Konstitucija. Pilietinė visuomenė turi būti ištikima ir įsipareigojusi valsty-

bei, jos Konstitucijai, taip pat ir lietuvių tautai, „sukūrusiai Lietuvos valstybę“. Taigi, pilietiškumas ir patriotizmas yra dvi glaudžiai tarpusavy susijusios ir neatskiriamos sąvokos. Nacionalizmas ar šovinizmas, iškeliantis savąją tautą virš kitų tautų, su patriotizmu visai nedera, nors tos sąvokos dažnai sutapatinamos. Patriotas supras ir kitos tautos patriotizmą, todėl jis bus lojalus Lietuvoje gyvenančioms tautinėms mažumoms, jei tik jos laikosi Lietuvos valstybės Konstitucijos. Deja, „Lietuvos tautoje“ tokio abipusio lojalumo neretai pasigendama.

Žiniasklaidoje nerekomenduojami, nors oficialiai nedraudžiami ir kiti žodžiai. Be „tautos“, svarbios yra ir sąvokos „patriotizmas“, „Tėvynė“ bei viskas, kas su tuo susiję. Konstitucija ir Himnas šioms sąvokoms mus įpareigoja ir nelengva būtų jas iš ten ištrinti. Bet tokių bandymų esama. Taip, pavyzdžiui, buvęs ir vėliau sunaikintas judėjimas „Patriotinių organizacijų forumas“, kuriame man asmeniškai teko dalyvauti, pervadintas į „Pilietinių organizacijų forumą“. Judėjimo tokiu pavadinimu iš viso nėra buvę. Taip bandoma iš Lietuvos piliečių sąmonės pašalinti visas patriotizmo ir tautiškumo nuostatas. Viešpataujančiam monopoliniam kapitalui reikalingi žmonės-vartotojai, kurie neturėtų jokių aukštesnių vertybių kaip pinigai, turtas ir materialinė nauda. Su tuo susiję gausūs teisėsaugos skandalai, kai visus, kurie tokioms peršamoms nuostatoms ar melui bando pasipriešinti, siekiama vienaip ar kitaip pašalinti. Pilietiškumas be patriotizmo tautai, sukūrusiai mūsų valstybę ir kultūrą, yra tuščiaiduris. Demografinės situacijos, emigracijos mastų, alkoholizmo ir narkomanijos paplitimo bei moralinio pakrikimo akivaizdoje, situacijos radikalai nepakeitus, visai realu, kad ateityje mūsų tauta ir valstybė gali išnykti. Kas, jei ne sąmoningi piliečiai – patriotai – tam galėtų ir turėtų pasipriešinti?

Atspausdinta IX pasaulio lietuvių mokslo ir kūrybos simpoziumo tezių rinkinyje 1995, p. 95.

Socialinės ekologijos aspektai

Aplinka ekologijoje – tai ne tik mus supanti gamta ar techniniai dariniai. Tai ir socialinė, moralinė, kultūrinė aplinka, apsprendžianti žmonių santykius, grupių sąveiką, visuomenės, tautos ir valstybės raidą, o kartu ir jų simbiozę su mus supančia gamta.

Kokia šios socialinės aplinkos būklė Lietuvoje? Neabejotina, kad esame gilioje krizėje. Vargu ar ji apspręsta tik ekonominių ar politinių priežasčių. Ekonominiai sunkumai tikrai turi įtakos, tačiau visuomenės moralinis pakrikimas, egoistinių interesų ir ambicijų vyravimas ardo socialinės aplinkos darną, o tai, savo ruožtu, didina ir ekonominę-socialinę krizę. Susidaro ydingas ratas Lietuvos geopolitinėje situacijoje, grėsmingas mūsų valstybės ir tautos egzistencijai.

Koks šios situacijos susidarymo ir raidos mechanizmas? Kaip galėtume iš šio ydingo rato ištrukti? Atsakymų siūloma daug. Deja, jie visi yra panašūs: „Priimkite mūsų kelią, paremkite, išrinkite mus, pakluskite, ir viską sutvarkysime, nes dėl visų blogybių kalti tik mūsų oponentai!“ Tokių „mūsų“ Lietuvoje jau yra daug ir jų vis daugėja, o padėtis nesikeičia. Čia turbūt susidaro dar vienas ydingas ratas, susijęs su pirmuoju. Nesiruošiu tokių siūlymų skaičiaus didinti. Gal visgi egzistuoja, nežiūrint pažiūrų skirtumų, mums visiems bendras kelias? Gal ne „visi vagia ir meluoja“? Gal tie, kurie nevagia ir nemeluoja, dar neprarado vilties, orientacijos ir galimybių konstruktyviai veikti nepriklausomai nuo to, kokioje grupėje ar partijoje jie būtų. Jei pilietinė sąmonė ir sąžinė dar nėra galutinai prarastos ar užgožtos siekio žūtbūt pirmauti, valdyti ar diktuoti, tai kodėl neieškome to, kas mus visus jungtų, o randame tik tai, kas mus skiria?

Dalis atsakymų tiesiogiai sektų iš šių klausimų. Vien politinės ar ekonominės priežastys arba priemonės vargu ar leistų visas dabarties problemas

suprasti ir išspręsti, todėl toliau nedetalizuodamas bandysiu tik schematiškai išvardinti jų kitas priežastis ir galimas išeitis. Pranešime tai bus aptarta plačiau.

- Faktoriai, sukeliantys ir gilinantys socialinės aplinkos krizę:
- nihilizmas moralinėms, pilietinėms vertybėms ir jo propaganda;
 - visuomenės grupių užsisklendimas, susipriešinimas ir įtarumas;
 - teisinės ir moralinės atsakomybės trūkumai;
 - partinė mąstysena ir veikseną;
 - masinių informacijos priemonių veiklos destabilizuojantis vaidmuo;
 - sąvokų ir terminų dviprasmybės ir manipuliavimas jomis.

Krizę įveikti padėtų šios nuostatos:

- veiklos kryptys ir tikslai, padedantys įveikti krizę;
- bendrų moralinių ir pilietinių vertybių statuso atkūrimas;
- suvokimas fakto, kad sudėtingoje situacijoje oponentų nuomonė irgi

turi pagrindą.

Todėl konstruktyvus kelias yra ne besąlygiška nuomonių kova pagal principą „kas ką?“, o jų sintezė, ieškant optimalaus sprendimo. Susipriešinimą ir įtarumą padėtų įveikti:

- tolerancija klystančiam žmogui ir netolerancija bet kokiam sąmoningam nesąžiningumui, melui ar nežabotų ambicijų apraiškoms;
- darna asmeniniuose, grupiniuose ir valstybės interesuose, nepažeidžiant pastarųjų pirmųjų dėlei;
- valstybės, piliečių ir asmenų laisvių bei teisių gynėba demokratinėmis ir sąžiningomis priemonėmis.

Kaip visa tai įgyvendinti mūsų sutrikusioje visuomenėje ir valstybėje – tai mūsų šiandieninis uždavinys.

Atspausdinta leidinyje „Lietuvių tauta ir pasaulis“, IV 2002, Kaunas, p. 70–76.

Informacinė visuomenė ir mes

1. Informacija ir žinios

Informacija – tai išimtinai plati ir imli sąvoka. Informacija – tai ne tik žinios, pasiekiančios mus iš žinasklaidos. Tai ir genetinė informacija, užkoduota žmogaus genome, tai ir su kosmoso spinduliavimu į mus ateinančios žinios apie visatą, tai ir radijo signalais siunčiamos komandos, kuriais valdomi Žemės palydovai ar kitos techninės sistemos. Taigi, informacija reiškiasi ir turi įtakos visur – gamtoje, visuomenėje, technikoje, o ypač atsikiro žmogaus bei visuomenės gyvenime. Aptarsime, kas yra informacija ir koks jos poveikis piliečiui ir visuomenei.

Kuriant priemones kaupti, analizuoti, perduoti ir saugoti informaciją, t. y. vystant vadinamąsias informacines technologijas, informacija suprantama kaip formaliai apibrėžiamas ir dvejetainėje sistemoje išmatuojamas dydis. Elementarus jos matavimo vienetas – bitas – reiškia pasirinkimą tarp dviejų galimybių (0 ar 1). Informatikoje ir kompiuteriuose priimtas informacijos ir kompiuterinės atminties vienetas baitas lygus 8 bitams. Baitais jau galima užrašyti raides ar skaičius, iš kurių galima sudaryti pranešimą, komandą ar perteikti žinias.

Baitais išreikšta informacijos apimtis nusako, pavyzdžiui, kiek reikės sunaudoti kompiuterio atminties, norint šią informaciją įrašyti į diską. Prasmingas, svarbus tekstas kompiuteryje gali užimti tiek pat atminties, kiek ir beprasmė raidžių ar skaičių seka. Informacijos kiekis baitais dar nieko nesako apie šios informacijos prasmę, naujumą ir reikalingumą. Taigi, būtina skirti išmatuojamą *formaliąją* (kibernetinę) informaciją ir *prasmingą*, arba *semantinę*, informaciją. Norint nustatyti informacijos reikšmingumą, būtina ją ištirti prasmės (semantiniu), vertės (aksiologiniu) ir praktinio pri-

taikomumo (pragmatiniu) požiūriais. Būtent šios informacijos savybės pirmiausia apsprendžia jos poveikį žmonėms ir visuomenei.

Prasminga ir reikalinga informacija, sėkmingai naudojama mokslo ar praktikos reikmėms, laikytina *žiniomis*. Žinios, kaip ir formali kompiuterio atmintis, matuojamos baitais, bet jas vertinant svarbiausi yra semantinis, aksiologinis ir pragmatinis aspektai. Todėl „informacijos“ ir „žinių“ sąvokas būtina skirti ir jų nepainioti. Trumpai apžvelgsime šiuolaikines informacijos ir žinių kaupimo, saugojimo ir globalines skleidimo technologijų savybes.

2. Informacinių technologijų galimybės

Pastaraisiais dešimtmečiais informacijos kaupimo, saugojimo ir perdavimo srityje padaryta milžiniška pažanga. Atsirado galimybė nedidelių matmenų įrenginiuose sukaupti didžiulius informacijos ar mokslinių duomenų kiekius ir perduoti juos per palydovinius ryšius į bet kurį Žemės tašką. Internetas ir elektroninis paštas faktiškai sujungė didelę dalį žmonijos į vieną ryšių tinklą (*World Wide Web, www*), leidžiantį keistis žiniomis – tekstais, vaizdais, garsais, kino ir televizijos programomis (*mass media*).

Atsiradus asmeniniams kompiuteriams, nepalyginamai išaugo ir plačiai prieinamos tapo informacijos saugojimo, apdorojimo bei perdavimo galimybės. Šie informatikos pasiekimai labai daug padėjo mokslo pažangai. Taip, pavyzdžiui, už Žemės atmosferos ribų skriejantis Hablio teleskopas, kaip ir kitos orbitinės observatorijos bei kosminiai zondai, per metus sukaupia tiek naujos informacijos apie Visatos struktūrą, kosminius objektus ir juose vykstančius procesus, kad ją visiškai apdoroti ir padaryti mokslines išvadas vargu ar užtektų keliolikos metų. Tačiau jau dabar šios žinios leido padaryti virtualią svarbių įdomių atradimų. Antra vertus, internetas suteikia galimybę jo vartotojams lavintis, nes leidžia prieiti prie daugelio svarbių mokslinių žinių ir faktų tiek profesionaliu, tiek populiareniu lygmeniu.

Kyla klausimas, ar šios galimybės bent kiek labiau panaudojamos ir kokią dalį didžiulės interneto informacinės apimtys užima vertinga mokslinė ar kultūrinė informacija? Deja, čia, kaip ir visoje žiniasklaidoje, didžiąją dalį užgožia reklama, sensacijos, kriminalai, populiariosios kultūros gaminiai ir t. t. Verslininkiška reklama ir besaikis vartotojiško gyvenimo būdo propagavimas ir čia užima pirmą, dominuojančią vietą.

Tačiau interneto vartotojas padirbėjęs gali pasirinkti jam tikrai prasmingą informaciją ir savarankiškai susidaryti jos automatizuotą sisteminių katalogą (*bookmark*), palengvinantį prasmingos informacijos paiešką.

3. Informacinė ir žinių visuomenė

Jokia organizacija, įmonė, valstybė ir pats žmogus iš viso negalėtų egzistuoti be pakankamos informacijos ir žinių, nes tai užtikrina būtiną bet kurios sistemos ryšį su aplinka. Nagrinėti visus tuos ryšius būtų per plati, neaprepiama tema, todėl apsiribosime tik informacinės ir žinių visuomenės projekto aptarimu.

„Informacinės visuomenės“ sąvoka pradėta plačiau vartoti po M. Bangemanno pranešimo Europos tarybai [1]. Dabar dažniau vartojama platesnė „žinių visuomenės“ sąvoka.

Nuo 1997 metų 15 Europos Sąjungos (ES) šalių bendrai rengia „Žinių visuomenės“ projektą ESIS [2], tam panaudodamos visų pirma plačias ir vis besiplečiančias interneto galimybes. Į šį projektą (ESIS II) yra įtraukta ir Lietuva, taip pat ir kitos mūsų regiono šalys, dar nepriklausančios ES. Paskutinis, dabar atnaujinamas šios programos variantas ESIS IV ruošiamas ES šalių jėgomis ir resursais, bet dalyvaujant beveik visoms Europos valstybėms. Čia kuriama plati duomenų bazė, apimanti išsamiausią informaciją apie visus šios programos dalyvius, jų nuveiktus darbus, informacinius resursus, o taip pat duomenis apie šį darbą plėtojančias organizacijas ir asmenis. Ši bazė, nors nuolat plečiama ir papildoma, internete yra prieinama [3] jau dabar. Be abejonės, šios programos vykdymas labai praplės informa-

cijos gavimo, keitimosi ja ir platinimo galimybės. Tačiau plačios techninės galimybės dar neužtikrina informacijos vertingumo ir pritaikymo visuomenės ir valstybės pažangai.

4. Ką mums žada žinių visuomenė?

Šiuo metu Lietuvoje daug kalbama ir rašoma apie žinių visuomenės kūrimą, jos teikiamus privalumus pertvarkant valstybės ir visuomenės gyvenimą. Šiuo tikslu Vilniuje jau įsteigtos kelios specialios institucijos: Žinių visuomenės valdymo institutas prie Lietuvos teisės universiteto, Žinių valdybos institutas ir Informacijos visuomenės studijų centras prie Vilniaus universiteto.

Teigiama, kad „šiuolaikinė pasaulio raida liudija neišvengiamą reikmę pertvarkyti visas valstybės valdymo ir viešojo administravimo sritis bei institucijas pagal žinių visuomenės diktuojamus dėsnius. Tai ir naujo valdymo stiliaus formavimas, ir technologijų taikymas visuomeninei atskirčiai įveikti, ir daugialypio tapatumo bendruomenių kūrimas bei lanksčių savi-valdos mechanizmų diegimas, pagaliau kitokie sprendimų priėmimo mechanizmai perteklinėje informacinėje aplinkoje.“ Siekiama „pradėti kurti bendradarbiavimo santykius su įvairiomis visuomenės grupėmis ir jėgomis – valstybės ir visuomenės veikėjais, mokslininkais, verslo organizacijomis, informacijos technologijų sritimi, visuomeninėmis organizacijomis <...>, kurios siekia plėtoti žinių visuomenę ir skatinti pažangius pilietinės visuomenės formavimo procesus“ [6]. Tokie deklaratyvūs pareiškimai apie žinių visuomenę atspindi dideles valdžios institucijų ir visuomenės bendradarbiavimo bei viešumo plėtros užmojus. Tačiau jie dėstomi bendromis frazėmis, visai neatskleidžiant, kam ir kokiems tikslams tai tarnaus. A. Kubilius, kalbėdamas apie žinių ekonomiką, siūlo „diegti žinias, kurios bus panaudotos Lietuvos ūkyje. Remti tik tas mokslo ir studijų kryptis, kurios reikalingos aukštųjų technologijų pramonei sukurti.“ Tai naivi iliuzija, galvojant, kad „aukštąsias technologijas“ galima sukurti tik įsisavinus siauras,

su jomis tiesiogiai susijusias mokslo sritis, nepasiekus platesnio ir pakankamai aukšto mokslinio lygio. To padaryti neįmanoma be plataus universitetinio išsilavinimo ir fundamentalių mokslinių tyrimų.

Žinių visuomenės projektuose pabrėžiamos nuolatinio mokymosi galimybės ir svarba. Žinių prieinamumas kompiuteriniuose tinkluose, elektroninės konferencijos ir konsultacijos, paskaitų kursai per internetą ir daugelis kitų naujų galimybių užtikrina ir palengvina mokymosi ir plataus profilio lavinimosi galimybes sėkmingai mokytis visą gyvenimą [8]. Deja, šios galimybės kol kas dar silpnai išnaudojamos.

5. Informacijos pateikimo tendencijos

Šiuo metu didžiausia informacijos dalis daugumą Lietuvos piliečių pasiekia per žiniasklaidos priemones, kiek mažiau – per internetą. Koks šios informacijos pobūdis ir poveikis visuomenei ir jaunimui? Koks jos ryšys su autentiškomis vertybėmis ir piliečių poreikiais kuriamos žinių visuomenės perspektyvoje? Kokia informacija vyraus žinių visuomenėje ir kam ji tarnaus?

Stebint dabar veikiančius interneto tinklalapius (svetaines) susidaro nuomonė, kad ten, kaip ir žiniasklaidoje, vyrauja prekių, paslaugų ir kitų vartotojiškų „vertybių“ reklama, tendencingai parinktos žinios, „pikantiškos istorijos“, sensacijos, verslo pasiūlymai ir t. t. Daugumoje interneto tinklalapių, pavyzdžiui, „Delfi“ lietuviškame variante [4], gal tik apie 10–15 % užima prasminga informacija. Panašus vaizdas ir kituose tinklalapiuose. Daugiau konkrečios naudingos informacijos galima rasti Lietuvos mokslo ir studijų tinklo (LITNET) tinklalapyje [5].

Įgyvendinta ESIS programa ir kiti informacinės visuomenės projektai, be abejonės, gyventojų buičiai sudarys daug patogumų. Tačiau, stebint šias dabar vyraujančias raidos tendencijas, tikėtis, kad ji savaime pakels piliečių kultūros ir išsilavinimo lygį, turbūt tikrai nėra pagrindo. Todėl siekti šių tikslų privalo patys piliečiai ir, visų pirma, inteligentija – mokslo ir kultūros žmonės.

Informacijos ir žinių reikalingumas apsprendžiamas visų pirma tuo, kad ji daugiau ar mažiau pašalina priėmėjo nuostatų ar pasirinkimo neapibrėžtį ir tuo, kiek tas pasirinkimas priėmėjui yra aktualus. Tačiau informacijos reikalingumas dar nenusako jos vertės, kuri priklauso nuo jos priėmėjo vertybinės orientacijos. Nebrandžių, lengvai manipuliuojamų asmenybių vertybinę orientaciją dažnai formuoja būtent žiniasklaida, kurios nuolat kartojamos nuostatos ir šablonai per ilgą laiką tiesiog įsigeria į nekritišką tokių asmenybių sąmonę.

Gyvename mūsų šios „rinkos ekonomikos“, t. y. laukinio kapitalizmo sąlygomis. Daug ką valstybėje lemia dažnai korumpuotos interesų grupės, maitinamos monopolistinio stambiojo verslo. Tai apsprendžia daugumą ekonominių, politinių ir socialinių procesų, vykstančių Lietuvoje. Šis mechanizmas sėkmingai veikia per daugelį valstybinių institucijų.

Kaip ši situacija atsiliepia žiniasklaidai ir koks šiomis sąlygomis yra jos vaidmuo? Žiniasklaida, garsiai skelbianti apie tai, kad ji yra „nepriklausoma“ nei nuo valdžios, nei nuo politinių partijų, iš tikrųjų tarnauja tam pačiam „aukso veršiui“, kuriam ji pajungta per reklamą, be kurios neišsilaikytų. Todėl reklama skverbiasi į visas, net kultūrinės ir kitas, su verslu nieko bendra neturinčias laidas.

Reklamuojama dažniausiai ne tai, kas reikalinga žmonėms, o tai, ko per daug prigaminta ir ką norima pelningai parduoti. Tačiau, kad reklama būtų veiksminga, kad priverstų žmones reklamuojamas prekes ar paslaugas pirkti, reikia „išauklėti“ buką, nekritišką vartotojiškų nuostatų individą, kuris tik ir svajoja apie siūlomas prekes, paslaugas ir malonumus. Tokį „auklėjimą“ žiniasklaida daugiausia ir vykdo, skleisdama žemiausio lygio populiariąją kultūrą, su pasigardžiovimu vaizduodama prievartą, žudynes, finansinius ir sekso skandalus, žadindama žemiausius instinktus.

Atsidarė daug naujų radijo ir televizijos kanalų. Atsirado plačios galimybės tai panaudoti visuomenės švietimui, kultūrai kelti, skleisti mokslo žinias, skatinti visuomenės pilietinį susitelkimą ir tautinį susipratimą. Deja, su labai mažomis išimtimis, viso to nėra. Visi kanalai, net ir vadinamasis nacionalinis, tarp savęs yra labai panašūs ir, kultūriniu bei informaciniu po-

žiūriu, menkaverčiai. Viena kita turiningesnė laida bendro vaizdo nekeičia. Apgailėtinas paradoksas yra tai, kad net sovietinės okupacijos metais lietuvių kalbai, autentiškai lietuviškai dainai ir klasikinei muzikai, teatrui buvo skiriama kur kas daugiau dėmesio negu dabar. Net kultūrinės laidos dabar neįmanoma išklausti visos, nes į ją kas keliolika minučių įterpiama reklama ar koks popmuzikos „darinys“, dažnai anglų kalba.

Dar gerai, kad kai kada spauda paviešina net aukštų valdininkų machinacijas, nors dažniausiai turbūt viešinami konkurentų „žygdarbiai“, apie savuosius kukliai nutylint. Kam doram piliečiui, sąžiningai uždirbančiam minimalų atlyginimą, reikalinga visa tokia „informacija“? Kaip ji atsiliepia jaunimui, vis labiau įsitraukiančiam į narkomaniją, seksomaniją ir nusikaltamumą?

Taigi, žiniasklaida formuoja jauną žmogų kaip buką vartotoją, trokštantį tik pinigų, pramogų ir malonumų. Žmogaus, ypač jauno, prigimtis nepakenčia tuštumos. Neturėdamas pozityviomis vertybėmis paremto tikslo, jis susidariusią tuštumą užkemša bet kuo: alkoholiu, lėbavimu diskotekose, chaotišku seksu ir t. t. Kai jau visa tai jo nebepatenkins – griebsis narkotikų, o trūkstant tam lėšų – jau tiesus kelias į nusikaltamumą ar net savižudybę.

Visi bandymai šią padėtį pakeisti atsiremia į teiginį, kad tuo siekiama įvesti cenzūrą. Daugumoje žiniasklaidos šaltinių tokia cenzūra jau yra viskam, kas neatitinka reklamos ir stambiojo verslo interesų. Ir ši cenzūra kol kas neveikiama. Neseniai Seimui visgi pavyko tokį įstatymą priimti, bet vargu ar jis čia ką nors pakeis. Liberalas G. Steponavičius tuoj pareiškė, kad toks įstatymas „bus guminis“, t. y. jo niekas nesilaikys. Kad taip neįvyktų, galėtų padėti tik ryžtingi ir griežti visuomeninių organizacijų bei visos susipratusios visuomenės veiksmai, pasipriešinant tam visuomenės ir jaunimo sąmonės prievartavimui.

Vykdamas ambicingus žinių visuomenės projektus, pirmiausia reikėtų pakeisti dabartinį žiniasklaidos pobūdį, mažai teikiantį aktualių žinių ir prasmingos informacijos. Jei žinių visuomenės raida eitų ta pačia linkme, kaip dabar eina žiniasklaida, ambicingi valstybės valdymo, administravimo ir ryšių su visuomene reformų planai liktų tik popieriuje.

6. Kaip žinių visuomenė galėtų tapti pilietine?

Vis tobulėjančios informacinės technologijos ir žinių visuomenės projektai, jei tik jie būtų vykdomi siekiant valstybės ir visuomenės pažangos, o ne kurių nors interesų grupių naudos, atvertų plačias galimybes kurti ir įtvirtinti svarbiausias pilietines visuomenės nuostatas.

Jau dabar internete galima laisvai kurti tinklalapius bei elektronines konferencijas, per jas skleisti svarbią informaciją, keistis bei derinti naujas idėjas. Tačiau tobulėjančios informacinės technologijos nei informacijos, nei žinių nekuria, o tik leidžia jas plačiai paskleisti. Todėl jos nieko nepadės, kol neatsiras kūrybingų, plačiai mąstančių nesavanaudiškų asmenybių, sugebančių kurti naujas esmines idėjas ir jas pagrįsti. Tik tuo atveju žinių visuomenė galės tapti pilietine ir tautiškai susipratusia visuomene, siekiančia socialinės, politinės ir ekonominės pažangos.

Trumpos išvados

1. Būtina skirti baitais išmatuojamą formalią ar dažnai mums žinias-klaidoje pateikiamą nereikšmingą informaciją nuo aktualių ir praktiškai pritaikomų žinių.

2. Informacinės technologijos ir žinių visuomenės projektai atveria naujas galimybes saugoti, skleisti ir keistis svarbia informacija ir žiniomis, tačiau prasmingas žinias gali kurti tik žmonės.

3. Kiek ir kaip tos galimybės bus panaudotos valstybės ir visuomenės pažangai, priklausys nuo to, kieno rankose ir kokiems tikslams tobulo informacinės technologijos bus naudojamos.

4. Jau dabar plačios interneto ir elektroninių ryšių galimybės galėtų būti sėkmingai panaudotos pilietiškai ir tautiškai susipratusios visuomenės konsolidacijai ir raidai.

Literatūra

1. M. Bangemann. *Europe and the Global Information society*. Recommendation to the European Council, 1994.
2. Pranešimas spaudai, Briuselis, Europos informacinės visuomenės apžvalga. <http://www.ivi.lt/>
3. ESIS žinių bazė. <http://www.ispo.cec.be/esis>
4. „Delfi“, lietuviškas tinklalapis, <http://delfi.lt>
5. Mokslo ir studijų tinklo (LITNET) tinklalapis, <http://neris.mii.lt>
6. V. Daunoraitė. „Žinių visuomenės kūrimas“. „Mokslas ir Technika“, 2002, Nr. 6, p. 16–17.
7. A. Kubilius. „Žinių ekonomika“. „Veidas“, 2002, Nr. 26, p. 25.
8. A. Targamadzė. *Nuolatinis mokymasis – žinių visuomenės gyvenimo būdas. Mokslas, technologija ir visuomenė, harmoningos raidos paieškos*. Monografija. Kaunas, „Technologija“, 2002, p. 175–203.

Mano kalbos planas. Kalbos neskaičiau, o pasakiau mintinai maždaug tokio turinio, kaip šis planas. Neredaguota

Kalba LLKS po apdovanojimo ordinu „Už Lietuvos laisvę“

Gerbiamieji, mieli bendraminčiai!

Dėkoju už aukštą apdovanojimą, kurio tikrai nesijaučiu vertas. Jį galiu priimti tik kaip pagarbos ženklą tiems šimtams ir tūkstančiams nežinomų didvyrių, paaukėjusių gyvybę kovoje už Tėvynės laisvę, iškentėjusių nežmoniškus kankinimus ir nieko neišdavusių, nužudytų bei žuvusių Sibiro lagerių pragare, bet nėjusių į jokių kompromisus su okupantu. Visi jie nepalyginamai vertesni aukščiausių apdovanojimų, bet daugelio jų nei vardų, nei pavardžių nežinome. Tegul jie ilsisi ramybėje, o mes negalime niekada pamiršti jų indėlio į Lietuvos laisvę.

Kviečiu visus pagerbti jų atminimą minute tylos!

Niekados nebuvau abejingas Tėvynės likimui ir jos ateičiai. Tačiau, siekiant mokslo, man teko ne kartą eiti prieš savo sąžinę ir paklusti okupacinio režimo reikalavimams. Jau tada, kai 1950 metais stojau į universitetą tuo metu, kai mano bendraamžiai dar kovėsi miškuose, man buvo prieš juos gėda dėl savo formalaus susitaikymo su okupuotos Lietuvos padėtimi. Vėliau įsijungiau į kraštotyrininkų klubo „Ramuva“ judėjimą, „Dainos“ klubą, dalyvavau kituose pusiau legaliuose patriotiniuose sambūriuose. Įsijungiau į „Sąjūdžio“ veiklą ir aktyviai dalyvavau daugumoje veiklų bei renginių, buvau 1991 metų sausio įvykių metu. Bet prieš tai, ką atliko mūsų pagerbti nežinomieji didvyriai, tai yra tokia smulkmė, kad šio apdovanojimo akivaizdoje jaučiuosi tikrai nejaukiai.

Kaip ne kartą sakė amžinos atminties Vilius Bražėnas, kova dėl Lietuvos dar nebaigta. Negalime susitaikyti su Lietuvos visuomenėje ir valdžioje klestinčiomis blogybėmis. Patys esame už jas atsakingi ir privalome joms visomis galimomis priemonėmis priešintis. Turime šią pasipriešinimo dva-

sią perduoti jaunimui, kad jis tęstų kovą už lietuvių tautos ir mūsų valstybės išlikimą, nugalint dabar paplitusį abejingumą ir mums primetamas globalizavimo tendencijas. Tik tada, kai patriotinis jaunimas sudarys daugumą ir subrendęs paims Lietuvos reikalus į savo rankas, galime tikėtis naujo Lietuvos atgimimo. Duok Dieve, kad mūsų tauta ir valstybė jo sulauktų.

Dr. Julius Šalkauskas

Holokaustas Lietuvoje

Kas yra holokaustas? Tai – baisus kraują stingdantis žodis, kuris nusako veiksmus žydų tautos ištisiniam naikinimui.

Lietuvoje holokaustą organizavo specialūs nacių politinės policijos daliniai ar atskiri naciai, įėję į Lietuvą kartu su vokiečių kariuomene 1941 birželio 24 d. Jie organizavo žydų pogromus, stengdamiesi į juos įtraukti kuo daugiau lietuvių ir vėliau siekdami jiems suversti visą kaltę dėl holokausto. Net ir šiandien, kai kurie asmenys bando žydų bendrijos Lietuvoje sunaikinimo kaltę priskirti vien lietuviams, vadindami juos „žydšaudžių tauta“. Tai yra netiesa ir lietuvių tautos įžeidimas! Nors tokių nacių talkininkų žydų žudynėse nebuvo daug, bet jų atsirasdavo, pavyzdžiui, Klimaičio grupė (nepavaldi laikinajai vyriausybei), aktyviai dalyvavusi Vilijampolės pogrome, kur buvo iš žydų tyčiojamasi. Jokio pateisinimo lietuviams, dalyvavusiems šiose žydų žudynėse, negali būti. Galbūt ne vienas jų vykdytojas sovietinės okupacijos metais bendradarbiavo su MGB (NKVD) struktūromis ir taip sėkmingai pasislėpė.

Tik nereikia painioti žydų, komunistinių veikėjų bei represijų vykdytojų, naikinimo su holokausto aukomis dėl žydų tautybės. Taip dažnai teigia patys žydai, tai ne kartą teko patirti asmeniškuose pokalbiuose, teigdami, kad visi sukilėliai (baltaraiščiai), veikę 1941 m. birželio gale, buvo žydšaudžiai. Tai netiesa. Laikinosios vyriausybės (LV) darbo metu, nuo 1941 06 23 d. iki 1941 08 05 d. buvo organizuojama lietuvių policija. O vokiečiai įsakymu uždraudė laikinąją vyriausybę ir išvaikė LV policijos dalinius. Naciai iš dalies buvusių policininkų suorganizavo „Tautinio darbo apsaugos“ – TDA batalionus. Vienas – 12-tas lietuvių batalionas, vadovaujamas A. Impulevičiaus, buvo pavaldus naciams ir pasižymėjo žydų žudynėse ne tik Lietuvoje, bet ir Baltarusijoje. Iš TDA batalionų nemaža dalis policininkų pasitraukė, kai jų valdymą perėmė naciai. Partizanai (jie Lietuvoje atsirado tik 1944 m. rudenį) esą irgi buvo holokausto dalyviai. Jie komunistus, represijų dalyvius, irgi naikino, neatsižvelgdami į tautybę. Žinoma, kad šis nesusipratimas įtariamų lietuvių – holokausto dalyvių, skaičių dar padidino.

Sukilėliai naikino sovietų režimo represijų vykdytojus ir organizatorius. Jie nužudė lietuvių komunistų žymiai daugiau negu žydų, kurių buvo mažuma. Tai buvo kerštas už pradėtą sovietinio okupacinio režimo žiaurumą. Negalima pateisinti ir šių žudynių, bet holokaustas buvo dar žymiai baisesnis nusikaltimas. Lietuvių dalyvavimas holokauste yra mūsų tautos gėda ir reikia tai atvirai pripažinti. Iš kitos pusės, nereikia pamiršti fakto, kad daug lietuvių šeimų, rizikuodami gyvybe, gelbėjo žydus ir gelbėtojų sąrašas manau yra nepilnas, nes žmonės būdami jautrios sąžinės darė iš krikščioniškų paskatų ir tai slėpė nuo visuomenės.

Jeigu skaičiuotumėm pagal lyginamąją svorį, tarp visų Vidurio ir Rytų Europos šalių pagal žydų gelbėtojų skaičių Lietuva užima pirmąją vietą, t. y. pagal žydų gelbėtojų skaičių milijonui gyventojų (nurodo istorikas Arūnas Bubnys, žr. „XXI amžius“ Nr. 5, 2016 02 05) (žr. „Ištaisytinios klaidos“).

Šalkauskių šeima visada artimai bendravo su žydų tautybės inteligentais. Dar mano senelis gydytojas Julijonas Šalkauskis ir jo šeima draugavo su gyd. Volperto, juristo Petuchausko ir kitomis žydų šeimomis. Jie dalyvavo visuose senelio jubiliejuose, tai matoma iš nuotraukų. Seneliui mirus, jo šermenyse dalyvavo Šiaulių vyriausias rabinas su asista ir pasakė jaudinančią padėkos, pagarbos ir pripažinimo kalbą. Vėliau bendravimas su minėtomis ir kitomis žydų inteligentų šeimomis, kurias aš menkai teatsimenu, tęsėsi. Prasidėjus nacių okupacijai, mano tėvas jau sunkiai sirgo. Jį gydė daugelis Vilniaus, o vėliau – ir Šiaulių gydytojų, tarp jų ir žydų tautybės gydytoja Salitaitė, kuri prieš išvarant į getą, buvo atėjusi nuoširdžiai atsisveikinti su mano tėvu ir mama, nes nujautė, kad daugiau susitikti nebeteks. Šiauliuose tėvą prižiūrėjo gyd. dr. D. Jasaitis ir gyd. Volpertas, kuris vakarais grįždamas iš darbo dažnai užeidavo aplankyti ir apžiūrėti tėvą. O tėvų šeima jam po skvernais įdėdavo sviesto ir kitų produktų, nes gete maisto labai stigo.

Mano tėvas Stasys Šalkauskis, būdamas VDU rektorium, griežtai pasmerkė turbūt tautininkų ir neolitanų krypties studentų pasiūlymą, kad žydų tautybės studentai auditorijose sėdėtų atskirai. Tėvas to neleido ir piktai išbarė studentus už antisemitizmą. Sužinojęs apie masinius žydų šaudymus, tėvas labai pasipiktino ir visus, juose dalyvavusius, besąlygiš-

kai pasmerkė. Lietuviai, kurie prisidėjo prie holokausto, nėra verti žmogaus vardo. Tėvo vyresnis brolis, advokatas ir teisės profesorius Kazys Šalkauskis, gelbėjo žydus kartu su kaimynu, Vilniaus apskrities viršininko pavaduotoju Kovėra, turbūt savo buvusiu studentu, turinčiu tuščius lietuviškų pasų blankus. Jie parūpindavo žydams lietuviškus dokumentus ir išsiųsdavo į kaimą pas patikimus žmones. Taip buvo išgelbėtas teatrologas hab. dr. Markas Petuchauskas su motina. Tai jis paliudijo savo parašytoje knygoje. Įdomu, ar jie įtraukti į žydų gelbėtojų sąrašus?

Tačiau dalyvavimu holokauste ar jo palaikymu daugelis asmenų, kovojusių už Lietuvos nepriklausomybę kaltinami neteisingai. Kazys Škirpa holokausto tiesiogiai skatinti negalėjo, nes buvo nacių uždarytas namų arešte ir jokios įtakos Laikinajai vyriausybei neturėjo. Vietoje jo tapęs Laikiniosios vyriausybės premjeru prof. Juozas Ambrazevičius (Brazaitis) holokausto nepalaikė ir prie jo neprisidėjo. Lyginti J. Ambrazevičiaus veiklą su P. Petaino veikla Prancūzijoje ar V. Kvislingo Norvegijoje yra akivaizdi netiesa, nes tos veiklos tikslai ir rezultatai buvo visiškai skirtingi. Aišku, J. Ambrazevičiui, kaip ir visiems, užėmusiems aukštesnius postus Lietuvoje, reikėjo laviuoti tarp nacių reikalavimų ir darbo Lietuvos naudai.

Krašto apsaugos ministras gen. Stasys Raštikis kreipėsi į vokiečių armijos vadovus dėl žydų žudynių. Jis atsiminimuose rašo, kai jis apsilankė pas feldkomendantą Pohl ir *„pradėjau jam sakyti, kad Lietuvos vyriausybė ir visuomenė labai susirūpinusios vokiečių akcija prieš žydus. Gen. Pohl pareiškė, kad jis nieko negali padaryti šiuo reikalu, bet pasiūlė man kalbėtis su generolu von Rocques (...). Aš pradėjau pasakoti lietuvių visuomenės ir vyriausybės nepasitenkinimą ir susirūpinimą vokiečių pradėtu Lietuvos žydų persekiojimu ir naikinimu. „Jūs (lietuviai) dar nesate prie to pripratę, bet turėsite priprasti“, įsiterpė šeimininkas į mano pranešimą.“* Įdomu, kad dalyvavimu žydų žudynėse daugiausiai yra kaltinami asmenys, labiausiai nusipelnę kovojant už Lietuvos nepriklausomybę.

Ryškiausias tokio asmens pavyzdys yra kapitonas Jonas Noreika, organizavęs veiksmingą pasipriešinimą sovietiniams okupantams ir nepriklau-

somybės atstatymą laukiamo karo atveju ir už tai sąmoningai paaukojęs savo gyvybę.

Ar tikrai Žemaitijoje Noreika veikė kaip sukilėlių (baltaraiščių) grupės vadas pora dienų, nėra pilnai aišku? Sukilėliai suimdavo apylinkėje aktyviai veikusius komunistus ir KGB darbuotojus ir šaudė juos be teismo, visai nepriklausomai nuo jų tautybės. Kadangi dar pagal prieškarinę statistiką komunistų partijoje buvo 55% lietuvių ir 30% žydų, tai dalis nužudytų žydų pakliuvo į tą skaičių. Bet tai nebuvo holokaustas, kur žydus žudė vien dėl jų tautybės. Iš čia matyt kilo legenda, kad „visi iki vieno baltaraiščiai buvo žydšaudžiai“. Birutės Burauskaitės pasirašytame LGGRTC pareiškime rašoma, kad „kun. Povilas Pukys per 1945 m. rugpjūčio 4 d. apklausos metu pasakojo, kad pirmąją okupacijos dieną Plungėje buvo įsteigta komendantūra, kuriai vadovavo jam nepažįstamas karininkas, turėjęs kapitono laipsnį. Komendanto pareigas jis ėjęs dvi dienas, po to šias pareigas perėmė karininkas Povilas Alimas“. Ar tai galėjo būti J. Noreika, iš šio liudijimo nėra aišku. Vokiečių armija užėmė Žemaitiją birželio 24–25 dienomis, o žudynės Plungės apylinkėse buvo „1941 m. liepos 15–16 dienomis. Telšių aps. Plungės vls. Kaušėnų k. Rudelio atkalnėje (4 km į šiaurės vakarus nuo Plungės, 600 m nuo Plungės–Kretingos vieškelio). Buvo nužudyta apie 1800 žmonių „Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944 m.)“, Vilnius, 1973, d. 2, p. 409). „Kaltinamieji ir liudininkai per apklausas liudijo, kad žudynių organizatoriai buvo vokiečiai, o žydų konvojavimui ir sušaudymui ties Kaušėnais vadovavo Povilas Alimas ir jo pagalbininkas Pabrėža (LYA, f. K-1, ap. 58, b. 6964/3, l. 18, 18 a.p., 24 a.p., 76 a.p., b. 15668/3, t. 1, 29, 56, 56 a.p.). Todėl J.-Noreika, net jei jis dvi dienas ir buvo sukilėlių komendantas (vėliausiai 25–26 birželio dienomis), negalėjo vadovauti Plungės žydų šaudyme.“ (...) „visų žydų – vyrų, moterų ir vaikų – naikinimo operacijose dalyvavę lietuvių policinių struktūrų darbuotojai buvo klusnūs vokiečių saugumo policijai ir SD įstaigos pareigūnų nurodymų vykdytojais, t. y. buvo griežtai subordinuojamoje padėtyje.“

1941 m. rugpjūčio antroje pusėje pasirodė Šiaulių apskrities viršininko J. Noreikos pasirašyti raštai, susiję su žydų izoliavimu. Ostlando reichso

komisaras Heinrichas Lohse 1941 m. rugpjūčio 13d. paskelbė laikinąsias direktyvas dėl elgesio su Ostlando reicho komisariato teritorijoje gyvenusiais žydais. Jose buvo nurodyta, kad kaimiškos vietovės turi būti išvalytos nuo žydų. Žydai turi būti sukonzentruoti miestuose arba didžiųjų miestų rajonuose, kuriuose turi būti sukurti getai. (Уничтожение евреев СССР в годы немецкой оккупации (1941–1944). Сборник документов и материалов. – Иерусалим: Яд Вашем, 1991, c. 47–48). Vykdydamas šias direktyvas Šiaulių apygardos komisaras Hansas Gewecke 1941 m. rugpjūčio 14 d. įsakė apskričių viršininkams ir miestų burmistrams visus žydus iškeldinti į getus (LCVA, f. R-1099, ap. 1, b. 1, l. 151–152). Dėl to 1941 m. rugpjūčio 22 d. pasirodė Šiaulių apskrities viršininko J. Noreikos raštas „Visiems Šiaulių apskrities valsčių viršaičiams ir antraeilių miestų burmistrams“, kuris skelbė, kad Šiaulių apygardos komisaras įsakė žydus, pusiau žydus iškelti iš valsčių ir miestelių bei apgyvendinti juos viename rajone – gete. Buvo nurodyta, kad visų valsčių, antraeilių miestų ir miestelių žydai nuo rugpjūčio 25 iki 29 d. turi būti perkelti į Žagarės miestą. Perkėlimo reikalais turi pasirūpinti atitinkamos savivaldybės. Apie įsakymo išpildymą valsčių viršaičiai ir burmistrai turėjo informuoti viršininką iki rugpjūčio 29 d. (LCVA, f. R-1099, ap. 1, b. 1, l. 156)

Medžiaga, pateikta citatose, paimta iš B. Burauskaitės pasirašyto LGGRTC pareiškimo, kuris apibendrinamas taip: „Apibendrinant galima teigti, kad vokiečių okupacijos laikotarpiu Jonas Noreika nėra dalyvavęs žydų masinėse naikinimo operacijose Telšių ir Šiaulių apskrityse. Tačiau okupacinei nacių valdžiai ji, kaip ir kitus lietuvių civilinės administracijos pareigūnus, pavyko įtraukti į su žydų izoliavimu susijusių reikalų tvarkymą“. Tuo metu niekas nežinojo, kad, naikinant getus, visi ten gyvenę žydai bus išžudyti. 1946 m. Noreika sovietų saugumo buvo areštuotas ir 1947 02 26 buvo sušaudytas.

Sergejus Kanovičius duotame D. Pabiržiui interviu teigiama, kad „Kokią absurdišką teisinį precedentą sukuria Teresė Birutė Burauskaitė, pasirašydama išvadas, kuriose teigiama, kad J. Noreika buvo įtrauktas į nusikaltimą. Todėl jis nekaltas, kad tas nusikaltimas vyko ir ar jis padėjo jam įvykti?“.

Vienintelis J. Noreikos „nusikaltimas“ buvo nacių išreikalautas parašas po jų inspiruotu potvarkiu dėl žydų perkėlimo į getus. Prie kitų holokausto nusikaltimų J. Noreika nepresidėjo.

Palyginus paskutines dvi citatas matome, kad S. Kanovičiaus pateiktas tekstas nieko bendro neturi su neva jo cituojamu LGGRTC pareiškimu T. B. Barauskaitės pasirašytu tekstu.

Iš S. Kanovičiaus interviu taip ir lieka neaišku, kas iš lietuvių tikrai prisidėjo prie holokausto. Istoriko A. Bubnio tyrime rašoma, kad „Daugiausia šaudė TDA (TDA, t. y. Tautinio Darbo Apsaugos batalionas, sudarytas iš policininkų, sutinkančių bendradarbiauti su gestapininkais. Bataliono 3-ioji kuopa ir apie 20 vokiečių gestapininkų. Pasak K. Jägerio raporto, 1941 m. spalio 29 d. IX forte nužudyta 9200 žydų: 2007 vyrai, 2920 moterų ir 4273 vaikai. Šias žudynes K. Jägeris ciniškai pavadino „geto valymu nuo nereikalingų žydų“. Kitam A. Bubnio tyrime rašoma, kad „netoli tilto per Nerį, vedančio į Vilijampolę, maždaug 25 vyrai buvo priversti šokti, kalbėti žydiškas maldas, dainuoti rusiškas dainas, daryti mankštą, o galiausiai juos lietuviai parklupdė ir sušaudė. Prasidėjo Vilijampolės pogromas, kuriam vadovavo Laikinajai vyriausybei nepavaldus Algirdas Klimaitis ir dalyvavo jo grupė. Šiame pogrome žuvo apie 800 žydų. A. Klimaičio sūnus Sąjūdžio laikais Lietuvoje veikė kaip sovietų šnipas.

Plungės apylinkėse žydų žudynėse šalia nacių dalyvavo lietuviškos Plungės komendantūros vadovas Alimas su savo pavaduotoju Pabrėža. Tačiau jie S. Kanovičiaus interviu net neminimi.

Šie išsigimusios moralės asmenys iššaukė lietuvių tautos sąžinės priekaištą ir gėdą. Jiems jokio pateisinimo negali būti. Deja, tokių nebuvo tiek daug, bet ne skaičius lemia požiūrį į juos. Asmenys, rizikuodami gyvybe gelbėję žydus, tokie kaip artimas J. Noreikos draugas gyd. dr. D. Jasaitis yra didvyriai, kuriais galime didžiuotis. Šią skaudžią problemą abiem nesutariančiom pusėm reikia vertinti ne emocijomis, paskalomis ir susidariusiais stereotipais, o dokumentuotais tyrimų faktais. Nes tiesa yra svarbiausia.

Nors su S. Kanovičiaus kai kuriais teiginiais dėl lietuvių dalyvavimo holokauste ir jo palaikymu sutikti negaliu, bet projektui „Dingęs šetlas“, kuriuo siekiama pagerbti žuvusią žydų bendruomenę Šeduvos miestelyje, pritariu.

Dr. Julius Šalkauskas

VI. Skautybė ir jos principai

Atspausdinta skautiškos minties žurnale „Mūsų Vytis“ 2012 m. Nr. 1/2, p. 391–430

LSS ASS Tarybos pirmininkas vyr. skautininkas
Julius Šalkauskas

Stasys Šalkauskis ir skautų judėjimas Lietuvoje

Įvadas

S. Šalkauskis (1886–1941) dar studijuodamas Šveicarijoje 1918 m. nutarė pagrindinius savo gyvenimo tikslus ir suplanavo būsimus darbus grįžus į Lietuvą. Šalkauskis laiške J. Tumui rašė, kad „...iš pačios Azijos širdies skubėjau atvykti Europon, kad savo tautiečių tarpe rasčiau tikrų draugų ir bendromis jėgomis tarnaučiau šventajam tėvynės darbui.“ [1] Toliau paaiškina, kad jam „nėra lemta būti nei politikos veikėju, nei partijos žmogum“ [2], o savo pašaukimą matė „*tautiniame auklėjime per filosofiją*“ [2]. Tam tikslui ruošėsi „visur ieškoti tiesos sintezės, nes tai yra kiekvienos tikros filosofijos uždavinys“ [2]. Todėl studijavo lygiagrečiai dvi specialybes – filosofiją ir pedagogiką. Prieš tai jau buvo baigęs Maskvos universitete kitas dvi specialybes – teisę ir ekonomiką. Maskvoje normaliai studijavo tik vienus metus, nes susirgęs džiava savo tėvo-gydytojo buvo išsiųstas į Samarkandą taisyti pašlijusios sveikatos. Ten savarankiškai studijavo ir į Maskvą važinėdavo tik laikyti egzaminų. Baigęs Maskvos universitetą dar kelis metus dirbo Samarkande, kol susitvarkė sveikata. Tuo metu intensyviai pradėjo domėtis filosofija ir rašinėti straipsnius į lietuvių spaudą. Parašė ir didesnę veiklą „Bažnyčia ir kultūra“, tuo atkreipdamas į save lietuvių negausios inteligentijos dėmesį. Pradėjo susirašinėti su A. Jakštu-Dambrausku, kuris jam išrūpino stipendiją filosofijos studijoms užsienyje. Pasirinko Fribūro universitetą, kur 1915 m., sunkiomis karo sąlygomis, pavoju maršrutu per Suomiją, Švediją, Angliją ir Prancūziją laimingai pasiekė Šveicariją. Įstojęs į Fribūro

universitetą pradžioje dar dirbo Nukentėjusiems nuo karo šelpti lietuvių draugijoje, tačiau po metų atsidėjo grynai studijoms. Šeštais studijų metais, išlaikęs visus abiejų specialybių baigiamuosius egzaminus ir apgynęs „*magnum cum laudae*“ filosofijos daktaratą apie V. Solovjovo „Pasaulio Sielą“, kur argumentuotai sukritikavo šią koncepciją, grįžo į Lietuvą. Greit pradėjo dėstyti logiką ir kitas filosofijos disciplinas įvairiose švietimo įstaigose, bet greit perėjo dėstyti į Aukštuosius kursus, kurių pagrindu 1922 m. įsteigtas Lietuvos universitetas (nuo 1930 m. Vytauto Didžiojo). Taigi 20 metų dėstė įvairius filosofijos ir pedagogikos kursus vieninteliame Lietuvos universitete, ilgus metus buvo Pedagogikos katedros vedėju ir savo gausiuose raštuose įgyvendino daugelį sumanymų, apie kuriuos galvojo dar studijuodamas Fribūre. Plačiau apie S. Šalkauskio gyvenimą ir veiklą žr. [3]. Šalia akademinio darbo buvo aktyvus svarbiausiose jaunimo organizacijose – ateitininkuose ir skautuose. Ypač svarbu šioms organizacijoms, kad Šalkauskis detalčiai ir nuosekliai suformulavo jų pagrindinius pasaulėžiūros principus (žr. [4, 5]). Šiame straipsnyje plačiau apžvelgsime Šalkauskio skautiškąją veiklą jo pedagoginės sistemos požiūriu dabartinėje Lietuvos jaunimo situacijoje.

S. Šalkauskio pedagoginė sistema ir dabartinė mūsų visuomenės situacija

Nuosekliai vykdydamas dar studijų metais suformuluotą savo gyvenimo ir veiklos tikslą (žr. Įvado pradžią) Šalkauskis visuose savo raštuose ir visuomeninėje veikloje kūrė ir plėtė jaunimo, inteligentijos, visuomenės, o ir visos tautos filosofiskai pagrįstus ugdymo planus. Jo jaunimo pedagogikos pagrindą sudarė Pilnutinio ugdymo sistema [6]. Joje ugdymas pradėdamas nuo fizinio lavinimo, siekiant išugdyti jaunuoliui stiprų, sveiką kūną, kaip paklusnų įrankį dvasios siekiams vykdyti ir pajėgų atsispirti viliojančioms blogio pagundoms. Toliau eina kultūrinis ugdymas, kuris susideda iš mokslo, moralės ir estetikos pagrindų įsisavinimo. Praėjęs šiuos du etapus jaunuolis jau yra pasiruošęs dvasiniam-religiniam ugdymui, sukuriančią

tvirtą idealistinę – religinę pasaulėžiūrą, atsparią visokiems plačiai peršarmiems „-izmams“. Vėliau Pilnutinio ugdymo sistema buvo papildyta visuomeniniu, tautiniu ir tarptautiniu auklėjimu [7], o pasirodžius pirmiesiems visuomeninės krizės požymiams tautininkų partinio režimo sąlygomis – dar ir Gyvosios dvasios [8] ir Inteligentijos [9] koncepcijomis. Pradžią dabartinei minties sumaiščiai davė vis plintantis liberalizmas, atpalaiduojantis žmogų nuo bet kokių esminių įsipareigojimų, kaip varžančių jo individualią laisvę. Šalkauskis, išnagrinėjęs artėjančių krizių priežastis ir pasekmes darbe „Ideologiniai dabarties krizių pagrindai ir katalikiškoji pasaulėžiūra“ [10]. Teigė, kad „Liberalizmas kaip šios krizės pagrindas“ [11]. Principinis ekonomizmas Šalkauskio irgi vertinamas kaip viena iš esminių krizės priežasčių. Šią pasaulėžiūrą savo metu jis priskyrė komunizmui [12]. Bet mato, kad ji taip pat reiškiasi ir kapitalizme. Į tai atkreipė dėmesį net Lietuvos prezidentė D. Grybauskaitė savo metiniame pranešime. Kaip krizės svarbiausią pasekmę Šalkauskis mato „intelektualinę ir moralinę anarchiją“ [13], ką kritiškai stebėdami mūsų dabartinės visuomenės raidą aiškiai matome.

Modernistinė filosofija nuėjo dar toliau. Neigdama objektyvią tiesą, ši filosofija visą realybę pagal J. Baudrillardą [14] laikydama realybę tik tikrovės simuliacija ar simuliakrais, yra priešinga ne tik Šalkauskio kurtai idealistinei-krikščioniškai pasaulėžiūrai, bet net ir mokslui, kuris priėmus tokias prielaidas netektų savo tyrimo objekto. Pasaulėžiūros krizė greit pereina į ekonomiką bei socialinę visuomenės būklę. Smunkant visuomenės vertybinei orientacijai tuo pačiu smunka ir moralė. Šiandieninė mokykla, žiniasklaida ir reklama ugdo pilietį-vartotoją, siekiantį tik turto, pasiturinčio gyvenimo ir pramogų. Įsipareigojimas aukštesnėm vertybėm – Dievui, Tėvynei ir artimui, tautos kultūros puoselėjimas, patriotizmas, sudarantys skautybės esmę, dabar yra už oficialaus, valstybės propaguojamo ugdymo ribų.

S. Šalkauskio skautiškoji veikla

Kaip pedagogikos teoretikas ir praktikas Šalkauskis susidomėjo idealistinės pakraipos jaunimo organizacijomis – visų pirma skautais ir ateitininkais. Grįžęs 1920 m. į Lietuvą Šalkauskis susipažįsta su vos besikuriančiu skautų judėjimu ir jo iniciatorium Petru Jurgeliu (Jurgėla). Šalkauskis dalyvauja 1924 m. įkurtoje Lietuvos skautams remti draugijoje (LSRD), o 1925 m. LSRD Centro taryba kvietė P. Jurgėlą sudaryti naują Vyr. skautų štabą. Buvo pasiūlyti 3 kandidatai: prof. S. Šalkauskis, jo studijų draugas Šveicarijoje prof. J. Eretas ir Šiaulių tuntininkas s. kpt. M. Kalmantas. S. Šalkauskis LSRD taryboje buvo aktyvus LSRD Centro taryboje. Jis pateikė eilę pasiūlymų Lietuvos skautus pertvarkyti į visuomeninio auklėjimo organizaciją pagal R. Baden-Povelio skautybės principus, kuriuos jis labai aukštai vertino. Šalkauskis intensyviai bendravo ir susirašinėjo su P. Jurgėla dėl skautybės įstatų lietuviškosios redakcijos ir į šiuos įstatus įnešė eilę papildymų (žr. [15]). P. Jurgėla savo knygoje rašė „Prof. S. Šalkauskis, kiti pedagogai ir kunigai, kurie rėmė skautus ir skaitydavo paskaitas apie skautų ideologiją bei asmenybės ugdymą, patys laikė save skautais“ [16].

1926 m. balandžio 8 d. skaitė referatą tema „Skautai ir pasaulėžiūra“ Lietuvos skautų brolijos kursuose Kaune. Vėliau jį papildęs atspausdino Ateityje, o dar vėliau išleido kaip platesnę skautybės studiją atskira knyguote (Kaunas, 1930). Šis tekstas ne kartą buvo perspausdintas Amerikoje ir pateiktas Raštuose [4]. Jis ten rašė „Skautų reikalas man yra savas ne tik kaip pedagogui, bet ir kaip lietuviui patriotui, kuris, kaip pamatysime, gali daug tikėtis iš skautų ir savo kraštui, ir savo tautai, ir dvasiniam jos kilimui, ir garbingam jos sugyvenimui su kitomis tautomis.“ [17]. Pagal Šalkauskį „Skautavimo atsiradimas ir išsivystimas yra vienas iš žymiausių įvykių ne tik jaunimo gyvenime, bet ir visuotinėje pedagogikos istorijoje. Jis kelia reikalavimą kovoti su dabartinio vadinamojo kultūringo gyvenimo silpnybėmis ir su visu tuo, kas šitą gyvenimą neša prie ištvirkimo ir išsigimimo. *Skautavimo judėjime ir glūdi galinga atgimimo pajėga.*“ [18]. Tai svarbiausia, kuo skautybė galėtų padėti Tėvynei. Pagal Šalkauskį „Skautavimas

yra visų pirma praktiška dorinio auklėjimosi sistema, kurios pagrindiniai principai yra trumpai ir ryškiai suglausti Skauto įžodyje ir Skauto įstatuose. Gen. R. Baden-Povelis yra statomas pirmoje eilėje pedagogų, kurie kada nors yra rimtai pasidarbavę doriniam asmens išsiauklėjimui“ [19].

Šalkauskis į skautybės sampratą įveda mums dabar kiek neįprastą „žygiškumo“ sąvoką. Jis rašo „skautavimas yra atgimusio žygiškumo mokykla, – to žygiškumo kuris remiasi visų pirma garbės jausmu ir prievolės sąmone. Skauto dora kaip tokia jau reikalauja, kad visi jo veiksmai būtų geri, ir kad dar jis turėtų atlikti bent vieną gerą pasišventimo žygį. Geras žygis čia yra priešingybė apsiribojimui egoizme. Skautas žino, kad kilniam žmogui daug daugiau pritinka ieškoti progos duoti, negu gauti ir kad šitas dorinis dosnumas kaip tik glūdi žygiškumo pagrinde, reikalaujant nors vieno gero žygio per dieną“ [20]. Dabar, aukščiau aptartas žygiškumas, keičiamas „geruoju darbeliu“, kuris dažniausiai turbūt ir pasibaigia mazgeliu ant skauto kaklaraiščio priėmus įžodį, t. y. tampa grynu formalizmu, kaip ir didelė dalis skautų įstatų ir priesakų.

Skauto įžodis ir obalsis „Tarnauti Dievui, Tėvynei ir artimui“, irgi yra tolimesnis nuo šiandieninio skauto praktinės veiklos. Šalkauskis parafrazuodamas F. Dostojevskio mintį iš „Brolių Karamazovų“ („Jei nėra Dievo, tai viskas leista“) teigia, kad negalime atsisakyti nesugriaunamo nuoseklumo: jei nėra amžinybės prado, t. y. Dievo, negali būti nemirtingos sielos; jei nėra nemirtingos sielos, t. y. protingos bei laisvos ir tuo pačiu dvasingos, tai negali būti ir dorinės prievolės...“ [21]. Tas Dostojevskio „viskas leista“ gerai derinasi su dabartine liberalistine pasaulėžiūra. Baden-Povelis kategoriškai pareiškė „Skautas yra visų pirma tikintis žmogus; atmetu bet kokią skautavimą, kuris neturi savo pagrinde religijos.“ [22].

S. Šalkauskis buvo aktyviu ateitininkų organizacijos ir meno mylėtojų korporacijos „Šatrija“ nariu. Su ateitininkų principais jis susipažino per P. Dovydaitį – ateitininkų įkūrėją, su kuriuo draugavo dar pirmųjų studijų Maskvoje laikais. Vėliau paruošė išsamią Ateitininkų ideologiją [4], o 1927–1930 m. buvo vyriausiu ateitininkų organizacijos vadu. Jis laikė, kad skautų ir ateitininkų principai praktiškai sutampa, o skiriasi tik tų principų įgyven-

dinimo metodai. Apie ateitininkų ir skautų ryšius jis „Ateitininkų ideologijoje“ rašė „Skautai, kaip grynai praktinė drausmingo auklėjimosi organizacija, negali atstoti visos ateitininkų ideologijos ir visų jų siekiamų uždavinių; bet iš kitos pusės, ateitininkai, neperėję skautavimo pareigų skautų būreliuose, negalės įsigyti visų tų teigiamų savybių, kurias stengiasi išvystyti skautybės idėja ir kuriomis faktinai ne visada ateitininkai pasižymi. Todėl būtų visai tikslinga ir naudinga ateitininkams, kad į jų privalomas pareigas būtų įrašyta dar pareiga – išeiti visas skautavimo pratybas, tarsi savo rūšies karinę tarnybą, privalomą kiekvienam ateitininkui.“ [23]. Ir tikrai, kol skautai nebuvo tautininkų režimo suvalstybinti, o ateitininkai švietimo ministro įsakymu uždrausti, apie 70 % ateitininkų tuo pat metu buvo ir skautai.

S. Šalkauskio skautybės samprata ir skautų judėjimo dabartis Lietuvoje

Iš to, kas aukščiau išdėstyta matome, kad Šalkauskis skautus vertino kaip idealistinio-krikščioniško jaunimo organizuotą elitą. Skautybę ir ateitininkiją, jis matė, kaip pagrindinius kelius ugdyti pilnutinio žmogaus – aktyvaus krikščionio, patrioto, inteligento ir visuomenininko idealią asmenybę, būsimus visuomenės ir valstybės vadovus. Aišku, kiekvienas idealas pilnai nėra pasiekiamas. Tačiau prieškario Lietuvoje ir skautai ir ateitininkai aktyviomis pastangomis šio idealo siekė. Tų siekių rezultatai, palyginus su dabartine padėtimi, buvo vi-

Šv. Mišios skautų stovykloje

Skautai stovyklauja Skaisčio ežero saloje. Centre alpinistas Vytautas Vitkauskas ir skautų vadovas Stasys Būdraitis, Julius Šalkauskas.

sai neblogi. Susikūrė visa sąmoningų ir veiklių asmenų karta turėjusi didelės įtakos nepriklausomos prieškario Lietuvos švietimui ir kultūrai. Deja tos kartos dauguma arba emigravo, ar žuvo ginkluotame ar kultūriniame neginkluotame pasipriešinime, patekę į lagerius ar tremtį. Šiuo metu Lietuvoje liko tik mažuma ir tai vyresnio nedarbingo amžiaus, dažnai su palaužta sveikata. Naujos pilnavertės pamainos šiai, daugumoje jau prarastai, kartai iš skautų, artimiausiu metu labai trūksta. Šiandien daugelio skautų organizacijų nariai dirba tik sau ir savo organizacijos labui, o ne visuomenei ir Tėvynei. Nors ir šiandien yra idealistiškai, pagal įstatus ir priesakus, nusistačiusių asmenų, bet deja jų tėra tik mažuma. Skautų tarpe net esama indiferentų tikėjimo klausimais, o gal ir ateistų. Jau brandaus amžiaus jaunolis, patyręs skautas, mano paklaustas kokie jo santykiai su Dievu, atsakė „tai mano asmeninis reikalas“. Sunku įsivaizduoti, kaip galima, priimti žodį, t. y. prisiekti „savo asmeniniam reikalui“. Jaunimo vyraujančių verty-

bių socialinis tyrimas dar 2003 m. parodė, kad į klausimą „kokie yra tavo idealai?“ buvo atsakyta taip „Nežino, neatsakė, negalvojo (35%). 2. Idealų jaunimas neturi (7%). 3. Materialinės vertybės (turtas, pinigai, geras gyvenimas... (27%) 4. Sėkmė, karjera, padėtis visuomenėje (10%). 5. Pramogų ir sporto pasaulis, šios srities žvaigždės (9%). 6. Išsilavinimas, žinių siekis, tobulėjimas (6%). 7. Darni draugiška šeima (3%). 8. Neatsakė (3%)“ [24]. Taigi pagal šią statistiką į skautus 2003 m. tikėtų gal tik apie 9%. Dabar turbūt dar mažiau.

Neturime vieningos skautų organizacijos. Šiuo metu skautai yra susiskaldę gal į dešimtį skirtingų skautų padalinių, tarp kurių arba iš viso nėra ryšių arba, geriausiu atveju, jie yra labai silpni. Skautuose, kaip ir Lietuvos visuomenės daugumoje vyrauja nors viešai dažnai nedeklaruojamos, bet veikloje akivaizdžiai praktikuojamos liberalistinės tendencijos. Lietuvos skautų sąjungos (LSS) tinklapyje www.skautas.lt skyriuje Ugdymas skautų veikla apibūrinama taip „Skautavimas – tai linksmas žaidimas, pilnas nuotykių, naujovių, paslapčių. Skautaudamas linksmas ir naudingas leidži laisvalaikį, išmoksti daug naudingų dalykų, pažįsti gamtą, susirandi gerų draugų, patiri nepamirštamų nuotykių ir darai šį pasaulį truputį gražesnę nei radai.“ Tai gal tinka vaikams tik ruošiantiems stoti į skautus, bet ne skautams. Čia nėra jokių užuominos apie iš skautų įstatų bei priesakų sekančius įsipareigojimus. Nors vėliau cituojamas skautų šūkis „Dievui, Tėvynei ir artimui“, bet tokia skautavimo apibūrinimo ir apibūdinimo jis niekaip neatsispindi. Lieka tik žadamas linksmas žaidimas ir laisvalaikio praleidimas, bei kiti gal ir kiti naudingi, bet ne esminiai skautybei malonumai. Skautija šalia svyrančios savo emblemos tinklapyje www.skautai.lt spausdina šūkį „Pramoga su tikslu“, tačiau tikslas, pateikiamas kaip priedas prie pramogos, lieka neapibrėžtas. Tai būdingos liberalistinio požiūrio į skautybę apraiškos. Deja, tokie apibrėžimai ir šūkiai gan tiksliai atspindi šiandieninę skautų stovyklų realybę.

Žinoma, stovyklavimas gamtoje, pasitenkinimas minimaliais civilizacijos patogumais, fiziniai ir ištvermės pratimai savaime jaunimui yra naudingi. Bent tuo, kad atitraukia nuo civilizacijos plačiai siūlomų patogumų ir pramogų, neretai vedančių į priklausomybes, tokių kaip pav. kompiute-

riniai žaidimai, rūkymas, alučio gurkšnojimas ir t. t. Išorinės skautavimo formos – raportai, vėliavos pakėlimas ir nuleidimas, dažniausiai stovyklose yra išlaikomos. Tačiau tai paprastai būna tik išorinė forma be gilesnio vidinio turinio. Lietuvos Skautų Sąjungos, kaip ir daugumos kitų skautiškų organizacijų bei skautų Apskritojo stalo ataskaitose, planuose ir strategijose daug kalbama apie Tautinės ir kitų stovyklų organizavimą, skautų įvaizdį, uniformas, finansus ir t. t. Pagrindinis skautų ugdymo uždavinys dažnai apibrėžiamas labai abstrakčiai, pav. kaip „indėlis į novatorišką neformalųjį jaunimo ugdymą“ [25]. Tokią formuluotę galima suprasti bet kaip – kaip kam patogiau. Apie skautų principų praktinį įgyvendinimą pagal žodį, šūkį ir įstatus – nei žodžio. Lyg tai viskas vyks savaime. Kiekvienas dalyvaudamas skautų veikloje ir kritiškai ją vertindamas pamatys, kad taip nėra. Kokios to priežastys?

Liberalizmas, dabar vyraujanti Lietuvoje praktinė pasaulėžiūra, su skautybe iš principo yra nesuderinami dalykai. Liberalizmo vienintelė vertybė yra individuali laisvė, su vieninteliu apribojimu, kad ji nekenktų kitų asmenų laisvei. Tas apribojimas dažnai lieka konkrečiomis sąlygomis neapibrėžiamas ir tada atsidaro platus kelias asmeniniam naudos siekimui bei egoizmui, kur pasiaukojimo žygiui retai kada atsiranda vietos. Dabar nemaža dalis skautų, nors priima įpareigojantį žodį, bet gyvena pagal liberalines nuostatas ir iš įsipareigojimų lieka tik maloni pramoga. Žodžio įsipareigojimai nieko nereikš tol, kol kiekviena skautų skiltis ir kiekvienas skautas asmeniškai neprisiims terminuotos užduoties, tiesiogiai susijusios su žodžiu ir įpareigojančia įstatų dalimi. Tik taip galima būtų atsiekti, kad skautas būtų skautu pagal žodį, įstatus ir priesakus, o ne tik „linksmų žaidimų“ ar „pramogos su tikslu“ dalyvis. Skautams reikia konkrečių darbų pagal jų deklaruojamus principus. Pavyzdžiui, Lietuvoje visur yra daug paliegusių ir pagalbos reikalingų žmonių, o skautai net savo vyriausiųjų narių, kurių daugelis jau negali išeiti iš namų, nelanko ir nepasidomi, ar jiems nebūtų reikalinga kokia pagalba.

Skautiškos pasaulėžiūros ir jos principų praktinio įgyvendinimo klausimai Lietuvos skautų nediskutuojami ir net neminimi. Jie lieka užkonser-

vuoti įstatuose. Išimtį sudarė išeivijos skautų diskusijos maždaug prieš 40–60 metų [26]. Apie pilnutinį ugdymą Šalkauskio sampratos plotmėje čia iš viso sunku būtų kalbėti. Skautų judėjimo istorijos faktų, veikusių praeityje tradicijų ir prasmingos veiklos užfiksavimas iš vyriausių skautų, kol jie dar gyvi ir prisimena savo skautišką veiklą jaunystėje, galėtų būti vienas iš svarbių mūsų dabartinių skautų žygių. Tai padėtų autentiškos, neformalios skautų veiklos atgaivinimui, kas dabartinės moralinės krizės sąlygomis tikrai yra labai svarbu. Tuos faktus reikėtų aprašyti žurnale „Mūsų Vytis“ – rimčiausiame Lietuvos skautų leidinyje ir gal užfiksuoti kaip skautybės istorijos faktus specialiaame, visoms skautų organizacijoms prieinamame internetiniame tinklapyje. Todėl lankykime savo vyriausius narius, stenkimės sužinoti kuo daugiau apie prieškarinių skautų veiklą ir principus, studijuokime R. Baden-Povelio ir kitų skautybės propoguotojų bei ilgametę skautavimo patirtį turinčių skautų prisiminimus ir nuostatas principiniais skautybės klausimais ir mokykimės iš jų kaip turėtume tapti tikrais, principingais

Akademinių skautų sąjūdžio J. Basanavičiaus draugovės nauji nariai tik priėmę žodžį su vyresniaisiais skautais: sėdi: Julius, Rima, Ričardas; stovi: Kęstutis, Vladas, Antanas, Arvydas, Šarūnė, Algimantas. 2013 m.

ir veikliais skautais įgyvendinant autentiškus skautybės idealus.

Akademiniis skautų sąjūdis (ASS) irgi, kaip ir visi Lietuvos skautai, yra suskilęs. Jo pagrindinė pareiga būtų kelti visų skautų išsilavinimą, pagarbą mokslui ir tuo pat metu įtvirtinti pagrindinius, aukščiau aptartus, skautybės pamatinius principus. Vykdamas šį darbą ASS galėtų ir turėtų tinkamai paruošti jaunesniuosius skautų vadus ir skatinti visų skautų organizacijų susivienijimą, bent asociacijos lygmenyje. Tam tikslui jau buvo kuriama Skautams Remti Draugija (SRD) ir skautų organizacijų Apvalusis stalas. Deja SRD-gijai neatsirado asmens, kuris imtųsi jai veiksmingai vadovauti. Apvalusis stalas nuo šio uždavinio visai atsiribojo savo veiklą skirdamas tik simbolinėms ar reprezentacinėms akcijoms bei bendros 2013 m. stovyklos organizavimo techniniams klausimams. Garbingų vyresniųjų skautų įkurta SRD ir iškelta skautų organizacijų susivienijimo iniciatyva buvo nustumta į šoną. Vien šis organizacijų susiskaldymas į atskiras grupes žlugdo visuomenės nuomonę apie skautus ir galimybę imtis didelių, visą Lietuvą apimančių jaunimo ir visuomenės moralinį tautos ir valstybės atgimimą skatinančių akcijų. Jei šios veiklos Lietuvos skautai nesiims, tai jie ir liks simboline ir paradine organizacija, neatitinkančia savo pačios įstatams.

Išvados

1. Stasio Šalkauskio skautybės samprata sukūrė skauto – pilnutinio tvirto žmogaus, tikinčio idealisto, patrioto, veiklaus visuomenininko idealą, kuris mūsų visuomenėje yra sunkiai pasiekiamas. Tačiau į jį būtina orientuotis.
2. Liberalistinės tendencijos Lietuvos skautų veikloje neturėtų būti toleruojamos, nes jos prieštarauja pagrindiniams skautybės principams, suformuluotiems įžodyje, įstatuose ir priesakuose.
3. Tikri skautai ir skautų vienetai pirmiausia turėtų imtis veiklos, kuriai pasižadėjo priimdami įžodį ir tik po to pramogauti.
4. Lietuvos skautų organizacijų susiskaldymas trukdo vieningai ir veiksmingai Lietuvos skautų veiklai. Būtina laipsniškai siekti visų organizacijų susivienijimo ir bendros veiklos įgyvendinant skautybės principus.
5. Skautiškos tradicijos turi būti išlaikomos, tačiau priešintis dabartinei moralei tautos krizei turi būti pirmą kartą Lietuvos skautų pareiga.

Literatūra

1. Studento S. Šalkauskio laiškas kunigui J. Tumui // S. Šalkauskis Raštai (toliau Raštai) t. III, Vilnius: Mintis, 1993, p. 426.
2. Ten pat, p. 434.
3. Žr. p. 443–445.
4. Šalkauskis S. Skautai ir pasaulėžiūra // Raštai t. V, 1996, Vilnius: Mintis, p. 247–273
5. Šalkauskis Stasys. Ateitininkų ideologija // Raštai t. V, 1996, Vilnius: Mintis, p. 3–216.
6. Šalkauskis S. Pilnutinio ugdymo gairės. Raštai t. VI, 1998, Vilnius: Mintis, p. 35–58.
Šalkauskis S. Pilnutinio ugdymo sistema // Rinktiniai raštai. Pedagoginės studijos, I knyga. 1992, Vilnius: Leidybos centras p. 24–26.

7. Šalkauskis S. Visuomeninis auklėjimas. Raštai t. VII, 2002, Vilnius: Mintis, p. 323–613.
8. Šalkauskis S. Jaunuomenė ir gyvoji dvasia // Raštai t. V, p. 354–371.
9. Šalkauskis S. Intelektualiosios koncepcija // Raštai t. IV, p. 544–556. Žr. p. 254–273.
10. Šalkauskis S. Ideologiniai dabarties krizių pagrindai ir katalikiškoji pasaulėžiūra // Raštai t. V, p. 274–318.
11. Ten pat, p. 284–285.
12. Ten pat, p. 294.
13. Ten pat, p. 296.
14. Boudrillard J. Simuliakrai ir simuliacija // 2009, Vilnius: Baltos Lankos, p. 7–187.
15. Prascevičius S. R. Stasio Šalkausio skautiškoji veikla. // Skautų Aidas, 1994, Vilnius: Karma. Nr 2, p. 4.
16. Jurgėla P. Lietuviškoji skautija // Brooklyn, N. Y. 1975, p. 67. (Cituota pgl. [15].)
17. Šalkauskis S. Skautai ir pasaulėžiūra // Raštai t. V, 1996, Vilnius: Mintis, p. 247.
18. Ten pat, p. 249.
19. Cituota pgl. s. R. Prascevičius. Stasio Šalkausio skautiškoji veikla // Skautų Aidas, 1994, Nr 2, p. 3–5.
20. Šalkauskis S. Skautai ir pasaulėžiūra // Raštai t. V, 1996, Vilnius: Mintis, p. 253–254.
21. Ten pat, p. 264.
22. Ten pat, p. 262.
23. Šalkauskis Stasys. Ateitininkų ideologija // Raštai t. V, 1996, Vilnius: Mintis, p. 43–44.
24. Rinkiny s „Jaunimo vertybinės orientacijos“. Vilnius, 2003, 25 p.
25. Ciunis G. pskt, sk. v. Lietuvos skautų sąjunga // Pasaulio skautijai 100 metų, 2009: Nacion. M. K. Čiurlionio dailės muziejus, p. 167–168.
26. Globys G. sk. v. fil. Ideologiniai akademiniai skautų ieškojimai išeivijoje. // Mūsų Vytis, 2009, Vilnius: www.akademikai.lt ir http://akademikai. skautai.net Nr. 1/2, p. 33–43.

Atspausdinta periodikoje

Skautai reikalingi mokyklai

Ukmergės r. Siesikų vidurinės mokyklos skautų vadovė Zinaida Astrauskaitė, daugiau kaip 20 metų vadovaujanti skautams, tvirtina, kad mokykla be skautų būtų kaip miškas be gegutės. Daugelio mokytojų pageidavimai mokykloje įkurti skautų būrelį paskatino mane pateikti pedagogams apmąstymų apie pasaulinį skautų judėjimą, paraginti mokyklų vadovus atverti mokiniams duris į skautystę.

Jaunuolis duoda įžodį

Jaunuolis, duodamas skauto įžodį, prisiekia: „Brangindamas savo garbę pasižadu: 1. Tarnauti Dievui ir Tėvynei. 2. Padėti artimui. 3. Vykdyti skautų priesakus.“ Šie priesakai atitinka gyvenime pritaikytą krikščionybės Dekalogą. Ateistai į skautus neturėtų būti priimami. Stojantieji į skautus galėtų išpažinti bet kurią monoteistinę religiją, t. y. pripažįstančią vieną Dievą.

Skautų pagrindiniai priesakai šie: 1. Skautas tiesus ir laikosi savo žodžio. 2. Skautas ištikimas Dievui ir Tėvynei. 3. Skautas naudingas ir padeda artimui. 4. Skautas – draugas savo artimui ir brolis kitam skautui. 5. Skautas mandagus ir riteriškas. 6. Skautas – gamtos draugas. 7. Skautas paklusnus savo tėvams ir vyresnybei. 8. Skautas linksmas, susivaldo ir nepraranda vilties. 9. Skautas taupus. 10. Skautas blaivus ir skaistus savo mintimis, žodžiais ir veiksmais. Skautų statutuose yra ir geležinis įstatas: skautas sąžiningai atlieka visas savo pareigas. Todėl neabejotinai skautų judėjimas, įgyvendindamas savo priesakus, užpildo mokyklinio ugdymo spragas.

Žvilgsnis į praeitį

Skautų judėjimą 1907 m. Anglijoje įkūrė lordas generolas R. Baden-Povelis. Lietuvoje pirmuosius skautus 1918 m. subūrė Petras Jurgėla-Jurgelevičius. Lietuvos skautų sąjunga (LSS) labai išplito ir sėkmingai veikė Lietuvos mokyklose ir visuomenėje. 1989 m. LSS buvo atkurta, o 1996 m. iš jos dalies buvo sukurta Lietuvos skautija (LS). Šiuo metu turime apie dešimt įvairių nepriklausomų skautų organizacijų, kurios gal kiek skirtingai siekia tų pačių skautystės tikslų. Dvi iš jų – LS ir LSS – gausiausios ir įtakingiausios. LS, kaip ir Euroskautai, labiau bendradarbiauja su Europos skautų organizacijomis, o LSS pasižymi patriotiškumu.

Dauguma Lietuvos skautų – sausumos skautai, stovyklaujantys ir keliaujantys sausuma Lietuvoje ir užsienyje. Abiejose didžiausiose organizacijose (LS ir LSS) yra ir jūrų skautai, kurie šalia bendrų skautiškų įgūdžių moko buriuoti, irkluoti, gelbėti vandenyje, navigacijos, signalizacijos ir kitų jūrinių mokslų. Jachtos kapitonas Algimantas Patašius įsteigė „Laisvosios

Buriavimo stovykla Žydiškėse 1987 m. Vadovas Julius Šalkauskas.

Pasiruošimas buriavimui Skaisčio ežere

jūros“ fondą, skirtą remti jūrines jaunimo organizacijas, pirmiausia – jūrų skautus. Šio fondo pastangomis jūrų skautų bazėje Žydiškėse, prie Skaisčio ežero (Trakų apylinkėse), turime 6 sportines jachtas, porą paprastų gelbėjimo valčių ir kariuomenės dovanotas kelias desantines valtis, kuriomis jūrų skautai organizuoja keliones Nerimi ir Nemunu į Kuršių marias. Rengiame buriavimo kursus ir praktinius mokymus Skaisčio ežere. Priimame visus norinčiuosius iš visų skautų organizacijų. Jūrų skautai, pramokę buriavimo, turi galimybių su patyrusiais buriuotojais išplaukti jachtomis ir į atvirą jūrą. Kiekvienas skautas įpranta gyventi gamtoje, apsieiti be civilizacijos siūlomų patogumų bei pramogų. Jūrų skautai, į kuriuos priimami vyresni vaikai (nuo 10 metų), susiduria su vėjų ir bangų stichija. Tai ugdo drąsą, ryžtą ir ištvermę. Šių savybių skautams ir mokykliniam jaunimui neretai trūksta.

Trys šakos

LSS organizacija susideda iš trijų šakų – brolijos, seserijos ir Akademini-
nio skautų sąjungos (ASS). Pastarojo tikslas – laikytis geriausių Lietuvos
skautybės tradicijų ir perimti jas iš vyresniųjų ASS narių, puoselėti mokslo
žinias, keistis jomis seminaruose, diskusijose ir skleisti tarp skautų. Tačiau
svarbiausias skautijos uždavinys yra visapusiškas fizinis, kultūrinis, mora-
linis (dvasinis) ugdymas ir ugdymasis – tai apibrėžia skauto garbė ir įsi-
pareigojimas skautystės įstatams. Skautų šūkis „Dievui, Tėvynei ir artimui“
primenamas kiekvieną kartą skautams sveikinantis kairiąja ranka (riteriai,
sveikindamiesi ir rodydami vienas kitam pasitikėjimą, padėdavo skydą į
šalį), o dešiniąją saliotuojant trimis pirštais. Mano tėvas, prof. Stasys Šal-
kauskis, dalyvavęs kartu su P. Jurgėla ir jo bendražygiais rengiant lietuvišką

Buriavimo stovykla Židiškėse 1988 m.

skautų Statuto versi-
ją, savo pranešime-
straipsnyje „Skautai ir
pasaulėžiūra“ 1926 m.
rašė: „Skautų reikalas
man yra savas ne tik
kaip pedagogui, bet ir
kaip lietuviui patriotui,
kuris gali daug tikėtis
iš skautų savo kraštui,
tautai ir dvasiniam jos
kilimui, garbingam su-
gyvenimui su kitomis
tautomis.“ (žr. S. Šalkauskis, Raštai V, psl. 247– 273). Tikėsime, kad besi-
vienijantis skautų judėjimas, plisdamas mūsų mokyklose ir visuomenėje,
šias viltis pateisins. Kviečiame mokytojus, mokinius ir visus, kuriems artimi
skautų idealai, prisijungti.

*Plačiau apie skautybę
žr. interneto tinklapyje www.skautybe.lt*

Skautiški ir skautų darbai

Jaunuolis ar suaugęs asmuo stodamas į skautus priima įžodį: „**Brangin-
damas savo garbę pasižadu tarnauti Dievui, Tėvynei ir padėti artimui**“.
Vaikams įžodis formuluojamas švelnesnėje formoje „**pasižadu stengtis
tarnauti.....**“ Tai nusako pagrindines skautiškos pasaulėžiūros vertybes ir
skautiškų darbų esminius tikslus. Skautų šūkis „**budėk!**“ įpareigoja stebė-
ti visuomenę ir nepraleisti progos atlikti darbus, atitinkančius Dekalogo,
Evangelijos reikalavimus, stiprinti ir visom priemonėm ginti Tėvynę ir jos
kultūrą, padėti sergantiems, skurstantiems, ar skriaudžiamiems asmenims,
visų pirma – vienišiams, sergantiems ar vargstantiems senyvo amžiaus se-
sėms ir broliams skautams, bei apleistiems mažamečiams vaikams. Tokie
turėtų būti **skautiški darbai** pagal Baden-Povelio sukurtą skautybės sam-
pratą.

Jau 30 metų esu skautas ir stebiu skautų veiklą. Deja, tenka pripažinti,
kad senieji skautai, jau išėję amžinybėn ar dėl amžiaus ir sveikatos ne-
begalintys dalyvauti aktyvioje skautų veikloje, buvo daug arčiau skautybės
principų, negu jaunesnė dabartinė skautų karta. Nors formalios skautybės
tradicijos išlaikomos – stojant priimamas įžodis, naudojamas šūkis, stovy-
klaujama, statomos palapinės, ruošiamas valgis, kūrenamas vakarais lau-
žas, sportuojama, mokomasi orientuotis miške ar nepažįstamoj vietovėj.
Visa tai yra reikalinga ir buvo Baden-Povelio rekomenduojama. Bet tai yra
tik techniškoji skautavimo veiklos pusė, kartais vadinama „skautamoksliu“,
kuri yra neišvengiama ir tik dalinai įeina į esminius skauto įsipareigojimus
pagal įžodį ir šūkį. Tai yra realiai atliekami **skautų darbai**, kurie yra rei-
kalingi organizuojant stovyklas, išvykas, susirinkimus, bet dažniausiai tar-
nauja susikurti skautų patogiai buičiai stovyklose ar rengiant kokias skautų
pramogas. Tai nėra įžodžio įsipareigojimų vykdymas skautaujant. Į tai ma-
žiausiai kreipiama dėmesio. Liberalistinėje vartojiškoje visuomenėje viskas
daroma sau, savo naudai, malonumui ir pramogai. Deja, dabartinės kartos
skautų bendrijoje ši tendencija akivaizdžiai matoma.

Stovykloje vėliavos pakėlimas: skautininkas Ričardas Simonaitis, Justas Arasimavičius, Šarūnė Baronaitė, Vida Jacevičienė. 2009 m.

tai buvo nutylėta, o vėliau paskelbta, kad viskas yra tvarkoje. Vyriausias, dar tada veiklus LSS vyr.skautininkas Algirdas Berkevičius, siūlė tą klausimą išsiaiškinti Suvažiavime, bet jo pasiūlymas suvažiavimo prezidiumo buvo ignoruotas.

Pastaruoju metu įvestas finansavimas „Krepšeliais“ t.y. skiriant pastovią sumą pagal neformaliajam ugdyme dalyvaujančių skautų skaičių. Reikalaujama tikslaus atsiskaitymo kam išleistos gautos lėšos ir žadama finansinės veiklos kontrolė iš aukščiau stovinčių organizacijų. Jei atsiskaitymas bus atliekamas tiksliai ir viešai, tai galėtų būti pirmas žingsnis LSS finansinės veiklos atvirumo link. Ugdymo turinys apibrėžiamas taip: turiz-

Jau apie 10 metų dalyvauju Lietuvos Skautų Sąjungos Taryboje. Neatsimenu nei vieno Tarybos posėdžio, kur pagrindinė tema nebūtų klausimas, kur ir kaip gauti pinigų. Beveik niekada nesvarstoma kur gauti pinigai buvo ar bus panaudoti. Tai yra komercinė paslaptis, kuri nekelia pasitikėjimo tais, per kuriuos Lietuvos Skautų Sąjungos finansinė veikla yra vykdoma. Būhalterė prieš keletą metų buvo radusi kelių tūkstančių litų skolą, bet per LSS suvažiavimą

*Vyresnioji skautų karta:
J. Šalkauskas, O. Pareigytė,
S. Gedgaudienė.*

mas ir kraštotyra, gamta ir ekologija, pilietiškumas, Visa tai yra gerai, bet su žodžio reikalavimais ir skautybės principais tai nedaug ką turi bendro. Pilietiškumas yra beprasmis be patriotizmo. Per kraštotyra galėtų supažindinti su lietuvių liaudies menu, tradicijomis, dainomis ir kad tai įdiegtų į skautišką veiklą. Turizmas irgi neturėtų būti betikslis, o juo turėtų siekiama susipažinti su istoriniais, kultūros ir meno paminklais. Taip neformaliojo ugdymo programa galėtų papildyti tiesioginius žodžio bei šūkio reikalavimus.

Kol nebus LSS finansinės veiklos visiško viešumo, tol nebus ir visiško pasitikėjimo šios veiklos sąžiningumu. Be to nei visiško tarpusavio pasitikėjimo nei pagarbos negali būti. Šiomis aplinkybėmis LSS dar neseniai buvo suskilusi į dvi tarpusavy nesutariančias gruputes ir apie bendrą visų LSS narių vienybę ir visus vienodai įpareigojančius skautiškus tikslus buvo sunku kalbėti. Dabar vyresnieji išeina į Amžinybę ir nebėra su kuo konfrontuoti.

Kai kada pavieniai skautai ar mažos jų grupelės vykdo skautiškus darbus, lanko pasenusius ligotus skautus, lanko ir tvarko partizanų ir kitų žuvusių už Lietuvos laisvę kapus, vaikų namuose rengia jiems tautiškas liaudiškas vakarones, sutvarko mirusių skautų kapus, dalyvauja tautiškose šventėse ir minėjimuose. Tai yra tikri skautiški darbai. Bet jie yra daugiau išimtis negu taisyklė. Dauguma domisi vien tuo, kas yra naudinga, teikia

malonumų ir pramogų. Tai - didelė spraga skautų ugdyme. Jei nuo pirmos stojimo į skautus dienos, jaunieji skautai būtų pratinami vykdyti „gerojo darbelio“ tradiciją, o toliau – vykdyti konkrečiai žodžio įsipareigojimus, tai kiekviena skautų organizacija taptų autentiška tikrų skautų bendrija ir būtų vertinama visuomenėje. Dabar tėvai vaikams dažnai tiesiog neleidžia stoti į skautus, nes skautybė neturi visuomenėje gero vardo. Be to liberalistinių pažiūrų žmonės vengia bet kokio įsipareigojimo, kas esą varžo jo laisvę. Šiuo atveju laisvė suprantama kaip laisvė nuo visko, t.y. „ką noriu, tą darau“ ir niekas negali man sutrukdyti taip elgtis. Kol toks požiūris vyraus skautuose, jie bus ne skautai tikrąja to žodžio prasme, o tik uniformuota skautų imitacija, formaliai išoriškai vykdanti skautybės tradicijas, bet visai neturinti tikrosios skautiškos dvasios, kuriai kiekvieną skautą įpareigoja jo priimtas žodis, kurį reikia vertinti kaip priesaiką visam gyvenimui. Jei tas principas pasklis skautų tarpe, skautybė taps tuo, kuo ji privalo būti ir kam Baden-Povelio buvo sukurta. O tokios skautybės Lietuvai šiuo metu labai reikia. Tikėkimės, kad ateityje, anksčiau ar vėliau, tai bus pasiekta.

2016 01 06

VII. Mokslo naujienos

Įžanga

Šis skyrius nėra sudarytas vien iš mano rašytų straipsnių. Čia be mano straipsnių įeina mano pastabos ir apibendrinimai, santraukos bei vertimai iš kitų šaltinių. Atskirų esminių mokslo faktų trumpi nurodymai. Jei naudotasi vienu kuriuo šaltiniu, tai jo bibliografiniai duomenys teksto viršuje nurodomi smulkiu šriftu. Prie mano trumpų apibendrinimų, kurie susiję su daugeliu mano skaitytų knygų ir straipsnių šaltinių nenurodau, nes ir neįmanoma būtų to padaryti. Kad lengviau būtų orientuotis medžagoje ji su-skirstyta atskirais skyreliais. Šis septintas skyrius yra internetinių straipsnių rinkinys. Juo siekiama skaitantiems suteikti daugiau informacijos. Pirmo skyriaus pirmasis apžvalginis straipsnis kai kuriose vietos jau yra pasenęs ir todėl 7 skyriuje yra trumpai aprašyti nauji svarbūs faktai, neįėję į minėtą apžvalginį straipsnį.

Mokslo apibrėžimas ir filosofiniai požiūriai į mokslą

Mokslas yra sąryšinga faktų, modelių, dėsnių ir principų sistema, leidžianti sudaryti objektyvų mokslinį pasaulio vaizdą. Šis pasaulio vaizdas nėra pastovus, o su mokslo pažanga vis plečiasi. Pasaulis, kaip ir žmogus, sudarytas iš medžiaginio, fiziologinio ir dvasinio prado. Dvasinį pradą ateistai ir dauguma liberalų, pozityvistų ir scientistų neigia, pakeisdami jį psichikos, kaip smegenų funkcijos sąvoka. Scientistai irgi turi savo tikėjimą ir dogmas. Pagrindiniai jų teiginiai, kad visa realybė sudaryta tik iš medžiagos ir mokslui nėra neprieinamų problemų. Kas mokslo nerasta, tas ir neegzistuoja. Ko mokslas dabar dar nežino, tai ateityje tikrai žinos. Tai aprioriniai metafiziniai teiginiai, kurių negalima nei įrodyti nei paneigti. Jie priklauso filosofijai, o ne mokslui.

Gyvybė, sąmonė ir protas iš pirminio medžiaginio chaoso atsitiktinai ir savaime susikurti negalėjo. Mokslas iki šiol tokio atsitiktinio ir savaiminio visos realybės atsiradimo jos evoliucijos pradžioje paaiškinti negali ir ateityje vargu ar galės. Tam reikalingas Visagalis protingas Kūrėjas – Dievas.

Mokslų metodai ir mokslų klasifikacija

Mokslai remiasi patikimai nustatytais faktais ir siekimu juos suprasti. Keistus ir nesuprantamus faktus bandoma paaiškinti prielaidomis – hipotezėmis ir siekiant jas ar jų pasekmes paaiškinti. Tam fizikoje ir kitose tiksluose moksluose naudojama matematika ir kompiuterinio modeliavimo metodai. Jei hipotezė pasitvirtina, tai jos patikimumas staigiai išauga. Jei tiesioginiai ir netiesioginiai hipotezės patvirtinimai kartojami, tai ji gali tapti teorija, kuri yra viena iš mokslo pagrindinių pasiekimų.

Aptartas mokslų metodas geriausiai tinka tiksliesiems mokslams kuriems labai padeda matematika ir logika. Prie tokių mokslų priklauso fizika, astronomija, kosmologija, chemija. Jiems būdingas rezultatų objektyvumas t. y. rezultatai visai nepriklauso nuo žmonių požiūrio, filosofinių pažiūrų ar pasaulėžiūros. To negalima griežtai teigti humanitariniams mokslams (etnologija, filologija, filosofija, istorija, menotyra, teologija), kurie tiria žmogaus veiklą ir kūrybą, bei visuomenės raidą ir socialiniams mokslams (edukologija, ekonomika, politika, psichologija, sociologija, vadyba, teisė), tiriančius žmogaus ugdymą, ekonominius procesus visuomenėje ir jos atskirų grupių ar valstybių santykius, socialinius procesus visuomenėje, visuomenės ar organizacijų valdymo metodus ir asmeninės bei visuomeninės veiklos teisėtumą. Šiuose moksluose jų raidos kryptis bei išvados nėra nepriklausomos nuo žmogaus pažiūrų ir pasaulėžiūros. Čia galima išskirti būdingus dėsningumus, bet negalima juos vertinti kaip griežtus objektyvius dėsnius, kaip yra tiksluosiuose moksluose. Juose didelę reikšmę turi procesų stebėjimas, jų vertinimas ir aprašymas. Aišku, tie dalykai nėra visai objektyvūs.

Dar yra biomedicininiai mokslai, tiriantys gyvąją gamtą ir žmogaus organizmo veiklą ir inžineriniai mokslai, kurie pritaiko fundamentalinių mokslų rezultatus žmogaus ir visuomenės poreikiams tenkinti.

MOKSLO NAUJIENŲ APŽVALGA

Didysis sprogimas ir medžiagos evoliucija

Materijos, t. y. elementarių dalelių evoliucija, prasidėjo nuo Didžiojo Sprogimo (DS) prieš 13, 7 milijardų metų. Didysis sprogimas, atradus realų jo pėdsaką dabartyje – reliktinį spinduliavimą, kurio temperatūra atitinka mūsų visatos (metagalaktikos) amžių, nustatytą kitais metodais, tapo realiu neabejotinu faktu, o ne hipoteze, kaip buvo anksčiau. Nagrinėjant DS elementarių dalelių fizikos požiūriu, materijos raida buvo suskirstyta į eilę laikotarpių, vadinamų eromis. Pirmasis laikotarpis $0-10^{-43}$ s vadinamas Planko (*Max Planck*) era. Apie tai, kas vyko tuo metu, nieko nežinome, nes Planko eroje erdvės ir laiko sąvokos, bei fizikos dėsniai dar neveikė. Planko srities diametras buvo 10^{-35} m eilės. Planko srityje turėjo tilpti visa būsimošios Visatos masė Planko temperatūroje 10^{32} K. Aišku, kad tokiomis sąlygomis visa visatos medžiaga (nežinia, kokios formos, nes elementarių dalelių tada dar nebuvo) veikė Planko srities ribas milžinišku, neišsivaizduojamu slėgiu. Išnykus jėgoms, kurios palaikė medžiagą Planko tūryje, įvyko didžiulis sprogimas. Nuo 10^{-43} s iki 10^{-35} s vyko Sąveikų didžiojo susivienijimo era. Vėliau pirminė materija plėtėsi greičiu, viršijančiu šviesos greitį. Tai trumpa infliacijos era, trukusi nuo 10^{-35} s iki 10^{-32} s. Po to, nagrinėjant materijos evoliuciją, jau galima taikyti elementariųjų dalelių fizikos dėsnius ir įvertinti laiką, kurio pradžia laikytinas Planko zonos sukūrimas. Elektrosilpnosios sąveikos eroje 10^{-32} s – 10^{-10} s elementarios dalelės, nuolat atsiradamos poromis ir tuoj anihiliuodamos, egzistavo kaip virtualūs objektai, nes neturėjo rimties masės. Po maždaug 10^{-10} s, padedant Higso laukams, dalelės įgavo rimties masę. Kvarkų ir gliuonų plazmos era tęsėsi nuo 10^{-10} s iki 10^{-5} s; visų dalelių ir antidalelių skaičiai buvo lygūs ir jos nuolat anihiliuodavo o galingų spinduliavimo kvantų veikiamos, vėl iš naujo poromis atsikurdavo. Kvarkai, sąveikaudami su gliuonais (dalelėmis apsprendžiančiomis trauką tarp kvarkų), sudarė kvark-gliuoninę

plazmą. Ši plazma gauta eksperimentiškai Didžiajame Hadronų Kolaideryje (DHK) prie Ženevos (žr. šios knygos 31–57 p.). Jos būsena atitinka vės-tančios ir besiplečiančios Visatos būsenai po 10^{-6} s nuo DS pradžios. Vėliau pradinė Visata, sudaryta iš įvairių elementarių dalelių sistemų, laikui bė-gant vis vėso, suskilo anksčiau buvusi tanki kvarkų „jūra“. Kvarkai pradėjo grupuotis po tris – sukurdami barionus (protonus ir neutronus) ar po du – sukurdami mezonus. Taip atsirado Hadronų era. Pirminei visatai ple-čiantis, ji vėso ir jos spinduliavimo dažnis mažėjo, taigi mažėjo ir jos energi-ja. Dar elektrosilpnosios sąveikos eroje, veikiamoje Higgso laukų, rimties masę įgijo kvarkai, elektronai, miujonai ir kitos elementarios dalelės. Dar Leptonų eros pradžioje atsirado maždaug vienodas bozonų ir antibozonų skaičius. Hadronai ir antihadronai pradėjo anihiliuoti. Po 10^{-4} s, sumažėjus spinduliavimo energijai iki temperatūros 10^{12} K, jos jau nebepakako nau-joms mažesnio dažnumo ir energijos fotonams, galintiems sukurti naujas hadronų ir antihadronų poras. Visi hadronai su antihadronais turėjo ani-hiliuoti, t. y. išnykti ir pavirsti kvantais. Tačiau mažuma, gal koks milijar-dinis hadronas, nebeturėjo poros anihiliacijai ir jis išliko. Išlikę pavieniai hadronai – protonai ir neutronai bei tauonų (tau-leptonų) likučiai sukūrė medžiagą, iš kurios ir sudaryta Visata. Tauonai neanihiliavo, nes spindu-liavimo kvantų energija buvo per maža, kad sukurtų jiems antitauonus, ir todėl jie suskilo į lengvesnes daleles – leptonus, duodami pradžią Lepto-nų erai. Joje vyravo elektronai, pozitronai ir spinduliavimo fotonai bei neutrinai. Dalelių daugumai anihiliuojant, išsiskiria reliktiniai fotonai ir re-liktiniai neutrinai, sudarantys reliktinį spinduliavimą, atrastą 1965 m., ir tai galutinai įrodė DS realumą. Pasibaigus Leptonų erai, fotonų masė sudarė pagrindinę Mūsų Visatos dalį. Vėliau protonai, pasigavę elektronus, tapda-vo vandenilio atomais. Protonai, susidūrę su neutronais, duodavo deuterio branduolį ir gama kvantą ($p + n \leftrightarrow D + \gamma$), toliau deuterio branduoliai, sąveikaudami tarp savęs, pagamindavo Tričio (T) branduolius ir ^3He bran-duolius. Ši branduolinių reakcijų grandinė, apsprendė visatos medžiagos vyraujančią sudėtį.

Likę laisvi protonai, pasigavę laisvus elektronus, sudarė vandenilio ato-mus, o He branduoliai sudarė Helį. Panašiomis branduolinėmis reakcijomis susidarė labai mažais kiekiais ir Li bei Be branduoliai ir atomai. Taip Lep-tonų era perėjo į Medžiagos erą, prasidėjusią nuo 8000 m. po DS, kuri tęsiasi iki šiol. Sunkesniems elementams žvaigždžių temperatūra yra per žema ir jie susidaro sprogstant supernovoms, kur sprogimo metu tempera-tūra susidaro pakankamai aukšta. Todėl ir čia buvo susintetinti sunkesniųjų elementų branduoliai. Parodyta medžiagos evoliucijos schema gerai atitin-ka stebimą vidutinę visatos cheminę sudėtį, kur absoliučią daugumą suda-ro vandenilis, o apie 20% – Helis. Didžiojo sprogimo priežastis nežinoma, o raidą apsprendžia fizikos dėsniai.

Visatos struktūra ir gamtos dėsniai

Visatos medžiaga grupuojasi į žvaigždes, žvaigždžių spiečius, šie į ga-laktikas ir galaktikų spiečius. Galaktikų yra keletas tipų, bet mums aktua-liausios yra spiralinės galaktikos, kurioms priklauso mūsų Paukščių takas ir Adromedos galaktika, artimiausia Paukščių Tako kaimynė, net artėjanti į jį. Spiralinių galaktikų skersmuo yra 20–150 tūkst. šviesmečių. Mūsų ga-laktikos skersmuo – 100 tūkst. šviesmečių. Saulė yra Oriono (antroje nuo centro) vijoje apie disko vidurį, pagal jo nuotolį nuo saulės iki disko kraš-to ir iki mūsų galaktikos centro. Tolimiausia žinoma galaktika, susidariusi apie 2000 m. po DS pradžios, ji tolsta nuo mūsų 28800 km/s greičiu, tai su-daro 96,7% šviesos greičio, ir yra nutolusi nuo Paukščių Tako apie 13 mlrd. šviesmečių, t. y. arti mūsų Visatos kosminio horizonto.

Stambesnio masto stuktūriniai mūsų Visatą sudarantys objektai yra ga-laktikų spiečiai, sudaryti iš šimtų ir tūkstančių galaktikų. Jų skersmenys yra 5–15 mln. šviesmečių, o masė – apie $10^{15} m_{\odot}$ (saulės masių). Tačiau patys stambiausi mūsų Visatos objektai yra superspiečiai, sudaryti iš kelių de-šimčių galaktikų spiečių. Jų skersmuo gali būti iki 600 mln. šviesmečių. Di-

džiausi superspiečiai būna lyg pailgo burbulo pavidalo. Galaktikos jame išsidėsčiusios burbulo paviršiuje, o jo viduje – tuštuma. Mislingas faktas yra tas, kad šie stambiausi Visatos objektai, stebint juos pačiame stambiausiam mąstelyje, yra išsidėstę bičių korių pavidalu. Dauguma šių visatos objektų telkiasi prie tų „korių“ sienelių ar jų susikirtimo taškuose.

Visi Visatos objektai sukasi, nes jei nesisuktų, tai sukimosi išcentrinė jėga neatsvertų medžiagos savitarpio traukos ir viskas dėl gravitacijos sukristų į centrą ir sudarytų juodąsias skyles. Taigi, net klasikiniai Niutono mechanikos dėsniai apsprendžia visatos struktūrą. Žemėje galiojantys fizikos dėsniai galioja ir bet kokioje Visatos vietoje.

Visata yra izotropiška, t. y. visomis kryptimis Visatos medžiaga yra pasiskirsčiusi maždaug vienodai ir joje nėra jokios išskirtinės krypties ar taško. Gamtos dėsniai, universaliosios fizikos konstantos, žemės padėtis saulės ir galaktikos centro atžvilgiu, žemės orbitos aplink saulę forma, apsisukimo periodas, t. y. metų laikas ir daugelis gamtos dėsnių yra tokie, jog visa tai yra palanku gyvybei ir sąmonei bei protui egzistuoti ir vystytis. Jei nors viena šių sąlygų būtų pažeista – nei mūsų, nei gyvybės žemėje nebūtų. Šis faktas vadinamas *Antropiniu principu*. Jis mokslininkų yra įvairiai interpretuojamas. Multivisatų teorijos šalininkai tvirtina, kad mes esame tik tokioje visatoje, kurioje galėjome atsirasti, ir saulės sistemoje, patenkinančioje visus Antropinio principo reikalavimus gyvybei egzistuoti. Šalia mūsų Visatos, vykstant kitiems Didiesiems Sprogimas, esą galėjo atsirasti daug kitų visatų su skirtinga struktūra ir skirtingais gamtos dėsniais, ir todėl ten jokia gyvybė negalima ir jos nėra. Tai grynai apriorinis, jokiais faktais nepagrįstas teiginys, kurio mes niekaip negalime patikrinti, nes objektai yra už kosminio horizonto ribų.

Kiti autoriai Antropinius sutapimo faktus priskiria grynam atsitiktinumui. Kadangi antropinių sąlygų yra apie kelias dešimtis, o bent vienai esant pažeistai gyvybė ir žmogus negalėtų tokioje žemėje atsirasti, tai atsitiktinis visų antropinių sąlygų viena laikis patenkinimas pagal tikimybių sandaugos reikalavimus būtų visiškai mažai tikėtinas.

Dar A. Einšteinas pastebėjo, kad gamtos dėsniai yra tokie tobuli ir taip

darniai tarpusavy suderinti, kad juos galėtų sukurti tik intelektas, nepalyginamai tobulesnis negu mūsų. Šis Einšteino teiginys nesusijęs su jokia religija, nes jis jokios religijos nepripažino. Tačiau tikinčiam mokslininkui antropinis principas lengvai būtų suprantamas kaip visagalio Dievo tikslas – sukurti būtybes, apdovanotas protu, kūrybiškumu, jausmais, taigi panašias į save – žmones.

Kaip prasidėjo gyvybė?

Vertimas iš dr. Philip Bell straipsnio žurnale „Scientific American“. Visas straipsnių rinkinys pavadintas: „Dešimt chemijos neįsprendžiamų paslapčių“ (bibliografinė nuoroda gale).

Po pavadinimo autoriaus priedašas: „Daugelis giliausių mokslinių klausimų bei kai kurių skubiausių humanistikos problemų – priklauso mokslui apie atomus ir molekules“.

Momentas, kai pirmosios gyvos būtybės kilo iš negyvos materijos maždaug prieš keturis milijardus metų, vis dar yra pridengtas paslapties šydu. Kaip santykinai paprastos molekulės pirminiame sultinyje (sultiniu vadinamas pirminis okeanas, kurio vandenyje buvo ištirpusios įvairios organinės ir neorganinės medžiagos. Čia ir toliau terminų paaiškinimai vertėtojo, panaudojant enciklopedijų duomenis) leido vystytis vis labiau ir labiau sudėtingiems junginiams. Ir kaip kai kurie iš šių junginių pradėjo gaminti energiją ir daugintis (tai dvi savybės apibrėžiančios gyvybę)? Molekuliniam lygyje visi šie raidos žingsniai neabejotinai buvo cheminės reakcijos, kurios ir kelia klausimą, kaip gyvybė prasidėjo iš cheminių procesų.

Iššūkis chemikams jau ateina iš nevisai aiškių scenarijų, kurių yra daug. Pavyzdžiui, tyrėjai spekuliuoja apie mineralus, (pvz tokius kaip molis) kurie veikia kaip katalizatoriai, suformuodami pirmuosius save pasidauginančius polimerus – molekules, tokias kaip DNR (DeoksiriboNukleininė Rūgštis) ar

proteinus, sudarytus iš mažesnių vienetų grandinių. Apie cheminį sudėtingumą, maitinamą energiją iš jūros gelmėse, esančių hidroterminių angų; ir apie „RNR (RiboNukleininėRūgštis) pasaulį“ palankų susikurti proteinams – baltymams, kurie būtų gyvų organizmų statybinė medžiaga.

(Terminų paaiškinimai: DNR – *deoksiribonukleininė rūgštis* – sudėtinga dvigubos spiralės formos molekulė nešanti genetinę, t. y. paveldimą informaciją. Spiralės gijos sujungtos keturių rūšių junginių poromis – nukleotidais, kurių pavadinimai sutrumpintai žymimi A, C, G ir T. RNR – *Ribonukleininė rūgštis* – ji padeda realizuoti lastelės genetinę informaciją, užkodotą DNR. Informacijos kiekis DNR molekulėje yra milžiniškas; kad tokia informacija galėtų atsitiktinai susikurti iš pirminio chaoso, yra visiškai neįtikėtina.

Tačiau šių idėjų patvirtinimas būtų galimas, tik įvykdžius šias reakcijas eksperimento būdu laboratorijos sąlygomis. Tyrėjai parodė, pavyzdžiui, kad tam tikros, palyginti paprastos cheminės medžiagos, gali spontaniškai pavirsti į žymiai sudėtingesnes amino rūgščių ar nukleotidų molekules, kurios yra gyvųjų sistemų statybinių elementų, tokių kaip DNR ar RNR sudėtinės dalys. Tyrėjų grupė, vadovaujama Džono Suserlando (*John Sutherland*) 2009 m., dabar dirbanti Molekulinės Biologijos laboratorijoje Kembridže (Anglijoje), sugebėjo pademonstruoti nukleotidų formavimąsi iš molekulių panašių į tas, kurios turėjo egzistuoti pirminiame sultinyje. Kiti tyrėjai sutelkė dėmesį į tai, kad kai kurios RNR gijos gali veikti kaip enzimai (*enzimai* arba fermentai – biokatalizatoriai, katalizuojantys biochemines reakcijas). Tuo lyg akivaizdžiai paremiama „RNR pasaulio“ hipotezė. Tokiais žingsniais mokslininkai galėtų nuosekliai statyti tiltą, jungiantį plyšį tarp negyvos medžiagos ir gyvos, save palaikančios ir besidauginančios sistemos.

Dabar mokslininkai turi gilesnį supratimą apie keistas ir potencialiai palankias gyvybei aplinkas mūsų saulės sistemoje. Prie tokių aplinkų priklauso atsitiktinės (buvusios praeityje – *vert. past.*) vandens srovės Marse, angliavandenilių sudėties jūros Saturno palydove Titane, šaltas sūrus okeanas, pasislėpęs po Jupiterio palydovų Europos ir Ganimedo ledų. Gyvybės Žemėje prigimtis atrodo esanti tik dalis platesnio klausimo: „Kokioms są-

lygoms esant gali gyvybė atsirasti?“ ir „Kaip gyvybei palanki aplinkos cheminė sudėtis gali keistis?“ Šie klausimai pasidarė daug turiningesni, kadangi per paskutiniuosius 16 metų surasta daugiau kaip 500 ekstrasoliarinių planetų, besisukančių apie kitas žvaigždes – tai pasauliai, gluminantys savo įvairove.

Šie atradimai privertė chemikus paplėsti savo požiūrius apie galimą gyvybės chemiją. Pavyzdžiui, NASA ilgą laiką palaikė požiūrį, kad skystas vanduo yra būtina gyvybės sąlyga. Tačiau dabar mokslininkai nėra tuo tikri. Kaip reikėtų vertinti tuo požiūriu skystą amoniaką, formamidą, angliavandenilių tirpalus, kaip, pavyzdžiui, skystą metaną ar superkritinį vandenilį Jupiteryje? Kodėl gyvybė apriboja save tik DNR, RNR ir proteinais. Galų gale, gal būtų kai kurios dirbtinės cheminės sistemos galėtų pademonstruoti savotišką dauginimąsi, panaudodamos savo komponentų dalis be sąryšio su nukleininėmis rūgštim. Tam, atrodo, reikėtų, kad molekulinė sistema galėtų tarnauti kaip šablonas, gaminant savęs kopijas ir taip save dauginant.

Vertindamas gyvybę žemėje, chemikas Steven Benner iš Taikomosios molekulinės evoliucijos fondo Gaines-ville Flandrijoje teigia: „Mes neturime galimybės nuspręsti, ar cheminės struktūros suprastinimai (tokie kaip DNR ir proteinų panaudojimas) atspindi gyvybės kilmę, ar poreikį gyvybės universalumui“. Tačiau, jei mes atsitrauksime sakydami, kad tai yra kliūtis mūsų žinojimui, atsakymas bus – „Nelinksma“.

Vertėjo pastabos

1. Išsivysčiusė eukariotinė, t. y. sudaryta iš ląstelių su branduoliu, kuriam patalpintas lastelės genetinis kodas DNR pavidalu gali egzistuoti tik tam tikrose siaurai apribotose sąlygose. Tokia gyvybė vargu ar galima kitu – ne biomakromolekulių anglies pagrindu, nes tik anglis gali sudaryti ilgas molekulinės grandinės ir prie jų prijungti kitus gyvybei reikalingus elementus ar junginius. Gyvybę palaikantys cheminiai ir biologiniai procesai, tokie kaip kvėpavimas, mityba, fotosintezė, dauginimasis ir kt., gali vykti tik van-

dens ir/ar oro (dujų O_2 , N_2 ir CO_2 mišinyje) terpėje. Primityvios aneurobinės (galimos ir terpėje be oro) prokariotinės (jų lastelės neturi branduolio) bakterijos gal ir galėtų egzistuoti minėtose gyvybei nepalankiose terpėse Jupiterio ir Saturno palydovuose. Tačiau tikimybė, kad iš jų galėtų išsivystyti tobula sąmoninga gyvybė praktiškai lygi nuliui.

2. Straipsnyje neminimas šiai temai svarbus *antropinis principas*. Fizikos fundamentalios konstantos, nusakančios pagrindinius fizikos dėsnius, kaip ir žemės astronominė aplinka yra tokie, kad sudaro palankiausias sąlygas vystytis ir egzistuoti gyvybei. Pakeitus minėtas konstantas net mažą procento dalimi, nei atomų, nei molekulių susidarymas, o tuo pačiu ir gyvybė būtų neįmanomi. Gyvybė būtų neįmanoma taip pat, jei žemė būtų kitoje kosminėje aplinkoje. Pavyzdžiui: jei žemės orbita būtų arčiau ar toliau nuo saulės. Tas pats įvyktų, jei saulė būtų dviguba žvaigždė, jei jos tipas ir amžius būtų kitokie, ar žemė turėtų du mėnulių, arba neturėtų nei vieno. Tokių sąlygų yra apie keliasdešimt. Vieną iš šių sąlygų pažeidus gyvybė būtų neįmanoma. Taigi Žemė yra išimtinai palankiose gyvybei sąlygose (t. p. žr. 450 p.).

Fizikos požiūris į antropinį principą yra nevienodas. Dabar populiaru yra multivisatų teorija, teigianti, kad visatų yra labai daug, ir kiekviena su skirtingais fizikos dėsniais. Mums tiesiog pasisekė, kad mes esame tokioje, kuri gyvybei yra palanki. Kitas požiūris atitinka A. Einšteino teiginį, kad „<...>visatos dėsniuose apsirėškia dvasia – daug pranašesnė už žmogaus <...>“. Taigi, nors Einšteino laikais apie antropinį principą dar nebuvo žinoma, jo požiūris yra deistinis, t. y. pripažįstantis, kad pasaulis yra sukurtas dvasinės tobulos būtybės, t. y. Dievo, nors Einšteinas jokiai teistinei religijai nepriklausė. Tikinčiam religingam žmogui antropinio principo prigimtis, kaip Dievo tikslingos kūrybos pasekmė – nekelia abejonių.

*Vertimas iš „Scientific American“, 2011, October, p. 32–33.
Paiškinimus bei pastabas pateikė Julius Šalkauskas*

Kas yra žmogus?

Žmogus, daugelio šių laikų mokslininkų nuomone, yra labiausiai išsivystęs gyvūnas. Yra net tokių žmogaus apibrėžimų, kad jis tėra tik genus dauginanti mašina. Nustatytas faktas, kad žmogaus genomas nuo šimpanzės genomo skiriasi tik keliais procentais. Tai matyt reiškia, kad žmogaus ir šimpanzės kūnai yra labai panašūs, fiziologiškai funkcionuoja analogiškai bei pasižymi tais pačiais instinktais. Tačiau taip suprantant žmogaus prigimtį, ignoruojamos jo dvasinės galios, kurios sudaro svarbiausią žmogaus esmę. Todėl, nors žmogaus kūnas yra analogiškas ir veikia kaip ir daugumos stuburinių gyvūnų, bet dvasia išskiria jį iš visos gyvūnijos. Tik dvasia apsprendžia žmogaus sąmonę, savimonę, protą, laisvą valią, kūrybiškumą. Šį žmogaus išskirtinumą iš viso gyvūnijos pasaulio galime suprasti tik taip, kad „Dievas sukūrė žmogų pagal savo paveikslą (Pr. 1, 27). Tikėtina, kad tai buvo padaryta evoliucijos keliu. Unikalias žmogaus savybes apsprendžia jo dvasia.

Paskutiniai bedvasiai hominidai buvo neandertaliečiai, kurie savo išore buvo panašūs į žmones, bet dar neturėjo sąmonės, proto ir kitų protingajam žmogui būdingų savybių. Pirmieji protingieji žmonės (*Homo sapiens*), kurie atkasti Pietų Afrikoje prieš maždaug 100 tūkst. metų, pradėjo išstumti neandertaliečius. Prieš maždaug 40–30 tūkst. metų protingieji žmonės (kromanjoniečiai) jau įsivyravo Europoje ir tada prasidėjo jų kultūros raida.

Viktoras Emilis Franklis (1905–1997) atskyrė sielos ir dvasios sąvokas. Nors primityvią sielą turi ir gyvūnai, o atmintį ir suprogramuotus veiksmus gali atlikti kompiuteris ar robotas, bet dvasią turi tik žmogus. Pagal V. E. Franklį dvasia, glūdinti žmogaus sąmonėje, apsprendžia tai, kad gyvenimas visada yra prasmingas. Kiekvienam žmogui yra būdingas prasmės siekimas ir jis yra laisvas atrasti savo gyvenimo prasmę ar net jos neieškoti... Pasinaudojęs šia pasirinkimo laisve, žmogus gali ignoruoti dvasios poreikius ir rinktis blogį, o ne gerį. Tada jis tarnauja tik savo instinktams – egoistiškai siekia turto kitų sąskaita, tampa agresyvus ir gali žudyti kitus

žmonės, nors joks gyvulys nežudo tos pačios rūšies gyvūnų. Gyvulį nuo to saugo jo įgimti instinktai, o žmogus, pasirinkęs blogį ir iškreipęs savo instinktus, tokios apsaugos netenka.

Jei žmogus neieško ar neranda savo gyvenimo prasmės, jo dvasia patenka į tuštumą, V. Franklio vadinamą „egzistenciniu vakuumu“. Žmogus pradeda nuobodžiauti ir griebiasi bet ko, kad tik tą tuštumą užpildytų. Taip jis patenka į priklausomybę nuo alkoholio, kitų narkotikų, griebiasi besaikio turto kaupimo ar aistringai siekia karjeros, tampa agresyvus kitų ir savo paties atžvilgiu. Kraštutiniu atveju – nusižudo. Geriausiu atveju – suseraga depresija ar kitomis psichinėmis ligomis. V. Franklio sukurtas logoterapijos psichinių ligų gydymo metodas skatina ieškoti ir rasti savo gyvenimo prasmę. Ją gali sudaryti trys dalykai: kūrybinis darbas, artimas prasmingas ryšys su kitais žmonėmis ir sugebėjimas garbingai ir oriai išgyventi neišvengiamas blogybes: mirties artumą, skausmą, artimųjų netektį ir kt.

V. Franklio ir kitų psichologų bei psichoterapeutų statistiniai tyrimai visiškai patvirtino jo psichologijos ir psichoterapijos išvadas. Todėl V. Franklio žmogaus bei jo psichinių sutrikimų teorija laikytina aukščiausia humanistinės psichologijos viršūne, paneigiančia freudistines, kibernetines ir kitokias žmogaus prigimties teorijas.

Literatūra

1. Viktor E. Frankl. „Sielogyda“. Vilnius: Vaga, 1997, p. 322.
2. Viktor E. Frankl. „Nesąmoningas Dievas“. Vilnius: Vaga, 2000, p. 94–95.
3. Viktor E. Frankl. Vilnius: Katalikų Pasaulio Leidiniai, 2008, p. 109–122.

Nauji mokslo faktai ir jų interpretacijos

1. Standartinė elementarių dalelių teorija su 6 kvarkais

Pirmo skyriaus pirmame apžvalginiame straipsnio 2-je lentelėje nurodytos svarbiausios tuo metu laikomos elementarinėmis dalelės ir jų grupės. Tada jau buvo žinomi tik du kvarkai, paaiškinantys protono ir neutrono kvarkinę struktūrą. Kitos dalelės buvo laikomos elementariomis. Tačiau XX a. gale ir XXI a. pradžioje surasti dar 4 kvarkai, ir visais 6 kvarkais jau galima buvo paaiškinti visų medžiaginių (turinčių ne nulinę masę) dalelių kvarkinę struktūrą. Elementariomis dalelėmis liko kvarkai, elektronai, fotonai, gliuonai, neutrinai ir kt. viso tik 16 dalelių iš anksčiau buvusių kelių šimtų. Taip buvo sukurta standartinė elementarių dalelių teorija. Tačiau joje liko spraga, nebuvo rastas hipotetinio bozonas Higso lauko nešėjas.

2. Higso bozonas

Sukūrus unikalų elementarių dalelių greitintuvą, leidžiantį susmogti sunkiasias daleles (Hadronus) su kelių, o vėliau ir su keliolikos teraelektronvoltų (TeV) energija ($1\text{TeV} = 10^{12}\text{eV}$; 1eV = elektronvoltas, lygus energijai, kurią įgyja elektronas, praėjęs 1 volto potencialų skirtumą) 1TeV iki šiol buvo maksimali greitintuvais pasiekama energija. Kol kas (2012–2013 m.) buvo susmogiama protonai ir švino jonai su 3–4 TeV energija. Po smūgio gaunami didžiuliai įvairių dalelių srautai, kurie buvo analizuojami geriausių pasaulio specialistų, kad iš daugybės dalelių išskirti dalelę su Higso bozono savybėmis. Po daugelio patikrinimų 2012 m. liepos 4 d. konstatuota, kad Higso bozonas – dieviškoji dalelė, patikimai surastas. Tuo standartinė elementarių dalelių teorija buvo pilnai patvirtinta.

3. Visatos greitėjimas, Juodoji masė ir nematomoji energija, sąlygojanti visatos greitėjimą

Mūsų ir kitų galaktikų sukimosi greitis yra žinomas. Jei jų masė apsiribotų stebimų objektų žvaigždžių, ūkų, juodųjų skylių (jų mes nematom, bet iš jų gravitacinio poveikio galim įvertinti jų masę). Pasirodo, kad jei nebūtų didelio kiekio nematomos juodosios masės, tai dėl išcentrinės jėgos galaktikos turėtų išsilakstyti. Galime įvertinti kokios papildomos juodosios masės reikėtų, kad tai neįvyktų. Vieno tipo žvaigždžių supersprogimai yra tokie stiprūs, kad matomi ir tolimiausiose galaktikose. Jų spinduliavimas leidžia nustatyti nuotolį iki jų. Ištyrus eilę tokių sprogimų, esančių arti kosminio horizonto. Už 13,7 milijardų šviesmečių, paaiškėjo, kad Visata plečiasi su pagreičiu. Pagal jau senai žinomus dėsnius, jei yra pagreitis, tai yra ir jėga, jei yra jėga, tai yra ir energija, jei yra energija, vadinama tamsiąja energija, tai pagal $E = mc^2$ yra ir masė. Taigi tamsiąją energiją galime įvertinti masės vienetais. Apskaičiavus tą masę, pasirodė, kad ji labai daug kartų viršija matomosios mūsų visatos stebimų objektų – žvaigždžių galaktikų, jų spiečių, juodųjų skylių suminę masę. Atlikus šiuos skaičiavimus pasirodė, kad mūsų Visatos masė sudaryta iš trijų dalių, kurių indėlis į bendrą metagalaktikos masę yra maždaug tokia: tamsioji energija – 74%, juodoji masė – 22%, tarpgalaktinės dujos – 3,6% ir žvaigždės, galaktikos ir kiti šviečiantieji objektai – 0,4%. Tamsiosios energijos ir juodosios masės prigimtis iki šiol fizikai nėra žinoma.

4. Juodosios skylės jų poveikis galaktikoms

Jau kuris laikas yra žinoma, kad galaktikų centruose yra tūkstančių saulės masių juodosios skylės. Tačiau galaktikų centrus maskuoja nepaprastai stiprus spinduliavimas ir dulkių bei dujų debesys. Todėl iš žemėje esančių teleskopų ką nors detalesnio net mūsų Paukščių Tako galaktikos centre pastebėti neįmanoma. Tačiau iškėlus stebėjimo įrangą virš žemės atmosferos

ir stebint įvairiose spinduliavimo spektro srityse, paaiškėjo daug naujų faktų. Žvaigždės, esančios iki maždaug keliasdešimt šviesmečių (šm) nuo centrinės juodosios skylės sukasi apie ją panašiai kaip planetos apie saulę. Šioje centrinėje galaktikos srityje yra tankūs medžiagos ūkai, kurių medžiaga arti juodosios skylės krisdama į ją, tuos ūkus gerokai įkaitina taip, kad jų sutankėjimuose gimsta naujos žvaigždės. O pati juodoji skylė maždaug kartą per parą stipriai sužybsi ir tuo metu tampa matoma. Tačiau šio žybsnio prigimtis iki šiol nėra aiški. Centrinės juodosios skylės įtaka žvaigždžių judėjimui ribojasi keliasdešimt šm, o toliau kaskart ima mažėti. Toliau esančios žvaigždės dalyvauja bendram galaktikos sukimėsi ir juodoji skylė joms įtakos nebedaro.

5. Gravitacinių bangų atradimas

Gravitacinės bangos buvo numatytos A. Einšteino bendrojoje reliatyvumo teorijoje dar 1918 m., bet dėl gravitacinio lauko silpnumo iki šiol jos buvo nesurastos. Jų eksperimentinės paieškos prasidėjo daugiau kaip prieš šešiasdešimt metų ir iki šiol buvo nesėkmingos. Ieškoma buvo dviem būdais: rezonansiniu ir lazerinio spinduliavimo interferencija. Vykdomi rezonansiniai bandymai, siekiant nustatyti didelės masės rutulių ar cilindrių vidinius svyravimus dėl gravitacinių bangų poveikio. Daugkartiniai eksperimentiniai bandymai per tiek metų vis tobulinant šių prietaisų jautrumą jokio rezultato nedavė. Po 1960 m. atradus lazerį, kaip unikalų vieno bangos ilgio reguliariai spinduliuojantį šaltinį. Vėliau žymiai ištobulinus lazerius, kurių pagalba atsirado galimybė ieškoti gravitacinių bangų, naudojant šių spindulių interferenciją. Gravitacinės bangos savo amplitudės maksimume apsprendžia erdvėlaikio, gravitacinio lauko sutankėjimą, ir todėl šiek tiek pakeičia lazerinio spindulio optinio kelio ilgį. Tai sudaro galimybę aptikti gravitacines bangas jautriais lazerinės interferencijos metodais. Pastaraisiais metais dar patobulinus prietaisą aLIGO (*Advanced Laser Interferometer Gravitational wave Observatory*), ir padidinus interferometro bazę iki 4

km, interferencijos vaizdas buvo gautas. Taip, šių 2016 metų vasario 11 d. gravitacinių bangų realumas buvo $5,1\sigma$ tikslumu įrodytas. Šių bangų šaltinis pagal Einšteiną turėtų būti besisukantis didelės masės dangaus kūnas. Tai yra 36-ių ir 29-ių saulės masių (ms) juodosios bedugnės (skylės), besisukančios apie jų masių centrą. Jos atitiktų 62-ių masės (ms) besisukančią juodąją bedugnę, esančią $1,3 \cdot 10^9$ šviesmečių atstume nuo mūsų. Buvo įrodyta, stebint bangas su dviem patobulintais interferometrais (vienas Hanforde Vašingtono valst., kitas – Livingstone Luizianos valst.), kad gravitacinės bangos sklinda šviesos greičiu ir neturi masės. Taigi Einšteino bendrosios reliatyvumo teorijos prognozės buvo pilnai patvirtintos. Šis atradimas – tai didžiausias pastarųjų metų fizikos pasiekimas kaip ir Higgso bozonas. Reikia tikėtis, kad jis bus irgi atžymėtas Nobelio premija.

MOKSLO NAUJIENOS INTERNETE

Visata plėsis amžinai, tvirtina mokslininkai

Visatos plėtimasis tęsis amžinai. Tokią išvadą priėjo NASA mokslininkai, tyrinėję paslaptinę tamsiąją medžiagą.

Kosminės agentūros tyrėjai, naudodami „Hubble“ kosminį teleskopą, nuodugniau ištyrinėjo tai, kas, jų manymu, sudaro energiją, vis didėjančiu greičiu plečiančią mūsų Visatą, rašo telegraph.co.uk.

Nors šis reiškinys atrastas 1998 metais, astronomai iki šiol negalėjo pasakyti, kas yra toji jėga. Buvo žinoma tik tai, kad ji nematoma ir sudaro didžiąją (72 proc.) visos Visatos.

Manoma, kad beveik ketvirtadalį (24 proc.) sudaro „tamsioji medžiaga“. Ji taip pat paslaptinė, tačiau dėl gravitacinio poveikio ją lengviau tyrinėti nei tamsiąją energiją.

Likusioji Visatos dalis, vos 4 proc. – visa tai, kas sudaro planetas, žvaigždes ir kitus iš atomų susidedančius objektus.

Tačiau naudodami didžiulį „galaktinį padidinamąjį lęšį“, mokslininkai nustatė, kad tamsiosios medžiagos pasiskirstymas rodo, jog Visata niekada nenustos plėstis. Tyrime, paskelbtame žurnale „Science“, taip pat teigiama, kad ji galiausiai taps šalta ir negyva dykvieta.

Mokslininkai, naudodami teleskopą „Hubble“ ir Europos kosmoso observatorijos labai didelį teleskopą, stebėjo, kaip iš tolimųjų žvaigždžių sklindanti šviesa išsisklaido aplink netoliese esantį galaktikų telkinį, vadinamą Abell 1689.

Šios galaktikos, esančios Mergelės žvaigždyne, yra vienas didžiausių mokslininkams žinomų galaktikų telkinių. Dėl didžiulės jo masės, anot mokslininkų, jis veikia kaip „kosminis padidinamasis stiklas“, priversdamas šviesą aplink jį išlinkti.

„Energijos problemą turime spręsti iš visų pusių. Svarbu turėti keletą metodų, o dabar turime naują ir labai galingą“, – teigė tyrimui vadovavęs

mokslininkas Ericas Jullo iš Reaktyvinio judėjimo laboratorijos (angl. *Jet Propulsion Laboratory – JPL*).

„Man šiame metode patinka tai, kad jis labai vizualus. Čia tikrąja to žodžio prasme matyti, kaip gravitacija ir tamsioji energija lanku išlenkia ant-rame plane esančių galaktikų vaizdą“, – pridūrė jis.

Anot mokslininko, tyrimo rezultatai mokslininkams leidžia pirmą kartą teigti, kad Visatos plėtimasis „toliau spartės ir Visata plėsis amžinai“.

Plečiama DNR duomenų bazė

www.lrt.lt

2009 m. balandžio mėn. 20 d. 11:05

JAV teisėsaugos institucijos plečia DNR saugyklas – į duomenų bazes įtraukiami milijonų sulaikytųjų, tačiau nuteistųjų, DNR pavyzdžiai. Argumentuojama, kad DNR duomenys padės atskleisti daugiau nusikaltimų. Tačiau tai taip pat sukėlė aršias diskusijas dėl nekaltumo prezumpcijos bei papiktino gynybos advokatus.

Iki šiol federalinės JAV teisėsaugos institucijos kaupė tik nuteistųjų DNR pavyzdžius, tačiau nuo šio mėnesio Federalinis tyrimų biuras (FATB) nurodė 15 valstijų tokius pavyzdžius rinkti iš laukiančiųjų teismo bei sulaikytų imigrantų – šių asmenų DNR pavyzdžių kaupiama daugiausiai.

FTB teigia, kad jų duomenų bazėje šiuo metu yra įregistruoti 6,7 mln. bylų. Tikimasi, kad nuo šio mėnesio tokių bylų padaugės 80 tūkst., o iki 2012 metų – net 1,2 mln.

FTB atstovai tikina, kad taip bus išspręsta apie 0,5 neištirtų bylų.

Teisėsaugos institucijų atstovai sutinka, kad tokiu būdu į šią duomenų bazę pateks ir nekaltų asmenų DNR pavyzdžiai, tačiau priduria, kad remiantis DNR pavyzdžiais galima ne tik tiksliau nustatyti nusikaltėlių, bet ir išteisinti klaidingai nuteistus.

Tačiau šio sumanymo kritikai, cituojantys Ketvirtąją pataisą, sako, kad taip pažeidžiamos privatumo teisės ir kad JAV pamažu tampa genetiškai sekama visuomenė.

„DNR duomenų bazė įkurta tam, kad būtų susekami seksualiniai nusi-kaltėliai bei žmogžudžiai – tai labai siauras nusikaltimų ratas. Tačiau pa-laipsiui į ją įtraukiami vis daugiau pavyzdžių. Policija ir prokurorai mėgsta remtis DNR duomenimis, nes tai teigia daugiau informacijos ir leidžia pra-plėsti įtariamųjų ratą“, – „New York Times“ cituoja Niujorko universiteto sociologijos profesorius Harry Levine'ą.

Victor E. Frankl. Mokslų pliuralizmas ir žmogaus vienovė

2011 01 21 *www.bernardinai.lt*

Šventinis Victorio E. Franklio pranešimas, skaitytas 1965 metų gegužės 13 dieną Vienos universiteto Didžiojoje auloje šešių šimtų metų jubiliejaus proga.

Pirmutinė mano pareiga – padėkoti Akademiniam senatui, pasiūliusiam perskaityti vieną iš penkių mokslinių pranešimų, skirtų Vienos universite-to šešių šimtų metų jubiliejui. Tokia proga derėtų pradėti nuo universiteto idėjos. Kas objekto poliuje išskyla kaip Universiteto idėja, tą subjekto poliue atitinka pažinimo universalumas. Juk tik bendras išsilavinimas (*studium generale*) atitinka mokslų sandraugos idėją (*universitas litterarum*). Tačiau šiandien susiduriame veikiau su specialiu išsilavinimu (*studium specude*). Mat gyvename specialistų epochoje, ir tai, ką jie mums pateikia, tėra tikrovės perspektyvos ir aspektai. Pro tyrimo rezultatų medžius tyrėjas nebe-mato tikrovės miško. Tačiau tyrimo rezultatai ne tik pakriki, jie ir nesude-rinami, juos sunku sulydyti į vieningą pasaulio ir žmogaus paveikslą. Tiesa, tikrovės atvaizdų neatitikimas pats savaime anaip tol nebūtinai kenkia pa-žinimui, priešingai, šis neatitikimas gali būti naudingas. Juk stereoskopinis

matymas kaip tik todėl, kad regimi atvaizdai nesutampa, atveria tiesiog iš-tisą matmenį būtent erdvės matmenį. Tačiau būtina prielaida ir sąlyga, kad tai įvyktų, – atvaizdų sintezė tinklainėje. Analogiškai, norint suldyti atskirus mokslinio tyrimo rezultatus į vieningą pasaulio ir žmogaus paveikslą būtina, pasak Hégelio, „sąvokos pastanga“.

Pavojinga anaip tol ne pati specializacija, ne universalumo stygius, o tariamai visuotinis kai kurių mokslininkų pažinimas, jų pretenzija į „totalų pažinimą“.

Raidos rato neįmanoma pasukti atgal. Šiais laikais, kai tyrimo stiliui būdingas grupinis darbas, labiau nei kada nors anksčiau neįmanoma apsieiti be specialistų. Pavojinga anaip tol ne pati specializacija, ne universalumo stygius, o tariamai visuotinis kai kurių mokslininkų pažinimas, jų pretenzija į „totalų pažinimą“ (Jaspersas). Tačiau tą akimirką, kai mokslas pradeda pretenduoti į visuotinumą, jis neišvengiamai virsta ideologija. Ypač mokslas apie žmogų: biologija virsta biologizmu, psichologija – psichologizmu, sociologija – sociologizmu. Vadinasi, grėsminga anaip tol ne tai, kad tyrėjai specializuojasi, o tai, kad specialistai apibendrina. Visi žinome vadinamuosius *terribles simplificateurs*. Tačiau esama ir *terribles generalisateurs* – taip norėčiau juos pavadinti. Pirmieji viską supaprastina, viską tempia ant vieno kurpalio. Antrieji nesitenkina savo kurpalio, jie viską apibendrina. Leiskite pateikti ryškų pavyzdį. Knygoje *Modes and Morals of Psychotherapy* siūlomas toks apibrėžimas: „Žmogus tėra biocheminis mechanizmas, kurį valdo kompiuterį pakraunanti oksidacijos procesų sistema.“ Na, kaip neurologas sutinku, kad kompiuterį visiškai pagrįstai galime laikyti, tarkim, centrinės nervų sistemos modeliu. Klaidingi tik žodžiai *nothing but*, teiginys, kad žmogus *tėra* kompiuteris. Žmogus yra kompiuteris; tačiau kartu jis begalę kartų pranoksta kompiuterį, pranoksta jį ištisu matmeniu. Nihilizmas šiandien demaskuoja save ne šnekomis apie Nieką, jis maskuojasi žodžiais „tėra“. Amerikiečiai tai vadina redukcionizmu. Redukcionizmas ne tik susiaurina žmogų ištisu matmeniu, jis neigia perdėm žmogišką matmenį.

Išminktą nihilizmą, kurio apraiška yra redukcionizmas, lydi išgyvenamas nihilizmas – taip galime interpretuoti egzistencinį vakuumą. Kalba-

me apie vidinės tuštumos pojūtį, begalinės beprasmybės jausmą, su kuriuo mes, psichiatrai, susiduriame kas žingsnį.

Redukcionizmo siekis sudaiktinti ir nuasmeninti žmogų labai prisideda prie egzistencinio vakuomo plitimo. Jaunas amerikiečių sociologas Williamas Invinas Thompsonas tikrai neperdeda sakydamas: „Žmonės nėra daiktai, egzistuojantys kaip kėdės ar stalai; jie gyvena ir pastebėje, kad jų gyvenimas prilygsta paprastam kėdžių ir stalų egzistavimui, griebiasi savižudybės“. Neretai jie iš tikrųjų taip pasielgia: kartą skaitydamas pranešimą Mičigano valstijos Anarboro universitete kalbėjau apie egzistencinį vakuumą; paskui aptariant pranešimą kuratorius pasakė, kad konsultuodamas studentus kasdien susiduria su egzistenciniu vakuumu ir kad gali sudaryti ištisą sąrašą studentų, galų gale nusivylusių ir nusižudžiusių kaip tik dėl abejonių gyvenimo prasmingumu.

Tad nenuostabu, kad Kalifornijos koledžų asociacija organizavo diskusiją, į kurią pakvietė Hustoną C. Smithą, ordinarinį Masačusetso technologijos instituto filosofijos profesorį ir mane. Buvo diskutuojama apie vertybinius studijų aukštojoje mokykloje aspektus, *Value Dimensions in Teaching* (spalvotas televizijos filmas, sukurtas *Hollywood Animators* – vert. past.). Pirmas klausimas, kurį man pateikė profesorius Smithas, buvo toks: ar mes, universitete dirbantys profesoriai, apskritai galime perteikti studentams vertybes ar pasiūlyti kokią nors gyvenimo prasmę; jei taip, koku būdu. Atsakiau, kad vertybių negalime išmokyti, – vertybėmis turime gyventi. Negalime ir suteikti prasmės mūsų studentų gyvenimui, – vienintelis dalykas, kurį galime jiems duoti, įteikti kelionėn, yra mūsų pačių pavyzdys, mūsų atsidavimas moksliniam tyrimui. Tada profesorius Smithas paklausė, ar vertybių ir prasmės negalėtų atskleisti pats dėstomo dalyko turinys, taigi ne tik tai, *kaip* dėstome, bet ir tai, *ką* dėstome. Vis dėlto, regis, šiandien jau turėtume džiaugtis, jei dėstoma medžiaga pasirenkama taip, kad nepakirstų jaunolio orientavimosi į prasmę ir vertybes bei atitinkamų jo nuostatų. Šito itin pasigendu kaip tik JAV. Ten studentams apskritai pateikiamas perdėm redukcionistinis žmogaus paveikslas, taigi nuolat gniuždomas jų entuziazmas. Laimė, regis, jų ištekliai neišsemiami. Kaip kitaip galėtume paaiškinti tą aplinkybę, kad tiek daug paraiškų sulaukia Taikos korpusas.

Gelbstint žmogišką matmenį nuo redukcionistinių pliuralistinio mokslo aspiracijų, bene labiausiai prisidėjo Nicolai Hartmannas ir jo ontologija bei Maxas Scheleris ir jo antropologija. Jie išskyrė skirtingus lygmenis arba sluoksnius, būtent kūno, sielos ir dvasios. Kiekvieną šių lygmenų atitinka tam tikras mokslas: kūną – biologija, sielą – psichologija ir t. t. Tačiau kaip tik ši lygmenų arba sluoksnių įvairovė ir skatina „mokslo pliuralizmą“.

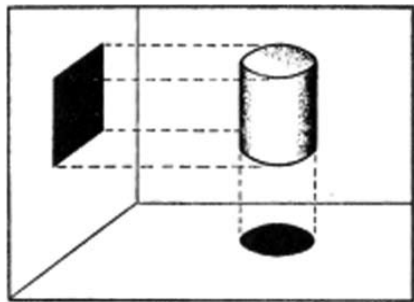
O kur tokiu atveju „žmogaus vienovė“? Jei žmogaus būtis tarsi molio indas išraižyta, išvagota plyšių ir įtrūkių, „kokybinių šuolių“ (Hėgelis)? Žinome, kad menas apibrėžiamas kaip vienovė per įvairovę. O aš norėčiau apibrėžti žmogų kaip vienovę, nepaisant įvairovės. Mat esama antropologinės vienovės nepaisant ontologinių skirtumų, nepaisant skirtumų tarp skirtingų būties formų. Žmogiškos egzistencijos ženklas yra sambūvis, antropologinės vienovės ir ontologinių skirtumų, vieningo žmogiško būties būdo ir skirtingų būties formų, kuriomis ji reiškiasi, sambūvis. Trumpai tariant,

žmogiška egzistencija – tai *unitas multiplex*, pasak Tomo Akviniečio.

Tačiau jos neapėmė nei pliuralizmas, nei monizmas, panašus į pateikiamą veikale *Benedicti de Spinoza ethica ordine geometrico demonstrata*. Vis dėlto leiskite toliau šikicuojant žmogaus paveikslą, *imago hominis*, naudotis geometrinėmis analogijomis, taigi *ordine geometrico demonstrata*.

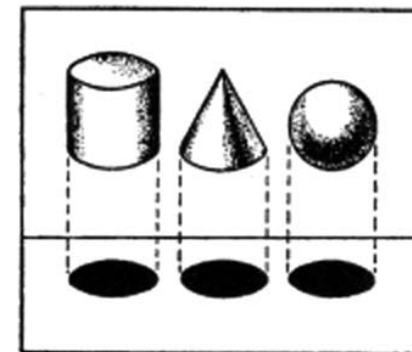
Kalbėsiu apie dimensinę ontologiją. Pirmasis iš dviejų dimensinės ontologijos dėsnių toks: to paties daikto projekcijos į skirtingus žemesnio laipsnio matmenis gali prieštarauti viena kitai. Antai projektuodamas trimatę stiklinę, taigi geometrinį cilindrą, į dvimates – pagrindo ir šoninę – plokštumas, pirmuoju atveju gaunu skritulį, antruoju – stačiakampį. Be to, projekcijos prieštaringos dar ir tuo, kad abiem atvejais gauname uždara figūrą, nors stiklinė – atviras indas.

Antrasis dimensinės ontologijos dėsnis toks: skirtingų daiktų projekcijos į tą patį žemesnio laipsnio matmenį gali sutapti. Antai projektuoda-

Pav. 1.

mas trimačius cilindrą, kūgį ir rutulį į dvimatę pagrindo plokštumą, kaskart gaunu skritulį. Tarkime, kad matome cilindro, kūgio arba rutulio metamus šešėlius; šie šešėliai daugiausiai ta prasme, kad matydamas šešėlį anaipol negaliu pasakyti, ar jį meta cilindras, kūgis ar rutulys.

Pav. 2.

Kaip visa tai galima pritaikyti žmogui? Redukavę žmogų vienu – perdėm žmogišku – matmeniu, projektuodami jį į biologijos ir psichologijos plokštumas, gausime prieštaringas projekcijas. Juk projekcija į biologinę plokštumą pateikia somatinius, projekcija į psichologinę plokštumą – psichologinius fenomenus. Tačiau dimensinės ontologijos požiūriu šis prieštaravimas nepaneigia žmogaus vienovės. Nepaneigia taip pat, kaip skritulio ir stačiakampio nesutapimas nepaneigia aplinkybės, kad jie – to paties cilindro projekcijos. Tačiau nepamirškime, kad plokštumos, į kurias projektuojame žmogų, niekada neatspindės žmogiškos būties vienovės, susiejančios skirtingų būties formų įvairovę, taigi peržengiančios somos ir psichės prieštaravimus. Tokią vienovę teleidžia aptikti aukštesnis matmuo, perdėm žmogiškos raiškos matmuo.

Taigi negali būti kalbos apie tai, kad išspręsimė psichofizinę problemą. Tačiau galbūt dimensinę ontologiją kiek paaiškins, kodėl psichofizinė problema neišsprendžiama. Taip pat ir valios laisvės problema. Kaip atviro indo projekcijos į pagrindo ir šoninę plokštumas yra uždara figūros, taip ir žmogaus projekcija į biologinę plokštumą yra uždara fiziologinių refleksų sistema, o jo projekcija į psichologinę plokštumą – uždara psichologinių reakcijų sistema. Taigi projekcijos ir vėl prieštaringos. Jos prieštarauja žmogaus esmei, tai aplinkybei, kad žmogus yra atviras, „atviras pasauliui“ (pasak Schelerio, Gehleno ir Portmanno). Būti žmogumi reiškia ir peržengti savo ribas. Sakyčiau, žmogiškos egzistencijos esmė – transcenduoti save. Būti žmogumi

visada reiškia orientuotis į ką nors – į darbą, kuriam pasišventi, žmogų, kuri myli, ar Dievą, kuriam tarnauji. Tokį žmogaus poreikį transcenduoti save neigia visi žmogaus paveikslai, apibūdinantys jį monadologizmo dvasia, t. y. ne kaip būtybę, peržengiančią savo ribas, siekiančią prasmės ir vertybių, taigi orientuotą į pasaulį, o kaip tokią, kurią domina tik ji pati, nes jai terūpi palaikyti arba atstatyti homeostazę. Monadologizmas nepaiso fakto, kad homeostazės principas nėra universalus net biologijoje, juolab psichologijoje, ką įrodė Bertalanffy ir kitu atveju, Goldsteinas, Allportas ir Charlotte Buhler. Tačiau tai, kad fiziologiniai refleksai ir psichologinės reakcijos sudaro uždaras sistemas, dimensinės ontologijos požiūriu anaipol neprieštarauja žmogaus esmei. Neprieštarauja lygiai taip pat, kaip uždaro cilindro projekcijos į plokštumą neprieštarauja paties cilindro atvirumui.

Dabar aišku, kad žemesnio laipsnio matmens duomenys išlieka reikšmingi šio matmens lygiu, ir tai teisinga kalbant apie bet kurią iš tokių viapusį tyrimo kryptį, kaip Pavlovo refleksologija, Watsono biheviorizmas, Freudso psichoanalizė ar Adlerio individualioji psichologija. Freudas buvo pakankamai genialus, kad suvoktų, kaip jo teoriją lemia tam tikras matmuo. Jis juk rašė Ludwigui Binswangeriui: „Visada buvau tik pirmajame pastato aukšte ir požemiuose“. Redukcionizmo pagundai, įgavusiai psichologizmo ar net, sakyčiau, patologizmo formą, Freudas pasidavė tik tą akimirką, kai ryžosi pridurti: „Aptikęs kategoriją ‘žmonijos neurozė’, savo žemučiame namelyje atradau vietos ir religijai“. Tik čia Freudas apsiriko.

Tačiau jo žodžiai apie „žemutį namelį“ lemiami. Vis dėlto būtina paaiškinti, kad kalbėdami apie žemesnį ar aukštesnį matmenį neturime omeny hierarchijos ir neimplikuojame vertinimo. Dimensinės ontologijos požiūriu „aukštesnis matmuo“ nusako apimlesnį matmenį, įimančią žemesnį. Tai gi žemesnis matmuo „įveikiamas“ (*aufgehoben*) aukštesnio ta daugiareikšmė prasme, kurią šiam žodžiui teikė Hegelis. Juk ir žmogus, kartą tapęs žmogumi, tebėra šiek tiek ir augalas, ir gyvūnas. Panašiai ir lėktuvas nepraranda gebos judėti žemės plokštuma tarsi automobilis. Žinoma, jis įrodys, kad yra lėktuvas, tik atsiplėšęs nuo žemės ir pakilęs į orą. Vis dėlto neabejotina, kad specialistas vien iš lėktuvo konstrukcijos sugebės pasakyti, ar šis apskri-

tai įstengs pakilti. Ir žmogaus žmogiškumą galima įžvelgti iki pat anatomijos ypatumų, – tai parodė Portmannas. Žmogaus kūne visada atsispaudžia jo dvasia.

Vis dėlto mokslas ne tik turi teisę, bet ir privalo nepaisyti, kad tikrovė daugiamatė, turi apriboti tikrovę, išfiltruoti iš jos spektro vieną dažnį. Taigi projekcija ne tik pateisinama. Ji būtina. Mokslininkas turi išlaikyti vienmatės tikrovės regimybę. Tačiau kartu turi žinoti, ką daro, t. y. nusimanyti apie galimus klaidų šaltinius, kad atlikdamas tyrimą tų klaidų išvengtų.

Dabar jau visai nesunku pritaikyti žmogui antrąjį dimensinės ontologijos dėsni: projektuojant ne trimatį daiktą į dvimatę plokštumą, o tokias asmenybes kaip Fiodoras Dostojevskis arba Bernadette Soubirous²⁷ į psichiatrinę plokštumą, man, kaip psichiatrui, Dostojevskis tebus epileptikas, kaip bet kuris kitas epileptikas, o Bernadette – isterikė su regos hahucinacijomis. Psichiatrinė plokštuma neatspindi nieko kito. Jai nepriklauso nei pirmojo meninė kūryba, nei antrosios religinis susitikimas. Čia viskas lieka daugiareikšmiška, kol pasimatys, kas slypi už ar virš projekcijos į psichiatrinę plokštumą; panašiai šešėlis buvo daugiareikšmis tol, kol nepavyko nustatyti, kas jį metė, – cilindras, kūgis ar rutulys²⁸.

*Ištrauka iš V. E. Franklio knygos „Žmogus prasmės akivaizdoje“
(Katalikų pasaulio leidiniai, 2010).*

Iš vokiečių kalbos vertė Austėja Merkevičiūtė

27 Bernadette Soubirous (1844–1879), Lurdo piemenaitė, 1933 m. kanonizuota kaip Lurdo Bernadeta (*vert.*).

28 „Imkime tris fenomenus, kurie kartais irgi gali reikštis kaip izomorfiniai anksčiau minėta prasme: religiją, pasaulėžiūrą ir šizofreniją. Kas atsitinka, kai šiuos fenomenus nagrinėjame viapusiai, vien psichiatrinio lygiu, pailiustruosime citata iš referato, skaityto Vokietijos psichiatrijos ir neurologijos draugijos kongrese Bad Nauheime (1975): „Išorinės religijos, pasaulėžiūros ir šizofrenijos raiškos formos akivaizdžiai sutampa; surašę jas lentelėje greta pamatysime, kad daugelis atitinkamų fenomenų net vienodai apibūdinami. Tokie sutapimai leidžia spėti, kad šie fenomenai turi bendrą šaltinį; jį iš tikrųjų aptinkame“, – neatspėsite! – būtent kastracijos baimę. Kad apsigintų nuo kastracijos baimės, pasireiškiančios kaip Dievo ar dvasių baimė, kiekvienas religingas žmogus naudoja mechanizmais, panašiais į tuos, kuriais to paties tikslo siekia šizofrenikas. Tie patys fenomenai būdingi ir vadinamosioms materialistinėms pasaulėžiūroms, nes ir šiuo atveju neapsieinama be kastracijos baimės“ (*Zentralblatt Neurologie*, 1971, 201, p. 274).

VIII. Fizikos straipsnių bibliografinis sąrašas

J. Šalkausko mokslinių fizikinių publikacijų bibliografija

1. Šalkauskas J. S. Kiekybinės spektrinės analizės fotoelektriniai metodai ir jų galimybės. – Lietuvos fizikos rinkinys, 1964, t. 4 Nr 4, p. 574.
2. Šalkauskas J. S. Išlydžio režimo įtaka gradavimo grafikams nustatant dideles chromo koncentracijas plienuose įvairioms analizinėms linijoms ir kai kurie spektrinės analizės klausimai. – Lietuvos fizikos rinkinys, 1964, t. 4 Nr 4, p. 574.
3. Teismo ekspertizės institutas; Fizikinių tyrimų skyrius. ATASKAITA už mokslinio tyrimo darbą tema „Infraraudonųjų absorbcijos spektrų panaudojimas spiritinių medžiagų identifikacijai“. Vykdytojai: J. Šalkauskas, V. Tatolis, P. Misiūnas. Darbo mokslinis vadovas J. Šalkauskas, Vilnius, 1965 m., p. 2–33.
4. Сб. Проблемы криминалистики и судебной экспертизы. – 1965, Алма-Ата, Ю.С. Шалкаускас стр. 163.
5. Мисюнас П. Н., Татолис В. К., Шалкаускас Ю. С., Идентификация одноатомных алифатических спиртов по их инфракрасным спектрам поглощения. – Н.И. Институт Судебной Экспертизы Сборник Научных Работ. Вып. III. – Вильнюс – 1968, с. 264–274.
6. Шалкаускас Ю.С. Исследование влияния параметров разрядной цепи на условия возбуждения в конденсированном импульсном разряде. – Тезисы докладов XVII Всесоюзного съезда по спектроскопии. Атомный спектральный анализ. Минск, 1971, с. 137.
7. Шалкаускас Ю. С. К определению температуры методом относительных интенсивностей спектральных линий некоторых разрядов в парах железа. – В сб. Применение плазмотрона в спектроскопии. Фрунзе: изд. Илим, 1970, с. 1190–125.
8. Давидавичюс Г. И., Пеланис В. П., Петрушонис А. А., Шалкаускас Ю. С. Диагностика плазмы низковольтного импульсного разряда с разрешением во времени. – Краткое содержание докладов IX Сибирского совещания по спектроскопии, Томск, сентябрь 1974, „Спектроскопия и ее применения“. Красноярск, 1974, с. 32.
9. Мильчюс Ю.П., Серапинас П.Д., Шалкаускас Ю.С. О механизме изменения температуры импульсного разряда во времени. – Краткое содержание докладов IX Сибирского совещания по спектроскопии, Томск, сентябрь 1974, „Спектроскопия и ее применения“. Красноярск, 1974, с. 75.

10. Серапинас П. Д., Шалкаускас Ю. С. О гомологичности и концентрационной чувствительности при равновесном возбуждении. – ЖПС, 1976, т. 25, в.6, с. 978–983.
11. Шалкаускас Ю.С. Экспериментальное исследование и численное моделирование плазмы импульсных разрядов применяемых в спектральном анализе. – Материалы XVIII Всесоюзного съезда по спектроскопии. В сб. „Прикладная спектроскопия“. М.: изд. АН СССР, 1977, с. 111–114.
12. Serapinas P., Šalkauskas J. On homology and sensitivity of spectral lines in LTE plasma. – XX Colloquium Spectroscopicum Internationale. Abstracts. – Prague, 1977, p. 82.
13. Серапинас П.Д., Шалкаускас Ю.С. Излучение плазмы и некоторые вопросы спектрального анализа. – Литовский физ. сб., 1978, т. XVIII, No 1, с. 119 с 126.
14. Шалкаускас Ю.С. Оценка радиального распределения температуры и определение относительного химического состава в плазме низковольтного импульсного разряда. – ЖПС, 1978, в. 3, с. 388–396.
15. Шалкаускас Ю.С. Оптимальный выбор гомологичных пар линий для спектрального анализа с высокотемпературным источником света. – Тезисы докладов республиканского научного семинара по атомному спектральному анализу. – Минск, 1978, с. 115–117.
16. Шалкаускас Ю.С. Исследование интенсивностей спектральных линий импульсных разрядов и критерий гомологичности в спектральном анализе. – В сб. VIII Национальная конференция по атомна спектроскопия с международно участие. – Резюмета, Варна, 1978, с. 134.
17. Serapinas P., Mikulskis P., Urbas., Gontis V., Oberauskas J., Šalkauskas J. Correlative study of spark discharge radiation. – XXI Colloquim Spectroscopicum Internationale. Cambridge, Abstrcts Handbook, 1979, p. 39.
18. Шалкаускас Ю.С. Согласованный выбор режимов и линий искры для расширения возможностей количественного спектрального анализа. – В кратких содержаниях докладов на I Межреспубликанском семинаре Исследование процессов в источниках света для спектрального анализа. Вильнюс, май 1980. – Литовский Физ. сб. – 1981, т. XXI, No 2, с. 108–109.
19. Шалкаускас Ю.С. Согласование выбора линий и режима искры для расширения возможностей количественного спектрального анализа. В тезисах докладов Второй всесоюзной конференции по новым методам спектрального анализа. Иркутск, 1981, с. 19.
20. Oberauskas J., Serapinas P., Šalkauskas J., Švedas V. Intensity, temperature and density variations; their distribution and correlations in a spark discharge plasma. Spectrochimica Acta, 1981, v. 36B, No 8, p.p. 799-807.

21. Шалкаускас Ю.С. Критерий выбора линий для спектрального анализа и исследование источников света с термической плазмой. – В сб. „Применение спектрального анализа в народном хозяйстве и в научных исследованиях“. Минск. : ИФ АН БССР, 1982, с.33–44.
22. Шалкаускас Ю. С., Гонтис В. Г. Учет реабсорбции и ее роль в спектральном анализе. – В сб. Применение спектрального анализа в народном хозяйстве и в научных исследованиях. Минск: ИФ АН БССР, 1982, с. 45–61.
23. Шалкаускас Ю. С. Имитационное численное моделирование термической плазмы и линейчатого излучения низковольтной искры. – Вильнюс, 1982, - 4с. Рукопись депонирована в сб. Теория систем и ее применения. Депонирована в ЛитНИИТИ 2 февраля 1983 г. No 1019 Ли-Д83.
24. Шалкаускас Ю. С. Критерий гомологичности в однородной термической плазме. – XIX Всесоюзный съезд по спектроскопии. Тезисы докладов, 1983, ч. 5, с. 79–81.
25. Шалкаускас Ю. С. Использование закономерностей термического возбуждения для оптимального выбора линий в количественном спектральном анализе. – В сб. . Применение спектрального анализа в народном хозяйстве и в научных исследованиях. Минск. : ИФ АН БССР, 1983, с. 76–89.
26. Павлович И. Г., Подмошенская С. В., Шалкаускас Ю. С. Роль гомологичности и сходимости результатов спектрального анализа высокохромистых сталей на квантометрах. – В сб. „Применение спектрального анализа в народном хозяйстве и в научных исследованиях“. – Минск. : ИФ АН БССР, 1983, с. 90–102.
27. Шалкаускас Юлионас-Станисловас Станисловович. Моделирование интенсивности линий в термической плазме искровых источников для эмиссионного атомного спектрального анализа 01.04.05 – оптика, А в т о р е ф е р а т диссертации на соискание ученой степени кандидата физико-математических наук. Минск, 1985, с. 3–18.
28. Шалкаускас Юлионас-Станисловас Станисловович. Моделирование интенсивности линий в термической плазме искровых источников для эмиссионного атомного спектрального анализа 01.04.05-оптика, д и с с е р т а ц и я на соискание ученой степени кандидата физико-математических наук. Научный руководитель – кандидат технических наук А. А. Янковский Вильнюс – 1985, с. 201.
29. Шалкаускас Ю. С. Экспериментальный критерий стабильности спектроаналитических источников света и сходимость результатов спектрального анализа. – Всесоюзный семинар по спектральному анализу. Запорожье, 1987, 05 26–28. Тезисы докладов.

30. J. Šalkauskas. Physical aspects of atomic spectrochemical analysis. Seminar on Spectrochemistry. – Phys. Inst. of Acad. Sci. of Lithuania. 1988, pp. 138–152 (in Russian).
31. А. А. Пупышев., Н. И. Москаленко, В. Н. Музгин, Шалкаускас Ю. С. Атомизация элементов в пламени ацетилен – оксид азота (I). – Журнал аналитической химии. 1990, Том 45, Вып. 12, стр. 2389–2399.
32. Шалкаускас Ю. С. Кривые испарения из кратера дуги переменного тока и многоэлементный анализ объектов окружающей среды. IX Тамбовская областная научно-техническая конференция по спектроскопии. – 1990, стр. 10–12.
33. J. Šalkauskas, B. Miliuskaitė, O. Pustelnikovas. Spectrochemical investigation of chemical composition of bottom of Kurisches lagoon. - Ekologija, 1992, No 3, pp. 109–124 (in Russian)
34. J. Šalkauskas. Some consideration of detection limits in arc spectrochemistry. XXVIII Colloquium Spectroscopicum Internationale. - University of York 1993, Abstracts SP1.10.
35. А. А. Пупышев, Ю. С. Шалкаускас, Б. В. Милиускайте, И. Г. Салимова. Изучение возможности описания кривых испарения элементов в дуговом разряде с использованием метода термодинамического моделирования. – Депонировано в ВИНТИ 18 11 1994 No 2634 – 8–94.
36. J. Šalkauskas. Investigation in atomic emission spectrometry and its application to environment research in Lithuania. –Chem. Anal. (Warsaw), 1996. 41, p. 325–330.
37. P. Serapinas, J. Šalkauskas. Cheminių elementų koncentracijų matavimų dirvožemyje tarplaboratorinio lyginimo rezultatai. – Matavimai, 1997, Nr. 2(5), p. 5–11.
38. J. Šalkauskas. Some results of interlaboratory tests of soil atomic spectrochemistry in Lithuania. – XIV th Seminar on Atomic Spectrochemistry; Proceedings, High Tatras – Podbanske, p. 235–237. Štrefec Publishing, Košice, 1998.
39. J. Šalkauskas, P. Serapinas, A. Pupyshev. On Accuracy of simulation of analytical signals in arc discharge AES. - XIV th Seminar on Atomic Spectrochemistry. Proceedings, High Tatras – Podbanske, Košice, P-2-6, 1998.
40. J. Šalkauskas and N. Bertys. Application of numerical simulation in atomic analytical spectroscopy. – Lithuanian journal of physics, 2001, t. 41 No 4-6, p. 509–514.
41. Julius Šalkauskas Trends of investigations on atomic analytic emission spectrometry (AES) in Lithuania. Proc. SPIE Vol 525B, 2003, p. 103–116, IV Workshop on Atomic and Molecular Physics; Jozef Heldt; ed.

42. J. Šalkauskas, D. Lazauskienė. Dirvožemio emisinė spektrografinė analizė anglies lanke. Metodo metrologinių charakteristikų ir galimybių tyrimas. – Matavimai. 2004 m. Nr4(32), p. 17–26.
43. Julius Šalkauskas. Mokslo paradigmos, pasaulėžiūra ir Lietuvos mokslinės raidos perspektyvos ES. XIII Pasaulio lietuvių mokslo ir kūrybos perspektyvos ES, 2005, Tezių rinkinys, p. 45
44. J. Šalkauskas. Viešas laiškas prof. Arvydui Šliogerui (Atsiliepimas į Šliogerio mintis, išsakytas R. Varanausko pokalbyje su juo (LA Nr. 31, 2007 02 07).
45. Julius Šalkauskas. Spojzrenie filozofa litewskiego Stasysa Šalkauskisa na przyszłość kultury europejskiej. – Lithuania, 1/2, 49/50), 2007, p. 17–21.
46. Julius Šalkauskas. Indukcinės plazmos joninės sudėties pusiausvyrinių skaičiavimų palyginimas su masių spektrometro Element-2 kalibravimo rezultatais. – 37-oji Lietuvos Nacionalinė Fizikos Konferencija; Programa ir pranešimų tezės. 2007 m. birželio 11–13 d. Vilnius, psl. 273, S4–50.

Julius Šalkauskas
 Ša55 Prasmės beiėškant. Straipsnių rinkinys. – Vilnius, 2016.

ISBN 978-609-408-876-6

Ši knyga – tai rinkinys straipsnių, kurių daugelis yra spausdinta įvairiuose leidiniuose. Jie rašyti laikotarpiu nuo 1995 iki pastarųjų metų. Knygoje gausu vaikystės, jaunystės ir vėlesnio laikotarpio atsiminimų apie visą Šalkauskių šeimą, apie įdomius asmenis, kuriuos teko pažinti ir bendrauti. Pateikta duomenų apie prof. Stasio Šalkauskio gyvenimą ir veiklą. Spausdinama keli interviu įvairiems spaudos leidiniams. Aptarta fizikos, kosmologijos ir kitų mokslų problemos bei nauji pasiekimai ir jų ryšys su pasaulėvaizdžiu. Daugelis straipsnių buvo spausdinta Lietuvių Katalikų Mokslų Akademijos suvažiavimų darbuose, atskleista pasaulėžiūra, požiūris į socialinius procesus, visuomeninė veikla kraštotyroje, Sąjūdyje, skautų ir kitose visuomeninėse organizacijose. Pateikti istorinę reikšmę, turintys senelės pasakojimai apie Korevų šeimos dalyvavimą 1863 m. sukilime, užrašyta net lietuviška tų metų sukilėlių dainą Gervėčių krašte. Knyga baigiama svarbiausių mokslo atradimų apžvalga ir mano fizikos mokslinių straipsnių bibliografija.

UDK 140.8

Julius Šalkauskas
Prasmės bei ieškant

Viršelyje – M. K. Čiurlionio paveikslas „Bičiulystė“
Nuotraukos iš autoriaus asmeninio archyvo
Nuotraukos 182, 183, 184, 187 psl. iš interneto

Maketuotoja Birutė Vilutienė
Spausdino UAB „BALTO print“,
Utenos g. 41A, Vilnius LT-08217